

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

भगवद्गीता (अध्याय १०)

અભિનંદ દિઝાઈના અને
મુલાયમ કાપડ વડે

૦૦ રસ્તમ સાડી ૦૦

સૌંદર્યના સુમેળ સર્જે છે

- એના સુરેખ સળમાં
જળ-સહરીનાં જાદુ છે

- વંચ-પરિધાનના નવયુગમાં
રસ્તમ મિલનું કાપડ
જ્ઞાન પ્રધાનમાં માર છે

રસ્તમ મિલ્સ લિ.

ફોન : ૨૪૮ : અમદાવાદ

કાવ્ય

ચિરંતન યાત્રીઓ...	મકરન્દ- દવે	૯
સાગરવૃત્ય	પ્રતાપકુમાર શાહ	૩૪
ધરતીનું ગીત,	શાનિકુમાર કડિયા	૪૭

મુખડા કેળો દરખામને

મા ગુર્જરીને	ગુર્જરનો કાલ	૫૮
--------------	-----	-----	-----	--------------	----

પરિચય

શહીદોની સ્મૃતિ	સુમતિ ર. દલાલ	૬૩
યુવકોનો ઉત્સવ-પ્રાગ	સુમતિ ર. દલાલ	૬૫
રશિયામાં રાશનિંગ	૬૬
બેરિટલનું પતન	૬૭
વંદો-અમર ધરણ્યડો	મધુસૂદન દાકર	૬૯
દાર્પસ ગુજરાતી સભા	કેતન મુનશી	૭૩

સર્ગીલું સાહિત્ય

કાપડની કહાણી: સોરઠી સંતવાણી:
કાવ્યકિશોરી	સ્વપ્નરથ	૭૬:૭૮
'૫૭ નો દાવાનળ: સત્તાવનની કલેઆમ	સાતા ગાંધી	૭૮:૭૯
શિખરિણી	વ્યરુણ ચંદ્રારાણા	૮૦
આખ સુધારવા માટેના કુદરતી ઉપાય	રમણીક વૈદ્ય	૮૧

પસંદગી દુનિયા

રાષ્ટ્રીય પ્રવાહો	૮૩
આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રવાહો	રવિશંકર અહેતા	૮૮

સંસ્કાર....

લેખકોને : સર્વોપયોગી પત્રવ્યવહાર, તંત્રી :
બલુભાઈ ર. વ્યાસ, ૬, પાર્કરોડ, વિલેપાર્લે
(પૂર્વ) મુંબઈ રે. ૪.... એ સરનામે કરવો.

★

લખાણો : કાગળની એક આગુ સ્વચ્છ
અક્ષરે લખી મોકલવા. જ્યાંય માટે યા લખાણો
પાછા મંગાવવા માટે જરૂરી ટપાલની દિશિરો
બીલી. દરિયાઈ માહિતીઓ યેરક લખાણો
પસંદગી પામશે.

★

પુરસ્કાર : વાર્તા, નાટિકા અને લેખ
વિભાગના રૂ. ૧૫; અનુવાદના રૂ. ૧૦; કાગળ-
ના રૂ. ૭; સર્ગીય સહિય, પરિચય વગેરે
સંપાદકીય વિભાગના બહારના લેખકો માટે
રૂ. ૫.

★

માહુકો : સંસ્કાર દર મહિનાની ૧૫મી
એ પ્રકટ થાય છે.

સવાજમ, સરનામાના ફેરફારો અને અન્ય
અવસ્થાની ફરિયાદો માટે વ્યવસ્થાપક, શ્રી
ચંદુલાલ વ. ભટ્ટ, કલામંદિર, વાઘાવાડી રોડ,
ભાવનગર ને લખવું.

★

સંસ્કાર છુટક નકલની કિંમત રૂ. ૧ છે.
વાર્ષિક, ૭ માસિક સવાજમ દેશમાં અનુક્રમે
રૂ. ૮ અને રૂ. ૬; પરદેશ માટે રૂ. ૧૨
તથા ૭ છે.

સવાજમ બહારનાં સ્થળો
મુંબઈ

લોકપ્રકાશનગૃહ: સેન્ટરલ રોડ.
એન. એમ. ત્રિપાઠી, કું. લિ.
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ.

અમદાવાદ

પીપલ્સ લુકહાઉસ, આર્થના-
સમાજ. ગુજર અંચ રત્ન
દાર્યાલય, ગાંધીરોડ.

કલકત્તા

રમણીક મેઘાણી, ૧૪ અમ-
રતા રોડ.

જાહેરખબરના લાવ
છુટક એક પાનું...રૂ. ૬૦

... અધુન પાનું...રૂ. ૩૫

નિશ્ચિત અને નિયમિત
જાહેરખબરના ખાસ ફરો
માટે પૂછાવો: બલુભાઈ ર.
વ્યાસ, ૬, પાર્કરોડ, વિલે-
પાર્લે (પૂર્વ) .

માનવીના વાસ્તવજીવનના ધબકારા

રજૂ કરતાં પુસ્તકો

દિનરાત

ગુજરાત : અને દક્ષિણ વાટના લોકજીવનનાં સાદાં પ્રાણોત્પત્તિ અંદર ધબકતી બળવાન જિન્દગી-દેશની રગરગમાં પ્રસારેલી વ્યક્તિગત દિલ્લુશી અને તેની નિર-નિરાળા દુનિયાઓની વાત આ વાર્તા સંગ્રહ ખુલ્લી કરે છે. સામાન્ય માણસોની અંદર પડેલી અસામાન્ય માનવ સંપત્તિનાં પ્રતીકો જેવાં પાત્રો, દેશનાં ધરો અને પ્રકૃતિનાં સાચા વાતાવરણને પ્રકટ કરતાં તાદ્દશ વર્ણનો અને મર્મીના સંવાદો તમને વાર્તા અને જીવન વચ્ચે પૂલ જેવા એક પ્રદેશમાં પુગાડી દે છે.

લે. સ્વપ્નસ્થ : મૂલ્ય રૂ. ૪

પ્રાપ્તિસ્થાન : આર. આર. શેઠની કુ.

મુંબઈ-૨. તથા લોક પ્રકાશન ગૃહ,

મુંબઈ ૪.

ધરતીને

માનવ આત્મામાં 'જીંદગી' ધરતી માટેની ગાઢ મમતા અને વિશ્વ બંધુત્વની બાવનાથી રસ કરી, વાસ્તવિક જીવનમાં તેને 'મળતી' આધાતોની પરંપરા .. દેખાડી, 'હેવરે, આખી માનવજાતિનાં । યુગદુઃખોની' 'તથા વિકાસવાદ પ્રવાસોની એકતાનાં મહાજીવને ધબકતી માનવ ધરતી' આ મદિન રસોત્ર છે.

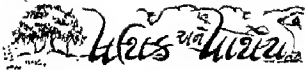
આધ્યાત્મિક અને વાસ્તવિક બેઉ

જીવનની ધેરી સંવેદનાઓ તથા તત્ત્વશ નિસર્ગવર્ણનો તમને તક્રુપ કરશે.

લે. કવિ સ્વપ્નસ્થ : મૂલ્ય : રૂ. ૧૧

પ્રાપ્તિસ્થાન : લોક પ્રકાશન ગૃહ,

સેન્ડરર્ટ રોડ, મુંબઈ-૪

ગુજરાતમાં ફેળવણીની વસંત બેસતી લાગે છે. અમદાવાદમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠની અંતર્ગત 'શ્રી મહાદેવ દેસાઈ સમાજસેવા વિદ્યાલય'નો પ્રારંભ થયો છે. બીજા બાબુ આણંદમાં વિદ્યુલભાઈ પટેલ મહાવિદ્યાલયની શરૂઆત થઈ છે. રાજકોટનાં કાઠિયાવાડ કેન્દ્રમાં પણ એક વિજ્ઞાનની કેલેજ ખુલી છે. આમ ઠેર ઠેર ઉચ્ચ ફેળવણીની જરૂરી એવી આગેકથ શરૂ થતી જણાય છે. આ પ્રવૃત્તિઓને અમે અમિત હીએ બીએ. સાથે સાથે એ પ્રવૃત્તિઓ; સ્વતંત્ર હિન્દની એક સમૃદ્ધ અને બળવાન ધરક તરીકે ગુજરાતી પ્રજાને ધડવામાં અને સામાજિક અને સાંસ્કારિક સમૃદ્ધિનાં સાક્ષરપે જ્ઞાનનો પ્રજામાં ફેલાવો કરવામાં કામ લાગે અને સાર્થક બને એ સદ્દિશા બાંધે હીએ બીએ.

*

શહીદાને અંજલિ

નવું જીવન આગે હજુ કંઈ છે. એની બ્રહ્મ ધણી વરત બુઝાવી દઈ શકે છે પરંતુ પ્રજાની સંસ્કારિતાની જમીનમાં જીવનનાં આવર પુરનાર માણીલપાઓની સમૃતિ ભૂલી પાડવે નહિ. રમખાણવી અને વસંતરાવના સમૃતિ, જુલાઈની પહેલીનાં આ કાળા દિવસે કોમી હુતાશને જુલાવવા મરી ફિટનાર જુવાન બાઈઓની પીર માનવતાની એ મૂર્તિઓ અમે યાદ કરીએ બીએ. તેમનાં ઉમદા જીવનનાં વિનાશનાં ચોક-વાદળોમાં યે તેમની શહીદાવતી પ્રેરક બીજળી આપણા અંધારા માગે અજવાળવા કરશે.

*

આપણી ઉપરનાં અધારાં હજી એસર્ચ નથી. આવતી આઝાદીનાં અજવાળાં ને શકવા આજે યે અનેક પ્રત્યાષાતી હાથો આટા દેવાય છે. એ પ્રયત્નો બાકીયા લાગે તો પણ એ સંગઠિત રીતે દેશભરમાં થઈ રહ્યા છે. અને જાગૃત પ્રજાજનોએ તેની આમે તકેદારી રાખવી ધટે. એવા દુષ્પ્રયત્નોને પરાજય આપવો ધટે. કોચીનના રાષ્ટ્રવાદી ગણાતા મહારાજાએ ગઈ તા ૪૨મી જૂને જ કોચીના મહાકવિ વાસ્તાયોજનાં ધરની જડતી લીધી હતી ।

આજે કવિવર વાસ્તાયોજની પહેચાનની જરૂરત કોઈ પણ હિંદીને માટે લાગ્યે જ હતી. તેમને સારુંયે દક્ષિણ હિંદ, દક્ષિણના ટાંગોર તરીકે બિરદાવે છે. એમણે કોચીના વાલ્મીકી સમાયણ સાથે નવજીવનનું જાન પણ ગાઈ સંભળાવ્યું છે. તેમણે કેવળ સાહિત્ય દ્વારા જ અંતની મુક્તિનું જાન ગાતાં ન અટકી, સક્રિય સામાજિક કાર્યકર રૂપે પણ કામી બતાવ્યું છે. ૧૯૪૪ ના કોચીના દુકાળ વખતે ૬૬ વર્ષની વૃદ્ધવયે પણ તેમણે જનતા માટે હાથમાં ઝોળી લીધી હતી. જનતા સાથેની આ અસીમ મહોબત જ કોચીનની ચોલિસના ખેડૂત કારણ બંની લાગે છે ?

મહાકવિ સુસ્ત કોચીસવાદી છે, કોચીનના રાજ 'રાષ્ટ્રીય' ગણાય છે, તેના પ્રધાનો પણ કોચીસવાદી છે. એ સ્થિતિમાં પણ આવા કોઈ પણ સંસ્થા કે રાજ્યને માટે નાણેરીરૂપ બનાવો બને છે. જનતાના સન્માનનીય કવિ સાથેનું આ વર્તન આપણી સાંસ્કારિક જાગૃતિને રૂંધતી રજવાડી રસમોએ કરેલા પડકાર બરાબર છે.

*

પ્રજાકીય જાગૃતિનું નાટક

પ્રજાની લાગણી અને અભણી દશાનો ગેરલાભ ઉદામવાદીઓ ઉઠાવી રહ્યા હોવાના આક્ષેપો અનેક વર્તમાન પત્રોનાં પાનાંઓ પર ચમક્યા કરે છે. ત્યારે ખરી વસ્તુસ્થિતિ શું છે એ રત્ન કરતું એક પ્રગતિશીલ નાટક 'દેશસંજ્ઞ' ગયા માસની આખરે મુંબઈ લોકનાટ્ય સંઘના હિંદી વિભાગે, રત્ન મ્યુ' હતું.

પ્રજાની સાચી રાજકીય જાગૃતિ માટે આવાં નાટકો જરૂરી છે. આયણા ઉદામ પક્ષોની આજની વિભક્ત દશામાં તેને ધિમલિત કરતાં સ્થાપિત થિતોનું સ્વરૂપ સુમજવામાં તેમને વિચારતા કરવામાં આ નાટક એક સચોટ કલાકૃતિ આપી જાય છે. એ દૃષ્ટિએ અમે તેને આવકારીએ છીએ.

નાટકનાં રાજકારણમાં એને સર્વશાસ્ત્ર બનાવવાની દ્રષ્ટિએ તેનાં કથનની વેધકતા ઘટાડ્યા સિવાય પણ ફેરફારો કરવાની જરૂર છે. બીજું, નાટ્ય ઉત્પાદનની દ્રષ્ટિએ અભિનય સ્ત્રી સુંદર હોયો પરંતુ તખ્તા આયોજન અને સમગ્ર ઉદ્યોગમાં મોજપડેલી તે થોડા જ પ્રયાસે દૂર થઈ શકે. આ બે અગત્યના સુધારા નાટકનાં વસ્તુ અને ઉદ્યોગમાં ખૂટતાં તત્ત્વો પૂરાં પાડશે એટલું જૈત્રીભાવે મૂલ્યવીએ છીએ.

પ્રજાની વિદ્યાપીઠની નોકરસાહી ખાસીયત

હવેના માસમાં પ્રાન્તિક વિદ્યાપીઠની નોકરસાહી પ્રધાનો અને વિદ્યાર્થી ભોગ બન્યા. વર્ષાથી ચાલુ રહેલી કેલેન્ડરના વર્ગોની વિદ્યાર્થી સંખ્યામાં (૧૮૦ થી ૧૫૦ કરી નાખી) અચાનક કાપ મૂકાયો. સેંકડો વિદ્યાર્થી માટે ઉચ્ચ કેળવણીનાં દ્વાર ક્ષમને એક જટકે બંધ થઈ ગયાં. પ્રાંતની સંપત્તિનાં વર્ષ એજે ગયાં. વિદ્યાર્થીઓ ક્યાં જાય? જુદા જુદા વિષયોનાં શિક્ષણની એક કે બે કેલેન્ડર માંડ હોય છે; એ મર્યાદા ઉપર આ સંખ્યા મર્યાદા! પ્રજાનાં આયુષ્યને વેડફતી વિદ્યાપીઠની આ જૂની નોકરસાહી વારસાની પ્રથા પ્રજાના પ્રતિનિધિઓએ દૂર કરવી જ જોઈએ.

સાહિત્યનું જોરવ

ખાસ અને ટકરાઓમાં આપણી સાંસ્કારિક કારવાળ આવા દુઃખદ આપાતો સહેતી તો, જાન સુખદ અનુભવો પણ સર્જતી જાય છે.

કવિ ખબરદારની ૫૦ વર્ષની સાહિત્યસેવાનું યોગ્ય સન્માન કરવાની અને કવિશ્રીને જરૂરી સહાયરૂપ ફાળો આપવાની પ્રવૃત્તિ અગિમાન થઈ છે. બીજી તરફ સરકારના પદેલા અધિકાર અફતાલુની કાબોના અચકે રવ. શ્રી ખાત્રાસંકર ઉલ્લાસ-શમ કંચાવિધાનો પ્રથમ સમારક દિન ઉજવય છે. અંધે આવા પ્રસંગોનું યોગ્ય જોરવ કરવા રહેવા અને એ રીતે જનતા તથા તેના સંસ્કારવિધાપકો વચ્ચે છવતો સેતુ રચવા સહુને વિનંતી કરીએ છીએ.

મધ્યસ્થ પુસ્તકાલય : એક શુભ પ્રયાણ.

મહા આ. ૨૬ મી જૂને મુંબઈખાતે પ્રાન્તિક મધ્યસ્થ પુસ્તકાલયનો ઉદ્ઘાટન વિધિ થયો. આપણા પરાધીન દેશમાં દુનિયાના મહાન પુસ્તકાલયોની કક્ષામાં ઊંચું રહી શકે તેવું એક પણ પુસ્તકાલય આજે નથી. આજ સુધી પ્રજાનાં સાંસ્કૃતિક જીવનની એક મુખ્ય સિરા જેવી પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ આપણા દેશમાં માત્ર રોયલ એશિયાટીક સોસાયટી મર્યાદિત સ્વરૂપે ચલાવી રહી હતી. ૧૯૩૮ માં મુંબઈની મહાસભા સરકારે મધ્યસ્થ અને પ્રાદેશિક પુસ્તકાલયો સ્થાપવા વિચાર્યું હતું પરંતુ તેમનાં રાજનામાં પછી ગેરી નોકરશાહીએ એ પ્રશ્ન અભિરાધ પર ચડાવ્યો હતો. છેવટ આજે એ યોજના શક્ય બને છે.

આ પુસ્તકાલયમાં દેશ અને પરદેશની સાહિત્ય, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન વગેરે અક્ષર જગતની બી શકે તેટલી સિદ્ધિઓ પ્રજાના ઉપયોગ અર્થે એક કરવામાં આવશે. મુંબઈમાં સ્થપાયેલાં આ મધ્યસ્થ પુસ્તકાલય ઉપરાંત પુના, કારવાર અને અમદાવાદમાં આમ પ્રાદેશિક પુસ્તકાલયો સ્થપાશે. ત્યારબાદ આમ-પુસ્તકાલયો સ્થપાશે. પ્રજાની બૌદ્ધિક સમ્પત્તિના વિકાસમાં આ પ્રારંભ એક મોટા ફાળા રૂપ બની રહેશે. અમે તેનો હાર્દિક આદર કરીએ છીએ અને પ્રજા તથા પ્રજાકીય સરકારના સહકાર વડે આ શુભ પ્રવૃત્તિ વધુ અને ઝડપી વિકાસ સાધી રહે એ ઈચ્છા વ્યક્ત કરીએ છીએ.

- સ્વપ્નસ્થ.

આ દુનિયાની સરખાતથી જ જે લોકો જગતની સુંદરતા માટે,
સહુનાં બધાં માટે કરાયા સ્વાર્થલાભ વગર ત્યાં જનમ્યા છે,
ત્યાં જન્મ્યા છે, એના કસ્ટાણુ માટે હલતા અને આગળ વધતા
આગ્યા છે, તેમની કતાર કવિએ લોઈ અને આપણે પણ એમની
સાથે મળી એ જ ગીત ગાઈએ તો કેવું ઉમદા ?-એ ભાવનાએ
તેમની પાસે આ ગીત લખાવ્યું.

અમે મુસાફરો, મુસાફરો મહાન ખડકના !

૫૬ જૂલકાળ માળ રો હો રહ્યો રમી
સૃષ્ટિ આ કુમારી વિશ્વમાં નવી ઉપા સમી

ભિન્નડી હતી તહીં

મુગ્ધતા ભરી અહીં

ત્યારે દેશ દેશ મુદક મુદકમાં ભમી ભમી

અમે પ્રયમ ધરામહાં ભરેલ ગીત હર્ષનાં

અમે મુસાફરો, મુસાફરો અનંત વર્ષના.

અમે મુસાફરો ! અમારાં કારવાં જુવો, અલે

ગીત જંગલે નવીન ફેડી ગાય પાડતા.

શાળમીંડ પાણુશની ભોંતને ઉખાડતા

શુક રણે લીલરંગી ભાતને ઉગાડતા ..

સમુદ્રને મહાપટે

અનેક નદીને તટે

વહી રહ્યા, વધી રહ્યા કદમ કદમ પળે પળે.

અમે મુસાફરો, મુસાફરો સદા ગતિ ભણી
અમે પ્રથમ સર્વ માટ માર્ગ મોકળા ધર્યા.

પ્રકૃતિના ચા હકે

સંસ્કૃતિના વા હકે

સૌન્દર્ય, પ્રેમ, પુણ્યના પ્રથમ અમે ઉપાસકો.

અમે મુસાફરો અમારી કૃત્ય મુક્તિ કારણે
ટેલ નાખતા જઈ યુગોથી સર્વ બાંહેધ

સાથ આવો ! અંધકાર ઊડી કાઢી તણા
સાથ આવો ! બેડીબંધ તોડીને રિણામણા
સાથ આવો ! નોતરી રહી નવી વિચારણા

અમે મુસાફરો, મુસાફરો પ્રદીપ મુક્તિના
પંથ જાણ્યા જલાવતા પ્રસૂત શક્તિના.

પ્રકાશ તણા ગાયકો,

અમે મહાન સ્વપ્ન સાથ સત્યના વિધાયકો.

અહો ! પથે પળતંત સર્વ જ્યોત મંગલા ધરી
અપૂર્વ રંગ ને અનંત હર્ષ અંગમાં બરી
આ ધરાનો જન્મ સાર્ય, સફળ પૂર્ણ જે કરી

આગળ વધ્યે જતા

ધન્ય જીવને ચતા

માનવીના સંધના અમે અહીં સુનાયકો.

અમે મુસાફરો, મુસાફરો દિગંત-દષ્ટિના,
અમે મુસાફરો અહો ! બનેલ સ્વર્ગ સૃષ્ટિના.

અમે મુસાફરો, ખરું અગાધ આંહી મહોજતે
આ પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી રહ્યા, સરી રહ્યા
પ્રચંડ કાળની કાળ મૃત્યુ ઘેરી નોખતે

છતાં અમે ફરી ફરી

નવાં રૂપો ધરી ધરી

ગંગાએ જ કાળજૂના બેસઓની સૌખ્યેતે

જિંદગી મહી ભુંગઈ આગમાં અમે ગયા

જિંદગી મહી જડાઈ પાટિયે અમે પડ્યા

જિંદગી મહી દટાઈ મિટી ધોરમાં થયા

માતના સહી સહી

અનેક જિંદગી વહી

છતાં ૫ વજીરા અમારે પંથ આ ખડા રહ્યા.

અમે મુસાફરો, મુસાફરો સળંગ પ્રાણુના

અમે મુસાફરો અખંડ મુસુહીત ગોનના.

અમારા કાફલા જીવો !

વૃદ્ધ ભૂતકાળથી અહીં સુધી ધપી રહ્યા

અનેક જંગમાં પથે બલે કંઈ ખપી રહ્યા.

છતાં અખૂટ ચાલશે અમારી ફૂલ સર્વદા

જ્યાં સુધી રચાઈ ના જશે એથે ૫ બદલા.

માણુસાઈના મહાન રાત્ય તણા દુષ્પોકો

અમે રવતંત્ર ને શ્રીમંત લાવિતણા શિદ્ધોકો.

મુસાફરો અમે પવિત્ર પ્રાણુપ્રિય મુશ્કના

અમે મુસાફરો, મુસાફરો મહાન ખરકના.

પ્રાચીન નર્મદાકિનારે

—શાંતા આંધી

ભણીતા પુરાતત્વવેદના શ્રી અમૃતલાલ પંડ્યા સાથે પાર્તાલાપ કરી નર્મદા-
ના કિનારાની આદિ વસાહતો અંગે તેમનાં નવાં સંશોધનોના મહત્વના
મુદ્દા દર્શાવતો આ લેખ શ્રીમતી શાંતા આંધીએ “સંસ્કાર” માટે તૈયાર કર્યો છે.

અયગ્રાતી પછગ્રાતી, છતાં મક્રમતાથી આગેદમ ‘મહાત્મી’ માનવગતિ
આજે પણ એક મોટા પ્રશ્નાર્થ ચિન્હમાંથી પસાર થઈ રહી છે. આપણે કાણ ?
ક્યાંથી આવ્યા ? કેવી રીતે આગળ વધ્યા ? કેમ ‘જર્મશુ’ ? કેવી રીતે ‘જર્મશુ’ ?
આનો સળંગ જવાબ હજી આપણી પાસે નથી. કારતનો ઊંડાણમાં દટાએલો
ઇતિહાસ હજી બહાર આવ્યો નથી. ગુલામ દેશમાં સંશોધનને ‘જેર્મશુ’ ઉત્તે-
જન મળ્યું નથી. છતાં કેટલાક ઉત્સાહી સંશોધકોએ અચારનવાર કેટલીક
ખૂટતી કડીઓ પૂરી પાડી છે. આવી જ એ અધારી ‘કંદરાઓ’ પર નર્મદા-
કિનારો ખૂંદતા અમૃતલાલ પંડ્યાએ થોડા સમય પર પ્રકાશ પાડ્યો છે.

હજારો નહીં, લાખો વર્ષ પહેલાંની એ વાત છે. મધ્ય હિમયુગમાં ભારતની
ભૂમિ પર શિકાર ખેલતા આદિ માનવોનું ચિત્ર આપણી સામે ‘ખડું’ થાય છે.
તે જવાવાસી આદિ માનવનો સમકાલીન હતો. તેના પ્રમાણમાં ચીનનો
આદિ માનવ (પેઈંગમેન) અર્વાચીન ગણાય ! પણ આફ્રીકાનો / આદિ માનવ
ભારતવાસી કરતાં પણ વધારે પ્રાચીન ગણી શકાય.

ભારતનો નકશો ત્યારે આજે છે તેવો ન હતો. કાશ્મીરને સ્થાને ‘કારવા’
નામનું સરોવર હતું. એકને બદલે બે નર્મદા નદીઓ વહેતી હતી. તેમાંની
એક મધ્યપ્રાંતમાં થઈને બરહાનપુર નજીક તાપી નદીમાં મળી હતી. આજે
અલોપ થએલ એ નદીનો પટ જુલે હતો. ત્યારે માળવા અને ઇન્દોર પાસે
કોઈ નદી નહોતી. ગુજરાતી નર્મદા તો આજે છે તેવી જ હતી. કાઠીઆવાડનું
ત્યારે નામનિશાન નહોતું. આટલાં વર્ષો પહેલાં પણ ઉત્તર અને દક્ષિણ ભારતમાં
બે જુદીજુદી ભતની સંસ્કૃતિઓ ખીલી રહી હતી. એમાંનો ઉત્તરવાસી, પહાડો-
માંથી પથ્થર ખેદીને આપણે આજે પેન્સીલને અણી કાઢીએ છીએ તેવી રીતે
તેનાં અણીદાર ઓળંગે બનાવતો. આજીવિકાના સાધનને આધારે ખીલતી

સંસ્કૃતિને વિદ્વાનો 'ફ્લેક' સંસ્કૃતિ તરીકે ઓળખાવે છે. અને એ યુગને પાષાણયુગનું નામ આપે છે. દક્ષિણ, ભારતનો આદિ માનવ નદીઓના પ્રગઢમાં-મુલાયમ અને જોળજોળ પથ્થરો વીણતો, તેની કિનારી ધરીને ધાર કાઢતો. તેની સંસ્કૃતિ 'કાર' સંસ્કૃતિ તરીકે ઓળખાતી મંદ્ર છે. આ દક્ષિણવાસી કપાંથી આવ્યો, તેનો ચોક્કસ જવાબ આજે આપી શકાય તેમ નથી. પરંતુ ત્યારે લાલસમુદ્રનું અસ્તિત્વ ન હતું. એટલે એખીસીનીઆના લોકો સહેલાઈથી ત્યાં પહોંચી શકે તેમ હતા.

પાષાણયુગની શરૂઆતમાં ખીલેલ આ જન્મે ભારતીય સંસ્કૃતિઓનું સંગમ-સ્થાન બન્યો યુગ્વ્રાતી પ્રાચીન નર્મદાકિનારો. અહીં જેવો મુશળધાર વરસાદ પડતો હતો, તેવો તો આજે ચેરાપુંજીમાં પણ પડતો નથી. આવી અતિ-વૃષ્ટિમાં માણસ કેવી રીતે રહેતો હશે? એ પર માયા બાંધીને શુક્રઓમાં રહેતો નહોતો એ વાત તો નંકો છે કારણ કે એ સમયની કોઈ શુક્રઓના અવશેષો હજીમુઠી મળ્યા નથી. તેને ખેતી કરતાં આવડતી નહોતી, પરંતુ નદીકિનારે રહેવાનું કારણ પેલાની તરસ ઉપરાંત એ પણ હોઈ શકે કે નદી કિનારે પાણી પીવા આવતા જનવરોના ચિકર વધારે સહેલાઈથી કરી શકાય. તે સમયના પ્રચંડકાય જનવરોના અવશેષો મળી આવ્યા છે. કદાચ આ પ્રાચીન ભારતવાસી માછલી પકડનાં પણ સિખ્યો હોય, તે જનવાગ્મેય છે. તેનું પૂરું હાડપિંજર તો મળી આવ્યું નથી પરંતુ જવાવાસી માનવના દેખાવ પરથી તેના દેહધારણનું અનુમાન કરી શકાય તેમ છે.

આ સંસ્કૃતિ લગભગ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૮૦૦૦ વર્ષ સુધી અહીં પ્રવર્તમાન રહી તેનું આજે અનુમાન કરી શકાય છે.

દિમયુગની આખરમાં આગોદરામાં ફેરફાર ઘટા લાગ્યા. ગરમી વધી નર્મદાના ગાઢ જંગલોનું રયાન રેતીના રણે લીધું. સુખદ હવામાનની શોધમાં ભારતવાસીએ વંતન છોડ્યું? કે પ્રકૃતિ સાથે લડતા લડતા આ જમીન પર જ તેણે પ્રાણ છોડ્યા? આનો જવાબ આપણી પાસે નથી. અહીં આપણી પર-પરા લેએ છે. નર્મદા કિનારાના રણમાં પરિવર્તન થતું હતું ત્યારે સહરામાં જંગલો લહેરાતા હતાં. કોઈ સાંદસિક દિંદી ત્યાં પહોંચી ગયો હોય પણ ખરો. ઉત્તર પાષાણ યુગમાં ચીન અને પેલેસ્ટાઇનની જમીન પર લગભગ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૦૦૦ માં ખેતીની શોધ થઈ એમ કહેવાય છે, સારે ભારતના કોઈ ખૂણામાં માનવી વસતો હોય તો તેની કથા હજી જૂગર્ભમાં જ છુપાયેલી છે.

અમૃતસાલસાધને મળી આવેલ બીજી કડી પુરાણયુગની છે. વિષ્ણુપુરાણ વગેરેમાં જે અર્થજીવનનું વર્ણન આવે છે તેના પુરાવાઓ આજે નર્મદા-કિનારે મળી આવે છે. પ્રાચીન દંતકથા અનુસાર ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય કર્તા ૧૩૩ પેઢી પહેલાં-એટલે ૪૦૦૦ વર્ષ પહેલાં એક મોટું સામ્રાજ્ય ગંગાતટ પર ફેલાયું હતું. તેની એક શાખા કાશીઆવાગ્યા પશ્ચિમ કિનારા પર આવેલ, કુશ-રથલિ સુધી અને બીજી નર્મદાકિનારા પર પથરાઈ આ મધ્યભાગ અનુપદેશના નામથી પ્રખ્યાત થઈ ગયો. ત્યાં રાજ્ય દેશસ્થિતી અદ્ય કુરકતી. નર્મદાની ખીણના નીચલા ભાગમાં હાથપ્રજ્ઞ વસતી હતી. નીચ પેઢીઓ જાદ રાજ્ય મુચકુંદે રાજ-ધાંતી કરતો કોટ ચણાઓ. રાજ્ય મદિષ્મને તેને વિશાળ જનાવી નવું નામ આપ્યું-માદિષ્મતી. નર્મદાકિનારે આજે મહેશ્વર નામનું ગામું મોઝૂ છે. અમૃતસાલભાઈ કહે છે કે તે જ પ્રાચીન-માદિષ્મતીનું અવશેષ છે. હૈહયેએ તેને સમૃદ્ધિને શિખરે અગ્રવ્યું હતું. પણ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે તેને છતી લીધા બાદ તેની પડતીની શરૂઆત થઈ.

આ શોધનું મહત્ત્વ જાણવા માટે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, આજે પ્રાચીનતમ ગણાતી મોહન જુ દારોની (ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦) સંસ્કૃતિ કરતાં નર્મદાની સંસ્કૃતિ વધારે પ્રાચીન છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦ વર્ષ પૂરના મળી આવેલ અવશેષો જે સંસ્કૃતિના છે તે એટલી આગળ વધી ગઈ હતી કે તેને ખીણતાં એણામાં એણ ૨૦૦૦-૩૦૦૦ વર્ષ તો લાગ્યા હશે જ. વળી આ પ્રજનો ઉલ્લેખ પ્રાચીન તામીલ સંગમ સાહિત્યમાં આવતો નથી. એટલે તે આર્યસંસ્કૃતિ હોવાનું અનુમાન કરાય છે. તે ઉપરથી આગળ જઈતે અમૃત-સાલભાઈ એ સલાહ રજૂ કરે છે કે આર્યોનું ઉત્પત્તિસ્થાન ભારતીય નર્મદા કિનારે તો નહિ હોય ? બાળીઓનિયા અને સુમેરિયાની સંસ્કૃતિ માત્ર ઈ. સ. પૂર્વે ૨૨૦૦ વર્ષ પહેલાંની છે.

આર્યપ્રજ ભારતમાંથી આસપાસ ફેલાઈ કે પડોશમાંથી ભારતમાં આવી ? આ તો આસપાસના પ્રદેશમાં એક સાથે જ હળીમળીને પરસ્પરની પ્રેરણા પામી ખીલી ? આ પ્રશ્નોનો કોઈ પ્રમાણભૂત જવાબ આજે મળી શકે તેમ નથી. વળી, આ જાતિની પ્રાચીનતા કરતાં પણ વધારે રસપ્રદ અને મહત્ત્વની માહિતી તો એ છે કે, આ પ્રજ તે સમવર્ગ રહેતી હતી કેવી રીતે ? તેનું સામાજિક અને વ્યક્તિગત જીવન કેવું હતું ?

આ લોકો આપણી જેવા હોમોસાપીઅન હતા તેમાં કોઈ શંક નથી. તેમનો દેખાવ આપણા વાનર પૂર્વજો કરતાં અર્વાચીન માનવીનેજ વધારે મળતો

આવેતો હતો. જેતીવાડીમાં તેઓ પારંગત હતા. આ જેતીપ્રધાન સમાજ એટલી ઊંચી કક્ષા સુધી પહોંચી ગયો હતો, કે તે માહિમતી જેવી એક માઈલ લાંબી નગરી વસાવી શક્યો. અહીં ઠેરઠેર જમીનમાં દાટવા ઈંટથી ચણેલ ધાન્યના કાઠારો મળી આવે છે, તે ધાન્ય કેવાં પ્રકારનું હતું તે કહેવું, નર્મદાની બેજવાળી જમીને લગભગ અશક્ય જ બનાવી દીધું છે. મિસરની સૂડી જમીનમાં સંધરેલું પ્રાચીન ધાન્ય તે 'શુ' પેલું પંકાવેલ શાદી પંજુ આજસુધી જેવી ને તેવી જળવાઈ રહી છે. આ કાઠારો જે ઈંટા વડે ચણાયા છે, તે ઈંટા ૨.૭૫ ઈંચ કદની, ૧૦ ઈંચ લાંબી, અને ૬ ઈંચ પહોળા છે. તેના ઘાટ પ્યાલી જેવા છે. આ સિવાય 'પાકી' માંદીના સર્પાકાર ભાતવાળા વાસણો મળી આવ્યા છે તે આ સંસ્કૃતિને પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ કંરતાં બનોખી દર્શાવે છે.

અહીં ઉલોગધધી 'પણુ' સારા પ્રમાણમાં ખીલ્યો હોય તેમ લાગે છે. પ્રાચીન સુદરીઓના અક્ષરપ્રેમને રીઝવવા ખાતર બનાવેલી નાના પ્રકારની રંગપ્રેરંગી ચૂડીઓ-ગાતી, કાળી, પોપટી, પીળી, લોખંડી વગેરે-મળી આવે છે. એટલે કાચ બનાવવાનો અટપટો દુનર જે પ્રભાવે કેળવ્યો હતો તે પ્રભાવી જીવનકલાનું અનુમાન કરી શકાય તેમ છે. વળી 'વક' અને 'એગટ' જેવા પથ્થરની ચૂડીઓ પણ મોજૂદ છે. 'એગટ'ના તે કાંચરાવાળા કેમળ પણ તેમજો તૈયાર કર્યા હતા. આ સિવાય એગટ, પ્રવાળ, સ્ફટિક વગેરેના મણિ પણ મળ્યા છે. કાચ તેના દાર ત્રી-પુરો બને પહેરતા હશે.

નર્મદા કિનારા પર ગળી આવેલ વાસણો, મોહન જુ દારોનાં વાસણો કરતા ઉતરતી કક્ષાનાં છે. પરંતુ તેનું કારણ તો રચાતિક માદીની ઉતરતી જાત પણ હોઈ શકે. પરંતુ આ પ્રગ જે પથ્થરનાં દહિવારોનો ઉપયોગ કરતી તે પણ મોહન જુ દારો કરતાં ઉતરતાં છે એટલે સામાન્ય રીતે તે વધારે પછાત હતી તેમ કહી શકાય. પરંતુ કાચ બનાવવાની કળા તેમના કૌશલ્યનો પુરાવો આપે છે. બાબીલોનીઆના ગહેવાસીઓને આ કળા આવડતી નહોતી. મિસરમાં સૌથી પહેલાં કાચ બનાવવા લાગ્યો. ડેક ઈ. સ. ૧૪૦૦માં જ! સર ચોરેલ સ્ટાઇનને ઇરાનમાંથી જે કાચની વસ્તુઓ મળી છે તે દર્શાવે કરતા વધાર પ્રાચીન છે એમ કહેવાય છે. ખેર.

ઈ. સ. પહે ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાં દેવાએક સંસ્કૃતિને અમૃતલાલભાઈએ નામ આપ્યું કે-દ્વીપકલ્પીય ગ્રામ ઈન્દિયાસિક સંસ્કૃતિ. તેનો વિસ્તાર હાટા-નાગપુર, સિંજખ, માનનુમયી માંદીને પશ્ચિમમાં મહીઆવાડ સુધી, અને

ઉત્તરમાં, પંજાબ, અટક, રાવળપીંડી, યી, લાહોર દક્ષિણમાં મહેસુર (જેલારી) સુધી ફેલાયો હતો. ઉત્તર ગુજરાત, ગુજાપીપળા, કાઠીઆવાડ, માળવા અને મધ્યપ્રાંતમાં તેના અવગેયો, આજસુધી વિશેષ પ્રમાણમાં મળ્યા છે.

x

x

x

ભૂતકાળના મજબૂત તાણાવાળા મેળવી, બાવિની રંગબેરંગી બાતો વધુવાની તમત્રા તો હિંદવાસીમાં પહેલાથી જ મોજૂદ હતી. પરંતુ ગુલામ દેશમાં પરદેશીએ સંશોધકને ઉત્તેજન અને સદાય સંગવડ તો ન આપ્યાં પણ તેના માર્ગમાં અનેક નિરર્થક અડચણો બીડી કરી. આઝાદીનો પ્લે કાડું, કાડું, ચર્ચ રહ્યો છે ત્યારે, ભારતની ભૂમિમાં ગોંધાર્ધ રહેલ ઇતિહાસ બહાર આવવા પોશારી રહ્યો છે. અનેક યુવાન જિતાસુઓ કાદાળી ઝાલવા તલપાપડ ચર્ચ રહ્યા છે. પગપીળ મરમર દેગ અને વ્યક્તિની આ જરૂરતો પ્રીતશે ?

★

રોજાં જિવતરમાંથી પાત્રો અને પ્રસંગો ઉઠાવવાં, કટાક્ષ દ્વારા વાચકને જગાડવો, દાઢિયાવાડની પરંતુ વિશેષે સ્મૃતિયાળ આપાત્મંગીથી તેમને લડાવવાં એ શ્રી. વેણીભાઈની કલમની ખાસીઅત છે. એ રીતે તેઓ સામાન્યતાની દુનિયાની અંદરના મન અને દિલની છાની અજાની વાત તમારી પાસે ઉઘાડી કરી નાખે છે. જગતા સાહિત્યકર્તામાં તેમની આ શૈલીની તાકતી નવી ભાત પાડી રહી છે. 'પામથો' એની પોતાની જ વાત કરશે.

પ્રુદ્ધામતના હારથ જેવું પ્રજ્ઞાત પારલાની એ ગલીને અજાણી રહ્યું હતું. એક ત્રાકેથી નજર માંડી, તો, સચારના પટ્ટારમાં જ વાળીશ્રુડીને સાદ કરેલી એ ગલી, શણગારેલી સોદામણની સેંથીની યાદ આપી નાખે. ઉપર આકાશમાં એક વિમાન જોડી રહ્યું હતું. નીચે જાપાનેઝ ફોરિયો સામકક્ષ પર સડસડાટ દોડી રહ્યો હતો. એક ખાલુ નવા ગંધાતા મકાન માટે આવેલી ઈંટોનો ઢગનો પડ્યો હતો. ગત્રે આજુના હારજંધ બંગલાઓ અને તેના નાના બગીચાઓ હરિયાળા મનોહરતાથી આહ્લાદકતા પ્રસરાવી રહ્યા હતા. એક ગંગલાના કમ્પાઉન્ડની ગદાર ગલીમાં આવેલાં જેતણ હારજંધ વૃક્ષો પર ખિસકોલીઓ ધમાચકડી મંચાવી રહી હતી. અને આ ગલીનું. વસાહતી એકાન્ત મન પડે એવું હતું.

ગલીનો એક છેડો રોજન તરફ લઈ જતો હતો અને બીજો છેડો જુદુ તરફ. એ ગલીની પેટા ગલી જેવડી એક નાની નબોકગીમાં લાંગી વૂડી લીંતવાળા કમ્પાઉન્ડમાં વપો પહેલાં લાલ માટીના રંગથી રંગાયેલું પેટું બૂનું મકાન જુઓ. અધું મુકાયેલું ગૂંદીનું આડ છે. એકદ સફેદ અંપાતું ફૂલો ત્રિનાનું આડ છે. વરંડાવાળા બેઠાયાટની જોડે ઓરડીઓમાં સાધારણ સ્થિતિનાં માણસો વસે છે. જુઓ, પેલી ગાંધ અગ્રયાં ધરમાં લઈ નાખે છે. ધૂગમાં પેલાં કોફરો રમે છે એ દીકાં ને ? આ મકાનની પાછળની ઓરડીમાં નસુ અદા રહે છે. પોતાના દેહનાં ઓરડાં વેચીસારીને મુંબઈ આવડું પડ્યું

છે. એક અકાલિયાથી તેમનો દીકરો રામશંકર ટાઇફોઇડમાં પડ્યો છે. વધુ છે. દીકરાનો દીકરો ય લગ્નવાને દીધો છે.

રામશંકર સાળેસારો હતો ત્યારે દુકાને દુકાને ટાંગેલી દેવદેવીઓની ઊંખી-ઓની પૂજા કરવાનું કામ કરતો હમણું તે મરિદા છે એટલે તેની બદલીમાં બીજાને તે કામ સોંપ્યું છે. આ ધંધામાં તે હજી હમણું જ પડ્યો છે પણ એ ટાણું રોટલા નીકળવામાં વંધે ન આવે. હજી તો તે આ ધંધામાં નવો-સવો હતો એટલે માંડ પચ્ચીસ ત્રીસ દુકાનો તેના હસ્તક હતી. બીજી દુકાનો સર કરવાની ખટપટમાં જ તે હતો ત્યાં મરિદગી આવી.

રાજ વહેલી સવારમાં માળી પાંખા ફૂલહારો ને થોડાંકે ફૂલ મૂકી ગયો હોય તે લઈ એક વાટકીમાં થોળેલું ઠંકુ ને બીજામાં મીઠા પીળા રંગવાળું ચંદન હોય. રોકો કે ગૂંઠના મુનીમને ચાંદલો કરવા એક સળી પણ હોય. આ બધું ચાળીમાં ગોઠવી ખમે બીના કપડાનો ફટકો રાખીને લગવાવાળી દુકાનોએ ટપાલીની માકક સહેલો ને સરજ નકશો મનમાં ચીતરીને કામે જીપડી જવાનું હોય. મરિદને દોઢ-એ રૂપિયા આપી આ રીતે-પ્રભુની પૂજા કરાવી- શક્તી હોય તો તે મોંઘી નથી. આવા ખ્યાલવાળા પેઢીદારના કામતી વંખતને બચાવી લેવાનું કામ રામશંકર ને રામશંકર. જેવા અનેક કરે છે. આ એક ધંધો જ છે. એમાં ય મહેનત છે. આ ધંધામાં પિંડીમાં ગોટલા ચડે એ ન આવે.

કાઈ ગુજરાતના, કાઈ કાઠિયાવાડના તો કાઈ મારવાડ-મેવાડના ભટ્ટ બ્રામજોએ મુંબઈમાં આ કામ પોતાનું માથે વાઈ લીધું છે. ઘણા આ ધંધામાં સારું કમાય છે. ને ચારીરના મુખિયા દોઢસો જેટલી દુકાનો કે પેઢીઓની દેવ-છબીઓને ટીકા કરીને ધંધો ધીકતો રાખે છે. એ બહાને પંચદેવની પૂજા થાય છે.

આગલે દહાડે કરેલાં ટીલાં ટપકાને બીના ફટકાથી લૂછી નાખીને વાસી ફૂલહાર ઉતારી, નવો પહેસરી દઈ, દુકાનમાં હાજર હોય તે મુનીમ કે પછી પટાવાળાને ટીલું કરતાકાને બીજી દુકાન ભણી દોડવાનું જ હોય. અચ્છા અચ્છા ભણેલાએને મહિને દોઢસો કમાતા હોઈશો હોઈશો યાવ ત્યારે આ ધંધામાં ખૂબી ગયેલા ઘણા ભટ્ટભામણો દોઢસો તો ચપટી વગરડાં ધામી લે છે અને, તે ય સવારના આઠથી માંડીને અગિયાર સુધીમાં. પછી કાઈ બીજી કામ-કર્ચાક ચંડીપાઠ, કર્ચાક રુદ્રિપાઠ, કર્ચાક રસોઈ વગેરે કરે એ જુદું.

નવું અઢાના રામશંકરે આ હિસાબે લઈને તો સારી લીધી હતી, પણ હજી એ જીગીને બોલો થતો હતો. અને નરુખિભોગે રાઈફાઈડ જેવી બિમા-

રીમાં ઝપાયો. આટલા દિવસમાં દવાદારુ ને ચાદ્દમાં નાણાં ખરચાઈ ગયાં. રોટલાપાણી ય સાળુ જીવને તો ભોંછે જ ને ? ઘરમાં જયરી આર્થિક કાન્તિ આવી ચૂકી હતી.

દિવસ જય તો રાત લાંબી લાગે ને રાત જય તો દિ ખૂટે નહિ. ઘરમાં ચણુનો થોડોક લોટ હતો તેનું પીણું કરીને આજે તો એક ટંક ડાહી નાખ્યો, પણ સાંજની ચિંતા ઊભી જ હતી. આઠ મહિનાના આજકને દૂધ આપવામાં રેશનિંગ ક્યું હતું. એટલે જાળકની મા પોને પહેલી વસત્રી ગર્ભ. તેનો શોષ ભોગવતી ભોગવતી ય જન્મ્યાને સતોપવા પરાણે ધવડાવતી હતી. પણ ખચ્ચું ય હવે આ દગાખોરી સમજી ગયું હતું.

નધુ અદાથી આ જોયું હતું નહોતું. પોતાની ય અવસ્થા આજ અડસઠ વરસને ઉધાર બાણુએ માંડીને જમા પાસાની ભેદી વાત ખાનગી રાખતી હતી. પણ અડીખમ સ્વભાવના એસાને આ સ્થિતિમાંથી છૂટવાં મોતનો વિચાર આવતો નહોતો. આજે સવારમાં ઉઠતાવેંત જ તેમણે હાથમાં ઘોળેલા કંકુની વાટકી ને ખભે ખડિયો નાખી પારલામાં લોટ માગવા જવાનું નિર્ધાર્યું. કોઈ બદાણુના કપાળમાં કંકુનો ચાંડલો કરવાથી જે બેચાર આનાના રોડડા પૈસા થયા તે. ડોસાએ આ નિશ્ચય કર્યો તો ખરા પણ ટાંટિયા ગામમાં આટલી બધી રખડપટ્ટી કરવાની ના પાડતા હતા. તમિલત જેડી હડનાલ પાડવાની મૂંઝી ધમકી આપી રહી હતી. પણ, જોટ ખમીને ય કામદારોની ન્યાયી હડતાલને દાદ ન આપનારા માલેતુખરોની માફક નધુ અદા “માલેતુખર.” જેવા મિત્રજના બની જઈ જિન્દગીની ફરજ અદા કરતા હતા. આ હાલતને પીલે મોટે ભોંછને રડમસ ધાઈ જતી વહુને એ કહેતા: “લામણુના દીકરાને બીજા માગવામાં શરમ શેની ?”

આમ ને આમ લગભગ દોરેક મહિનો પસાર થઈ ગયો.

રાઈદેડમાંથી ઊગરીને રામચંદર હાલવાચાલવા જેટલી શક્તિ એકઠી કરી શક્યો હતો. પંદરવીસ દિવસમાં તો પોતે પાછો ધધે લાગી જશે, બીતો કપડાનો કકડો જીંબી પર ફેરવશે, ક્યાંક કંકુનો તો ક્યાંક પીળા ચંદનનો ચાંડલો કરશે, તરેહતરેહની દેવજીબીઓને દાર ચડવશે ને થોડાંક નવાં ધરાક ખાંધશે કે હમણાં જગદર શીડી જશે.

આવા મનુસ્યા કરતા રામચંદર પેટીએ પેટીએ ખતખતના લગવાનની જે જીંબીઓ હતી તે ગંધીને સ્મરણમાં લાવીને ભાવિક હૃદયે પ્રાર્થના પણ કરી લીધી. ક્યાંક વાધેશ્વરી ગિરાજે છે, કાઈ પેટીમાં સરસ્વતી છે, ક્યાંક

હતાય છે, ક્યાંક ગણપતિ છે, ક્યાંક શંકર છે, ક્યાંક વિષ્ણુ ભગવાન છે, તો ક્યાંક શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે. વળી, કાંઈ કાંઈ પેઢીઓમાં ભગવાન ઉપરાંત પેઢીના કે સંસ્થાના સ્વર્ગસ્થ સંસ્થાપકની છબીને પણ પ્રત્યુત્તરી છબીની જેમ જ પૂજાપાથી શણગારવી પડે છે.

ડોસા ગામમાં ગયા હતા. વિચારમાં બેઠેલા રામશંકર આગળ આવેને તેની વહુએ કહ્યું: “ હવે આ તમારા પાટથી કુંવરને સાચવો, બેઠા બેઠા, તો હું પેટીનાં લૂગડાં સમાનમાં કરી લઉં. નવીજ સાડીઓ છે, કસ્ટોમાંથી એક જ મેં ખાંચે અડાડ્યો છે, બીજા તો કોરા છે, અને, પેટીમાં મૂક્યાં છવડાં બહુ થઈ ગયાં છે.”

“હા, લાવ. આવ લહુ, આવ મારો દીકરો.” રામશંકરે પત્નીના હાથ-માંથી પુત્રને લીધો ને ખુચકારે બોલાવ્યો.

દેવદેવીઓની પૂજનું સફલાચ્ચ થયું દિવસથી જોઈ બેઠેલી પેલી કંકુ-ચંદ-નની વાટકીઓ રામશંકરે તાલ દેતાં વગાડવા માંડી ને પુત્રને રમાડવું શરૂ કર્યું. બીજી બાજુ રામશંકરની વહુએ પેટી ખોલી. જે ત્રણ કસ્ટોના, લગન વખતની જે રેશમી સાડીઓ, પાનેતર ને બીજાં ચોડાંક કપડાં ઝાટકી ઝાટકીને એક બાજુ મૂક્યાં. પછી પેટીનાં છવડાં બહાર ખંખેરવાં તે કમ્પાઉન્ડમાં ગઈ.

અહીં લહુએ જોરથી રડવાનું શરૂ કર્યું. તેને ટાટો પાડવા “આવું હો ભાઈ!” એમ કહીને તેણે ચાલતાં ચાલતાં જ પાછળ જોયું. એટલી વારમાં જૂની પેટીની પતરાંની ખૂંત લરાણી ને પહેરેલ છવડાંમાં ચરર કરતો ચીરો પડ્યો.

ઘણીઘણિયાણી બનેલી હોંસ બાંગી ગઈ. પત્ની તો રડી જ પડી ને પેટી-ને પછાડી. એની પાસે અત્યારે આ કસ્ટોના ને સાડીઓ હતી પણ ઘરમાં પહેરવાને સાદું યાવલ બીજું નહોતું.

“હશે કંઈ નહિ, લે તું છોકરાને રાખ, હું જ બહાર ઝાટકી આવું છું.” કહીને અશક્ત રામશંકર પેટી લઈને બહાર ફળીઓમાં ઝાટકવા લાગ્યો, પણ આ ફટકા યાવલનો ચીરો બન્નેના કલાગ્નમાં પડ્યો હોય એવો ચલુચલુટ બન્ને અનુભવતાં હતાં.

એક પેટી, એક જૂતુંપાતું કળવગરનું કપાટ, એક નેતરની નાની ભીંત ટાંગવાની અગરાઈ, એકદલ નેતરની જૂની ખુરસી અને ડામચિયો-આ એના ઘરનો સામાન, આ એતું ફરનિચર. પેટી બરાબર ઝાટકી, વંદાઓ ને કંસારી-

ઓના લશ્કરની હકાલપટ્ટી કરી, હાંકિતો હાંકિતો રામશંકર પેટી સમેત ધરતી એકદાળિયા પડસાર ભંજી આવતો હતો, ત્યાં જ તેના પગમાં કાંઈક ભોંકાયું. રાઠ પાડીને તે ત્યાં જ બેસી ગયો. પેટી આપમેળે દૂર જઈ પડી. પોતાનો જીવ બાળતી પત્નીએ આ બોલ્યું. જોકરને રામશંકરની પધારીમાં લગભગ પછાડ્યો, ને દોડતી આવી. “શું થયું? મારી રે! અટલાં બધાં લોહી...!”

“હા, ખીલો પગમાં ઘૂસી ઓ ઓ...” પેલીએ કાઠી વઢૂને ખમો હાથ મૂકી ઊભા થઈને રામશંકરે ચાલવા માંડ્યું.

“મને મર્યાદા આજ જ પેટી સમી કરવાનું સૂઝ્યું!” પત્નીની આંખમાંથી આંસુ ટપકવા લાગ્યાં.

તરતરત હળદર દાળી દીધી, પણ લોહી બંધ ન થયું. પડોશમાંથી છોકરી લાવીને દાળી, ધરમાં જે જ દિવસ ચાલે તેટલું ઘાસતેલ હવે તેમાંથીય, સાચું પૂછે તો અચકાતે જીવે વહુએ પતિના પગ પર રેડ્યું.

એક બાજુ જોકરો કરે છે, સાડીઓ, કસ્ટોમર ને બીજા પાંચ પંદર કપડાંના હગલો પડ્યો છે. રામશંકર આંખો મીચીને પડ્યો છે. વહુ બેઠી બેઠી રહે છે.

આ બધું છે શું? બહારથી આવતા નજી અજાણ ધરમાં આવ્યા ને વાત બણી દુઃખનો એક વહુ ઘૂંટડો પી ગયા. પેટી ફળિયામાંથી લાવીને ધરમાં મૂકી. પછી રામશંકરના વાગ્યા પર જોળઅંગનાનો ડામ દીધો.

જે ત્રણ દિવસ શાંતિથી પસાર થયા પણ પછી ખબર પડી કે રામશંકરને તો ધનુર્વા થઈ ગયો છે. કુદરત જ્યારે રહે છે ત્યારે એના જેવું તો મોત પણ કૂં નથી હોતું. મોત તો એક ઘા ને બે કટકાની જેમ હુમલો કરે છે, પણ કુદરતના આવા નાના નાના ફટકા માણસનાં હીર નિચોવી લે છે.

પારલાની ગલીઓમાં ખડિયો લઈને ઘૂમવાનું નજી અજાણ નસીબમાં હજીય લખ્યું હશે તે ગિચા ક્યાંથી થાય? અને દીકરાના નસીબમાં હજી ખાટલો ભોગવવાનું માંડ્યું હશે. એવા જ આશ્વાસનમાં બીજો દિવસ સવારના પહોરમાં અદા તો પેટનો પુરુષાર્થ કરવા તીક્ષ્ણી પડ્યા હતા. થોડાંક ઘર માગી પણ કાઢ્યાં હતાં. ત્યાં રસ્તામાં જ ટપાલીએ હાડલ કરી: “નજી અજાણ! ઓ હોઈ નજી મા 'રાજ'!”

નજી અજાણે પાછળ બોલ્યું તો ટપાલી. કાગળોની ચપ્પીમાંથી કાળા ઘાલીથી લખેલું એક પાતું તેણે અજાણે આપ્યું. માથે અશુભ લખ્યું હતું. કાગળ

રાજકોટનો હતો.. “ અશુભ ” વાંચીને ડોસાએ કાગળ આગળ વાંચ્યો જ નહિ. ન્યાતીક્ષાઓમાં કોણુ પધૂ મૂંઢું હતું તે વાદ કરી ગયા. આમ તો, ધણું મરવાને વાંકું જીવી રહ્યાં હોય એવાં સંગાં વાદ, આવ્યાં પણ કંઈ અટકળ કરી શકાઈ નહિ.

સીધા તે ઘેર આવ્યા ને રામશંકરને કહ્યું: “ પચારીગાંધી હોડો ઊતરીને વાંચ તો, કોણુ ચું આ દુઃખિયારી દુનિયામાંથી ? ” ને પછી વિચાર આવતાં બોલ્યા: “ લાવ, લાવ, હું જ વાંચું. તારે પાણું અભગ્રવું પડશે ને નાવું પડશે. ” પત્તાગાં લખ્યું હતું કે લાણેજ કમડાનો વર હાટફેલથી ગુજરી ગયેલ છે. પ્રભુના ઘર આગળ...”

સગી બહેનની દીકરી નાની ઉમરે રંડાણી ! અદાના અંતરમાં અરેરાટી બાપી ગઈ. મૂંઝે મોઢે તે ધરગાં આવ્યા ને ઘડો પાણી રેડવા કહ્યું. વહુને પડોશણે નવડાવી. રામશંકરને ય ગરમ પાણીએ નવડાવ્યો. ધરમાં રમણાન-શાંતિનું ઉદ્ધિન્ન મૌન જવાઈ ગયું.

પછી અઢાનું પીઠ ને વહેવાર મન હવે પછીના ‘વિચારોમાં પડેવાયું’ : “ રામજો માંદો છે. એને આ દશામાં ક્યાંથી લઈ જવાય ? પણ વહુને તો કાણે તેડી જ જાવી પડશે. પણ...પણ...આવે માઠે અવસરે પહેરવાનો કાળો પોમચો જ ધરમાં નથી ! લારે કરી. ખરચમાં ખરચ બેસું જ છે. ”

પોમચાની લાલ-કાળી લાત જેવી જિન્દગી પર ડોસાને આ ઘડીએ એક ધિક્કાર છૂટયો. “ સુખની સુરખીનાં લાલ લાલ ઊંટણાની આમળાસ. દુઃખ દારિદ્ર્યનું કાળું પોત-શું એનું જ નામ ગરીબની જિન્દગી ? હાટફેલ ચઈને હાથતાળી દઈ આમ અપટ્ટી વગાડતાં જ માણસ મરી જાય...શી વલે ચાવાની છે આ દુનિયાની ! ”

પડસારમાં બેઠાબેઠા આવું આવું વિચારતા સ્તનમૂત બેઠેલા ડોસાની નંજર ફેલપનાથી જ ઝોરડીમાં સૂતેલા પોતાના પુત્ર તરફ દોડી ગઈ. ને એક જખખર ટ્રાસેકો નંજુ અદાને હચમચાવી ગયો. “ એ બધું તો ઠીક...પણ અટાણે વહુને પોમચો બેશે તેનું કેમ કરવું ? રૂપિયા દોઢ રૂપિયાની પરચૂરણ સિવાય ધરમાં રોકડ નાણું ન મળે ! બેએક દિવસમાં તો રાજકોટ જાવું બેઠેજો. રેગવે-વાળો ય કંઈ ઉધાર ટિકિટ આપે જ દેશે ? ”

“ લામટા !..તું બીખ માજ, બીખી ! તેના વિના તારો આરો નથી, ફૂટેલ નસીબના ! ” આવું આવું મનમાં જ બગડતા નંજુ અદા બીજે દિવસે

સવારના પહોરમાં જ ખડિયો લઈને બિષજા. સરગવાની ધરડી સિંગ જેવી નહુ અઢાની કાયાને ધરચી બહાર નીકળતી આકાશનો સુરજ જોઈ રહ્યો. પારલાનો એ ગલીમાં હરતીફરતી હવા રવિવારના રેડિયો સંગીતથી હલેતી બની ગઈ હતી. ડાઈ મોટા માણસ આવવાના હોય ને આખી ગલી કાગળના પ્લમ્બતાકાથી ચણુગારવામાં આવે તેમ રેડિયો સંગીતની સુરાવટની આલાપપતાકાઓ ગલીની આમોદવામાં એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી લહેરાતો હતો. એ ગલીને બંગલે બંગલે રેડિયો શ્રાવણો હતો, એટલે એક છેડેથી બીજે છેડે જનારા વટેમાર્ગને આપું' એ ગાયન પૂરેપૂરું સંભળાય અને એ ગલીના પ્રવાસીની તહેનાતમાં રેડિયો સંગીત હાજર જ રહે.....

સંતકવિ તુલસીદાસજીની ચોપાઈ જેવી પારલાની એ તળપદી લાગતી ગલીના છેડે છેડાના જમણા હાથ તરફના મકાનમાં જવાની નહુ અઢાની નેમ હતી. એમના પ્લાનફહેરા કાનને સંગીત સંભળાતું નહોતું. બાજુ પર બોરાક ફેફસાતું જુડે એમની આંખોને દેખાતું નહોતું. મીઠાની કાંકરીથી જેમ દૂધ ફાટી જાય તેમ એ ક્ષયગ્રસ્ત ગર્જિયાંથી અલ્હારની સંગીતમય શાંતિના વાતાવરણમાં તડ પડતી હતી, પણ તેનું ય નહુ અઢાને જાન નહોતું.

ધર આપું' શોકમાં ગળગળાં ખાતું' સમસામ હતું. પોતાના દિશમાં ય ધા લાગ્યો'તો, પણ છવનતી દેખાડિયન માણસને પરાણે કોર બનાવે છે. એટલે જ નહુ અઢાને અલ્હારે પોમચો અને ટ્રિટિટ લાડાના પેસા સિવાય શેતું' ય જાન નહોતું, શેતું' ય જાન નહોતું. બિલકું' રેડિયોનું' સંગીત અદરશ-પણે તેમના દિલની નેહનાં લીલી રાખતું હતું. અને જમની આ મિયા માયાનું' તત્ત્વજાન પણ નહુ અઢાના અંતરમાં આવગત કરતું હતું.

એ ગલીને નાકે આવેલા જંગલમાં એકે શેડ રહેતા હતા. બાટીના વચકા જંગલોમાં તો જાહૂતો જ રહેતા હતા. એટલે નહુ અઢાના મનમાં એમ કે, એ એક જ શેડ પાસે જાડે ને પોમચાનું ને ટ્રિટિટલાગતું' બહુ ય બેઠું' જ બીજતો આતું. માણસે માણસે લાચારી ન કરી, જીતું' શું? પેસા હાથમાં આવે તો પોમચાનું' પોત લઈ રંગાવા અપાય. અરે બનરેલો પોમચો ય મળી નાય ના, તો ધોઈને કામ પતે.

.....કવ-લ્લહ બિચ જેસી માયા

વેસી સિય, લછિમન, રધુરામા.....

પગલે પગલે તુલસીદાસની ચોપાઈ મથુચલુતા નહુ અઢા ધારેલા જંગલના હરણન આગળ આવ્યા. દિમ્મત બેળી કરવા બોંબારો આધે. મોટા

નબુ અદા શેના દાતાર સબ્બોની ચહે બોઈ રહ્યા. અર્ધીક મિનિટ મૂંઝી ગઈ. પંજી શેઠ સાહેબે સહેજ હસતાં કહ્યું : “ મહારાજ, તમે પૂજનિક છો. પણ હું તમને કહું છું કે આજ તો તમારું કામ નહિ થાય. ”

“ બહે બપુ, આજ નહિ તો કાલ; બીજું તો કંઈ નહિ પણ કાલે જવું છે, ને આજ પાંચ દિ તો થ્યા...આહીંથી જો રિ તો પો'ચતાં થાય. ” નબુ અદાએ આંસોલવાં મૂજતા અવાજે કહ્યું.

પોતાના નોકર-ચાકરોને સદાય કામ કરતા જ જોવાને ટેવાયલા શેઠે પોતાની આંગળીને દાંતમાં લસાયેલ છેતોં દ્રવ્યના કામે લગાડી દીધી ને એમ ને એમ લાંબા પડોળા થઈ જતા ઉચ્ચારોથી જ બોલ્યા : “ હં...એ કામ કાલ ઉપર જ રાખો. આજ તો તમારું કામ નહિ થાય. ”

“ બહે. ” કહીને કાલે તે આપશે એવા સંતોષમાં છૂટ પડ્યા નબુ અદાએ હાથ જોશ્યા.

“ બહે નહિ. તમે મરણો છો ?-મારું નામ બહુ જ પ્રતાપી છે. ” નબુ અદાએ હંકારમાં ડોકું હલાવ્યું. એટલે હજી નબુ અદા પેતે કહેવા માગે છે તે કંઈ જ સમજ્યા નથી એમ જણી શેઠે ચોખવટ કરી : “ મારું નામ ખાઈ-પી ને લેવા જેવું ગણાય છે. મારું નામ હ્યે તેને તે દિ' મોટા ભાગે ખાવાનું મળે જ નહિ. ને મારું મોટું સવારના પહેરમાં જુએ, એનો તો દિ' આખો વ જગડે...હું...હું...હું...હું નથી કહેતો, લોકો એમ કહે છે. માટે મારી સલાહ માનતા હો, તો કાલે જ કોઈ બીજા દાતારને પકડો-આજ નહિ. ”

આટલા વચનોની સાથે જ અંદર બેસીને શેઠે મોઝરનું બારણું બડાક લઈને બંધ કર્યું. આજના અખબારની ગદી ઉઠેલી લાં તેમની નજર જાપકામને સાડીઓના રંગાટકમની જાહેરાત પર દોડી ગઈ...

શાયરે ઇન્કિલાબ જેશ મલીહાબાદી

- ૨૫૧૨૨૫

●

જેશ જીવનના સર્વતોમુખી ઉદ્ધાસનો ગાયક છે. એવો બાપક અને બળ-
વાન ઉદ્ધાસ લોકજીવન સિવાય બીજે ક્યાં સાંપડે ? અને લોકજીવન પર તો
શાહી અને શાહુકારી એ યારો પડેલાં છે. દિવંદની કુદરત અને તેની સાથે
ઓવરપ્રાત લોકજીવનનાં અનંતવિધ સુંદર્યનો ગાયક તેથી જ તો ક્રાંતિને આવા-
હન આપતો 'શાયરે ઇન્કિલાબ' બને છે. જેશની આસ્માની કવિતા ધરતીને
ઉદ્ધાસમાં જીવનના વિકાસમાં રાચતી જોવા મળતા શાયરની સ્થિતિ વાણી છે.

●

“મુઠ્ઠીઓંમેં ભરકે અફશાંઝ ચલ ચુકા હૈ ઇન્કિલાબ”

કંઠાર ક્રાંતિને પણ આવી રંગભરી જાતીમાં બિરદાવવાનું તો જેશની
આસ્માની-રંગીલી લેખિની જ કરે.

ઉત્તમ આકાશને વીધતાં શરૂનાં જિયાં વૃક્ષોની કતારો તમે જોઈ હશે. સવાર,
બપોર અને સાંજના કિત્ત જિત્ત સમયે આકાશ તરફ મોઢાં ફેરવી મલકતાં ફૂલોની
દુનિયા એ તમે જોઈ હશે. રીધાં ચઢાણોવાળા પહોડોને પણ આકાશમાં ધસી
જતા જોયા હશે. એવું જ જેશની કવિતાનું છે. ધરતી અને તેનાં માનવીની
દુનિયામાંથી તાકાત લઈ, ફૂલો જેવી કામળતા અને પવંત જેવું સામર્થ્ય ધરી
એ જિયે ચડે છે. દૈનિક જીવનની વિધવિધ છટાઓ વચ્ચે એક અપ્રવં સૌંદર્યનું
નિર્માણ થાય છે. એની કૃતિઓનાં દેહ પાર્શ્વ છે; એનાં રૂપરંગ આસ્માની છે!

મુઠ્ઠીઓંમેં ભરકે અફશાંઝ ચલ ચુકા હૈ ઇન્કિલાબ ।

સાંભળતો જ થાય છે, વાહ રે શાયર ! ક્રાંતિને તારા જેવો મસ્ત આવ-
કાર લાગ્યો જ કોઈએ આપ્યો હશે ! પરંતુ એ જ તો જેશની ખૂબી છે :
જીવનના ઉદ્ધાસની. જીવનને ભરી ભરીને ગાવું, તેની હુદતા અને મહત્તા,

* અફશાંઝ : મુસ્લિમ સ્ત્રીઓ સંધીમાં કંકડ કે સિન્દુરને સ્થળે સોનાની રજ
પેરે છે તે.

સુખ અને દુઃખ, કુદરત અને માનવ તમામને, રાતભર ઝંખકતી વીજળીઓ જેવા પ્રખર કંપના ચમકારાઓ વડે એક જ સૌંદર્યસૃષ્ટિમાં અજવાળા મૂકવાં એ જ તો જોશની વિરલ સર્જકતા છે.

જોશ જેમ શૈલીમાં આસ્માની કવિ છે એમ વસ્તુમાં ધરતીનો કવિ પણ છે. તેની ‘આસ્માની’ અપાર્થિવ વિદ્યારોની નથી. ઉદ્ધાસ અને વિકાસ માગતાં લોકજીવનની બળવાન આસ્માની છે.

એટલે જ તો છેક ૧૯૨૦માં ખાલીસ વર્ષની હારથુવાન વયે દેશની મુક્તિની દિલ્લ્યાસને બિરદાવતાં “ધરાંગારના વિનાશનું સ્વપ્ન” નામનાં કાવ્યમાં એ લલકારી બહથો હતો કે,

“દિવારોંકે નીચે આ-આ કર થાં જમા હુએ હૈં જિન્દાની
સીનો મેં તલાતમ બિન્દીકા આંખોં મેં ઝલકતી સમશીરે !

...

...

...

તકદીર કે, લખકે જુનીય હૈં દમ તોડ રહી હૈં તજ્જીરેં...

...

...

...

આંખોંમેં ગદાજી મુરખી હૈં બેનર હૈં ચહેરા મુલતાંકા !”

* * *

“દિવાલોના પાંચા આગળ કેદીઓ જમા થયા છે. તેમની છાતીમાં તોફાન છે અને આંખોમાં તલ્લવારો ચમકી રહી છે. ભાગ્યના હોક ફડકાટ કરે છે અને દમ ભરી ભરીને પ્રવાસો યદ રહ્યા છે. બિખારીની આંખોમાં (સુસ્થાની) લાગી છે અને મુલતાનના ચહેરાનો રંગ બીઝી ગયો છે !”

આપણાં રાષ્ટ્રીય શાયર મેઘાણીભાઈથી એક દાયકા પહેલાં રાજકીય દિંદનું આ નીડર ચિત્ર આલેખના અને એ આલેખનમાં જ મુક્તિનાં સ્વપ્નને વધાવતા જોશને, જનતાએ “શાયરે ઇન્કિલાબ”નાં લોક-ખિરુદવડે પોતાના હૃદયમાં સ્થાન આપ્યું તેમાં શું નવાઈ છે ?

અને જોશ ? એ પોતે તો એની સૌંદર્યસૃષ્ટિ ને એની કવિતાની જન્મભૂમિ જેવાં લોકજીવનને જ લલકારતો હતો. તેનું ચમકારણ કવિના જનતા પ્રત્યેના ઊંડા પ્રેમમાંથી નળ્યું હતું. જનતાનાં જીવનમાં કુદરત જેવો જ ઉદ્ધાસ, વિકાસ અને સૌંદર્ય ઝંખતો જોશ, તેના પર જુઓ અને શોષણ વરસાવતા વિદેશી શાહીવાદ, દેશી શોષણખોરો અને ધાર્મિક દંભખોરોના ઓથારો વચ્ચે સગમતી નવીનતી જેવી વાણીના ચમકારા અને ગર્જનાઓ કરતો જ રહ્યો છે.

‘૧૯૪૯ માં બીજું વિશ્વયુદ્ધ ફાટી ન કળ્યું’ ત્યારે એણે “કંપની સરકારના વારસદારોને” ઉદ્દેશી લખેલું ગીત દિવંચાપી તોફાન, પ્રગ્ભતી મુક્તિની અદ્ભુત ધગશ અને શાહીવાદના વિનાશની અંતિમ ધડતી-દાંડી ટોચી રહે છે:

આ કાવ્યમાં એ બિગીશ શાહીવાદનાં દમનના આખા ઇતિહાસને અવલોકે છે. આગળા કપાયેલા વલ્લુકોથી માંડી જલિયાંવાલા અને ભગતસિંહ સુધીનાં તમામ દમનોનો જવાબ માગતાં છેવટમાં એ પડકારે છે:-

“જૈર અય, સોદાગરો ! અજ હે તો બસ થસ બાવ મેં,
વકન કે ફરમાન કે અતો ખુકદો ગઈને,
એક કંઠાની વક્ત વિધ્એજા નયે મજબૂનકી,
જિસ’ મુરખી હા જરૂર દે હમ્મારી ખૂનકી;
વક્તકા ફરમાન અપના રૂખ બદલ સકતા નહીં
મોત દલ સકતી હે, અજ ફરમાન દલ સકતા નહીં !”

*

*

*

“અય સોદાગરો, હવે તમારો વખત પૂરો થયો છે. હવે કાળના ફરમાન આગળ ગરદન નીચી નમાવો, કાળ બતેજ એક નવા વિષય (મુક્તિની) કંઠાણી લખશે. તેનાં મથાળાં અથવા લાઠી માટે તમારા રક્તની જરૂર છે ! તમે મોતમાંથી બચી રાહો પરંતુ અહીં તો તમારો વખત પૂરો જ થયો છે !”

નેશનો આ હિંદુમ જનતાપ્રેમ તેને લોકક્રાંતિની પડખે ખેંચી લાવ્યો છે. આપણે જોયું તેમ ઇતિને એણે મુક્ત આરમાની કંઠે વધાવી છે. એનું ‘હેલ્થ’ મોટું રાજકીય કાવ્ય કેવિસ, લીંગ અને ક્રામ્યુનિસ્ટને સંબોધી લખાયેલું છે. તેમાં માતૃભૂમિની ગુલામી, છિન્નલિખિતા અને અંદરના સ્વાર્થથી દ્વિધાયેલી નિરાશાનો હૃદયદ્રાવક ચિતાર આપ્યો છે. અને માતાના દલ તો સૌથી નાના બાળક એવા સામ્યવાદીને સંબોધી છેવટમાં કહ્યું છે કે, તું જ તારી માતાની આંશા રૂપ છે ! અને તારેજ હાથે તને મુખ આપવાનું નિશ્ચિન છે !

✱

પરંતુ નેશની રાજકીય કવિતા એ તો તેના પ્રગળ જનતાપ્રેમનો એક ભાગ માત્ર છે. કાવ્યના એના દરેક અંશમાંથી એક કે બે અથવા જેટલી જ આવી સીધી રાજકીય કવિતા છે. ઉત્તર દિવંચી કુદરત અને લોકજીવનમાંથી, સર્વતોમુખી સમુદ્ધાસ અથવા જીવનના સર્વાંગી વિદ્યાસની વિશાળનર અને સાચી ઝંખના ઘટમાં ભરી ચૂક્યા નેશે, એ દર્શનને હૃદયની ઉલટ સવેદના તથા સર્જક કદપના વડે કવિતાના સૌંદર્ય-સ્વરૂપે મઢી લીધું છે:

જેશનાં એ સૌંદર્યને સમજવા માટે આપણે ઉદ્ધુ કવિતાનો તેની પૂર્વનો વિકાસ થોડો જોઈ જવો જોઈશે. તેમનો જન્મ આજથી ૪૯ વર્ષ પહેલાં એટલે ૧૮૯૮ માં યુક્ત પ્રાંતનાં મલીદાબાદ નામે ગામડાનાં એક જમીનદાર કુટુંબમાં થયો હતો. એ ઇશ્વાલ પછીની એટલે કે પહેલાં મહાયુદ્ધ પછીની કવિ પેઢીના એ અગ્રણી કવિ ગણાય છે.

શિષ્ટ શૈલીની જૂની ઉદ્ધુ કવિતામાં પંક્તિ-પંક્તિએ નજરે આતા 'ગુલ, યુલ્યુલ, ચમન, બહાર' વગેરે શબ્દોની સમગ્ર આપણે જાણીએ છીએ કે, વિરલ અપવાદો સિવાય નિજીવ જણાય છે.

એ દશામાં પ્રાણ સંચાર કરનાર અચમ પ્રતિભાશાળી કવિ 'અનીસ' થયો. તેણે કરજવાની જમિ પર ઇમામ હુસેનની સહાદતનું ધાર્મિક કાવ્ય લખ્યું છે. એ જનાવ અરેબિયાનો છે પરંતુ 'અનીસ' તેમાં ગાયેલી કુદરત દિંદની છે. કુદરતનાં એ અનુભવજન્ય વર્ણનો ઉદ્ધુ કવિતામાં પણ અપૂર્વ તાકળી બરી લાગ્યાં.

ત્રીજા તથક્કામાં ઇશ્વાલ આગ્યો. તેણે શિષ્ટ શૈલીનાં શબ્દમંડનો ફરી અપનાવ્યાં. પરંતુ સાથે, માનવ અને તેની વર્તમાન જીવનભાવનાને પ્રકટ કરી એણે તેમાં સજીવરોપણ કર્યું.

તે પછી આવે છે એરી રાપક અસર પાડનાર ભેસ તેણે કુદરતનાં વાસ્તવિક વર્ણનોમાં વ્યક્તિગત માનવભાવોની નહિ પરંતુ માનવીનાં સામાજિક જીવનમાં ઓતપ્રોત થયેલી કુદરતને ગાઈ. જનતાનાં દૈનિક જીવનમાં, ઉત્સવોમાં અને પ્રણય કાવ્યોમાં પણ ભેસની કુદરત કોઈ અલગ વસ્તુ નથી. એની વર્ણનાં વાદળો અને મોર હોય છે તેવાં જ ખેડૂન અને તેનાં ગીત હોય છે. પિયર આવતી દોકરી અને તાળી પડતાં છોકરાં વગર ભેસની વર્ણનાં અમીઝાર પાણી પણ મર્મવિહોણાં જની નાવ. ટૂંકમાં વર્ણનો વ્યાપક ઉદ્ગ્રાસ એ 'અહો !' કે 'અહો !' ના ઉદ્ગારો કે ભવ્ય વિશેષણોને બદલે જન-સામાન્યનાં જીવનમાં જાગતાં જુવાળનાં સજીવ પ્રતીક વડે જ વ્યક્ત કરે છે.

કુદરતનાં તેનાં એક નહિ પણ અનેક કાવ્યો લો. પ્રત્યેકમાં માણસ ભર્યો છે. અને તેય 'હું', કે 'તું' રૂપે નહિ; પ્રત્યક્ષમાન સમુદાય રૂપે ! અને એ સમુદાય પણ કોઈ અમાણ બાવનારૂપે નથી. સમાજના સિત્તસિત્ત વિભાગોનાં સમગ્ર રૂપે છે, વર્તમાન સમયનાં લોક રૂપે છે !

એની કવિતાસૃષ્ટિનું આટલું વિશ્લેષણ કરી આપણે તેનાં લોકગીતો જેવાં સરળ હતાં ઉપરોક્ત દર્શનથી અને ઉત્કટ લાગણીસ્પંદનથી વિશિષ્ટ અનર્તા તેનાં કાવ્યો જ માણીએ:-

મૂંઝ કર બરસી છે ક્યા બરસાદની પહેલી ઘટા,
 મુતરિએની સાહિલા પર નકે છેડે છે સિતાર,
 હલ ધરે કોઈએ હસતે ન રહે છે, મસ્તકાર,
 મસ્તકે જંગમને ચરવાદા ચમન મેં નૂએ બાર,
 -મૂંઝ કર...

ગા રહ્યા છે નાજુદા દરિયા કે સીને પર મહંદાર,
 -મૂંઝ કર...

બસતીઓમેં નય છે ગમેં અમ્મમાં જંગમને ખાંસ,
 છ લડી છે ધૂપ કે મારે હુએ મેદાંની ધાર,
 લે રહે છે દૂલ હતિનાનસે બાગોમેં સાંસ,
 બૈર અથકે નાખુનને દિલસે ખેંચલી ગર્મીની ફાંસ,
 -મૂંઝ કર...

માઠ પૈર લાડકિયા રંગીનિયોં પર તુલ ગઈ,
 રંગી પુટિયાં હનરોં એક દિનમેં ધુલ મઈ,
 લી ને ગદેરી સાંસ દિલની કુસ્તોં સખ ધુલ ગઈ,
 ગઈ કુલ ઇસ લાડરે બેઠી કે આંખો પુત ગઈ,
 -મૂંઝ કર...

છા ગઈ લો દૃષ્ટ- "તન આમેં કે બાગોં પર બહાર,
 લક રહી છે સોંધી સોંધી-સી રાખોમેં ચુસ ખવાર,
 શામ પર કોયલ ગજલ-ખાં છે લખેન્દ મયગુસાર
 ગા રહે છે રખકે ડાઝી નીમ કે નીચે કહાર,
 -મૂંઝ કર...

પહેલા વરસાદની ઘેરી ઘટાઓ નીચી મૂકીને વરસના લાગે છે ત્યારે,
 ગાયકો નદીના કિનારા પર જઈને તેમની સિતાર છેડે છે. કાંઈ પર હળ ઉઠાવીને
 ખેડૂતા હસતાં હસતા સીમ કાપી ચાલ્યા નય છે. જંગલના બરવાડો અને ઉધા-
 નોમાં વહેના ઝરા મસ્ત બની ગયા છે, અને દરિયાની છાતી પર ખારવાઓ
 મહાર ચઢી રહ્યા છે.

શહેરની છાપરાની વળીઓમાં અને જંગલના વાંસમાં સંગીત રાજ થઈ
 ચૂક્યું છે. તાંપમાં મરી ગયેલાં મેદાનોમાં ઘાસ ફરી જીવતાં થયાં છે, બગીચાનાં
 ફૂલો સંતોષનો ઉશ્કાર લઈ રહ્યાં છે, અને દિલને અડળાવતી ગરમીશી ફાંસને
 વાદળાશી નખે બહાર ખેંચી કાઢી છે.

ચંદ્રાંગના છોકરીઓ રંગની લાડીઓ પર મૂકી પડી છે અને એક દિવસમાં તો પ્રત્યેક વર્ષારંભે ચુંદડીઓ રંગની રંગની હાલો પડીઓ ખસાસ કરી નાખી છે. દિવસના ધોમ તાપમાં જામે ચડેલી ધૂળમાં મીંચાયેલી લોકોની આંખો દુવે ખુલી ગઈ છે. જોડા મ્હાંસ લેતાં જ દિલમાં કોઈ આસાની અનુભવાય છે !

આંખાવાટીઆંખોમાં x અત્યાનંક હાલોઓની ધૂમ મચી ગઈ છે, અને માટીની સોડમ જેવી ધુસ્તુમા સુગંધ લાડી રહી છે. ગરબની ઉરતાદ કાયડોએ સાંજની હલકો છેડી દીધી છે અને અપદ્મમાં દીકરીઓને પિયર લાવતા બાઈએ, નરીકાંઠે લીમડા નીચે, રોળી દેડી મૂકી ગાવા લાગ્યા છે !

ધાર અને ધ્રુવથી બાવનાઓ, અગમ્યવાદ અને દુન્યવી લાપરવાહીથી બરપૂર ઉદું કવિતામાં છકબાઝ માનવ જાતિના આદર્શો ને પ્રશ્નો લાગ્યો, પરંતુ જોશ તો ધરતી સાથે જડાયેલા માનવીને લાગ્યો. એ માનવ દુર્જન કે દીવા હાલ્યો અથવા ખુદિની મિથ્યા કસરતોનો ઉસ્તાદ ન હતો. એ તો જિન્દગીથી ભર્યો, પૃથ્વી શરીરને ધાન પેદા કરતો, વરસાદમાં મહેનત કરતો ચડા ગાતો જતો, ટાઢમાં તાપણ પેદાથી જીવતો સર્જક હતો.

જોશની રાજકીય કવિતામાં કેંક અંશે ગરજત યતું તેનું ક્રાંતિકારી તત્ત્વ કેટલી સૂક્ષ્મ સજ્જતાથી અમોઘ બન્યું છે. અને તે કેટલી જાડી જમીનમાં મૂળ નાખી બળવાન બન્યું છે તે અહીં સમગ્રાય છે.

અહીં ઉતારેલાં જોશનાં કાવ્યોની પસંદગી ગુજરાતી વાંચકને અનુકૂળ અને તે રીતે કરી છે. જોશનાં આથી થે ઉચ્ચ પ્રતિભાસિખરે પહોંચ્યાં કુદરત અને લોકજીવનનાં અદ્ભૂત કાવ્યો એટલી અધરી રાજિંદી ઉદુંમાં લખાયેલાં છે કે તે ગુજરાતીમાં જિત્તરવાં શક્ય નથી. એવું જ છે એની પદાવલિનું. તેનાં નિરૂપણનું ઔચિત્ય લોકગીતોનો શ્રેષ્ઠ પ્રયાને અપનાવી જિવંત બને છે. એના પ્રાસાદિકતા લોકગીતની છે. પરંતુ દર્શન અને કલ્પનાવિધાન જોશની ઉચ્ચ સર્જક પ્રતિભાને પ્રકટ કરે છે.

એણે સખ્યાબધ જમિંદારો અને ખંડકાઓ આપી છેવટ એક મદા કાવ્ય “દર્દ-ઈ-આખિર”-“હેલો રાજદ” પણ લખ્યું છે, જે હાલમાં જ પ્રકટ થયું છે. તેમાં તેણે, દમ્ભ અને જવિહારા સાથે સમજાવેલી જૂઠા માનવજીવનનો સંઘર્ષ બતાવ્યો છે. આ કાવ્યમાં ‘એણે ધર્મ’ પા રાખત પ્રકારે કર્યો છે અને ખુદિવાદનો ભયાવ કર્યો છે.

મુંદર નિરૂપણ, હાલજમતા, કુદરતનું રૂપ અને જીવનના વ્યયિન ઉદ્ધારનું એક મુંદર કાવ્ય હેલો જોશ જઈએ:-

x ઉત્તર દિશમાં કેરીઓ વર્ષાનાં પાકે છે. ત્યારે લોકો હાલોઓ કરે છે.

जंगलों के राई गोशे, रेव जल जाती दुध,
नेहले सीने पे मुँदे धँस. लहराती दुध,
जलमे जलेशतमे तमहु नज इरमाता दुआ,
सुंद अंगनका धुआ मैदान पर जल जाता दुआ.

अन्न-अमा. दुनियाई नादानी में दानाई का नोर,
लापकी कुन्डार, लोहकी अरज, पानी का शोर,
कूल गलराये दुआसे, पत्तीयां उरती दुध,
गभं पुरो सदाये शोषियां करती दुध.

ओक रोशन इंसुई. मुजमहीन, तनंदा, उदस
जुहपुटेकी जलदिया, पुरहोव जंगल आंसपास,
मजगले नासे, अंधेरी वादिया, हलंडी फुकारे.
जनेके गीरेपिय दौसांतके जमरेकी कतार.
कहे—आहम धांस, गहरी नदीयां, जिये पदाउ.
ओक रोशन इंसुई ले-देजे, जाकी सज उमड.

*

*

काय, न कर जायुआसे जेठ, ये पूर-कायः—
जंगलमे कट रही है किस तरासे जिनगी ?
पाछथी के शहर मे तालीम ? रदते ये कदा ?
साथके जेले दुवोंका याद है नामोनिशां ?
रातदिन रेडता या जिनकी रौनकांसे दिको काम
याद है क्या अज ली उन मुगली दुध गलीजों के नाम ?

सज उहो, उडते हैं जज आहल अंधेरी रातमे,
जज पपीदा डूक उरता है लरी गरसातमे,
शज को होता है धने जंगलमे जज आरीशका नोर.
साबजां बीगी दुध रातमे जज करता है शोर ?
इह तो उस वक्त करते गभसे गलरानी नहि ?
मुभो अपने ओहदेमाजीकी तो याद आती नहि ?

જંગલની થંકેલરી ઝાડીઓમાં વાંકીચૂકી થતી રેલ ચાલી જાય છે, જાણે કે પહાત દશાની છાતી પર ઝાંખની લટો ઊડતી હોય, સંસ્કૃતિ જાણે જંગલી દશા સામે ગર્વ દેખાડી રહી હોય. બીપણુ એન્જિનનો ધૂમાડો મેદાન પર ગુંચળાં ફેલવી રહ્યો છે.

ઓય-મા, દુનિયાની નાદાની પર આ ડહાપણુનું જોર કેવું છે? વરાળના ફૂંકારા, લોખંડની ગર્જના અને પાણીનો અવાજ, ગલારાયાં જેવાં ફૂલો, ધાસની ડરતી સળીઓ અને સંચાઓના ખુલખુલાલ અવાજો!

એક એકલું વિચારમગ્ન, નિષ્કિષ અને હિંમત રોશન બિંદુ છે. ઉપર સાંજનાં વાદળની ખડાઓ છે, નીચે ચારેબાણુ જંગલ પથરાયેલું છે. ગંદાં નાળાંઓ, અધારી પીણા અને ઝીણી ઝરમરની દુનિયા છે. વનની ચોમેર ગાઢના ગાઢ સુધી ખમ્બૂરીઓની હારો ઊભી છે. માથેઝાંઝ, ધાસ, ઊંડી નદીઓ અને ઊંચા પહાડ છે. વચ્ચે ફક્ત એક એકાકી રોધન છે; તે સિવાય બંધું નિર્જન છે!

અરે જોશ, આ બાણુઓને જો કોઈ જાળને એ પૂછે તો કેવું સાહે કે, જંગલોમાં કઈ રીતે જિન્દગી ગુજરે છે? ક્યાં છહેરમાં તમે લાંબા હતા? મૂળ ક્યાંના રહેવાસી? રાત દિવસ જેની મરતીમજાકથી દિલ હળવું રહેતું એ બાણપણના બેરબોનાં નામનિયાન કે એ વાંકીચૂકી ગલીઓનાં નામ વાદ છે કે? સાચું કહો, જ્યારે અધારી રાતમાં વાદળાં ચડી આવે છે, જ્યારે વરસાદની હેલીમાં પપૈયા ફૂં ફૂં કરવા લાગે છે, ગાઢ જંગલોમાં જ્યારે વરસાદનું જોર જામી પડે છે અને બીની છાપરીઓ પર ગ્રાતકાર પાણીનો તડતડાટ ખાજી રહે છે ત્યારે તમારો આત્મા કોઈ માઢ શોકથી અકળાતો તો નથી ને? તમને તમારાં બચપણની યાદ તો નથી આવતી ને?

સાથ પ્રતાપ શાહ હજી તો કાચ્યો લખવાની શરૂઆત કરે છે પરંતુ એની કલ્પનાની સુંદરતા અને મૌલિક શબ્દખંડનો એક અસાધારણ કાવ્યસજ્જનો પરિચય આપે છે. એમની કદમ હતમ કલા મારે જોઈતી જોડેમત કવે નય એ આશાથી અમે આ પ્રકટ કરીએ છીએ. “સાગર નૃત્ય” નામની એક સોનેટમાળા એમણે લખી છે. તેમાંનું ‘ગીતું’ સોનેટ અહીં રજૂ કર્યું છે. સાગર અને આકાશનાં યુદ્ધની કલ્પનામાં જેમણે સાગર એટલે જગતનાં શિવનો વિજય ગણે છે.

પ્રયંક સંગીત વહી ધુધવાટે દેતો યુદ્ધનાદ,
આકાશના સીમાડે રે પહોંચતો દર્ધધેરો સાદ,
વિશ્વ ચરાચર યાતું એકતાન સિન્ધુ કેરાં ગાને
નવલ સંગીત છંદ જાણ્યાં આજે પરિપૂર્ણતાને.

“પૃથ્વી છોડી મહાનાદે કરશે શું યુદ્ધ આજ સાથ ?
ગગનના પટ વીધી જશે એના સ્વર્ગમાં સંગીત ?”
સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, ગ્રહ દેતો હાંકી ભરે નલ ગાય
શિવનૃત્ય સાધનાના રેલી દેતો ભૈરવી મુગીત.

મહાયુદ્ધ કાળે આજે સૂર્યદેવ તણો ગાળે રથ
ત્યમ સિન્ધુ તો નાયતો વધુ વધુ યદ્ધને ઉન્મત્ત;
ઉંચું કિરણોનાં જાણુ સૂર્ય છોડે એક પછી એક
હસતો નાયતો ગાળે સમુદ્ર નયી ખીકે છેક.

પાણીના તરંગો સાથે મળી જતાં આણે ફૂલો જેમ
પ્રસ્ફુટિત હારથે રાળે સિન્ધુ અંગે સોના-મોતી લેમ !

ગંગા લાલ

મૂળ લેખક : ગંગાપ્રસાદ મિશ્ર

અનુ : પ્રભુદાસ પરીખ

હિન્દીના પ્રગતિશીલ લેખકોમાં શ્રી. ગંગાપ્રસાદ મિશ્ર એક અમૂલ્ય વાર્તાકાર છે. “ગંગાલાલ” આપણી એક અમાનુષ સામાજિક પ્રધાની વાર્તા છે. ગુજરાતમાં એ આટલાં હમ સ્વરૂપે આપક નથી પરંતુ એ જ દોષો આપણી બીજા પલ પડેલા છે...

* * *

ગંગાદેવના જન્મ ગંગાજીની મોટી માનતા કર્યા પછી થયો હતો. એ હકીકત તો હવે જૂની થઈ ગઈ છે. કહેવાય છે કે ગંગાદેવના માઆપને કંઈ સંતતિ ન હતી. એક સંતાનનું મુખ જોવા તે તકલી રહ્યાં હતાં. સંતાનપ્રાપ્તિ માટે એમણે ધર્મ દેવદેવીઓની પૂજા માનતા કરી જોઈ હતી. પણ તમામ દેવતાઓની પૂજાની ન્યારે કંઈ અસર ન થઈ ત્યારે તેમણે ગંગાજીની માનતા માની અને ગંગામાતાએ દંપતિની અભિલાષા પૂરી પણ કરી. ખુશાલીમાં ગંગાને કિનારે ગંગાપુત્રને બોજન અપાયું અને માતાજીનો પ્રસાદ ગામઝરમાં વહેંચવામાં આવ્યો.

ગંગાદેવ જન્મથી જ સંસ્કારી હતી. ગંગાજીની આરાધનાનું એ સ્વાભાવિક રૂપ હતું. ડાઘ એવો મોટો વારતહેવાર ન હતો કે જે દિવસે પોતાના ગામથી દૂરદૂર આવેલી ગંગામાં સ્નાન કરવા ગંગાદેવ ન ગઈ હોય. અને ગંગાજીનું આપ્યું એને બધું હતું. હીરા જેવો પતિ હતો અને બીજા જેવો પુત્ર. માની લાખલાખ વાત સાંભળવા છતાં અને રોકકળ જોવા છતાં પણ એ, પત્ની આવીને પોતાના માતા પ્રત્યેના પ્રેમ અને સેવામાં હમ્મસરૂપ બની ન જાય તે માટે હમ કરવા તૈયાર ન હતો. કમનસીબે એના પતિએ વૃદ્ધાવસ્થામાં દેહત્યાગ કર્યો અને ગંગાદેવ ઉપર આખર અવસ્થામાં વેધઅનું દુઃખ આવી પડ્યું. પણ આ બનાવથી એની ધાર્મિક વૃત્તિ ઘણી વધી ગઈ. હવે એની એક જ ઈચ્છા હતી કે માતાના પ્રવાહમાં બગી જઈ પતિની સાથે થઈ જવું.

એની આ ઈચ્છા પૂરી થતાં ઘણા દિવસો ન લાગ્યા. એક દિવસે જાન-મુહૂર્તમાં ગંગાદેવ ઉડવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી લાજ તેને પોતાનું ઘરીર

વૃત્ત હોય એમ લાગ્યું. રાત્રે બરાબર ઊંઘ પણ આવી ન હતી. એકદમ એના દિલમાં યઈ ગયું કે બસ હવે આખરી ઘડી આવી પહોંચી છે. આ વિચારથી તેને થોડો આનંદ થયો અને થોડું દુઃખ પણ-પુનઃ ગિયાંશ એકથો પડી જશે, એના ખાવાપીવાની સંભાળ કોણ રાખશે-ઉપરે હથેર સૌની સંભાળ રાખનારો છે એવા ખ્યાલથી તેણે પોતાનું મન મનાવ્યું. ફરી તેણે ઉઠવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ વધતી જતી નમજાઈએ તેને લાચાર બનાવી. વિચારમાં અને વિચારમાં સરજાં ભગી ગયો અને તેણે દાક્ત્ર પાડી: 'કેશવ, બેટા કેશવ.'

કેશવ એકદમ ભગી ઊઠ્યો. એ પણ મોંસુઝણું ચનામાં જ બિહતો. પણ કાલે તેણે મહાવીરજીના મંદિરે, બજારમાં થોડી રાત ગાળી હતી એટલે આજે સવારે બીડી શક્યો ન હતો. નંદી તો અત્યારસુધીમાં તો તે સંધ્યા પૂર્ણપાદ બહુ કરી ચૂક્યો હોય. આંખો એળતાં એણે નજર નાખીને જોયું કે મા હજી સુતેલી પડી છે. બહુ નવાઈ લાગી-પોતે બીડીને કોઈ દિવસ માને પથારીમાં ન જોઈ હતી. પોતે બિહતો ત્યારે દરરોજ માને નાહીધોઈને તુલસીકપારે પૂજા કરતી જ દેખતો.

“કેમ મા શું છે ?”

“આજ ભારી તળીયત બરાબર લાગતી નથી. બેટા ” માએ જવાબ દીધો.

માનાં બવાજમાં રહેલી કમજોરીથી કેશવને આશ્ચર્ય થયું. માને એવું તે શું યઈ ગયું હતું કે એક રાતમાં તે આટલી નમણી પડી ગઈ હતી. બીડીને તે માની પાસે ગયો. કપાળે હાથ મૂકતાં જ તેણે જોયું કે તાવથી માનું ગિલ ધમી રહ્યું છે. “તાવ આવ્યો છે, મા !”

“હમણું થોડી વારથી ચડ્યો છે. રાત્રે ઊંઘ પણ જોઈ આવી હતી. સવારે શરીર થોડું દુઃખતું હતું.”

કેશવના ગમના વેગ ધણી હોશિયાર હતા. એમને યાદ કરી કેશવે કહ્યું: “હમણું જ વેઢરાજને બોલાવી લાવું છું, મા.”

કેશવ જવાની તૈયારી કરતો હતો ત્યાં માએ તેનો હાથ પકડી કહ્યું: “કંઈ જરૂર નથી બેટા, મારું મન તો કહે છે કે હવે મારો સમો બરાબર ગયો છે.”

“કેવી વાત કરે છે, મા. થોડા તાવમાં આટલી ગમરાઈ ગઈ ?” કહેતોકેને કેશવ ઘર બહાર નીકળી ગયો. ચિંતાથી એવું મન થેરાઈ ગયું. પહેલાં પાડોસી દાંડી પાસે નંદી માની બજાર રાખવા ઘરે જવા કહ્યું. અને પોતે થોડો વેગ-રોજને ત્યાં ગયો.

વૈદ્યરાજને લાકને પાછાં આવતાં જ કેશવે જોયું કે માની તખીયત પહેલાં કરતાં વધુ બગડી હતી. વધતી જતી નબળાઈથી મા બેભાન બનતી જતી હતી અને ઝોની આંખો બિગ્ગતી જતી હતી.

વૈદ્યરાજે દર્દીને ખરેખર તપાસી દવા આપી. દવા દર્દીને વિધિરત આપવામાં પણ આપી. તો પણ રિયતિ સુધરવાને બદલે બગડતી ચાલી. શહેરથી દાકતરને તેડી લાવવા એક માણસ રવાના કરવામાં આવ્યો. આખું ગામ ભેગું થઈ ગયું હતું; કારણ કે સૌને સુખદુઃખે માદિકરો ખરે પખે હાજર રહેતાં.

કેશવને તો સૂઝ પાતી ન હતી. એક જાંજી ગંગાદેવને આંખો ખોલી કેશવ સામે જ જોતો હતો. માને આંખો ઉઘાડતી દેખી તે એકવચ્ચ માની બાલુમાં લપાઈ ગયો અને રેતાં રેતાં કહ્યું: “કેવો જીવ છે તારો, મા.”

મા બહુ મુશ્કેલીથી ખોલી શકી : “ધીરજ રાખ બેટા, ઠાકનાં માઆપ આખી જિંદગી બેડાં રહેતાં નથી. આજ મારો આખરી દિવસ છે અને હવે મારે બાકી રહ્યું પણ થું છે બેટા; તું મને ગંગાસાથ કથળી દે અને પછી વિવાહ કરી સુખેથી રહે એટલી જ મારી કામના છે. હવે મને શમાયણ વાંચી સંભળાવ.”

કેશવ બેચેન પડ્યો રહ્યો.

દાકતર અને વૈદના ઉપચારો માને શકી ન શક્યા. સવાર પડતામાં તો તે કેશવને છોડી ચાલી ગઇ.

ગામના લોકો ઠાકડી બનાવી શખને ગામની લાગોળ સુધી લાવ્યા અને ત્યાં બગદગાડી ઉપર મૂકી દીધું. કેશવ ગાડું લઈ ચાલવા તૈયાર થયો એટલે તેની સાથે જવા ધણી લોકો તૈયાર થયા પણ કેશવ અત્યાર સુધીમાં સ્વસ્થ થઈ ગયો હતો. તેણે સૌને પાછા જવાનું કહ્યું કારણ કે એક વરસાદ થઈ ચૂક્યો હતો અને સાંતી જોડવાનું ઘર થઈ ગયું હતું. આ વખતે શમાવવાનો ન હતો. તડો નીકળી આવે તો બેતર સૂકાઈ જાય અને સાંતી ચલાવવું મુશ્કેલ થઈ જાય તેમ હતું.

ગાડામાં માના શખને લઈ જતાં કેશવના સ્મૃતિપટ પર, જીવનના બનાવો ચિત્ર માફક એક પછી એક સરેરા લાગ્યા. ઢાણ ગાંઠે કેટલીએ વાર આ જ રસ્તા પર માના જોળામાં બેસીને ચોતે ગંગામાં નહાવા ગયો હતો. તેહેવાર અને મેળો ભરાવાના દિવસોમાં ગામલોકના ચોદિ ચોક નહાવાં ઉમટતા. રસ્તાની બંને બાજુ પર કતાર જમાવી પડેલું દુકાનેથી રમકડાં ખરીદવા માટે માં પાસેથી

પોતે છટકી જતો. અને મા. પણ પુત્રની ઈચ્છા પૂરી કરવા જતાં એ વિસરી જતી કે, ધરની જરૂરિયાતની કંઈ ચીજ ખરીદવા પોતે ઘેસા લઈ આવી હતી. કાર્તિકના મેળાના એ દિવસો તો કેમ ભૂધાશે-ગાડામાં બેઠેલી સ્ત્રીઓ ગાતી જતી: "જતન બતાવ જૈયો, કેસે દિન કહિ હૈં ।" ખેલતાં, ફૂલતાં, મિઠાઈ ચગળતાં અને ઘીઘાટ કરતાં બચ્ચાંઓ અને "ગદરી ફૂધિયાં ખુસાવ મોરે રાજ" જેવા 'ખિરકા' ચાતા અને એરડી ચૂસતા જતા પુખ્તો-રસ્તો એમના તોફાન મસ્તી જેવડો જ નાનો બની જતો.

આજે માનું શયન લઈ એ જ રસ્તા ઉપર પોતે ભપારે એકથો જઈ રહ્યો હતો ત્યારે કેશવની આંખ સામે આ બંની ઘટનાઓ ખડી થઈ રહી હતી. બાલ્યાવસ્થા, કિશોરાવસ્થા અને યુવાવસ્થાનાં એ દૃશ્યો-જે પોતે લગભગ ભૂલી ગયો હતો તે જીવંત થઈ એની આંખો સામે આજે નાચી રહ્યાં હતાં. કાણું જાણે કેટલીએ વાર બળદો ખેતરમાં કામે રાકાએલ હોવાને કારણે મા પગે ચાલતી ગઈ હતી અને પોતાના પ્યારા પુત્રને કડમાં ધાલીને તેણે આ જ રસ્તો પાર કર્યો હતો. ફરી એને પોતાની જીવાનીનો એ દિવસ યાદ આવી ગયો. રસ્તા ઉપર મોટા ધુંધટ તાણીને ચાલતી નવવધુઓને જોઈને માએ કહ્યું હતું: "દીરા, આવી જ રીતે તારી વધુ આવી ગઈ હોત તો હું એ સુખ પણ માણી લેત."

શયન કોઈકે એવી વસ્તુ ન હતી કે કોઈ ઉઠાવી કે ચોરી જાય, પણ કેશવ ફરી ફરી પાછું વાળી જોઈ લેતો કે માનું શયન ગાડા ઉપર છે કે નહીં.

પત્ની કદાચ મા પ્રત્યેના પોતાના સ્નેહમાં આડખીલી ફપ અને એ બીકથી કેશવે આ જ સુધી વિવાદ કર્યા ન હતા. પણ આજ તેને એ જ વાતનો અફ-સોસ થતો હતો કે પોતે માની એ ઇચ્છા પૂરી ન કરી.

એ સુખી દિવસોની દુઃખદાયક યાદથી એની છાતી ફાટી રહી હતી. રસ્તો કેમે ય ખૂટતો ન હતો.

x

x

x

ગંગાઘાટ પર કેશવ પહોંચ્યો ત્યારે ગૌધૂલિનો સમય થઈ ગયો હતો. ઉઘાડો પથરાએલો પ્રદેશ જાણે કે ખાવા ધાતો હતો. તેના ગાડાને દેખતાં જ ગંગોપુત્ર ઘાટવાળા, ભંગી અને મહાબ્રાહ્મણોનું એક નાનું સરખું ટાણું જમા થઈ ગયું. તેમાંનાં મોટા ભાગના જિયા અને તગમ હતા. ખૂબ ઉપસી આવેલી એમની પહેળી છાતી, એમનાં તસતસતાં પહેરણ અને જિયા બાંધેલી ધોતી-મૂંઠી જાણે બહાર નીકળી પડતી હતી. વધુ પડતી સરખીને લીધે, એમનાં

કપાળ આંખ ઉપર નમી પડેલાં હતી. આંકુર્ચ ચાલેલ લરાવદાર મૂંછા એમના ચહેરાને વધુ બપાનક બનાવી રહી હતી. સાંજ પડી ગઈ હતી એટલે એ લોકો-એ હાથમાં મોટી લાકડીઓ રાખી હતી. આ બધાને કેશવ શ્રદ્ધાની નજરે જોવા ઇચ્છતો હતો કારણ કે માને સ્વર્ગશિદ્ધિ કરાવવામાં એ સહાયક બનવાના હતાં. પણ કેણું જાણે કેમ, એમની ઉપર નજર પડતાં જ કેશવના કિલમાં બયતો સંચાર થયો. તેને એમના ચહેરા ઉપર સદાનુભૂતિની એક રેખા પણ જોવા ન મળી, બલકે તેને એમની દૃષ્ટિ બિહુલ એવા કસાઈઓ જેવી લાગી કે જે, અર્ધમાં બકરું આવતા જ અંદાજે લગાવવા બેસી જાય છે કે આ બકરામાં કેટલું માંસ છે. કેશવને ગભરામણ છૂટી. ગામમાંથી કોઈને સાથે ન લાવવામાં જૂલ કરી હોય એમ તેને લાગ્યું. આ લોકો સામે જોવાની એનામાં હિંમત ન રહી પાછું વાળીને જોયું તો તેનો મિત્ર મોહન સાઈકલ પર માર માર કરતો ઘાટ તરફ આવી રહ્યો હતો. મિત્રને જોઈને કેશવને ગાંઝા ઉપરથી જીતરવાતું સંક્રમ્યું. તે જીતર્યો તેટલીવારમાં મોહન આવીને તેને બેટી પડ્યો. બંને મિત્રો ખૂબ રોયા.

સ્વસ્થ બનીને મોહને પૂછ્યું: “કેમ બાઈ, એકલો જ ચાલ્યો આવ્યો? કોઈ પણ માણસને સાથે ન લીધો?”

કેશવે કહ્યું: “આવવાને તો ધણા તૈયાર હતા પણ મેં ના પાડી. આજ કાલ કામનો વખત છે.”

“ચૂલામાં જાય એ કામ. કમ તો રોજ કરવાનું જ છે. પડેલી શું કામના છે? જાણે એક દિવસ કામ નહોતું ક્યું. આવે સમયે કામ નહીં લાગે તો ક્યારે લાગશે? તે તો આવવાની ના પાડી પણ એ લોકોએ પણ તારું કહેવું માની લીધું? હું તો ત્રણ દિવસથી ગુજરીમાં ગયો હતો. દુકાન સમેટી આજે ત્રીજે પહેરે પાછો આવું છું ત્યાં ખજાર પડી કે મારેલી નથી. અને તું એને લઈને એકલો અહીં ચાલ્યો આવ્યો છે.” “મા” કહેતાં કહેતાં મોહનની આંખો લરાઈ આવી. મોહનને મા ન હતી. કેશવની માને જ પોતાની મા માની હતી. અને માએ પણ એને કાઈ દિ’ કેશવથી ઝોજો ગણ્યો ન હતો. એ સ્નેહાળ માના મોતના ખજાર સોજળાં એ ગામમાં કેમ રોકાઈ શકે?

સ્વસ્થ બની કેશવની સાથે તેણે શબને ગાંઝા ઉપરથી નીચે જતાયું અને બળદ છોડવા માંડ્યા.

બળદ છોડતા છોડતા મોહન બોલ્યો: “લાકડાંનો બહાવસ્ત કયો?”

“હજી કયાંથી કયો હોય, ચાલ્યો જ આવું છું ત્યાં તું આવી પહોંચ્યો.”

“કેટલાં લાકડાં ભેઈસે ?” કેશવે પૂછ્યું.

મોહન જવાબ આપે તે પહેલાં જ ઘાટવાળામાંથી એક બોલી જાયોઃ
“બાર મણથી ચોઈ કેમ ચાલશે ?”

“બાર મણ !” મોહન ચોઈ જાયો. “શરીરમાં હાડચામ સિવાય તો
કંઈ છે નહીં. બાર મણને શું કરશું ?”

“લાકડાંમાં પણ સસ્તામાં પતાવડું છે તો અગ્નિદાહ દેવાની શું જરૂર
છે ? ફેંકી દો ક્યાંક કે છૂટકો ચાગ-ખર્ચો પણ બચે !” કહેનારે કહ્યું તો
ધીરેથી પણ આ લોકોને કાને પડ્યા માટે બસ હતું.

મોહનને ખરાબ તો બહુ લાગ્યું પણ એ ગમ ખાઈ ગયો. કેશવે કહ્યુંઃ
“આ લોકો કહે તેટલા મંગાવી-સે, મોહન.”

“નહીં ભાઈ આપણું કામ છે તે આપણે ભેંપ વિચારીને કરવું ભેંપએ.
આમ તો આઈ મણ બસ યશે પણ દસ મણ મંગાવી સે.”

મંગાવુનના લવાં ચડી ગયાં તો પણ કહ્યુંઃ “હા, હા, તમને ઠીક લાગે
તેમ.” કેશવ તરફ ભેંપ તેણે પૂછ્યુંઃ “તમે દેન દેશો કે ? તો તમે મૂંડન
કરાવી લો.”

કેશવે કહ્યુંઃ “ઠીક લાઇ.”

મંગાવુને મોટા અવાજે બૂમ પાડીઃ “અરે લખના, ક્યાં છે ૨ ચાલ
જલદી મૂંડન કરી દે.”

બહુ દૂરથી લખનાનો જવાબ સંભળાયોઃ “આવું છું પંડિતજી.”

ફરી પંડિતજીએ લાકડાંવાળાને બૂમ પાડીઃ “જીવાવન, દસ મણ લાકડાં
મોકલી દે.”

“સરું મહારાજ.” જીવાવને ઉતર વાળ્યો.

તેટલામાં તો ચાણુંદ આવી પહેંચ્યો. “માજિક, અલારે તો સવારખીઓ
પડશે.”

“સવા રૂપીઓ ?” મોહન બોલી જાયોઃ “એક માણસની હળમતનો
સવા રૂપીઓ ?”

ફરી કાંઈએ કહ્યુંઃ “તેલીતું તેલ જામે ને મસાલચીને વાધિ.”

“તમે પણ શું બોલો છો ? શું હું અને કેશવ-લુદા-હીએ !”

વાણુદે કહ્યું: “ માલિક આ તો ગંગાઘાટ છે. જે કંઈ આપણે તે દાન-ધર્મમાં લેખાશે. દિવસે પણ દસ આનાથી ઓછું નથી લેતો. અહારે સવા રૂપીઆથી ઓછે નહીં ખતાવું. ”

“ સવા રૂપીએ તો અમે નહીં આપીએ. ” ફરી મોહને કહ્યું.

“ તો મારે કંઈ જરૂર છે ? ” વાણુદે ચાલતી પકડી.

“ ખતાવરાવી લ્યો લાઈ, આજરે મુંડન તો કરાવવાનું જ છે અને આ વખતે અહીં બીજો કાઈ વાણુદ મળવાનો નથી. અરે લખતા, પાછો આવ, એક રૂપીએ લેજો ચાલ. ” પંડિતજીએ સમાધાન કરાવ્યું.

લખનો પાછો આવ્યો અને કેશવનું માથું મુંડવા લાગ્યો. મોહને મનમાં તે મનમાં કહ્યું: “ કેવી જોડી છે ! ”

કેશવ વિચારી રહ્યો હતો: “ આ તે કેવું વર્તન છે આ લોકોનું ? જાણે કે લૂંટવા જ ખેડા છે. જે લુચો તે મોહનું ચાવીને જ વાત કરે છે. જે ગરીબો પાસે કંઈ નહીં હોય તેનું તો શું ચતું હશે ! ”

મુંડન થઈ રહ્યું એટલે ગંગાપુરે રાજને સ્નાન કરાવી લેવા કહ્યું. કેશવ અને મોહન રાજ લઈ ચાલ્યા. માના શરીરમાં હવે કંઈ રહ્યું ન હતું છતાં કેશવ અને મોહન જાને તે ભારે લાગતું હતું. બેઠાં ઉઠાવવાનું દુઃખ તો એ બંનેમાંથી એકને ન હતું પણ આચંકા તો રહ્યા કરતી હતી કે રાજને હાથમાંથી રાજ ફરી પડે, જમીન પર પડે તો રાજને કંઈ થવાનું ન હતું પણ આવે સમયે માણસ એટલો લાલચ જતી ગય છે કે ખરેખર જે આવું જતી ગય તો તેને, હાથમાંથી જાળક કે બિમાર પડી જતાં ન થાય એટલું દુઃખ થાય છે.

ચત પડી ગઈ હતી. ચારે તરફ અંધકાર ફેલાઈ ગયો હતો. આકાશમાં ઘેરાએલ વાદળો અંધકારને વધુ ગાઢ બનાવતા હતા. કેશવ પાસેથી પૈસા લઈ ઘાટવાળો એક મોટા કોડિવામાં અર્ધોશિર તેલ લઈ આવ્યો અને અંધકાર દૂર કરવા મશાલ જાલી. બળતી મશાલની જ્યોત પોતાના માથા ઉપર આપા અંધકારની વિદાગતા ઉઠાવી રહી હોય એમ લાગતું હતું.

કેશવ અને મોહન રાજને લઈ ગંગામાં ઉતરવા પ્રયાસ કરવા લાગ્યા; ડગલે ને પગલે લપસી પડવાનો કર હતો. દુઃખના ઉલ્કારથી તેમનું હૈયું ભરાઈ આવતું હતું. ઘાટવાળો હાથમાં મશાલ લઈ કિનારા ઉપર જોતો હતો. કિનારા પરના મંદા પાણીમાં માને ક્યાં સ્નાન કરાવવું એવા ખ્યાલથી મોહન અને કેશવ પાણીમાં આગળ વધી રહ્યા હતા. ત્યાં ઘાટવાળાએ ધ્રુમ પાડી કહ્યું: “ જસ, જસ, આગળ જલો નહિ. ત્યાં ઉગ્રાણ છે. ”

અધેશ્વર દૂર કરવા માટે મધ્યાલની રોશની પૂરતી રહી ન હતી. ઘાટવાળો મશાલ ઉપર વારંવાર તેલ રેડતો હતો - પણ તેજમાં પાણીનો ભેગ હોવાને લીધે પ્રકાશને ગદગે તડતડાટ જ વધતો હતો.

શબને પાણીમાં ડૂબાડી લેવાની રીત કરાવવાની વિધિ પૂરી થઈ ત્યાં ગંગાપુત્રે કહ્યું: "જરા મોહું જોઈને થોડી રેતી મૂકી દે. " કેશવે રેતાં રેતાં એ પણ ક્યું અને લથડતા પગને સ્થિર રાખતા બંને, રાત્ર બહાર લઈ આવ્યા.

દરમ્યાન મજૂરોએ લાકડાનો ઢગલો ખડકી દીધો હતો અને અધીરાઈથી મજૂરીનો તગાદો કરી રહ્યા હતા. કેશવને થયું કે, માયા ઉપર આ ટકટક થાય છે તે એને પણ ટાળું. રૂપીઆના પંદર શેરના ભાવથી લાકડાં આવેલાં તેના હિસાબ ઉપરાંત સો ગજ દૂરથી ભારી ઉપાડી લાવવાની મજૂરી પણ રૂપીએ એક આના લેખે મજૂરોએ વસુલ કરી. મોહન ખડખડ કરતો હતો: "બધી બાલુથી લૂંટવા જ બેસા છે. મુઠાં ચૂંથતાં ગીધ જેવા છે. દયાનો છોટો નથી." તે જિભો યદને ચિતા ખડકવા લાગ્યો ત્યાં જોયું કે લાકડાં દસ તો શું પણ પૂરા આઠ મણ પણ ન હતાં, પણ કંઈ બોલ્યો નહીં.

ગંગાપુત્રે તેના સ્વાભાવિક કરડા અવાજથી કેશવને કહ્યું: "હવે તમે કામ કરે જાવ; આ ચાકુ લો અને લાસને ઠાંડીમાંથી છોડી નાખો."

"ચાકુની શું જરૂર છે?" એમ કહી કેશવ સુતળી છોડ્યા પ્રવત્ન કરવા લાગ્યો પણ પાણીમાં ભિંજવાના કારણે સુતળીની ગાંઠો બરોબર બેસી ગઈ હતી. લાચાર થઈને તેણે હાથમાં ચાકુ લીધું-રખેને માતા શરીરમાં ચાકુ ભોંકાઈ જાય! નિર્જીવ શરીરને કુઞ ચાપતો કે ધાયલ થવાનો કોઈ સંભવ ન હતો તો પણ સુતળી છોડતા કેશવના હાથ કાપી રહ્યા હતા.

ચિતા ખડકાઈ જતાં લાસ તેના ઉપર જોઈતી દેવામાં આવી. ગંગાપુત્ર હાથમાં ગંગાજળનો લોટો લઈ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. "ચાલો ભાઈ, અહીં બેસી જાવ." કેશવ ચિતાની જાતુમાં ઉભાડે બેસી ગયો. ગંગાપુત્રે દરેક ઘણું ઉપર અનુસ્વાર લગાવી દઈ સંસ્કૃતનો લાસ કરાવતા શુદ્ધ અશુદ્ધ મંત્રોનો જનપ શરૂ કરી દીધો: "હાથમાં પાણી રાખો; સવા રૂપીએ મૂકો; તમારા માતૃશ્રીનું નામ ક્યો; અમુક જોત-તમારું ક્યું જોત છે-ભારદાજ?"

આમ ને આમ દરેક વિધિ સાથે સવા રૂપીઆનું ઉચ્ચારણ ચાલુ હતું. વિધિ આગળ ચાલી તેમ તેમ સવા રૂપીઆને બદલે દસ આના ને છેવટ પાંચ પાંચ આના પણ મૂકાવી કેશવ પાસેથી ગંગાપુત્રે લગભગ દસ"વાર રૂપીઆ પાડવી લીધા. મંત્રની દરેક કડીને પ્રાસ રૂપીઆથી મેળવતો હતો. કેશવ પણ મનમાં વચ્ચારવા લાગ્યો કે ને આમ ને આમ ચાલુ રહેશે તો અહીં જ

દિવાળીનીકળી જશે. આ લોકોએ તે શું માંડ્યું છે? થોડા જ બધા કુબેરનો ખજાનો સાથે બાંધીને અહીં રમવાને આવે છે? લોકો તો એમ જ માને છે કે, મરનારના આત્માને આ લોકો શાંતિ અપાવે છે. એમણે તો અહીં આવનાર પ્રત્યે, કેટલી દયા રાખવી જોઈએ; તેને જાહેર કેવી નિષ્કુરતાથી વર્તે છે!

ગંગાપુત્રે કહ્યું: “હવે તમારી માતાના નામથી પાંચ ગોદાન કરી દો.”

“પાંચ ગોદાન કેટલામાં થશે, મહારાજ?” ક્રશવે પૂછ્યું.

“અહીં રૂપીઆપી એકે ગોદાન ક્યાં થાય છે?” દહતાથી ગંગાપુત્રે જવાબ આપ્યો.

“એટલે સાડાગાર રૂપીઆ—એટલા તો હું પહેલાં જ આપી ચૂક્યો છું.”

“આપ્યું તે બધું ધર્મના નામ ઉપર આપ્યું. તમારી માને પરલોક સુધારવા આપ્યું, સમજ્યા? એવા તો અમને કંઈક આપી જાય છે.” અતડાઈથી ગંગાપુત્રે કહ્યું. “દીકરા આ લોક ને પરલોક બંને સુધારશે એવી આશામાં અને આશામાં માએ પાળીપોષીને મોટા કર્યા. કેટકેટલી તકલીફ તમારે ખાતર સઢન કરી અને આજ માને ખાતર ચાર પૈસા ખર્ચવાની વાત આવે છે ત્યારે તમે મોઢું બગાડી બેસો છો.”

મોઢનથી હવે રહેવાયું નહોતું. ક્યારનો એનો જીવ ઉડળી રહ્યો હતો. હવે તે એકદમ ચિડાઈ ગયો. “જે બધું અમારે સમજવાનું છે. તમારે એની સાથે કંઈ નિસ્ખત નથી. ત્યાં અમારી આટલું આપવાની ઈચ્છા જ નથી.....”

“આપવાની ઈચ્છા નથી એટલે? અહીં તો આપવું જ પડશે. આ ગંગાઘાટ છે. ત્યાં સુધી દાન દિશીશુ પૂરી નહીં અપાય ત્યાં સુધી લાશ એમની એમ પડી રહેશે.” ગંગાપુત્રે ઘાંટા ગળવીને કહ્યું. એની આંખો લાલ બની ગઈ હતી.

મોઢને સામે ઘાંટા પાડીને કહ્યું: “ત્યારે તમે દેન નહીં દેવા દો કેમ?”

“હા, હા, નહીં દેવા ઈચ્છે. બધી વાતમાં તું આટલો અકકડ છો, તે ખચર નથી કે સરકારને ટેકસ આપીએ છીએ! અમારી મરજી વિના અહીં ક્યું કામ ચર્ચ શકે છે?”

“તો તમે શિરજોરી કરશો એમ કે?”

“કરશું તો તું રોકવાવાળો જાણુ! તને ખચર છે કે આ જગ્યા ઉપર તો વર્ષમાં એક બે ખૂન થઈ જાય છે, બેચાર ફાંસીને લાકડે લટકે છે? સંપ ન હોય તો આ જગ્યાનો અમે કળજો કર્યાથી રાખવાના? કોઈ બરાબરીઓ હોત તો તો ક્યારનું ખતાવી આપ્યું હોત!” આટલું કહેતાં ગંગાપુત્ર બિલા ચાલ ગયા અને આંગુઆંગુમાં ઉમેત લોકોએ પણ લાડીઓ સમાવી.

માંમને વિદ્યુતો ભેદ કેશવે જોલા થઈ હાય ભેડી કહ્યું: “ મહારાજ, અમે તો તમારા શરણાગત કહેવાઈએ. અમારા ઉપર આટલો ક્રોધ ? ” મોહન તરફ ફરીને તેણે કહ્યું: “ તું ચૂપ બેસ મોહન, દેશકાળ સમજીને વાત કર. ”

કેશવના આ શબ્દોએ સૌને ઘાંત કરી દીધા. મોહન મૂંગો બેસી ગયો. અને ગંગાપુત્રે પણ સવા છ રૂપીઆમાં ગોદાન કરાવી દીધું.

પછી ગંગાપુત્રે પાંચ બ્રાહ્મણને ભોજન આપવાનું કહ્યું. કેશવે થોડી ખુશામત કરી બે બ્રાહ્મણને ભોજન આપવાનું કહ્યું. તેને રાજી થયો. આખરે ગંગાપુત્રે પોતાની દક્ષિણા માંગી પાંચ રૂપીઆથી સરખાત કરી, છેવટ અડીમાં સમાધાન કર્યું.

હવે તેણે કેશવને દેન દેવા કહ્યું. આખા શરીરની શક્તિ હાથમાં સંચિત કરી કેશવે આંખમાં આંસુ સાથે માતા મૃતદેહને અંગાર ચાંપ્યો. આખી જિંદગી માં એવો આશરો બની રહી હતી. આજે તેણે ભેદનું કે પોતાનો પહેલો અને છેલ્લો આશરો તૂટી રહ્યો છે. ન કોઈ એવું રહ્યું છે, ન પેરતે કોઈના.

આગ વધીને ફેલાવા લાગી. હાથપગ, બધું ઘેરાઈ ગયું. જવાળાઓ ઘોર અધકારને ભેદીને ઉપર ચડવા લાગી. થોડી વારે પવન પણ વધ્યો. સાથે સાથે આગની ઝડપ પણ વધી.

“ હવે જાણે, નહાઈ લે. ” ઘાટવાળાએ કહ્યું.

“ અત્યારમાં ? ” કેશવ બોલી ઊઠ્યો. ચિતા પૂરેપૂરી જલી રહેશે ત્યારે રાખ ને ફૂલ નદીમાં પધરાવીને પછી જ નહાવા જઈશું ”

“ એ તો બધું અમે કરી લેશું. તમે સામાટે હેરાન થાવ છો અને અમને પણ હેરાન કરો છો. ચાલો, નહાઈ લે અને બ્રાહ્મણને મિહાઈ અપાવી દો. બૂખ્યા થયા હશે, હવે તો. તમે પણ થોડું જલપાન કરો અને ધરે જાવ. ”

“ આમાં થોડી કોઈ દોડત બાંધી રાખી છે કે અમે બિચારી જવાના ? ” બધા લોકો આવી જ રીતે દેન દેહને ચાલ્યા જાય છે. ”

મોહને કેશવ સામે નજર માંડી. આંખથી જ પૂછ્યું: “ શું કહે છે કેશવ ? ” કેશવે તવીજ રીતે આંખોથી જવાબ આપ્યો: “ તને જેમ હીક લાગે તેમ. ”

આ વાતાવરણે એમનું મન ભારી બનાવી દીધું હતું. થોડી થોડીવારે શિયાળાનાં ચિચિયારી સંભળાઈ રહી હતી. જાણે હમણાં માથે તૂટી પડશે એવી ઇંટાથી ફૂતરાઓ આજુબાજુ ધૂમી રહ્યા હતા. થોડે છેટે પાણીમાં થોડાક ફૂતરાઓ વચ્ચે તકરાર જમી હતી. એક અરધું બેઠું રાજ એમના અધકારનું કારણ હતું.

રાત્રિનો એક પ્રદર, વીની ચૂંચો હતો. ક્ષિતિજ સુધી અંધકારથી ઢંકાયેલા પ્રદેશના થોડા ભાગને ચિતાના લાડકા ઉગ્મળી રહ્યા હતા. ધીમે ધુધરાટ કરતી ગંગા બાજુમાં વહી રહી હતી પણ અત્યારે તો તેને ભેંસને શ્રદ્ધા થવાને બદલે બીક ન લાગતી હતી.

દેશને અને મોહને જવાતું જ યોગ્ય માન્યું. શ્રદ્ધાપૂર્વક ચિતાને પ્રજ્વાલ કરી બંને ઘાટ તરફ નહાવા માટે ગયા.

મશાકના પ્રકાશમાં ફરી ગંગામાં બિનચી બંને નહાયા.

ગંગાપુત્ર, બીજા બે આલોશો અને ઘાટવાળો હવે એમને ભોજન માટે ઘેરીને બેઠા. મહાપ્રયત્ને એમણે દુકાનો ખોલાવી, મોડી રાત ઘઈ જવાને કારણે દુકાનો બંધ થઈ ગઈ હતી.

દેશને કહ્યું : “બે આલોશો માટે મિઠાઈ આપો.”

“કેટલી કેટલી ?” દુકાનદારે પૂછ્યું.

“અજર નયી કે સવા-સવા શેર ભેંસશે ? થોડા પહેલીજ વાર તારી દુકાન ઉપર આવ્યા છીએ કે પૂછવું પડે છે ?”

દેશવતી બોલી જવાયું : “સવા-સવા શેર !”

“હા હા, ખવડાવી ને. એવા એવા માણસો અહીં આવે છે કે હજાર હજાર રૂપિયા આપી નામ. તને પેટભર ખવડાવવામાં મુશ્કેલી પડે છે ?” બાલિજી દેવતા બોલ્યા.

છેવટે એક શેરથી પતાવ્યું. બંને આલોશો તથા ગંગાપુત્રે શેર-શેર મિઠાઈ લીધી. ઘાટવાળાને અર્ધો શેર આપી.

મોહને પાશેર મિઠાઈ વધારે લઈ જળજળરીથી દેશવતે બે દુકાનો બંધ કરી અજરની પાણી પીવડાવ્યું. બે દુકાનો પોને જેમતેમ કરી મળે જિતાર્યા અને ગાડી નેડી બંને ચાલ્યા. પણ બંગી, મહેતર વગેરે ચોતાનો લાગે પતાવ્યા વિના તેમને જવા દે તેમ ન હતું.

છેવટે ત્યાંથી ઉપડ્યા ત્યારે મોહનનો ક્રોધ ઉછળી પડ્યો. “સાક્ષા એવા બદમાશ છે. લાજ આવે તો મળું દગાવી બધું લૂંટી લે તેમ છે.” હવે તો દેશવતી પણ શ્રદ્ધા બાંધી ગઈ હતી. નિઃશ્વાસ નાખીને તે બોલ્યો : “માણસાઈને બાજુમાં પણ ફરકવા દેતા નથી. માણસ એટલો નિર્દય બની શકે છે એનો મને ખ્યાલ પણ ન હતો.”

અંધકાર ચીરતું એમનું ગાઢું આગળ ધપી રહ્યું હતું.

આ ગાંધી ગંગાકિનારે ગંગાપુત્ર, ધામ્યાળા, ભંગી વગેરે ફરીથી બેળા થઇ ગયા. આ વખતે વાતાવરણ અજબ રીતે ભયંકર બની ગયું હતું. પવનના ઝપાટ વધ્યા હતા. સાથે સાથે ધાણીની છાંદ પણ આવતી હતી. કાળી રાતે સળગતી ચિતા પાસે ઉમેલા આ લોકો ફરતી ભૂત જેવા લાગતા હતા. ગંગા-પુત્રના કહેવાથી ભંગીએ નદીમાંથી પાણી લાવી અર્ધા બેળેલી ચિતા છુટાવી નાખી. ગંગાદેઈએ આજે જન્મારો પૂજાપાઠમાં વિતાવેલ. એ જ ગંગાદેઈની લાશને ભંગીએ ડસડીને ગંગામાં ફેંકી દીધી. ચિતા દાગતા બાકી વધેલા લોકોમાં સાંચે થોડી ગાળાગાળી બાદ આપસઆપસમાં વહેંચી લીધા.

બધું પતી ગયા પછી ધાટવાળો બોલ્યો: “ હવે શું કહે છે પંડિતજી ! ભાંગભાંગ મલસે કે ? ”

મૃતદેહને દેન દેવાની આગ વેચનાર ડાસો થોડા વખત પર મરણ પામ્યો હતો. તેની જગ્યા ઉપર તેનો જુવાન દીકરો ગામોથી નવોસરો જ આવેલો. અહીંના વાતાવરણથી તદ્દન અજાણ જ હતો. એને આ લોકો તદ્દન ભોટ જ લાગતા. અત્યારમુધી એ બધું આશ્ચર્યથી જોઇ રહ્યો હતો. કંઈ પણ બોલતો ન હતો. પણ ધાટવાળાનો પ્રશ્ન સાંભળી તેનાથી કહેવાઈ ગયું: “ આવે વખતે પણ તમને ભાગ ઉઘરવાનું સૂઝે છે ? ”

“ અરે જા રે, ગધેડા, આ તો રોજનું થયું. જે એમ કરીએ તો તો કોઇ દિ નશાપાણીના ભોગ જ ન થાય. કેમ બરોબર છે ને પંડિતજી ? ”

“ જરૂર, જરૂર. થાઇ કોઈ લિવસ તો એવો નબોદિયો નીવડે છે કે ન પેતી પેદાશ ન ધડીની કુરસદ. તેમાં નશાપાણીની તો વાત જ ક્યાં કરવી ? ” ગંગાપુત્રે જવાબ આપ્યો.

“ એવું ન બોલો પંડિતજી ” ભંગી વચમાં બોલ્યો. “ પચીસ ત્રીસ રૂપીઆ તો તમે વાતવાતમાં એની પાસેથી મારી લીધા છે. ”

“ તો એમાં શું થઇ ગયું ? થોડાં મફતના લીધા છે ? એમ કહે કે એવો મુંજ મેળ્યો; નહિ તો કંઈ વધારે મળત. સાલો એટલો કચકચ કરતો હતો કે મનમાં થયું કે ટોટા પીસી નાખું. પણ વળી થયું કે ક્યાં હાથ કાળા કરવા ! ”

ધાટવાળાએ કહ્યું: “ બાઈ હવે છોડોને એ માથાઝીક અને મૂળ ભાંગની વાત ઉપર આવી જાવ. ”

“ હા, હા, ચાલો. ” કહેતાં જ્યાં કિનારા પરની ઝૂંપડી તરફ વળ્યા.

ધરતીનું ગીત

— શાંતિકુમાર કુડિયા

ધરતી, તેનાં માનવી અને તેનાં સુખ-દુઃખો જોઈ છેલ્લાં ચોડાં વર્ષમાં સારાં એવાં કાળો અને ગીતો લખાયાં છે. અને એ એક તંદુરસ્ત દિશા છે. આ કાળ એ વિષયને એક નવી ચમક, નવી હલક અને તાકગી સાથે ગ્રાહી બન્યો છે. અને તમારાં હૃદયમાં એનો નવો મર્મ પણ ભરતું બન્યું છે.

* * *

એવી હતી અમ રીમ રૂપાળી સોનલ એવી બોમ,
નિત અજ પેળ્યાં પ્રાણ નાયતો, પ્યાર જાગે રોમ રોમ.

પ્રીત ઘેડુએ વાય સમીરણ, પ્રેરતો નવું જોમ,
નિત નવા નવા હાસ વેરીને, હસતાં ચરજ-સોમ.

આજ કરે એની ધરતી રૂડી, ફૂટે મોલ જાગોત,
પાંદડે પાંદડે ચમકે ચેતન, ઝરણાંનાં કલ્સોલ.

રંગ-હારી અંગ વાદળી ધૂમે, ઉપાકેડું રિમત,
સાંજ વેળાએ રંગભાષાનું પાગલું રચું ગીત.

શેઠા વરણી પૂનમચંદા, સરદનો હુંકાર,
ફસલના દિ' દોલલા તોયે, ગમતું જોઈ સવાર.

વસંતની મનગમતી વાણી, કોપલડીનાં ગાન,
ફૂલડે ફૂલડે ગુંજન જાગે, કુંજેકુંજ મસ્તાન.

આપાદના ગોરંજતા ગાને, મોરનાં મીઠાં જોલ,
આજ વચાજે નિત રચાતાં, ઈંદરધનૂર જોલ.

મોખત ને મદાનગી લાધું, જીવતર છવે જોલ,
લાલ કસુંબલ લોહી રંગેરંગ, વરતો નાં ઠપાંપ શોક.

એવી હતી અમ સીમ રૂપાળી, સોમલ એવી ભોમ,
આજ શે ગાવું ? ક્યાંય શું જાણું ? ખૂટતું હોયે ભોમ.

આજ નથી એ વાચરા શીળા, આજ નાં સોમના ફાસ,
મેઘધનુષના રંગ લોખાયા, ક્યાંય ના લેશ ઉભસ.

ઝરણાં કેરાં નીર ડૂકાયાં, મોરલાને કંઠ આગ,
સોનલ સળગે સીમ રૂપાળી, લાડકે બળે રાગ.

કંઠાલોની ધરમી લીલા, દુર્ખલતાની આઠ,
પ્રીતવિહોલ્યા માનવ દિયા, વિષ ધોળેલ નિગાહ.

હુંગરને ગોળ ડાહ્યા બાળે; રૂપ ધરી 'વિકરાળ-
કાતર સેજને સૂતેલ જાગે, -જાગે છે કાલ કરાલ.

સાંતીને સૂતી સીમ પૂકારે, ઊડેશ અંતર પ્યાર,
ધરતીએ દૂર નજરું નાંખી, 'બોળતી રેડાં' બાળ.

પૃથ્વીની સાત પાતાળ જંગો, જંગો રે કંઠાનિલ,
જંગો રે આજે કવિ-જાનો, જંગો શાયર દિલ.

ધરતીનો ઘેરો કંઠ પૂકારે, ધરતીની જૂની પ્રીત,
ભોમકા આજે સાદ દહ રે, ગાવા વૃક્ષાવલાં ગીત.

નવસર્જનની વિરાટ શક્તિ, એનું બળધું ઈસરાજ,
માનવીની જૂની રમણા જાગી, બાળિયા ઝાંઝ પખાજ.

ધરતીએ એની પલટી કાંચા, મોરો વસંતનો મોર,
આવાદ ગાતો, મોરલો નાચ્યો, ચાંદ બન્યો ચિત્તચોર.

સ્પેનનો આંતરવિગ્રહ

લે. શાંતા ગાંધી

એ વિગ્રહ સ્વાધ્યાય સત્તાઓની અવકાશભૂમિ ન હતો. તેમાં એક બાબત હતી પ્રત્યક્ષ, માનવતા, સંસ્કૃતિ અને જીવન, બીજી બાબત હતી આજીવન અર્થરતા અને માનવતાનો મોત. એટલે જ તે જગતના ઇતિહાસમાં પહેલી વાર સાહિત્યકારો અને ઠળાકારોની આંતરરાષ્ટ્રીય ફોજ બની થઈ અને સ્પેનની ભૂમિ પર દુનિયાનાં સાચા ખાતર લીધાં માથાં ધરી ગઈ.

“દુનિયાને જગતે કાળા પ્રત્યાઘાતની નાગચૂડ લીસતી લાગે છે, સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિના સગાના આ જમાનામાં જ્યારે હિંસાનું બેધક શાસન આપી ગયું” લાગે છે ત્યારે, સ્પેન અને ચીનનાં પ્રગતસત્તાકોના પારાવાર રક્ષાવટો સામેના આ ભ્રમ જગતે માર્ગદર્શન શક્તિમાં લટકતા ધણાધણા વટેમાર્ગના અધિકારને અજવાળ્યો છે.”

જવાહરલાલ નહેરુ

મનુષ્યપ્રણેતાએ પહેલ મૂકીવાદને આજરી સત્તેષાત શરૂ થયો: તેના સહેલા અંગમાંથી એક ગંધાતો કાઢી ખરીને છટાલીમાં પાંચો, બીજો જર્મનીમાં. પ્રાણવાયુ રોગના જંતુઓને ગુંગળાવી મારે છે. મા વસુધરાની આસપાસ લહેરાતો સંસ્કારવાયુ ફાસીવાદથી ન છૂટવાયો. માનવસંસ્કાર જગતે ખાક ન થઈ જાય, ત્યાંસુધી માના દેહ પર ફુંગી વાળવા તત્ત્વપાપક થયેલી આ જીવાત વધારે ટકી શકે તેમ નહોતી. ‘વલ્લુદી’ હાડે સામે ધરીને જર્મનભૂમિ પરથી સંસ્કારનું નામનિશાન ભૂંસી નાંખવા માટે હીટલરે હાથ ઉગામ્યો. યુરોપના સંસ્કારધામ જર્મનના ચોક્કમાં વાઈસમાનની જગપ્રસિદ્ધ નવલકથાઓની હોળી ખડકાઈ. થોમસ ગાન, અર્નસ્ટ ટોલર જેવા સાહિત્યદેવધે અને આર્થનરટાઈન, ફ્રોઈડ જેવા મહાન વૈજ્ઞાનિકોને દેશવટો અપાયો.

ધરતી કકળી ઊઠી. તેની પ્રગ્નએ ફાસીવાદને ખાળવા ડમર ઠસી. એકતાતું મહાન અદોલન ઊભું થયું. મેઠસીમ ગોઈ, રામે રાલાં, આરબુસ નેવા સંસ્કારી પુત્રોએ, દુનિયાના લેખકવર્ગને પડકાર કર્યો: “માની-કૃષ્ણમાં પાકેલ સંસ્કૃતિના ખસાવ માટે એક યાંચ.” ફાસમાં ઉમટેલ જોરદાર લુંવાળેની ટાય પર સંયુક્ત પ્રગતિશીલ સરકાર સ્થપાઈ. સન ૧૯૪૫માં પેરીસખાતે આંતરરાષ્ટ્રીય લેખકોની પહેલી પરિષદ બરાઈ. એ પ્રગતિશીલોએ દુનિયામાં ન્યાં ન્યાં ફાસી-વાદનો ચેપ લાગે, ત્યાં ત્યાં તેનો નાશ કરવાની પ્રતિતા લીધી અને પોતાની આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થા સ્થાપી.

ખીજી તરફ પેલા ચેપી જંતુઓનું જોર વધે જતું હતું. ધરતીખયાઓનું નફરતને આંટી દે તેવી મમતાથી ધરતીનું લોહી ચૂસનાર આપખુદ જોરખાંચો આ રોગને પંખાળતા હતા. પોતપોતાના વિસ્તારમાં ફાસીવાદની, ડુંગી દેલાવવા તેઓ અધીરા બન્યા હતા. પરંતુ, તંદુરસ્તીએ રાગ સામે, મનુષ્યે-પશુ સામે, દથીઆર, ઉપાખ્યા, આધુનિક દુનિયાનાં આ એ વિરોધી દળો... વચ્ચે પહેલી ખૂનખાર લડાઈ જામી—સ્પેનની જૂમિ પર.

કુદરતે છુદ્દે હાથે વેરેલ વરદાનને દખાવી બેઠેલ આપખુદ, રાગશાહીને ઉચલાવી, સ્પેનીશ જનતાએ, લોકશાહી પ્રગ્નસત્તાક સ્થાપ્યાને હજી એ વર્ષ પછી પૂરું ચર્ચા નહોતાં. ત્યાં તા. ૧૮ મી જુલાઈ ૧૯૩૬ને દિન, ફ્રાંકોની સરદારી તળે, આંતરરાષ્ટ્રીય ફાસીવાદે પોતાની ફેણ ઊંચી કરી. કુમળા પ્રગ્ન-તંત્રને આડું દિવસમાં ગળા જવાની તેની ઝેરીલી મુરાદ હતી. ઇટાલી અને જર્મનીમાંથી આવતી લશ્કરી કુમકનું અને ઇંગ્લાંડ અમેરિકાના કુમેરોની અખીનજરનું, તેની આંખમાં ઘેન હતું. પછી એક વાત તેની, ગળુની બહાર રહી. ગઈ—તે. પ્રમાણિત માનવતાનો સંસ્કારપ્રેમ. પ્રગ્નસત્તાક પર, હાથ ઉગામી, એણે કોઈ મહાન ક્રાંતિ પર નહોં, પછી મુરોપના અખી દેશોમાં પર્વો પહેલાં: યઈ, ચૂક્યા છે તેવા, આજે હિંદમાં યઈ રહ્યા છે તેવા, સામાન્ય સુધારાઓ પર બા કર્યો હતો. સ્વાતંત્ર્ય વિના સંસ્કારવેલ ઠરમાઈ, જાપ, છે, એ માનવતા, જાતજાતુઅવ છે. સ્પેનની પ્રગ્નએ પડકાર કર્યો—

“... નો પાસરાન ! ” — “ એક ડગલું આગળ વધશે તો મારાં સમજાવે. ” —

તેમની પાસે જોઈર્તા લશ્કરી સાધનો નહોતાં, અનુભવ નહોતો. પણ સંલેખો અને વ્યાવે તેમની પાંખે હતાં. તીકનાં ટોળાંની નેમ સ્પેનીશ આક્રમણને પેરી લેતા, જર્મન અને ઇટાલીઅન વિર્માની કાફલાને જોઈ ત્યાંના મહાન લેખક રેમન સોંડરની કલમદ્વારા માદ્રિદને વાચા ફૂટે છે:—

“ યાદ કરો, ” એ કાસિરટ જમન જુકરો અને હેંકલો ! ” એ મદાને જમન-
જેના પર અમને પણ અનંદદ હેતુ છે, એ કવિ હાઈનનાં થોડાંક પાત્રો,
યાદ કરો. પેલો કેદીનાં માયાં પડથી વેળાં કરતો મારો યાદ આવે છે ? તેનો
છેલ્લો માણસની લોહી પી પીને એટલો જુખાયવો બની ગયો કે કાઈ કેદી ન
મળે ત્યારે એ મારાનું જ લોહી પીવા દોડી આવતો. તેને હોડા ખાડામાં
દાટ્યો. પછી જ મારાના છવમાં ૪૪ આવ્યો. તમારા તસીખમાં પણ
એ જ લખાયું છે.

અને એ ઇટાલીઅન કેપ્રોનીસ ! તમને તો જાનતેજા “ રૌરવ ” ની જ
યાદ દેવડાવવી બસ છે. ઇટાલીના એ લગ્ન નાગરિકની અમરતા યોદ્ધાવામાં
અમે સૌથી મોખરે છીએ. આજે તમે જગતપટને હોંશીઆરીમાં ખંખેલો છો;
ચાંદાકીની ખડકી હાથે છે, ત્યારે અમે આ ઉદાત યાદ તમારી સામે ધરીએ
છીએ. તમારા જોવા અનેક તુર્કિશ જુ-હેગારોને બરખી જનરે કાળબળ
પર જાનતે અને કુસેલોડો જેવા કળાકારોએ વિજય મેળવ્યો છે.

—તમે ભૂતપક્ષીત બનીને હવામાંથી આવશો, તો તમારો સામનો કરવા
માટે અમે, સ્પેનની એમણ પર પગ ખોડીને જિભા રહેજી છવત માનવીઓ,
તમારી વાટ જોતા, જિભા હથું. અમે છીએ શાંતિ, અમે છીએ પ્રેમ, અમે
છીએ સજનયકિત. આજે હાથમાં બંદુક ઝાલી, શાંતિ અને પ્રેમ જોડે પહેલાં
હતા, તેથી પણ અમે વધારે જોતપ્રોત બની ગયા છીએ.”

વરસોથી તંગ બની રહેજી વાતાવરણમાં, વિગ્રહના પહેલા પડાકાએ એક
અજબ જાતની સ્પષ્ટતા આપી. અનિશ્ચિતતા દૂર થઈ. બાંધકોડના, શરમના,
દિવસો ગયા. બીજો જ દિવસે રેમન સેડર બંદુક ઉપાડી મોરચા બણી રવાના
થયો. આવતાં જતાં તે અખબારોમાં લખતો. જિગતા સંસ્કારપ્રેમીઓને મદદ
કરતો. આ યુદ્ધ જરૂરિયાત, તેણે સૈનિકમાં લેખક તરીકે અને કલાકારોમાં સૈનિક
તરીકે આદર મેળવ્યો. એક મહિના બાદ તેને ખજર મળ્યા કે રાજકારણમાં કદી
માથું ન મારનાર, ધર્મમાં રચીપચી રહેનાર, તેની નિર્દોષ પત્નીનું કાસિરટોએ
ખૂન કર્યું છે ! કાસિરટોને માણસગપ આવી હતી. ગ્રાંડા, ઝામોરા અને પાંપલો-
ના, નામનાં ત્રણ શાંત ગામડાંઓમાં જ તેમણે, ૪૦,૦૦૦ લોકોની ડોક મરડી
નાખી. તેમાંથી ત્રીજો ભાગ સ્ત્રીઓ હતી. દેવળની દક્ષિણા ભરી વિધિસર લંઘ
કરવાને બદલે, “ સિવિલ મેરેજ ” કર્યા, એ તેમનો એકમાત્ર દોષ હતો ! આ
“ ધર્મરક્ષણ ” ના બદલામાં ખીસા પંખાળતા પાદરીઓએ તોપો ગોઠવવા માટે
દેવળનાં દાર ખુદા કર્યા, આહુ નેચો છલોછલ ભરાઈ જવા છતાં બહાર

ઉભરાતા કેદીઓ માટે મોકોને જોઈમાં ફેરવી નાંખ્યા; છાને ખૂલે પોતે પણ સ્વાતંત્ર્યપ્રિય ટોળાં પર બંદુક તાકી, બાસપીઠ પરથી કોકોનો જયકાર કર્યો—અરે ધર્મની પ્રથા અનુસાર ભોળા જનતાએ તેમની પાસે કરેલ એકરારનો પણ જામસૂતી-કામમાં ઉપયોગ કર્યો. આ કલંકિત ભાગીદારી ભોળ સેંકરે બંદુકની પકડ વધુ મજબૂત કરી, તેની નેમ વધારે અચૂક બનાવી.

અમૂલ્ય ચિત્રો, મૂર્તિઓ, પોપાકો, અલંકારો આદિ સંસ્કારસામગ્રીના સદીઓ જૂના લાંકાર બની રહેલ દેવળોમાં તોપો ગોળવરી એટલે અને પક્ષો તરફથી બોમ્બગોળાઓને આમંત્રણ આપવા જેવું હતું. તે આગમાંથી ગ્રાહ્યો સંસ્કારવારસો બચાવી લેવાનું રૂપેનીય યુવાનોએ બીકું ઝડપ્યું. આજ સુધી સંસ્કારી જનપું એ, ગણધર્મકાંક્ષા ઉભરાવજાદાઓનો અને શ્રીમંતોનો જ ઇગરો હતો, પરંતુ પ્રજાસત્તાકની યુક્ત હવામાં આમજનતાની સંસ્કારરૂપ પણ ઉધાવા લાગી હતી. આજ સુધી રાજમહેલો અને દેવળોની દિવાલ પાછળ પોતાની નજરથી છુપાવી રાખેલ સૌંદર્યની વાતો તેમણે સાંભળી—અને તેમણે યુવાનોને ટેકો આપ્યો. પ્રજાસત્તાક સરકારના સહકારથી, દેવળ પર ગુંચળું વાળી બેઠેલ કાળાનામ જેવા પાદરીઓને તેમણે હક્કામ્મા. અનેક કળાકૃતિઓને સુરક્ષિત ઠેકાણે ખસેડવામાં તેઓ સફળ નિવડ્યા. દુનિયાની પ્રગતિશીલ જનતા આ પ્રખર સંસ્કારપ્રેમ ભોઈ આશ્ચર્યનંદમાં ગરકાવ થઈ ગઈ.

જનતાનો સંસ્કારપ્રેમ યોગ્ય દિશામાં જારી રહે તે ખાતર, વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીમંડળના પ્રમુખ, એક ૨૧ વર્ષના એડેલ્ફુશિઅન જુવાનની આગેવાની તળે રૂપેનના જુવાનોએ લોકપ્રિય સંસ્કારકેન્દ્ર સ્થાપ્યું. સરકાર નાણાં ધીરી શકે તેમ ન હોવાથી જુદી જુદી જનસંસ્થાઓએ તેમને ઉમળકાભેર સર્વ સગવડો કરી આપી. એક વખતના ઉમરાવમહેલમાં આ ઉત્સાહી યુવકો દિનરાત મહેનત કરી, લગ્નના ગોરચા પર ટલ્પો, નાટકો અને ફિલ્મો મોકલાવતા, ફરતા પુસ્તકાલયો અને લોરીઓમાં ગોડવેલ ચિત્રપ્રદર્શનો દ્વારા જનતામાં ઉત્સાહ ફેલાવતા. રસ્તે આવતાં ગામડાંનાં લોકો તેમના જ્યુગલનો અવાજ સાંભળી તેમને વધાવવાં ગામને પાદર દોડ્યા આવતા અને તેમનાં જોશીલાં ગીતો સાંભળી, નવું મર્ગદર્શન મેળવતા. આ સંસ્કાર દુકેડીઓ, તાજ સમાચારો સાંભળવા હંમેશ ઉત્સુક રહેતા. તે નડાંને દિવસમાં એક વખત દૈનિક અખબારો અને તેમના ચળકીય પક્ષનું (સામ્યવાદી, સમાજવાદી, અરાજકતાવાદી, વગેરે સંયુક્ત સરકારના પાંચ પક્ષોનું) મુખપત્ર પહોંચાડતા. દિવાલપત્રો ચલાવવામાં ગામડે ગામડે તેમની શિખામંજી મંગાતી. એ રીતે યુરોપના ઇતિહાસમાં પહેલી જ વખત, લગ્નને સંસ્કારપ્રવાહનો વેગ વધાર્યો અને તેને જનતાની

સેવામાં રહ્યું કર્યો. જોતજોતામાં તો આ ઊગતી સંસ્કારસંસ્થાએ રંચેનના દિલમાં એક અનોખું સ્થાન મેળવી લીધું. હજીવે હજીવે આ સંસ્થાની આસ-પાસ રંચેનના આગેવાન સંસ્કારનેતાઓ પણ આકર્ષાવા લાગ્યા.

મહાન લાવિતી, આગાહી આપતો, રંચેનનો જગપ્રસિદ્ધ કવિ લોકાં તો વિમલ ફાટ્યા બાદ પણ સીધા રાજકારણથી દૂર જ રહ્યો હતો, છતાં ફાસીસ્ટોએ તેનું ઘોળે દિવસે ખૂન કર્યું. કારણ ? તેના સર્જનમાં ધરતીની અચૂક સોડમ આવતી હતી. માનવતામાં તરબોળ બની ગયેલ તેની કલમ રાજદારી પ્રચાર ન કરે, તો પણ જનજીવનનું નિર્માણ પ્રતિબિંબ પાડ્યા વિના શી રીતે રહે ? લોકાંને હિંસીનૃત્ય પ્રિય હતું. તેને કાવ્યમાં વણી તેણે અમર બનાવ્યું. નૃત્યના તાલ સાથે નર્તકનું જીવન રંગદોળનું, આપણી ‘મલ્લાર પોલિસ’ જેવાં સિવિક ગાર્ડના ધોડાના દાબકાઓ વણાઈ ગયા. લોકાંની નાટકમંડળી ગામડે ગામડે ફરતી. નાટકો પાછળ પોતાના અનુભવનો અર્થ કંપતા મામ-પ્રેક્ષકો જોઈમાં આવી જતાં એ જ લોકાંનો મુન્દો હતો, ફાસીસ્ટ જનનંદરો ફલીલ કરી શકતા નથી. તેમણે ગણું દબી લોકાંને મૂંગા કર્યો પણ લોકાંનો અવાજ અમર છે.

મહાન રાષ્ટ્રીય અંતરમંથનમાંથી નૂતન રંચેન બહાર આવ્યા લાગ્યું. તેણે વિશ્વને આદેશ આપ્યો—

“ ફાસીવાદ જોડે લડાઈ. સંસ્કારને કારણી જોતાં દાવાનળ. એ મ્યુઝીઅમો, સાજાઓ, પુસ્તકાલયો પર બોમ્બ વરસાવે છે. કળાકારોનાં મ્હોં સીંચે છે. તે હુદ્દિ ત્રામે હેવાનિયતનું આક્રમણ છે. ”

રંચેનની નૂતન નારીએ જાહેર કર્યું—

“ માનવસંસ્કારની રક્ષા ખાતર બહાર પડે. કાયરની પત્ની થવા કરતાં, બહા-દૂરની વિધવા બનવું વધારે ગૌરવશયું છે. ”

પોતાના વતનની યતી કાપાપટ જોઈ મુગ્ધ બનેલ કવિ એટાનીઓ માઈકલો ગાઈ જોડે છે :

“ એક નૂતન રંચેન જન્મ લે છે. હંમ વતનીઓનાં ખખીરમાંથી ચેદા થયેલ સાચી યુવાનીના રૂપે. શ્રીણી અને ‘મચ-દલ’ (‘રોલર’)નું એક નવું જ રંચેન સર્જાયું છે. ”

“ હાથમાં ફાસી ધરી પ્રભાત જોણવું, અફર અને તારણદાર એવું, લામૂકતા ક્રોધ અને વિચારનું રંચેન જન્મ પામ્યું છે. ”

આધુનિક આદર્શોની રજૂઆતથી આવતા નાદને ઝીલી, દુનિયાને ખૂણે ખૂણેથી આઝાદીના આશોકા પ્રજાસત્તાકના ખજાણેથી આવી ઊભા રહ્યા વિશ્વ સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં એક અદ્ભૂત, અપૂર્વ ઘટના બની ગઈ. આદર્શોનું રક્ષણ કરવા ત્રીસ દોડી જતા બાપરન જેવા એકલોટોકા તારાઓ કોઈ કોઈ વાર ચમકી ગયા હતા. સ્પેનના આદર્શ યુદ્ધે આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્કાર ફોજ નિર્માણ કરી. તેનું નામ ઇન્ટરનેશનલ ડીમોક્રેસી-તેમાં ઝાડેન, ઇશરવુડ, સોડર, ડેલ્યુઈસ, આંદ્રે માર્લો, અપ્ટન સી કલેર જેવા વિશ્વવિખ્યાત લેખકો હતા. તેમ કલાઈવ ગેનસન જેવા ચિત્રકારો હતા, ડેવિડ ગેસ્ટ જેવા વૈજ્ઞાનિકો હતા, જેકસન ફ્રાંકસ જેવા રિવેચકો હતા. ક્રાંતિવાદી જેવા તત્ત્વચિંતકો હતા. જર્મનીની કમ્યુનિસ્ટ કરતા ફાસિસ્ટોના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા માટે જર્મન કવિ એરિક વાઈનહાર્ટ અને પ્રખ્યાત નવલકથાકાર રૈન લુડવિગે આ પૂરંપૂર્ણ પર લશ્કરી હોદ્દાઓ સંભાળ્યા હતા. આ સંસ્કાર યુગમાં ભારતનો ફાજો નોંધાવવા મટિ હિંદી, યુવાન હુદારે ય હથિયાર આપ્યાં.

સ્પેનનો આંતરવિગ્રહ, એ વિશ્વસાહિત્ય અને સંસ્કારના ઇતિહાસમાં એક સીમાચિહ્ન બની ગયો છે. સન ૧૯૩૧ની અમેરિકન આર્થિક કટોકટીની લૂ ખાખને કરમાવા લાગેલ સાહિત્યને નવી પ્રેરણા મળી. નવી શૈલી ખીલી. તે સમયનો એવો કોઈ મહાન સંસ્કારનેતા નહીં હોય કે જે આ તીર્થધામમાં આવી, પોતાની કલમ પાવન ન કરી ગયો હોય. સોવિએત સંઘને બાદ કરીએ તો સ્પેનિશ પ્રજાસત્તાક જ એક એવો દેશ હતો કે જ્યાં સરકારી શિક્ષણ અને પ્રચારખાતાએ, અવસ્થિત રીતે, મહાન લેખકોની સહાય મેળવી છે. આ ઘટનાનું મહત્ત્વ પારખી, આંતરરાષ્ટ્રીય લેખકસંઘે સન ૧૯૩૮માં પોતાની એક ખાસ પરિષદ માંડિખાતે લરી. ગોળીઓના ચોધાર વરસાદ વચ્ચે, સ્પેનિશ લશ્કરનો ગળુવેશ ધારણ કરીને દેશપરદેશના પ્રતિનિધિઓ 'કાન્સ્ટેસીઆ ડેલેમારા' વિદ્યાપીઠના પુસ્તકાલયમાં હાજર થયા. હિંદ અને સ્પેન વચ્ચેનું આર્થિક અને સંસ્કારિક સામ્ય જોઈ આકર્ષાએલ હિંદના વિશ્વાયતવાસી લેખક મુહકરાજ આનંદ પણ તેમાં સામેલ થયા. આજસુધી મૂડીવાદીઓએ સોવિએત જૂમિની આસપાસ, મહામહેતુતે, ખડી કરેલ પોલાદી દિવાલ ઓગળવા લાગી. સોવિએત સંસ્કારક્ષેત્રનો સંદેશ લઈ ઇલીયા એહરનબર્ગ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. બહાર વરસતી ગોળીઓ સાથે, અંદર બોલાતા શબ્દો હરીફાઈમાં ઉતર્યા.

સ્પેનની અમર પ્રેરણા પીને સંસ્કાર ક્ષેત્રમાં મહાન સર્જનો વહેતાં થયાં- અપ્ટન સીકલેરની 'નો પાસશન', માર્લોની 'ડેઝ આફ હોપ', રમન સોડરની

‘લોર, ઈન’ રૂપેન, ‘અમેરિકન’ લેખક, હેમિંગવેની ‘ફોર હુમ દ બેલ ટાલ્સ,’ ‘બ્લેક’ રૂપેનીશ અર્થ, ‘શીક્ષક’ લેખક. વગેરે. હેમિંગવેની કૃતિઓને તો હોલીવુડે રૂપેરી-પડદા પર ઉતારી. ‘બ્લેકેડ’ નામના મહાન ચલચિત્રે દુનિયાની માનવતા-જગાડી, સાધારણ અખચારની. પાર્શ્વભૂમિ પર, વિશ્વવિખ્યાત ચિત્રકાર, પિકાસોએ આ આદર્શ સુદનું અમર ચિત્ર આલેખ્યું.

આ મોરચાની પીછાડી, દુનિયાના દરેકે દરેક મોટાં ઘહેરોમાં વસતા પ્રગતિ-શીલોએ સંભાળી. કળાકારોની આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાએ ઠેર ઠેર રાહત ફાળો ઉઘરાવ્યો. રંગભૂમિ પર નવા તવા, અખતરાઓ યથા અને તેમાંથી મહાન સર્જનો નિર્માણ થયાં. હિંદ તરફથી રૂપેન માટે એક તળીબી છળ મોકલવામાં આવ્યું. લંડનવાસી હિંદી વિદ્યાર્થીઓમાં આવેલ નવજાગૃતિનું આ પ્રતીક હતું. પ્રગતિ-શીલ યુવાનોની ‘ક્રીડમ હૉલ’ માં ભરાતી લગ્ન સભાઓમાં, મિસિસ પ્લાઝિનની ‘હેયુ’ પીગળાવતી અપીલ સાંકળી તેણે રૂપેનની ઝાંખામાં ખીરસા ખાલી કર્યા. પોતે પેણ રૂપેન-હિંદે રાહત સમિતિ સ્થાપી. રૂપેનના આંદોલને ધણું સુવાન હિંદીઓને (ખાસ કરીને પરદેશ વસતાં) રાજકારણની પ્રથમ દીક્ષા આપી. રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યને તેણે આંતરરાષ્ટ્રીય ચોક્કામાં પહેલી જ વાર બેધું. તેમાં અખિલ વિશ્વને એક બનાવતી માનવ સંસ્કારિતાનું દર્શન થયું, અને તેણે પરદેશમાં હિંદનું ગૌરવ વધારે તેવી પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરી.

ભારતની પ્રગતિશીલ જનતાને પં. જવાહર રૂપેનનો સંદેશો પહોંચાઓ—

“રૂપેન માત્ર રૂપેન નથી. પ્રત્યાષાતી હેવાનિયત અને પરુબળ નેડે છવન મરહુનો જંગ એકી રહેલ નૂતન વિશ્વ છે.”

કવિવર ટાગોરે મૃત્યુ પહેલાં ઇ-ટરનેશનલ ફ્રીગેડના બ્રિટીશ વિભાગને અંજલિ આપતાં કહ્યું કે—

“તમે તમારા દેરાનું પાપ ધોયું છે. રૂપેનની બૂખી જનતાને રિખાવતું ‘તટસ્થતા’ નું આક્રમણ આદરી, બ્રિટીશ સરકારે માંચું બ્રિટીશ સંસ્કૃતિ પ્રત્યેનું માન ઘટાડયું છે. તેથી મને અચંતે આધાત લાગ્યો છે. તમે ભાવિ આરાતું કિચ્છુ છો.”

રૂપેનની ભૂમિ પર શરૂની સજીને સત્વ અને સંસ્કાર રણે ચઢ્યાં. માનવીના ઉન્નત્ય લાવિની અંધાજ્યોત ટમટમતી રાખવા માટે, ડેવિડ ગેસ્ટ, કીરોફોર ડોડવેલ, રાલ્ફ ફોક્સ, જોહાન કોર્નફડ જેવા સાહિત્યના તેજસ્વી નવ દીપકો હાલવાઈ ગયા. તેમના મૃત્યુએ સંસ્કારી છવનને મોટી ખોટ પાડી છે, એમ કહેવું એ માત્ર શિષ્ટાચાર મહિ-પણું નિર્વિવાદ સત્ત્વ છે. જરીખીએ વિદ્યા પીટનાં દાર જેને માટે સદા બંધ રાખ્યાં હતાં, જેવા ડોડવેલનો ઉડો સંસ્કાર-પ્રેમ, તેનું મધ્યસ્થન એકાંરીઆલીલી જેવું અમર કાવ્ય-વિવેચન પાછળ મૂકતો

ગયો છે. રાદ્દ ફેકસની સામાન્યેડેની વાતો, 'લેનિનનું સરળ સુંદર જીવનચરિત્ર,
“ નવલકથા અને જનતા ” નામે વિવેચનગ્રંથો, આગળે જગપ્રસિદ્ધ છે.
જહોન કોર્નફીલ્ડ હજુ જીવતો કવિ હતો. પણ તેણે કીરોલ્ડના મૃત્યુસમયે
લખેલ કડીઓ જાણે તેના પોતાના જ મૃત્યુ લેખ બની ગઈ છે—

“ જેમ જેમ વખત વીતતો જશે, તેમ તેમ તેનો પડછાયો, લંબાતો જશે
મહાન બનશે.”

ગણિતશાસ્ત્રમાં ડેવિડનું લાવિ ઉજળું હતું. પ્રે. લેવી, તેને અંજલિ
આપતાં લખે છે કે: “ સંસ્કારનું ક્ષણ આખવા ખાતર જીવતા રહેવું કે સંસ્કારના
રક્ષણ પાછળ જન કુર્યાન કરવી—એ આજના ઉમદા યુવાન હૃદયનો સંઘર્ષ
મેં ડેવિડમાં જોયો.”

લોકો અને તેના ધિરીય સાથીદારોની યોગ્ય વિધસાહિત્યને જરૂર સાલે
છે, પણ એ કુર્યાનીને નિરર્થક ગણવાનો કોઈને અધિકાર નથી. ફાસીવાદની
જીત એટલે સમસ્ત સાહિત્યનું મોત છે. આ સંસ્કાર-શબ્દોએ, એ કપરું સાચ
પિછાડ્યું, એટલે જ તેમણે દસલે મોંઝે મૃત્યુ જોડે બાથ બીડી. તેમને આત્રી
હતી કે શહીદોનાં લોહીથી ઉભરાતા સ્વાનંત્ર્યસાગરને યોગ્ય સાથે ભરતી પણ
આવે ને. એ ભરતીનાં ઉજળતાં મોઝાંઓ ફાસીરો કઢી ખાળી રાકશે નહોં.
એ સાગરછાળ પાપના ક્રીડાઓને પૃથ્વી પરથી ધસડી ગયા વિના રહેશે નહિ.

ત્રણ ત્રણ વર્ષ સુધી મરણીઆ બની માનવતાનો સંઘ્રામ ખેડતાં રોષેનની
પીક પાછળ, મ્યુનિકના માનવરોહી મુત્સદ્દીઓએ ધા કર્યો. દુનિયાના ધણાં
હુદ્દિજીવીઓનું આશાકિરણ, એ ધેરાતાં વાદળોમાં અલોપ થયું. નિરાશ બનીને
તેમણે ભાગેકુ વૃત્તિ અપનાવી. એડેન અને ઇસ્ટરબુક અમેરિકામાં જઈને
‘યોગી’ બન્યા. માર્લો ફાસની જનતાનો સાથ છોડી, દ’ગોલની આલની
ગાડીએ ચડી બેઠા. રોષેનિય વિગ્રહ ઇસ્લામ જૂખતરસની પરવા ન કરતા.
રોષેન માટે રાહતદાણે બેગો કરવા યુરોપ અમેરિકા ખુંદતા ટોલરના
પગ દીક્ષા પડ્યા. તેની તબીબીયત લથડી. માદ્રિદમાં હથિયાર હેરાં મૂકાયાં,
તેના આઘાતથી રોષેનિય કવિ એન્ટોનિયો હતો લાં ને લાં હળી પડ્યો. તેનું
હૃદય બંધ પડી ગયું.

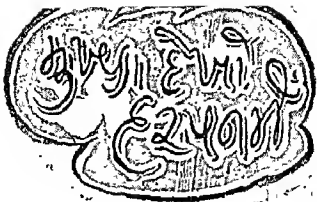
—પણ રોષેનની ભૂમિ પર ધણાંના જમ ભાંગ્યા હતા. આદર્શોની ચોખવટ
સાધી, તેઓ વધારે સ્થિર, વાસ્તવવાદી બન્યા હતા. આદર્શની રજુભૂમિએ
આપેલ ગુરુમંત્ર તેમણે વિશ્વયુદ્ધના વિશાળ પટ પર ફેલાવ્યો.—નો પાસપાસ.

સન ૧૯૪૨ સુધીમાં ખીજ કેટલાક વિચારકોના વિચારવમળ પણુ શમી ગયા, અને તેમણે પણ માનવ પકારને શુદ્ધ બનાવ્યો—નો પાસરાન.

આજે વિશ્વયુદ્ધ પૂરું થયે બે વર્ષ પૂરાં થતાં વ્યાખ્યાં તો ૫ હજી સ્પેનનો આંતરવિગ્રહ ચાલુ છે. તેની પ્રજાસત્તાક સરકાર પેરિસમાં દેશવટો ભોગવે છે. તેના મહાન પ્રગતિશીલ ક્રાંતિકારી સ્પેનની જૂનિ'પર પગ મૂકી શકતા નથી. કારણુ કતરાતે મેહોએ અમેરિકન દંડાગમ્માં કુર્નિશો ભરી ભરીને, આ સમય અનુસાર ધણી બદલતો ક્રાંતિકારી સ્પેનની ગાંધીને વંચાવી રહ્યો છે. પ્રજાસત્તાકતાં બે વર્ષ દરમિયાન ન્યાં હજારો શાળાઓ ખરી ઘેંઈ ગઈ હતી ત્યાં આજે, ક્રાંતિકારી ૧૦ વર્ષના કારભાર પછી ૨૯૦ શાળાઓ શેઘવી પણ મુરદેલ ઘેંઈ પડે છે. નવલ-કથાનો આજે સ્પેનમાં કુકાળ શા માટે પડ્યો છે ? તે સમજવવાનાં ફાંફાં મારતો, ક્રાંતિકારી દરબારનો એક કહેવાતો લેખક કહે છે : 'કેટલાક એવા યુગ આવે છે કે ન્યારે શબ્દ કરતાં મૌનવધારે અર્થપૂર્ણ હોય છે. આજનો યુગ તેવો છે.' (111)

આપણા માનવતાના વિજયની ગંગોત્રી સમા સ્પેનને, આપણે ગદ્યલેખમાં રહ્યાં ત્યારે મોરચો ટકાવી રાખનાર સ્પેનને, આપણે ક્યાં સુધી એ બર્બર ફાસીસ્ટની એડી તળે ચંગદાવા દઈશું ? આજે આપણે ત્યાં એ રાક્ષસોનો ઉપદ્રવ ઓછો છે. આજે આપણે ઘેર બેઠાં સ્પેનને મદદ કરી શકીએ તેમ છીએ. આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્કાર સંસ્થા યુનેસ્કો, સ્પેન બહાર દેશવટો ભોગવતા પ્રજાસત્તાકને સાથ આપતા કળાકારોને જ સ્પેનના ખરા પ્રતિનિધિ તરીકે મંજૂર કરશે ? તે ન કરે તો દેશ પરદેશમાં જળ્મ્યર આંદોલન ચલાવી તેના પર દબાણ લવાશે ? માનવતાના પ્રથમ આદર્શ યુદ્ધની ૧૧ મી જયંતિ આ મહિનામાં ઉજવાશે. તે દિવસે યુનેસ્કો, માનવતાપર ચડેલ, સ્પેનનું ઝણુ ભરપાઈ કરશે ? ફાંફાંએ મૂંગી બનાવેલ સ્પેનની ક્લમને વાચ્યા અપાવશે ? અંગ્રેજોનાં મેલાં દબાણને લીધે, ઇન્ટરનેશનલ બ્રીગેડને આંસુભરી આંખે દરજીઆત વિદાય આપતી વખતે વેલેડોરે કહેલ વેણુ હજી પણ વ્યામ દુનિયાના દિલમાં રણકયા કરે છે—

“ જઓ મિરાદરો ! સ્પેનનો મંત્ર લઈ વિશ્વને આઝાદીમાર્ગે દોરી જઓ. તમારા દેશવાસીઓને કહેજો કે આઝાદી મેળવવાનો નિરધાર કરી ચૂકેલી પ્રજાને કોઈ સત્તા શુભામ બનાવી શકે તેમ નથી. જાંસુધી, સ્પેનમાં ફાસીવાદનો એક પણ વિરોધી જીવતો હશે, ત્યાંસુધી સ્પેન કદી પણ ફાસીસ્ટ નહીં બને. અમે વચન આપીએ છીએ કે, તમારું અધૂરું કાર્ય અમે પૂરું કરશું. ”

મા ગુજરાતીને

● ઠરાસનાં લક્ષણ્યાંથી કંઈકને સાફ કરી જીવનની હુબહુ છબિ દેખાડતો, હંમે નિયમિત રત્ન ધનદોર, અમારો ખાસ વિભાગ તારા

ગુજરાત! મારા મોઢેરી ગુજરાત, મારી ઝાઝેરી ગુજરાત! શી વાત કહું તારી, મારી નવતર ગુજરાત!

લાઝમ-છ છ વરસની, ભલે ને કાલે ને કલેજામાં કાઢતે માટે, ને લાખો લાખનાં જાત હરનારી જૂએ રાગે કાઢતે માટે, પણ ગુજરાત તારી તો જોર અસિદ્ધારી. બીજે હવા શિશિર ને પાનખર, તે તો બનાવી એને ગુલાલે-લારી વસંત!

|| છ વરસમાં તો બની ગઈ તું નવો સોનાની મૂરત, ન્યારે સોનાર અંગાળ બન્યું રાખખાખ! જીવવાની ય કળા છે.

|| જોર બીજાને આવજું ના આવજું, ગુજરાત તને તો આવજું-તારા વ્હાલ-સોયાં સંતાનને આવજું. સેંકડો વર્ષોની તારી વાણિજ્યની મંદાકળા, દેશ-પરદેશનાં ખેડેલ દરિયાની તારી અદ્ભુતવકળા સોમે કળાએ ખિલી ઊઠી. કાઢતે શીખવવા ન જવું પડ્યું, કાઢતે કહેવા ખતાવવા જવું ન પડ્યું, કાઢતે ચેતવવા ન જવું પડ્યું. ચંદ્રોર આંખો સ્નાનમાં રામજી ગઈ. બરહુકાળના દોઝખમાં, ને મહા અછતની આગમાં તારા હૈકરાઓએ તારી કાપાને કરમાવા ન દીધી; મુરઝાવા ન દીધી. તને ધનથી મઠી, તને તેજથી ભરી દીધી.

ચાર ચોપડી લણેલો અને હળાર પાંચ હળારની તાંદુલ મડડીનો રણીધણી, લોટાનાં બાથબર લંગારનો માલિક, અરે ધૂળ તે રાખનો એકાદ રાતનો રખેવાળ આજે હોડાંના ખાટે મદાલે છે !

સુતરની જ મીઠા નહિ, કોલસાની ખાણ સુધાં ખરીદાઈ રહે એટલી દોષત પડી છે, મા ! ને શેડ અખાલાત ને કસ્ટરઆઈને આંજી દેએવો સમકાર ને ચળકાટ તારો એક મુંબઈ નગરીના ગુજરાતીઓને ત્યાં રૂમીરૂમી રહ્યો છે, ગુડ્ડશા ! એ જૂની પેઢીના કુબેર લંગારીથી તારો નંપી પેલી ક્યાંય જાતરે એવી નથી.

આવે ને, લાલમલા હરીદાઈમાં આવે. દોડ બુદ્ધી હોય તો જરે. ગુજરાતી-મુંબઈનો, ગુજરાતી-બીજા વિશ્વયુદ્ધની આગમાંથી તવાઈને કાંચન સમે સમકદાર બનેલો ગુજરાતી ! એની તોલે કાંઈ ના આવે. મારવાડીઓએ કમાઈ અણ્યું હશે, પણ છવી નહિ.

અહીં તો છવનનો ઝો વહેતો જ છે. ને વહા જ કરશે. ધન આબુ છે પગતી દેસે, ને જશે ય પગતી દેસે. ચામડી તૂટે પણ દમડી ન જટે-એવો મારવાડી વ્યવહાર એને ત્યાં નથી. ત્યાં તો લાખ કમાયા તો સરા લાખ ખરચવાની હોંશ છે. ને ખરચે ય છે એ તો આગળપાછળ જોવા વિના. ડગલે ને પગલે 'આ પૈસો ખરચ્યો તે સારે માર્ગે કે અવળે ?' એના પંતુછના દિસામ માંજા વિના ધન કમાયો તારો લાલ દિંમત પર ને બાહોશી પર. કાંઈ લોખના હાણે કાઢી નથી બરી એણે. ખુમારીથી બેયું ક્યું છે. ખુમારીથી ખરચશે. ને રેકિન્ડરેટર ને રેડિયો લાવ્યો છે, ને છેલ્લી ઢગનાં ફરનીચર સોફા યે. ટી-કોર્સીના સેટ નવેસરથી વસાવ્યા છે એણે અને ધરેણાં કાંઈ મારવાડીઓની જેમ મળું ને હાથ ટુંપાઈ મરે એમ તો નથી જ લટકાવતી એની વહુમેટીઓ. એમાં ય રંગ ને રૂપની વિશિષ્ટતા છે. રંગબેરંગના પડદા ને ફેટાઓ, ચિત્રો; બીલોન શિફ્ટને ય બુલાવતાં રંગબેરંગની સાડીઓ ને બ્લાઉઝ, રંગબેરંગી કુમતાં ને રંગબેરંગી હેન્ડપર્સ, રંગબેરંગી જલસાઓ ને રંગબેરંગી ગાથનો, નાટકો, નૃત્યો ને સિનેમા. આ બધામાં કંબુસાઈ તે જોઈ ? ક્યાંય બૂખરી ખારચ વૃત્તિ જોઈ ?

અને ધધો રહ્યો, તે ગ્રીન્સમાં ને તાજમાં જતું પડે ને કાંઈને જોલાવ્યા હોય ત્યારે વ્હીરકોનો આચાર કરવો ય પડે. કલ્પમાં રાજ આટો મારી આવવો પડે ને જે રમત ની બાજુ રમી ય પડે. એને શું દારૂડિયાવેડા ને જુગારીવેડા કહીયં, મા ? આ વીસમી સદીમાં, આ બુદ્ધિના જમાનામાં, આ સરેકોસ્તિનાં દેશમાં તું તારા સંતાનોને સંન્યાસી બનીને હિમાલયવાસ કરવાનું તો નથી કહેતાં ઇસ્કીનીને ? તો પછી ?

હીક છે, ઘરના ખાટલા ઘેર લાવી બાળકોના સંસ્કાર બગાડતા હોય, અથવા નાચનારીઓને ઘેર તાણી લાવી ઘરની ગૃહિણી સામે નખરા કરતા હોય, ને તું મોં મચકોડે એ જુદી વાત. પણ હોટેલ, જલસા, ફલગ્રુમાં જવાનું જ બધ કરી દેવાનું તો તું ન નહિ કહે? ગૃહિણીઓને માટે, માતાઓને માટે, તું ન કહે, એમને ક્યાં જોણું સુખ છે? ધરમાં રેડિયો, ધરમાં આમેશન, ધરમાં નોકર-ચાકર, ને આરામશાંતિ. ગંજી જાણે, ચોપાંટ જાણે, છાપાં જુઓ, સાડીઓ બદલો, હાથક બૂલો, બગીચે આંટા મારો; ને જીવ અજાણ જોડે ત્યારે દાન કરી ગાડી (કાર) મંગાવી લો. જવ હેંગિંગ ગાર્ડન ને એપોલો ને વર્સી. કાંઈ ફિકર નહિ. પુરુષો બિચારા ગમે તેમ કરો આંવી પહોંચે છે-માગે છે નારી પાસે એટલું જ કે મોડા વહેલા ઘેર પાછા ફરે ત્યારે ફરિયાદો ને રસણાં ન માંડતા. જાતે કરે આરામ ને કરવા દો. આરામ-એટલું જ એ વ બિચારો માગે છે. એને મન તો સ્ત્રી સ્વતંત્ર છે. એ કહે છે: “પુરુષને પૂંછડે શું કામ લટકી રહો છો? સાચવીને મર્માદમાં આલો. જોખમથી બચો, એટલી અમારી ચિંતા આછી. ને અમારી ચિંતા-પુરુષની ચિંતા તમારે કરવાની ન હોય.”

તું ન કહે મા, ગુર્જરા! રૂપના જલસા મંડપ ને રંગોની રમઝટ જામે, ગીતોના દરિયા રેલાય ને ખુસ્શુની લહરો જોડે, ત્યારે ધડીમર દિલ બહેલાવી લેવામાં શી શુભેચ્છાઓ છે એમની?

મને તો યાપ છે, મા, કે દુનિયા બદલાઈ ગઈ છે, પણ આપણા લોકોનું માનસ જ નથી બદલાયું. જમાનો આજો બદલાઈ ગયો છે, પણ જમાનાના સંસ્કાર બદલાયા નથી! માણસ આદિ કાળમાં હતો ત્યારે જેવો રહેતો હતો ને જીવતો હતો એવા આદિ માણસનો આદર્શ ભલે થોડાક મહાત્માઓ માટે સાચો હોય ના સંસ્કારી-દુન્યવી માણસ માટે એવો આદર્શ નકામો છે, અન્યવહારુ છે, અશક્ય છે. પછી જોડો દંભ કરાવવાની શી જરૂર?

“બાવ, પીવો ને સાથે યાપ એટલાં સારાં કામ કરો, ને નામ રજો.” — આટલું શું જોણું છે? શું જોડું છે? આખી દુનિયાને શું તારે દીવેલિયા બતાવી દેવી છે? નાચ, રંગ, રૂપ એ બધું શું મંદું છે? હલકું છે? વળ્યું છે?

ના-ના, એવો સંન્યાસ જીવનનો વિરોધી છે, વિકાસનો વિરોધી છે. તારાં સંતાનને તું માણસ બનાવવા, સંસ્કારી બનાવવા નથી ઈચ્છતી? તો પછી?

માફી ગુર્જરી! જો તો ખરી, તારું પોતાનું રૂપ, તારો પોતાનો રવાન; જો તો આ નિયાળ અરિસામાં એક વાર લવનગ્રાને ઘૂંચી આપે એવી તારી

એમક છે, એવો તારો દેહાર છે. ક્યાંય દૂડ નથી રહેવા લીધું-રૂપનું કે રંગનું; દેહનું કે આત્માનું.

દેહ, રૂપ, રંગ એ બધાની સાથે તારી આદિક શક્તિઓ તો મા આજે અપૂર્વ એવી ખીલી બહી છે. કોઈ સામાજિક ક્ષેત્ર નથી, કોઈ સંસ્કારી ક્ષેત્ર નથી, કોઈ પ્રજાકીય સમારંભ નથી, કોઈ બહાર સમેલન નથી, કોઈ એવી આર્થિક-રાજકીય પ્રવૃત્તિ નથી જ્યાં ગુર્જરીનું સ્થાન એના બેટાઓ-એ લાગે આસને સ્થાપ્યું ન હોય. પછી શું બોધાય છે, શાની અપેક્ષા છે, હજીય તને શાની ઉલ્લેખ છે! હજીય તને છાતી ખેરના છે! છાતી જીવનગતરા છે! ગુર્જરીનું અદકરું સ્થાન આજે જાય છે, જાયામાં છે ને એનો યશ મા તું તારા આ બેટાઓને નહિ આપે તો કોને આપશે?

ઘડીબર ગાઈ લેવા દે, દિલબરીને મને ઘડીબર પેલા કવિઓનાં ગુર્જરી ગાન:

“જય જય ગરવી ગુજરાત!”

પીર નર્મદા તારા જન્મકારને માથે તારા વંશજોએ કલગી ચડાવી છે, તું સ્વર્ગમાં સુખે મુજે.

“ગુજરાત મોરી મોરી”-ઉમાશંકરભાઈ! નવ ગુજરાતના સંસ્કૃતિ-તંત્રી! તમે ગાયું એવું દિલ બરીને તમારા માડીજવાઓ ગાઈ લેવા કંખે છે-તમારું દિલ ઝૂળશે ને એ સાંભળી?

ને તંત્રી મહારાજ સંસ્કારના! તમે ય તો ગાયું છે ગુર્જરીનું મહા આયુષ્ય-ગાન-

“ગુજરાત ઝાંઝોડું જીવજી.....”

તમારી બેબો આ નવતર ગુર્જરસંતાન ગાય છે... “તમે રીઝશે હેયું બરીને?”

- ગુર્જરનો લાલ

પારિચય

જીવાઈ મહિનો

- * ૧ જીવાઈ ૧૯૪૬ : વસંતરાવ હેગીબે તથા રજ્જવઅલીની સંઘાઈત
- * ૪ જીવાઈ ૧૭૭૬ : અમેરિકાનો સ્વાતંત્ર્યદિન
- * ૭ જીવાઈ ૧૯૩૭ : જપાની ફાસિસ્ટોનો ચીન પર હલ્લો
- * ૧૪ જીવાઈ ૧૭૮૯ : ફ્રેન્ચ્સ્થાિતનો અમર પ્રસંગ-બેરનાઈલના જોલખાના પર જનતાનો હલ્લો
- * ૧૮ જીવાઈ ૧૯૩૬ : રથેઈનર્મા આંતરવિચ્છનો શરૂઆત
- * ૨૩ જીવાઈ ૧૯૩૪ : હિંદી કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી ગેરકાયદે જાહેર થઈ
- * ૨૩ જીવાઈ ૧૯૪૨ : હિંદી કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી કાયદેસર જની
- * ૨૩ જીવાઈ ૧૯૦૮ : હિંદી કામદારોની પ્રથમ રાજકીય હડતાળ-તિલક મહારાજની ધરપકડના વિરોધમાં
- * ૨૪ જીવાઈ ૧૯૩૭ : આઘમાનના રાજદ્વારી કેદીઓની જૂથ હડતાળ
- * ૨૫ જીવાઈ ૧૯૪૩ : ઇટલીમાં મુસોલિનીની ફાસિસ્ટ સત્તાનો અંત
- * ૩૧ જીવાઈ ૧૯૨૧ : મહાત્મા ગાંધીને હાથે મુંબઈમાં વિદેશી કાપડની પ્રથમ હોળી

શંહીદાની સ્મૃતિ (વસંતરાવ રંજનઅલીની પ્રથમ સંવત્સરી) ૧લી જુલાઈ, ૧૯૪૬

રથોત્સવે... ત્યાં હતી ધૂમધામ...

લળી પથે લાકત કરે પ્રણામ,

"હું" દેવ"—માને પથ; ને રથે થે

"હું" મૂર્તિ માને-હસતા પ્રભુ ત્યાં. *

આ વર્ષ અમદાવાદની રથયાત્રા જોતાં સ્વાભાવિકપણે ઉપસી પડેલ યાદ આવી ગઈ. કવિવર યગોરે માત્ર ચાર જ લીંટીમાં કેટકેટલું કહી દીધું છે? માનવની લલિતભાવના-મૂર્તિપૂર્ણ વગેરે પર મોટીથી માંડી મહાત્માજીએ ધણું ધણું કહ્યું છે-લોકો ધર્મના મહાન સિદ્ધાંતો પર ઉગ્ર ચર્ચાઓ કરી શક્યા છે, પણ ને અસર આ ચાર લીંટી કરે છે તે બીજા કોઈએ હજી કરી નથી.

રથયાત્રા વખતે માનવની ધાર્મિકતાના રક્ષણ માટે જ જાણે જાણે બંદૂક પોલિસની દાર આલતી હતી-જૂનેચૂકે મ કોઈ એનો દર'લ ન કરી જાય! મોડું એક માઈસ 'લાયુ' સરખસ ચાલ્યું જતું હતું, લાખોની મેદની.....

આજનો દિવસ ખુબ મહાન હતો. લોકો ગદ્ગદિત થઈને વરધોડો જોતા હતા. "

પ્રભુ દિવસ તો મહાન હતો એનું કારણ તો જુદું હતું. રથયાત્રા તો આ પહેલાં પણ આવતી. આ ધાર્મિક તહેવાર ગણાય, એથી દિવસ મહાન નથી થતો. પણ આજનો દિવસ યાદ આપે છે-ગુજરાતના કલંકની અને તેના ગૌરવની. પચાસ પચાસ વર્ષોથી હિંદની આઝાદી માટે લડતી કેમિસના રાજમાં, લાઈ લાઈ એકબીજાનાં ગળાં કાપવાં જોવા થાય, એવી આપણી નીતિમાં રહી ગયેલ કંચાશને, ગુજરાતનાં દેવે કંબોતો એ દિન છે. પણ એ ઉણપને દૂર કરવા એ બહીરો અમદાવાદનાં પાક્યા હતા, એ યાદથી ગજગજ જાતી ઉછળે એવો પણ આ જ દિન છે.

આજે, હિંદુ-મુસ્લિમોની થતી કલેઆમને રોકવા; કલંક ધોઈ, ગુજરાતનો ગૌરવવંતો નેજો ફરકેતો રાખવા, શંહીદ બનેલાં એ સાચા આકબરહીન રાષ્ટ્ર-સેવકોની સંવત્સરી છે. પોલિસના હાથમાં સહેરની લગામ છોડી, જનમાલની રક્ષા કરવા ધરખૂણે બેસતાં, કાયર માનસમાં પડેલો આજુવા માટે વસંતરાવ

દાદા અને રજમઅલીભાઈ, એકસો હાથે, ધરતે લાગેલ કામી આગે છુઝાવવા નીકળ્યા પડ્યા, કોઈના ગભરાયા એ ન ગભરાયા, કોઈના વાર્યા એ પાછળ ન રહ્યા, એ હિંદુમુસ્લિમ બોલી અમદાવાદની જનતા સામે કામી એકતાનો છવંત દાખલો બેસાડી, અમર જંની ગઈ.

આજે એ યાદ આવતાં અફસોસથી દિલ જારાઈ જાય છે કે એમની પહેલી સંવત્સરી પણ ગુજરાતે ન ઉજવી ?

ભદ્ર વ્યાયામશાળા પાસે બનઈ છું અને વસંતરાવ દાદાની ખોટ મનમાં ખટકે છે. સાંથી આગળ વધતાં ટ્રેસિસ હાઉસ આવે છે—મેટ્રોમેટ્રો હોદ્દાદારની આવજનમાં વસંતરાવદાદાની ગેરહાજરી સાહે છે. ૭૭મા ભાં સુધી એમની વિરુદ્ધ પ્રચાર ચાલુ રહ્યો—ખાદીધારી અમદાવાદીઓ કહેતાં કે એ તો 'મહારાષ્ટ્રી' છે. પણ દાદાનો મુખ પર તે સાંજળી એક એવો ભાવ પથરાઈ જતો કે એક સમોટ ગૂઢ ગંભીર ચિત્ર દોરી લેવાનું મન થતું. છતાં દાદાએ કામ કર્યાં કર્યું—અસ, કામ કર્યાં જ કર્યું. વિરુદ્ધ પ્રચારની પરવા વગર—હોદ્દાની કોઈ વ્યાસા વગર અને છવનની પણ દરકાર વગર.

એક ભાઈએ પૂછ્યું કે વસંતરાવ વિરોધકામાં દૂંકું કહેવું હોય તો શું કહો ? કર્યું—એકકક કર્યું કે—

“એ મહારાષ્ટ્રી માત-પિતાનો—ગુજરાતની ધરતીનો પુત્ર હતો. એ જન્મ્યો, જીવ્યો અને મર્યો દેશની માટીની સેવા માટે.” એથી વધુ પૂછ્યો નહિ.

એથી વધુ કાંઈ પણ કહેવાનું નથી. એ કયા રાજકીય પક્ષમાં કામ કરતા એ પણ નક્કી નથી કહી શકાય એમ. એ સમાજવાદમાં માનના અને ગાંધીવાદી કેએસને અનુસરતા. સાચા અર્થમાં તેઓ મૂક સેવક હતા.

રજમઅલીને તો અમદાવાદ પૂરા એળખે એ પહેલાં જ એ ચાલ્યા ગયા. એ હતા વસંતરાવના પાકા મિત્ર. લાવનગરયો અમદાવાદ આવ્યાને તો ૬૦૦ થોડો જ સમય થયો હતો, ત્યાં જ કામ કરવા કોઈ તૈયાર ન થયું એ કરવા એમણે દાદાને સાથ કર્યો... અને જસ! પત્ની એમને ખીજું કાંઈ કરવાપણું નહોતું. એમણે જિંદગીનું આખરો કામ કરી લીધું.

તે કાનપુરના શહીદ ગણેશંકર વિઠ્ઠાઈની યાદ આ હિંદુ-મુસ્લિમ એકલી અમર કરી ગઈ.

જૂના પથરો અને પાણિયા પર અલિપ્ત કરનારા ગુજરાતીઓ આટલા જલ્દી આમને કાં બૂલી જાય ?

યુવકોનો ઉત્સવ-પ્રાગ

લગભગ જુલાઈની મધ્યમાં પ્રાગમાં એક મોટો ઉત્સવ છે. દુનિયાભરનાં યુવાનો એમાં ભાગ લેવાનાં છે. દેશદેશના યુવકસંઘો, યુવાન કાર્યકર્તાઓ, વિદ્યાર્થીમંડળો, યુવાને ખેડૂતો અને કોષ્ટપણ સરથા સાથે ન સંકળાયાં હોય તેવાં પણ બહુ મળીને ૧૦, ૦૦૦ પ્રતિનિધિઓ ત્યાં જશે.

એનો આશય છે વિશ્વશાંતિ અને નિઃશ્વેકય. લગભગ એક માસ એ ચાલશે. એના રોજના કાર્યક્રમોમાં મુખ્ય છે:-

- સારકારિક કાર્યક્રમો
- વ્યાયામ વગેરેના કાર્યક્રમો
- દુનિયાભરના દેશનેતાઓનાં પ્રવચનો
- યુવાન જગત અને યુવક પ્રવૃત્તિ અંગેની ચર્ચાઓ અને પ્રવચનો.

હિંદ તરફથી જોલવા માટે પંડિત જવાહરલાલ નહેરુને આમંત્રણ છે પણ એમની હિંદમાંની જ પ્રવૃત્તિના દગાણ અંગે એ જઈ શકે એમ નથી. એમણે એક ગ્રેરક સંદેશો મોકલ્યો છે.

હિંદી ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસના પ્રમુખ બિ. ડાંગે હાલ યુરોપ છે. કદાચ એ ત્યાં પ્રવચન કરવા જશે. રોજના વિવિધ કાર્યક્રમો માટે ઘણી જ સરસ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. પહેલે જ દિવસે એક મોટું સરઘસ નીકળશે એમાં દરેક દેશના યુવાનો એમના રંગીન ગણવેશોમાં ફરશે.

હિંદને લગભગ ૧૦૦ પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનું આમંત્રણ મળ્યું હતું. પણ મધ્યસ્થ સરકાર આમાં સીધો રસ ન લઈ શકવાથી, એ વસ્તુ અશક્ય બની. છતાં ય વિદ્યાર્થી કોંગ્રેસના એ પક્ષો તરફથી લગભગ દસ, અખિલ હિંદ વિદ્યાર્થી મંડળ તરફથી બે, સોવિયેત મિત્રમંડળ તરફથી ત્રણ અને કુમાર સાહિત્ય મંડળ તરફથી એક-એટલા પ્રતિનિધિઓ મુળકર્તા ઉપડશે.

મુળકર્તા વિદ્યાર્થીમંડળે એક પ્રદર્શન તૈયાર કરીને મોકલ્યું છે. એમાં હિંદના આદેશ્ય વિપંચક આંકડા આપતાં ચિત્રો અને તસ્વીરો છે. એનો તખ્તીખી વિભાગ ઘણો સરસ છે. તે ઉપરાંત હિંદની જુદી જુદી ભાષાનાં પુસ્તકો અને હસ્તાક્ષિપ્ત સામગ્રી, જુદા જુદા પ્રતિના પોષાકો, નેતાઓનાં ચિત્રો વગેરે મુખ્ય છે.

આવતા દિવસોમાં આજનાં યુવાનો જ દુનિયાને દોરવાનાં હોઈ તેઓ એક બીજાના દેશોના આર્થિક, સાંમાજિક, સંસ્કારિક અને કલા વિષયક પ્રશ્નોથી રૂઝા હોય તો જ ભવિષ્યની વિશ્વશાંતિ અને એકમ શક્ય બને. પ્રાચીનો આ ઉત્સવ એના પાઠાવેષ બનશે.

— સુભતિ ર. કલાલ

રશિયામાં રાશનિંગ

આજનું છાપું (તા. ૧૧-૬-૪૭) ફરી પાછો મુબઈના રાશનમાં એક વધુ ઘટાડો જાહેર કરે છે !

મુલને પૂરું થયાં આજે લગભગ એ વર્ષ થવા આગ્યાં, છતાં સુદ્ધ દર-મ્યાન કામચલાઉ પગલાં તરીકે શરૂ કરાયેલ રાશનિંગનો અંત નથી ! એટલું જ નહિ પણ દર એ-એક માસે રાશનઘટાડા થતા જ આવે છે. આજે આપણ-ને સારિયેક અનાજ તો મળતું નથી જ. પણ એ ટાંક પેટ ભરીને જમવા પૂરતું રાશન પણ મળતું નથી ! બૂખમરા લાણીની આ ધીમી વણઝાર ક્યાં જમીને અટકશે ? એ વિચારમાં ને વિચારમાં મેં 'ફ્રી પ્રેસ 'નું પાતું ઉઘડાવ્યું. ને જોયું તો એક બીજા જ દુનિયાની રાશનિંગ પદ્ધતિનો અહેવાલ એમાં ડોકિયું કરતો હતો.

એ હેવાલનું મથાણું છે: સોવિયેટ સીટીઝન્સ રાશન (સોવિયેટ નાગરિકનું રાશન). એમાંથી તારવીને હું અહીં કેટલીક જાણવા જેવી વિગતો નીચે આપું છું:—

સુદ્ધ શરૂ થતાં, રાશનિંગ દાખલ કરાયું ત્યારથી જ અધાને એક ઘડે ન જોખતાં દરેક વ્યક્તિને તેનું કામ, જવાગદારી, ઉંમર અને તંદુરસ્તીને ધ્યાનમાં લઈ તે મુજબ રાશન અપાવા માંડ્યું. દાખલા તરીકે ખાણિયાઓને કરવી પડતી વધુ મહેનતને ધ્યાનમાં લઈ તેમને વધુ રાશન અપાયું. એ જ પ્રમાણે વેગાનિકા, ફળાકારો, લેખકો વગેરેને. જાણકાને વધુ દૂધ માટે ખાસ કાડો અપાયાં. ગર્ભવતી સ્ત્રીઓને પણ વધુ રાશન મળવા લાગ્યું.

આ તો રાશન કરાયેલ ખોરાક વિષેની જ ખાત યજ્ઞ. આ ઉપરાંત સોવિ-યેટ નાગરિકોને, પોતાની નોકરીને સ્થાને તે તે સંસ્થા તરફથી સસ્તા ખાદ્યની કુકનો-

માંથી પુરુષ પ્રમાણમાં ઘાંઘાણ, ફળફૂલ, માંસ, મોઝડી, ઇંડા, દૂધ વગેરે રાશન નહિ કરેલ ખોરાક મળતો રહ્યો. આ 'વધારાના ખોરાક'નું ઉત્પાદન યુદ્ધ દરમ્યાન ત્રણ-ચારગણ વધારી નખાણું હતું.

ધણા સોવિયેટ નાગરિકો જોતાના આગ-અંગીયાઓમાં ફળફળાદિ ઉગાડે છે તે માટે તેમને મફત જમીન અને ખીજ મદદ રાજ્ય તરફથી મળે છે.

આશ્ચર્યની હદીકત તો એ છે કે યુદ્ધ દરમ્યાન યુદ્ધને જેવા ધઉંના કોઠાર પર જમનીએ કમળે જમાવ્યો હતો છતાં પણ યુદ્ધ દરમ્યાન કાષ અનાજના ભાવ વધ્યા ન હતા!

જે વસ્તુઓનું રાશન કરાણું નહોતું તેના ભાવો વધતા અટકાવવા માટે સોવિયેટ સરકારે ખાસ 'કમર્શિયલ રેસ' ખોલ્યા. ત્યાં જે ભાવે વસ્તુઓ વેચાતી તેની અસરથી ખીજ હુકમોના ભાવો સારી પેઠે નીચા રહ્યા. અને જેમ જેમ ત્યાં ભાવો ઘટાડતા ગયા તેમ તેમ જાનરમાં એ વસ્તુઓના ભાવ પણ ઘટતા ગયા.

છતાં ય ભાવોમાં થયેલા થોડાપણા વધારાને પડોંચી વળવા જે જે સોવિયેટ નાગરિકોના પગાર ૬૦૦ રૂબલ (સરખામ ૫૦૦ રૂપિયા)થી ઓછો હતો તેમને પગાર વધારી આપવામાં આવ્યો.

બેરૂડીસનું પતન

[૧૪ જુલાઈ ૧૯૭૬]

૧૪ મી જુલાઈના દિન દુનિયાભરના ક્રાંતિકારીઓ અને શોષણ-નુદમ સામે લડતા લોકશોહીઓ માટે એક અણુમોલો તહેવાર મળ્યામ છે, કારણ કે ૧૪ મી જુલાઈ એટલે બેરૂડીસ દિન.

૧૯૭૬ માં ફ્રાંસની કચ્છાયેલી જનતા-કિશાન, મજૂર, વેપારી, છુદ્દિજીવી, મધ્યમ વર્ગ, સૌએ માત્ર રાજાજીવ નહિ પણ આર્થિક રીતે દેવાળિયા સામંતવાદી બાપુશાહી સામે ક્રાંતિનો ઝંડો ફરકાવ્યો. પણ સામંતવાદ વિષેની વર્ષો જૂની ભમણા હજી ભાંગી ન હતી. રાજાશાહી અને સામંતશાહીને જકમળથી ઉમેડી નાખવાની માગણી ફરનાર લોકો પર તે વખતની 'ક્રાંતિકારી' સરકાર પણ ગોળીઓ વર્ષાવતી.

પણ ઇતિહાસનાં વહેણ કાઢનાં થંભાવ્યાં થંભતાં નથી. રેડ્ડસ જનરલ (લોકસભા)ની બીરુતાનો લાભ હઠાવી રાજ્ય લુપ્ત એ બાકૂતી સ્વીકૃતિ લશ્કર બેઠું કરવા માંડ્યું. અમીરો અને ધર્મગુરુઓ કે જેઓ ફ્રાંસની મોટા ભાગની દોષતના માલિક હતા તેમના પર પણ કર નાખવાની માગણી કરનાર લોકપ્રિય નાણામંત્રી નેકરને રાજ્ય લુપ્ત એ મુદ્દતાપૂર્વક ૧૧ મી જુલાઈના રોજ અસ્તરફ કર્યો.

લોકસભા બંધે નરમ રહી પણ જનતા-પેરીસની ક્રાંતિવીર જનતા હવે ચૂપ રહી શકે તેમ નહોતું.

પેરીસના જોડાવિહીન* લોકોએ આખરે મક્કમ હાથે કામ કરવાનો નિર્ણય કર્યો. ચમત્કાર વિના સામંતો નમસ્કાર કરે. તેમ નહોતું. તેમણે એવો ચમત્કાર કરી બતાવ્યો કે જે જોઈ મુરોબબરના જુલમગારો થરથર કૂચ બિઠ્યા.

૧૧ મી જુલાઈથી ૧૪ મી જુલાઈ સુધી રાજ્ય લુપ્ત અને તેના પક્ષકારોનાં કાવતરાં અને તેમની લશ્કરી તૈયારીઓના સમચાર આવતા જ જતા હતા. લોકોનો જુરસો તેમ તેમ વધતો જતો હતો.

આખરે એ ઐતિહાસિક દિને પેરીસના ક્રાંતિકારી લોકસશકરે, શિસ્ત અને તાલિમ વિનાના પણ તાલિમ અમીરશાહીનો ખાત્તો કરવા કેસરિયા કરવા તત્પર થયેલા એ લશ્કર-ખેસ્ટીજના કિલ્લા પર હુમલો કર્યો.

આખા દિવસની અફલુત ધીરતાભરી લડાઈ બાદ ખેસ્ટીજનું પતન થયું.

ખેસ્ટીજનું પતન ! એ પાપના કિલ્લાનું પતન ઇતિહાસનો ઉજ્જવળ માર્ગ સ્થંભ છે. આઝાદી અને લોકશાહીના દુશ્મનોનો એ કથામત દિન છે.

ખેસ્ટીજ એટલે કાઠિયાવાડના ૩૦૦ ઉપરાંત નાના નાના આપુઓના હજાર હજાર નાના મોટા સિતમો જેવા જ દેશ અમીરોના સિતમોનો રક્ષક દુર્ગ.

ખેસ્ટીજ એટલે ફ્રાંસની અર્ધા ઉપરાંત જમીનના અને અઢળક સંપત્તિના માલિક અધર્મી ધર્મગુરુઓનો રક્ષક દુર્ગ.

અને ખેસ્ટીજ એટલે આ બધા જુલમો, ધર્મઝૂલતી અજ્ઞાન અને એને પોષતી પુરાણી રૂઢીઓ સામે લડતા ડીડેરા જેવા અને જ્ઞાનવીરોને રંધવા

* ફ્રાંસના નીચલા વર્ગના લોકો માટે, અમીરો તિરસ્કારપૂર્વક “જોડાવિહીન” એવા શબ્દ વાપરતા.

તેમની જાન બંધ કરવા માટે ફ્રાંસની સરકારી સમાજવ્યવસ્થાનું આદામાન. ફ્રાંસના પ્રથમ પંક્તિના લેખકો, વૈજ્ઞાનિકો અને ક્રાંતિકારીઓ તેની રાક્ષસી પરચરી દિવાલો પાછળ ગોંધાયા હતા.

બેરેલીયનું પતન એટલે સમાજના આર્થિક, ગૃહસ્થીય, સામાજિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસને રૂધિર બંધાઈ જાય તેનો ઉચ્છેદ.

તે દિને નવા ફ્રાંસનો જન્મ થયો. અને આજે ૫ ફ્રાંસમાં ૧૪મી જુલાઈનો દિન મહાન રાષ્ટ્રીય તહેવાર તરીકે માનપૂર્વકી પગાય છે.

તે દિને ફક્ત નવા ફ્રાંસનો જ નહિ પણ નવા યુરોપ અને નવી દુનિયાનો પણ જન્મ થયો. સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને અધુતાની તે દિવસે પ્રગટવાયેલી ચિનત્તો આખરે દાવાનળ સળી સળી બેઠી અને તેમાં યુરોપ અને દુનિયાની ગુલામી ખાક થવા લાગી.

- ૧

વંદો-અમર ધરજીવડો !

“ એક આંગીઆને ” સંબોધીને ‘ કલાપી ’ ગાય છે :

“ તુજ પાંખ ચળકે પર્ણનાં કુડોમદોં ચઢો રચી,
બહાડને પોથી રહી તે દષ્ટિ અહીં એ છે નખી. ”

નોનાંશો જંતુઓ પણ કવિહૃદયમાં કેવી બિહૃદ પ્રેરણા સોંપે છે ? પણ આંગીઆ કરતાં માનવજીવન સાથે વધુ માદ રીતે સંકળાયેલા વંદાનું ગીત કવિએ કેમ નહીં ગાયું હોય ? એનું કારણ કદાચ એ હશે કે આપણી કવિતા હજી કુટુંબવાદને ઝીણતી શિખી નથી. નહીં તો વંદો કાંઈ ઓછો કાવ્યપ્રેરક છે ?

આપણા આશ્રય તળે જીવતાં અનેક પરાક્રમોગી જીવજંતુઓનો એ સરદાર છે, જંતુઓના કુટુંબજીવનમાં એ આદિજંતુ છે, સર્વ જંતુઓમાં એ સૌથી સંપૂર્ણ રીતે ધારીતો અને અનુકૂળ છે. દૂકેમાં, વંદાને આપણે “ જંતુ-શિરોમણી ” તરીકે બિરદાવીએ તો શું ખોટું ?

જંતુનાયક દવાની પિચકારીની નેમ તાજીએ એ પહેલાં જ ખૂલ્યાખાંચરા કે તિરોડોમાં પલાયન થઈ જતા આ કળીઆ જમાદારનો વંદાવેલો આર્પ-સંસ્કૃતિથી પણ જૂનો છે. એના ઉદ્ઘર્ષમાર્ગને અવરોધતી વિપ્લવપરંપરા સામે

એ વીર જોધી 'અડગ' જોયો છે; એટલું જ નહીં પણ પોતાની " પ્રજોત્પત્તિય પ્રવૃત્તિ " એણે નિરંકુશ જારી રાખી છે. દીયણ વચ્ચે માથું હટકાવીને નીચા આંખો રાખી ચાલતો આ ચપ્પટદેહી નિશાચર અવિરત વંશવૃદ્ધિ કરતો જ આવ્યો છે-અને અત્યારે તો નહીં નહીં તો ૧૨૦૦ જેટલી એની વિવિધ જાતો મળી આવે છે. ખરેખર, આ જંતુશિરોમણીએ તો સમસ્ત અવનિપટ પર પોતાની પાંખ પ્રસારી છે.

વંદાની સર્વવ્યાપકતા કરતાં વિશેષ આશ્ચર્યકારક તો એની ' પ્રાચીનતા ' છે. ૧૬, ૦૦૦, ૦૦૦ વર્ષો પહેલાં જ્યારે એક પણ પક્ષી પોતાની પાંખો હવામાં ફેફડાવતું ન હતું, અને જ્યારે એક પણ પુષ્પ આ પુરાણી ધરતી પર ખીસ્યું ન હતું ત્યારે આ આદિજંતુ કાલસાયુગનાં હંસરાજશ્રેણી પાનપંખામાં સંતા-કુકડી રમતો. કેટલાક વૈજ્ઞાનિકો તો વંદાને શ્વાસોચ્છવાસજીવી પ્રાણીઓમાં સૌથી પુરાતન ગણે છે.

ગમે તેમ હો પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે જે યુગમાં રાક્ષસ-માખી પોતાની દેખાવડી પાંખો વડે ઊડવાનો નિષ્ફળ પ્રયાસ કરી રહી હતી અને આદિકરેળાઓ પોતાની નાનુક ગોળમટોળ ફાંદો પિસ્તાર સહર્ષ નિરખી રહી હતો તે યુગમાં આપણા ચક્રેર " વંદા અદા " પોતાનાં લાક્ષણિક અને બવ-હારુ દેહજંધારણ વડે પૃથ્વી ઉપર પોતાનું ચક્રવર્તિત્વ સ્થાપવાની કે કે મહત્વાકાંક્ષા સેવી રહ્યા હતા.

આ પ્રમાણે જ્યારે રાક્ષસી હંસરાજશ્રેણી જ્યાં ત્યાં ઊભી નીકળી પાછા રાંતોરાંત સુઝાઈ જતાં, અને જ્યારે " પર્મિયન " યુગનાં કદંગા લપસણાં સ્થંભજલયરો કાદવ કડેળી કડોળી શેલતાં તપરે વંદો તો વંશવૃદ્ધિ કરતો જ ચાલ્યો તે આજ લગી. અને પરિણામે તેનું સંખ્યાગણ કોઇપણ હંરવિશેષ કરતાં અનેકગણું ચઢિયાતું બન્યું.

કુદરતી સંજોગોને અનુકૂળ અને એકરૂપ થઇ જવાની વંદાની શક્તિ પણ ખરેખર અદ્ભુત છે. પુરાણા હંસરાજ-યુગમાં વંદો પોતાની પાંખો ધાટ હંસરાજનાં પાંદડાંને હ-અ-હ મળતો આવે તેમ ફેરવી શકતો. અને આજે એ બહેની અવશેષ મુદ્રાએ વચ્ચે કરી ફેર જણાતો નથી અને ભત્રાંભણાં વૈશા-નિકા પણ મંજરણમાં પડી જાય છે !

વંદાની શ્રવિતાંવધિ પણ ધીમે ધીમે વધતી ચાલી છે. અને અત્યારે તો પુખ્ત ઉમરે પહોંચતાં એને એક વર્ષ લાગે છે. તે પછી એ જેટલું હંવે છે એ તો રાંમ જાણે !

ઋતુનિયંત્રિત-વૃત્તીમત્ત્યાવેશ અને પ્રત્યેકપતિ નમ્રતાં અને ઓછાં મહત્વા-
કાંક્ષી પ્રાણીઓને ઓંધી વંદાએ તો મનુષ્યને જ લાક્ષણિક એવી ઋતુથી અગાધિત
વૃત્તીય પ્રવૃત્તિ અને પ્રત્યેકપતિ અપનાવી છે ! વળી મનુષ્યની માફક તે પોતાનાં
અમ્યાંને દુનિયાદારી માટે લાગક થાય ત્યાં સુધી પોતે જનાવેલાં સ્વચ્છ પારણ્યા-
માં સહિસકામંત રાખે છે.

વંદાઓ અંદરોઅંદર લડતા પશુ તરી. તેઓ એકબીજાના હક્કોને માન
આપે છે. “ બગીચાના બે ભાગ ” ના ન્યાયે ચાલતી આ દુનિયામાં છત્રી શકે
છે એનું આ પશુ એક કારણ છે. માફક માટે તો વંદાને અદ્ભુત રચિ છે;
આ નાના જંતુભિરાદરો સાથે વંદાઓ અનિરત અને હિંસક સુધી ખેલ્યા જ
કરે છે. છતાં, પુદ્ગલિરામે ખાલસા કરતા પ્રદેશોના સરખા ભાગવા પાડી
વંદાઓ અંદરોઅંદર સમજી લે છે !

૬૦૦, ૦૦૦, ૦૦૦ વર્ષ થયાં વંદો સ્વરક્ષણ કરવામાં ફળીભૂત થયો છે
તેનું બીજું કારણ એનો નિત્યપ્રદીપ જ્વરામિ પશુ છે ! સીમેન્ટ દળવાની
ચક્રી જેવું એનું જકર પેટપીડાયો મદા મુકન છે. મનુષ્યના ખાલપદારો
ઉપરાંત શાહી, બુટપોલીશ અને ચામડાં જેવી વસ્તુઓ ઉપર પશુ એની ડુચિ
કરે છે. મરણીઓ થાય તો આપણી પાંખણ કે નખ ખાવાની હિંમત કરી
લે ખરે ! છતાં, ૭૬ દિવસ સુધી આ ઉપવાસીરીર ખોરાક વગર ચલાવી
શકે છે. “ ચલાવી શકે ”; ચલાવી લે છે કે નહીં તે વાત તો જુદી જ છે.
એક પાર તો એક મરણીઆ વંદાટ્ટે રોશિંગ્ટનમાં અમેરીકી ખેતીવાડી ખાતાનાં
દક્તરો ખાવા શરૂ કર્યાં, અને “ વંદાને કેવી રીતે ટાળવા ” એ વિષયના
અહેવાલ સંહિત બધા દક્તરો ચટ્ટ કરી ગયા !

જગીન ઉપર વસતાં કેટલાંક પ્રાણીઓ પાણીની નીચે ૨૦ મિનિટ લગી
રહી શકે ? અને કેટલાંક એક ચાર નાક કપાઈ જાય તો પે વંદાની જેમ “ નવે
નાકે હીવાળી ” કરી શકે ? ખરે ! વંદો તો છમાંથી એકાદ પગ તૂટી જાય
તો બીજો નવો પશુ ઉગાડી શકે ! કઈંશ સંગીન ગાધ પોતાની જ હાજરીની
આડી ખાતી માથિયામાં કંસારી જેવો એ મૂખ નયો. એમ તો એ અતુલ્ય
છે, જમાનાનો આધેલ એક નંગરનો હિસ્ત દ છે.

વંદાનું ધારીરિક બખારણ એકદમ અપદ્ધ હોવાથી તિરાડો અને બગોલોમાં
ખરાઈ જવાનું જ તેને માટે મુગમ થઈ પડે છે. “ બૂંગળા-પ્રદેશ ”નો તો એ
ખેલાડી નટરાજ છે. એની ૧૮૦૦ પાસાની સંમુકત આખો (Compound
eyes) રસોડાની દરેક દરેક તિયાક તથા બગોલનું આપ દાડી લે છે. ધરના

દરેક ખૂણાખાંચરો એને સુપરિચિત છે. પ્રાચીન યુગમાં આપણા પૂર્વજોની ગુફાઓ કે ખુંપડાન આંતરદેશમાં એને ખૂબ જ લેણાદેણી ! કારણ કે એ જમાનામાં “ સોડીયમ ફ્લોરાઈડ ”ની શોધ નહોતી થઈ !

વંદના અવનમાં મુશ્કેલીઓ પણ આવે છે. તેમની સાથે તો એને બારો અંદ્રમા છે. અને તેના કુદરતી દુશ્મનો પણ ઓછા છે ? દેડકાં, ભમરા, વાંદરાં, શેળા, બીલાડાં, ઉંદરડા, પક્ષીઓ, ગરોળી વિ. વિ. અસંખ્ય દુશ્મનો વચ્ચે એ જૂઠું છે. અધૂરામાં પૂરું, મનુષ્યે પણ તેને હવે ઉપયોગમાં લીધો છે-પ્રયોગ-શાળામાં તેનું લાક્ષણિક શરીર-અધારણ એક અન-યંત્રતીક પૂરું પાડે છે ! અને રશિયનો જ્યોત્સ્ન મટાકા “ જર્મનવંદ ”નો ઉપયોગ કરે છે !

અને તમને ખબર છે ? વંદો એક અવનું ધર્મોગીત છે. ૭૦° થી ૮૦° ફે. ઉષ્ણતામાનવાળી જગ્યાને વંદો પહેલી પસંદગી આપે છે. ૩૫° ફે. વંદો પેલાન થઈ જાય છે, અને ત્રેવીસ ડિગ્રીએ તો ખીચારો રામશરણ થાય છે.

મધ્ય લગાઈ વંદને ખરેખર આશીર્વાદરૂપ નિવડી છે. કારણ તેનો કટો [શ્મન-સોડીયમ ફ્લોરાઈડ-લગાઈમાં વપરાઈ ગયો છે. પણ એથી ઓછા ઝેરી પદાર્થો-જેવાકે બોરાસિક એસિડ-દીક દીક અસર ઉપજાવે છે. વંદો બે.રાસિક એસિડ પગવડે લઈને ચાપે છે, ચાખતાની સાથે માંદો પડે છે, અને તરત જ નાસી જાય છે. તેને અસલ ઠંડીથી ઠારી નાખવો એ સૌથી સારો ઉપાય છે.

આ છે જૂના જોગી સમા આપણાં અમર ઘરજીવડાનો ઇતિહાસ ! પ્રાગૈતિહાસિક રાક્ષસી ગાંધીસોર્સ ઉપર તિરસ્કાર નરસાવતો, અને હાથમાં મશાલ લઈને પોતાનો કોઠાર સંભાળવા આવતા ગુહાવાસીના ભારે પગલાં સાંભળી નાસી જતો એ વંદો આજે પણ આપણાં કબાટ-અભરાઈઓ પાછળથી શરમાળ નવોદાત્તી જેમ છૂપાં ડાકિયાં કરી લે છે !

એને ટાળવાના આપણા જો તેટલા મયાસ છતાં એ તો સ્વભાવ પ્રમાણે પોતાનો વંશવેલો વિસ્તારતો જ જાય છે. પછી ભલેને પ્રચુતી બા કંટાળીને કંકળી ઊઠે : “ હાય, વંશ જન્મે આ વંદનો ! ”

કાર્ખંસ ગુજરાતી સભા

સત્તાવનનો વિધવ રામી ગયો હતો અને શાહીવાદનો વિજય થઈ ચૂક્યો હતો. લગભગ આખું હિંદુસ્તાન અંગ્રેજોના હાથ નીચે આવી ગયું હતું અને હિંદ સંપૂર્ણપણે ગુલામ બની ચૂક્યું હતું.

રાજકીય ગુલામી તો હતી જ પણ શાહીવાદ રાજ્યો છતીને બેસી રહે એવો ન હતો. તેને તો રાજ્ય ટકાવી રાખવાની પણ પડી હતી. પ્રજાનો રાજકીય જુસ્સો દબાયો એ વાત ખરી પણ તેની સંસ્કૃતિનું શું? એ જુસ્સો કદી ઉછળી આવે તો રાજકીય જનગતિ આવનાં શી વાર? અને જો એનું થાય તો પછી એનું પરિણામ શું આવે? રસો અને વોલ્ટેરનો દાખલો હજી બંધાયો ન હતો. અંગ્રેજ શાહીવાદે દેશી સંસ્કૃતિને ઉત્તેજન તો ન આપ્યું. અંગ્રેજી ભાષામાં, અંગ્રેજોએ પસંદ કરેલ અભ્યાસક્રમ દ્વારા હિંદી બાળકોમાં રાષ્ટ્રીયતાનું ભાન ન આવે તે માટે તકેદારી લીધી. ડાઇ ડાઇ ઠેકાણે અતિરેક પંથુ થઇ ગયો. તેથી, તાજેતરમાં અંગ્રેજી અભ્યાસ કરી બહાર નીકળેલ ટોળા-માંથી નર્મદ, નવસરામ જેવા મુધારકાનું અભિમાન ધવાયું. તે વિષે ખીજા ભોડામાં પણ મલુમણાટ થવા લાગ્યો. સમયસૂચકતા વાપરી, આ અસંતોષને સત્તામંત્રીઓ માર્ગે વાળવો જરૂરી હતો. વળી અંગ્રેજ શાહીવાદની નોકરીમાં ફેરફાર ઉદારમતવાદી અંગ્રેજોએ પણ દત્તા. તેમને આ નીતિનો અતિરેક થોડો ન લાગ્યો. અને મર્યાદિત પ્રમાણમાં દેશી સંસ્કૃતિના વિકાસ માટે સગવડો કરી આપવાની હિમાયત કરી. અર્થાત્ અંગ્રેજોએ ધોલ્લા ઢાંચાઓમાં છવંત હિંદી પ્રજાએ આખરે તો પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણે ફેરફાર કર્યા જ.

આવા ઉદારમતવાદી અંગ્રેજોમાંનો એક હતો-અલેક્ઝાંડર કિન્લેક કાર્ખંસ. ત્યાયાધીશની પદવી તે સંભાળતો હતો. ખીજા શાહીવાદી નોકરો કરતાં એ લુદો હતો. તેને સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિમાં રસ હતો. તે અમદાવાદ ગયો ને ત્યાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની સ્થાપના કરી. સૂરત ગયો ત્યારે એન્ડ્રુસ લાઇબ્રેરીની સ્થાપના કરી, કાઢિયાંવાડ ગયો ત્યાં પણ તેણે અસંખ્યવિત મનાય તેવું, રાજ્યોમાં સાહિત્યરસ જગાડવાનું કામ કર્યું. મુબઇમાં બહલી ચતાં તેણે અહીં પણ સંસ્કૃતિનો નાચ ચતો અટકાવવાની જુબેશ ઉપાડી. એને પરિણામે ૨૫મી માર્ચ ૧૮૬૫ને દિવસે ટાઉનહોલમાં 'ગુજરાતી સભા'ની સ્થાપના થઈ. તેના ઉદ્દેશો પણ હતા: (૧) ગુજરાતી પ્રાચીન ગ્રંથોનો સંગ્રહ કરવો અને તેમાંથી સારા ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કરાવવા. (૨) ખીજા ભાષાઓમાંથી સારા ગ્રંથોનાં ભાષાંતર કરાવી તેને મૂળ કિંમતે પ્રસિદ્ધ કરવાં. (૩) સ્વતંત્ર મંથોને ઉત્તેજન આપવું.

કમનસીબે થોડા જ સમયમાં ફાર્જસનું મૃત્યુ થયું. તેની યાદમાં 'ગુજરાતી સભા'નું નામ 'ફાર્જસ ગુજરાતી સભા' રાખવામાં આવ્યું. આ ઉપરાંત સભા પર નાણાની પણ મુશ્કેલી આવી. ફંડ ઉધરાવાયું અને પચીસ હજાર રૂપિયા એકઠા કરી સભા ટકી રહી. એના પ્રથમ સભ્યોમાં ડૉ. વિદસન, નર્મદા-શંકર, કરસનદાસ માધવદાસ, કરસનદાસ મૂળજી, ડૉ. જાડિ દાજી, પ્રેમચંદ રાયચંદ, સોરાજી શાપુરજી, વીરચંદ દીપચંદ, મનસુખરામ સુર્યરામ વગેરે હતા.

સભાની સ્થાપના તો થઈ પણ કામ ચરુ ન થયું. છેક ૧૮૯૯ માં બ્યારે બેંગા થએલા પચીસ હજાર રૂપિયા પંચાણું હજારની હદે પહોંચ્યા ત્યારે સભા કંઈક સંગીત પાયા પર મૂકાઈ. સભાએ સૌથી પહેલાં ફાર્જસે બેંગા કરેલા હસ્તલિખિત અથોનો સંગ્રહ ખરીદી લીધો. પારિતોષિકા અને પુરસ્કાર આપી અથો અને અનુવાદો પ્રગટ કરવા માંડ્યા. તેમાંનો મુખ્ય 'નર્મદાશ' હતો. વળી હસ્તલિખિત અથો મેળવવા માટે બે સંશોધકોને વેતન આપી શોધવામાં આવ્યા. ફાર્જસે લખેલો મહામૂલો અથ 'રાસમાળા' (અંગ્રેજી) અને તેના ગુજરાતી આવૃત્તિ પ્રગટ કરવામાં આવી. થોડાં વરસ રહીને રણ-જિતરામ વાવામાઈનો સંગ્રહ પણ સભાએ મેળવ્યો.

આ પછી સભાની પ્રગતિ યવા માંડી. મુખ્યમંત્રી બુદ્ધિવર્ધક સભાનાં પુસ્તકો બેંગા કરી પુરતકાલપ ચરુ કરવામાં આવ્યું. '૨૬ થી એને અથે વ્યાખ્યાનો અપાવાં ચરુ થયાં. '૩૩ માં મકાન ખંધાયું, '૪૫ માં સભા તરફથી ત્રૈમાસિક પ્રગટ યવા માંડ્યું.

આજે સભાનું એ ત્રૈમાસિક ગુજરાતનું એક અગ્રગણ્ય સંશોધન અને વિવેચનનું માસિક બન્યું છે. એના તરફથી અપાતાં વ્યાખ્યાનોમાં કેટલાંક ગંભીર અભ્યાસીઓ બાધ છે. એના સાહિત્ય અને સંશોધનની દૃષ્ટિએ મુખ્યમાં સર્વત્રેષ મનાતા પુરતકાલપમાં બેસી કેટલાંક કેલેબ્રનાં વિદ્યાર્થીઓ, વિદ્યાર્થીનીઓ, પ્રોફેસરો અને સંશોધકો કાવ કરે છે. જો કે આપણા ગૌરવસ્થા વારસાને લોકમોગ્ય કરવાના બેઈતા પ્રયાસો કરવામાં આવતા નથી એ દુઃખજનક છે.

સભા તરફથી પ્રગટ થતાં ત્રૈમાસિક પર બે લીટીઓ છે:

પ્રક્રુતે: પરિકર્માણિ કાલમુપ્તાનિ સર્વથા: ।

બુદ્ધયા પ્રજ્વાલિતઃ. શુદ્ધો દીપોડયં ચોતરિષ્ચતિ ॥

'પ્રકૃતિનાં કાળે સતેલાં (કાળ સાથે વહી જતાં) બધાં પરિકર્મો બુદ્ધિથી પ્રજ્વલિત થઈને આ વિશુદ્ધ (ચાનના) દીપકને ઉજાગરો?'

સભા આજસુધી પોતાના આ પ્થેય તરફ પ્રગતિ કરતી આવી છે. આપણે હૃદયથી કે એ પ્રગતિ હમેશ આજુ રહે.

- કેતન મુનશી

મોહન સાહિત્ય

સાત કિતાબો

- કાપડની કહાણી : લેખક અને પ્રકાશક : હાન્તિલાલ મ. ગાંધી, લક્ષ્મી નિવાસ, વિલેપાલે (પૂર્વ), મુખ્ય વિકેતાં; આર. આર. શેઠની ડું. મુંબઈ-૨, પૃષ્ઠ : ૪૬૪, મૂલ્ય : રૂ. ૨-૧-૦.
- સોરઠની સંતવાણી : લેખક : સ્વ. ઝવેરચંદ મેઘાણી. પ્રકાશક ગુર્જર મંથરન કાર્યાલય અમદાવાદ મૂલ્ય રૂ. ૩.
- કાવ્યકિશોરી : પૂનલાલ. પ્રકાશક : યુગાન્તર કાર્યાલય, ગોપીપુરા, સુરત. કિંમત : આઠ આના.
- પંડો દાવાનળ : લે. ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ, પ્રકાશક : નવચેતન સાહિત્ય મંદિર ભદ્ર, અમદાવાદ. પૃ. ૨૪૧ મૂલ્ય : રૂ. ૪.
- સત્તાવનની કૃત્તેઆમ : લે. ચિંતામણી વિનાયક વૈદ્ય. અનુ. વિજયશંકર મંજારામ ભટ્ટ. પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ, કાલ-ખાદેવી, મુંબઈ ૨. પૃ. ૧૭૧ મૂલ્ય : રૂ. ૨-૮-૦
- શિખરિણી : લેખક : ચંદ્રવદન મહેતા. પ્રાપ્તિયાન : ભારતી સાહિત્યસંઘ લિ. બીમરાજ બિલ્ડીંગ, કાલખાદેવી રોડ, મુંબઈ ૨. કિં. ૧-૮-૦
- આખ મુધારવા માટેના કુદરતી ઉપાય : મૂળ લેખક : ડૉ. આર. એસ. અમરાલ, અનુ : સૌ. ત્રિમલા સેતલવાડ, યુગાન્તર કાર્યાલય, ગોપીપુરા, સુરત, કિંમત : ૮ આના.

કાપડની દહાણી

કેવળ નિષ્ણાતોના સંકેત વર્તુલમાં રહેતાં વિદ્વાનોને ધરગથ્ય ભાષામાં રજૂ કરવાના બહુ ઓછા પ્રયત્નો આપણે ત્યાં થયા છે. ધંધા કે કમાણી પૂરતા વિદ્વાનના અવધારેથી થયેલા આપણા વિદ્વાન ભાઈઓ એ તરફ વળે તો તેમને અને ગુજરાતી જનતાને બંનેને લાભ થાય એ દેખીતું છે. શ્રી. ગાંધીએ કાપડ ઉદ્યોગનાં વિદ્વાનને જન-સામાન્ય પચાવી શકે તેવી ગુજરાતીમાં રજૂ કરવાનો આ પ્રયાસ કર્યો છે તે અભિનંદન, મંગળી લે છે.

તેમણે આ દહાણીમાં રૂનાં કાચાં સ્વરૂપથી તે તૈયાર રંગીન કાપડ મુધીનાં ઔદ્યોગિક વિદ્વાનની રૂપરેખા આપી છે. અને તેમાં એને અંગેની શોધબોધના જરૂરી ઉદ્દેશો, અધરી ક્રિયા ઉપક્રિયાઓની સરળ સમજૂતી તથા આકૃતિ ચિત્રો ગિરે આપ્યાં છે. તેમની રમૂજ અને કટાક્ષમયી શૈલી પણ વિષયને દળવો તથા રસ્યક કરે છે. અને એકંદરે વાંચન, એક રસિક દહાણી સરખું બની રહે છે.

વૈજ્ઞાનિક પરિભાષાના કેટલાક અધરા ગુજરાતી પર્વાયો બાકી કરતાં કાપડ ઉત્પાદન અને રંગકામની શુભ રહેવાની ધંધાદારી બાબતે પણ લેખકે એટલી સરળ રીતે રજૂ કરી છે કે, આ ઉદ્યોગના સામાન્ય લખી વાંચી શકેતા ગુજરાતી મજૂરને તેની સુધિના વિદ્વાસનો પણ ખોરાક મળી રહે. ધંધાનું આવું સર્ગજ્ઞ જ્ઞાન મેળવેલો મજૂર, માલિકો અને માસ્ટરોનાં જૂઠાં દબાણમંથી પણ કંઈ અંશે મુક્ત થઈ શકે એમ અમને લાગે છે. અને એ દૃષ્ટિએ આવા વિશેષ પ્રયાસોની શ્રમજીવીપ્રેમી ભાઈશ્રી ગાંધી પાસેથી અમે આશા રાખીએ છીએ.

પ્રગતીય સરકાર પણ તેની આયોજન યોજનામાં આવાં ધંધાદારી વિદ્વાનોનાં સરળ પદ્ય પુસ્તકો આવા લેખકો પાસે લખાવી રાષ્ટ્રીય સંપત્તિમાં સામેલ અને સારો એવો ઉમેરો કરી શકે છે.

આ ત્રણેય દૃષ્ટિએ આ પુસ્તક આવકારદાયક લાગ્યું છે.

સોરઠી સંતવાણી

લજ્જતી રા કાનડ કાળા, મીઠી વારી મેરઠીવાળા ।

કાળીડ દે, કુંદીડ દે, દે જાણનાં ટોળાં,

વાંકાં નેશુળી વડુઆ દે મહી વલોલે ગોળાં !

દે પીનારાં બહોળાં । ” (વાગડની પૂતલબાઈ)

સૌરાષ્ટ્રનાં લોકસાહિત્યના ધૂરધર સર્વોચ્ચ સ્વ. મેઘાણીભાઈએ પ્રગળવનાનાં તમામ પાસાંની જનવાણીને પ્રગ્ન સમગ્ર ફરી રજૂ કરી. તેમાં એક મહત્વનું પાસું જતાવવાનું તેમણે તેમનાં આધુનિકાં હૃદય દિવસોમાં કર્યું.

સ્વાભાવિક રીતે આપણે તેમાં જન સાહિત્યની સર્વોચ્ચ વાનગીઓ અને તેને વિષે પરિપક્વ મૂલ્યાંકનની આશા રાખીએ, પરંતુ અહીં એ જાનેનો સ્પષ્ટ અભાવ માલૂમ પડે છે.

અહીં સંગ્રહાયેલાં જનનેમનાં જૂજ પ્રેરક ધરતી મોટા જાગના નમૂના અને લોકગીતોની સરખામણીમાં નિઃસત્ત્વ લાગે છે. અને સમગ્ર જન સાહિત્યનાં મૂલ્ય વિષે સંકેત દેવા થાય છે. ખંડ ત્રીજો એટલે નવધા ભક્તિનાં પદોનો, એક જ રચનાનાં ૪૦ જેટલાં પદોનો છે ! તેમાં કશી વિશિષ્ટ દૃષ્ટિ કે સાહિત્યિક મૂલ્યવત્તા જોવા મળતી નથી. નવધા ભક્તિ વિષે નોંધ લઈ વ્યાજ વિભાગમાં ખીજ રચયિતાઓનાં જનનો લઘુ શબ્દોમાં હોત અગર ખીજ વિભાગમાં વિશેષ મહત્વની વાનગીઓ રજૂ કરી સમાધાન દોત.

“ધણી અને ધરતી”ના ટૂંક અંશે સમગ્ર વિભાગનું ખીજું ફોર્મ અમને અવલોકનાર્થે મળેલાં પુસ્તકમાં મળતું નથી. તેમ છતાં આખો સંગ્રહ તપાસતાં અમને સંમતી, એક નમૂનાના સંગ્રહ તરીકેની, અને લોકસાહિત્યનાં આ પાસાંની ખરી વિશિષ્ટતા રજૂ કરવાના પ્રયત્નની-અલ્પ સંપાદનની જહેમત અને સામાજિક દૃષ્ટિની ખોટ જણાઈ આવે છે.

સંપાદકીય નોંધમાં શ્રી. મેઘાણીએ “સંતવાણી”ના પ્રાદુર્ભાવ અને વિકાસના ઇતિહાસની રૂપરેખા ઠીક આરી મણાય તે રીતે આપી છે, પરંતુ એ ઇતિહાસમાંથી જ નિષ્પન્ન છતાં એ સાહિત્યનાં સામાજિક મૂલ્યાંકન આપત તેમણે ધરતી તારવણી કરી નથી. એથી કરીને જે છે તે નમૂનાઓનું આંતરિક મૂલ્ય સમજવામાં કશી મદદ મળતી નથી. “આ નમૂનાઓ છે, આપું આપું છે, અને એ એક હૃદય પ્રકારનું માનવ પાસું દર્શાવે છે” એવું કહેતી અપ્રતીતિકર રીતમાં અને કેટલીક ઘખત અંગત અહોભાવની છાયા નીચે આપું સંપાદન થયાનું વારંવાર જાન થયા કરે છે.

‘સંતવાણી’ અને જન સાહિત્યની સામાજિક મૂલ્યવત્તા દર્શાવવા કે ચર્ચાવાનો અવકાશ કે સમય અહીં નથી. આજે તો માત્ર આ પુસ્તકમાં હોના અભાવોનો નિરૂપ કરી દેખી છીએ.

કાવ્યકિશોરી

જાણીતા કવિ પૂજ્યવાલ આ પુસ્તિકા દ્વારા, બાલકાવ્યોનાં ક્ષેત્રમાં પ્રવેશે છે એ આનંદની વાત છે. કાવ્યકિશોરીનાં ગીતોમાંથી “કાણે,” “ધન ધન ઘેરિયા,” “પદ્માયા,” “મને જાણા દૈ,” “ચોથનો ચંદ્ર” (એની ૭મી અને આઠમી કડી સિવાય) અને “ઉઘે છે ઝાક” એટલાં ગીતો ખરેખર સુંદર બાલકાવ્યો છે. બાળીનાં ગીતો, ક્ષેત્રે તો મોટાંઓની ભાવના તથા વિચારો, કાં તો કેવળ પ્રાસની રમતો અને મોટે ભાગે પ્રભુની, અને તે પણ તેની જુન-વાણી કેલ્પનાની આસપાસ લખાયેલાં છે. તેમના ચાંદો, પ્રતીકા કે લયમાં કરી બાલભોગ્ય તાજગી નથી સિવાય એક “રામજીની ખિસકોલી”નું ગીત મોટા બાળનાં ગીતો આપાસથી દુરકાયેલાં છે. અને આધુનિક પ્રજાજીવનના સંપર્કનો અભાવ તેનાં વાંચી કાવ્ય પ્રતીકામાં જણાઈ આવે છે. ઋગ્વેદો અને આકાશનાં દૈનિક રૂપોનાં ગીતો, આજથી બે દાયકા પૂર્વેના કવિ ત્રિભુવન)આસનાં બાલકાવ્યોની સરખામણીમાં એકાદ અપવાદ સિવાય શિક્ષા લાગે છે.

ઉપર નામ નિર્દેશ કરેલ કાવ્યો બતાવે છે કે, કવિમાં બાલજોતનના આવિર્ભાવો પ્રકટ કરવાની શક્યતાઓ મુક્ત જીવનનો સ્પર્શ માગી રહી છે.

— સ્વપ્નરથ

પાઠનો દાવાનજ

સન ૧૮૫૭ના વિપ્લવનું, ચંદ્રલાક્ષ્મી ઉછળતી, વેગીલી ક્લમે આલેખા-એલ આ પ્રેરણાદાયી છતાં અધૂરું પ્રસંગચિત્ર, શાહીવાદની કાળી જખાને ફેલાવેલ જુદાણાંઓ સામેના સાહિત્યમાં અનોખી ભાત પાડે છે; હિંદ-મુસ્લિમ એકતાની આપણી ગૌરવભરી પરંપરાને સચોટ રીતે જીવંત બતાવે છે. સામાન્ય રીતે સફળ કહી શકાય તેવી આ કિતાબ, ચંદ્રલાક્ષ જેવા સિદ્ધહસ્ત અને દષ્ટિપૂર્ણ લેખકને હાથે અસંતોષકારક જણાયા વિના રહેતી નથી.

ઉત્તર ભારતની આમજનતાએ વિપ્લવને સાથ શા માટે આપ્યો? અંગ્રેજ શાહીવાદ તમે, કાંતિ વખતે તેમની આર્થિક અને સામાજિક દશા કેવી હતી? તેમણે પૂરા દલથી સાથ આપ્યો છતાં વિપ્લવ સફળ કેમ ન બન્યો? આ પ્રશ્નોના જવાબોની ઝાંખી ચંદ્રલાક્ષના કથાનકમાં થેલી નથી. અંગ્રેજ શાહીવાદ વિરોધી પહેલા સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધની નિષ્ફળતાનું મુખ્ય કારણ તેના સામંતશાહી

નેતાઓની દોરવણી છે, એ વાત આજે સર્વ પ્રગતિશીલ વિચારકો સ્વીકારે છે; પરંતુ આ પુસ્તક તો જુદો જ જ્વનિ બહાર પાડે છે— અહીં મંગળ પાડે એવા જનનાયકો કરતાં અજીમ, નાના, બહાદુરશાહ, વગેરે પાત્રોની ગૌરવકથા વધુ ખીલી ઊઠી છે. અને તેમની દૂંડેશુદ્ધિ તથા દોરવણીની ત્રુટીઓ કશે નજરે પડતી નથી. સમવાયતંત્રની વાતો કરતાં (પૃ. ૪૩) બહાદુરશાહનું લાપણું (પૃ. ૫૪) કોઈ સામંતશાહી સમયનું નહિ પણ સન ૧૯૩૦-૩૨ ના સત્યાગ્રહી નેતાનું હોય તેવો આભાસ થાય છે. આવી અસંભવિત કલ્પનાશક્તિ બાજુએ રાખીએ તો પણ, એક મીરતની શાક વેચતી ડોશીના અપવાદ સિવાય આમ જનતામાંથી ઉગેલ અન્ય વીરપાત્રો સામાન્ય કથાપ્રવાહમાં તદ્દન ઢંકાઈ જાય છે.

વળી, આ પુસ્તકના જે રીતે પ્રકરણો પાઠ્યાર્થમાં આવ્યાં છે, તે પ્રસંગ ચિત્રના ઘેરા આછા રંગને શીસો જનાવી દે છે. વળી આ મહાન ઘટના-પ્રવાહ જેટલા તીવ્ર વળાંકો લે છે, તે અનુસાર તેમની શૈલી, આજ પૂર્વેની કળાને વિસારી દેતી હોય તેમ, ઝડપથી બદલાતી, મરોડ લેતી જેવામાં આવતી નથી. આ નવીન તત્વો તરફ ચિંતા બરી નજર ફેંકીને આ પુસ્તકને અમે હાર્દિક આવકાર આપીએ છીએ.

સત્તાવનની કલ્લેઆમ

ગોડસે કુટુંબની આ સત્ય પ્રવાસકથા હોય કે ન હોય, પણ તે, વિશ્લેષ-સમયના સમાજની જે આડકતરી ઝાંખી કરાવે છે, તે વચ્ચેને મતોરંજક અને માહિતીપૂર્ણ લાગ્યા વિના રહેશે નહિ. એક સામંતશાહી સમાજના ગોરની નજર કોઈ ખાસ દૃષ્ટિથી પકડ જનેલી ન હોય તે સ્વાભાવિક છે. છતાં જુદા જુદા પ્રસંગે લખાએલ આવા અનેક અહેવાલો, (આટલી સરળ ભાષામાં ન લખાયા હોય તોય) દેશને ખૂલેખાંચરે ધૂળ ખાતા પડ્યા હશે, તે વહેલી તકે પ્રકાશિત થાય તે આપણા ભાવિ વિદ્યાર્થીઓની દૃષ્ટિએ અત્યંત આવશ્યક છે. આપણે સાચો સંગઠન ઇતિહાસ હજી લખાવાનો આશ્રી છીએ એ વાત ધ્યાનમાં રાખી આ પ્રવાસને અભિનંદન આપીએ છીએ.

- શાંતા ગાંધી

શિખરિણી

ગુજરાતના અગિયારે વેદે ગણાવી સકાય તેવા આગેવાન નાટ્યલેખકોમાં શ્રી. ચન્દ્રવદન મહેતાનું સ્થાન આજ સુધી મોખરે રહ્યું છે. ગુજરાતની રંગ-ભૂમિના પ્રખર અભ્યાસીઓમાં તેમની ગણના થાય છે. ગુજરાતી રંગભૂમિને આજની અપદશા અને પછાતપણામાંથી બહાર આણવા તેમણે જે કે' અપાસે આજસુધી કર્યા છે-પાછી કાળગળે કરીને હાલે એ પ્રયાસોને આઝી સફળતા ન વરી હોય તો એ-એનું મહત્વ થાયું છે.

પરંતુ, તેમનું છેલ્લું નાટક "શિખરિણી" આજ સુધી તેમની કીર્તિને ઝાંખપ લગાડનારું છે. "નર્મદ," "આગાડી" ને "નાગાઆવા" જેવાં નાટકો ગુજરાતને, ગુજરાતી રંગભૂમિને ચરણે ધરનાર શ્રી. ચન્દ્રવદન પાસેથી જે કે' અપેક્ષા આપણે સૌએ રાખી હતી તેને "શિખરિણી"એ ઝોકજ ઝાટકે ખતમ કરી નાખી છે.

નાટકનું વસ્તુ કેંક આણું છે.

એક સંતતિ વિહીન દંપતિ-ધવલ અને શિખરિણી સાથે તેમના પરમ મિત્ર શાદુલ રહે છે. તેમને બાળક નથી, પરંતુ બાળક ન હોવાનો તેમને અસંતોષ થે નથી. શાદુલ "સરળ, બોલે, નિર્દોષ" કવિ છે; "રમતિયાળ બાળક" સમો છે-"ધૂની" છે; ધવલ અને શિખરિણી આજસુધી તેમની તમામ ધૂનો પોષતા આવ્યા છે. શિખરિણીએ તો શાદુલની "બાળકની માફક સંભાળ રાખી છે એની નાની મોટી દરેક વસ્તુની કાળજી રાખી છે. એની સૌ કોઈ જીંદોને પોષી છે.

આવા શાદુલને એક વેળા "રમઝા"ની, તો બીજી વેળા "પારણા"ની ધૂન જાગે છે. ત્રીજી વેળા એને "બાળક"ના પિતા ખતવાની હેસ જાગે છે. એ બાળકની માતા શિખરિણી. અને અને તેને ઉછેરે એવી એ જીવે છે... આખરે, શિખરિણી શાદુલની માતા અને છે એ પછી, "કુંગરોને પાર, નદીઓને પ્રદેશ, લીલી હરિયણી જન્મ આપતી હતો ત્યાં" એ બાળકને લઈ જવાની શાદુલને જીવ લાગે છે. લાગણીને કુદિત કરી નાખી શિખરિણી એ જીવ પોષવા, ય તૈયાર થાય છે... પરંતુ, એ જીવ પછી શાદુલ બાળકને લીધા વિના જ એકાએક ક્યાંક ચાલ્યો જાય છે ને-નાટક પૂરું થાય છે.

આવા આ વસ્તુ વિશે શ્રી ચન્દ્રવદન નજીકે છે કે-

એ “ ઘણાને નહિ ગમે... આ કૃતિ માટે મારે તો એટલું જ કહેવાનું છે કે, હાઈ! આ નાટકમાં બની એવી ઘટના આપણી જ પૌરાણિક કથાઓમાં આલેખાઈ છે. અને જો એ વસ્તુ સત્યુગમાં બને તો તે આજે ન બને ? ”

“ શિખી ! જો મારી માત ! ” એવું ઉચ્ચારનાર અને શિખરિણી પાસે બાળક બની જીવનાર રાહુલની એક માત્ર “ ધૂન ” પૂરી કરવા, શિખી સમાજ-જીવનનાં તમામ નૈતિક મૂલ્યોને ફગાવી દે છે. અને લેખક એ દરમિયાને સહાનુભૂતિ-પૂર્વક નિહાળી ઉપર પ્રભાવે ન્યાયી પૂરવાર કરવા મથે છે ત્યારે એટલું જ કહેવું બસ થશે કે, લેખકની એ દૃષ્ટિ પાછળ માનસિક વિકૃતિ જ જોવા મળે છે, બીજું કંઈ જ નહિ.

નાટક વિશે તો ખાસ કંઈ જ કહેવા જેવું નથી; કારણ કે નાટ્યતત્ત્વોનાં અભાવવાળું નાટક, નાટક જ બનતું નથી. “ શિખરિણી ” માં કાંઈ જ નાટ્ય-તત્ત્વ નથી—એટલે જ એ નાટક તરીકે છેક જ નબળું છે.

શ્રી ચન્દ્રવદન પાસેથી આપણને જ્યારે આપું નબળું અને વિકૃત નાટક મળે છે ત્યારે કહેવાનું મન થઈ આવે છે કે, “ ચન્દ્રવદનભાઈ ! ફરીફરીને તમારી આગલી કૃતિઓ “ આગગાડી, ” “ નાગાખાવા, ” “ નર્મદ ” કે “ ધર શુન્દરી ” વાંચી જવ. એ કૃતિઓ જ તમને બતાવી આપશે કે તમે આજે ક્યાં આવી ઊભા છો ? તમારી એ કૃતિઓ જ તમને ઘણું ઘણું શીખ-વાડશે અને શુજરાની રંગભૂમિ તમારી પાસે કેવી અપેક્ષા રાખે છે એનો પણ ખ્યાલ આપશે. ”

— અરુણ અંબારાણ

આંખ સુધારવા માટેના કુદરતી ઉપાય

ડૉ. બેઈટસ નામના એક પાશ્ચિમાત્ય રીતે ડોક્ટરની ઉપાધિ મેળવેલા ડોક્ટરને તેમનાં નાનાં ફરદોઓને દૃષ્ટિ સુધારવા માટે અરમા આપતાં ઘણી વખત એક જ વિચાર આવતો હતો—કે સર્વે ઇન્દ્રિયો ઘણાં વર્ષો સુધી સલામત રહે, કાનથી સંભળાય, નાકથી સુંધાય, જીભથી રસાદ છેક જઘાવરયા સુધી રહે તો પછી એ સાથે જ અપાયેલ ઇશ્વરદત્ત ચક્ષુર્ઇન્દ્રિય શા માટે જલદી સિધિલ થાય—અને તે મધ્ય એટલી દંદ સુધી કે મોટા પ્રમાણમાં મનુષ્યોને બેતા-

ગીસ જેટલી નાની ઉંમરમાં જ ચરમાના ઉપયોગ સિવાય નજીકનું કામ જ ન કરી શકાય? આ વિચાર ઉપરથી તેમણે ઘણા પ્રયોગો કર્યા. તે માટે તેમના ઉપરી તરફથી તેમને આ “નૂત જોવા પ્રયોગો” માટે ૬૫૬૦ પૈસા મળ્યા હતાં એમણે તો એ પ્રયત્નો ચાલુ જ રાખ્યા અને આધુનિક આખતું જ્ઞાન મૂળમાંથી જ ખોદું છે તેમ તેમણે પ્રતિપાદન કર્યું. ડો. બેઈટસના દૂકા છે અને તેથી જેની સામે જોવું હોય તે વસ્તુની છાયા (Image) આગળ પાછળ પડે છે અને તેથી વસ્તુ અસ્પષ્ટ દેખાય છે-અને આગળ જુદા જુદા વળાંકવાળા કાચ રાખવાથી આખમાં રહેલા પરદા પર જ છાયા પડે-આ છે જૂનો સિદ્ધાંત, લગભગ કેમેરાને મળતો. પરંતુ આ પુસ્તકમાં આ સિદ્ધાંત ખોટો છે તેમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. ડો. બેઈટસના મત પ્રમાણે આખના ડોળાના સ્નાયુઓને અમુક પ્રમાણમાં કસરત આપવાથી ચરમા વગર ભેઈ શકાય છે, અને એ કસરતો કેમ કરવી તે આ પુસ્તકમાં ચિત્રો આપીને સમજાવવામાં આવ્યું છે. વાંચતી વખતે, સોવતી વખતે, સિનેમા જેતી વખતે, ખોટી રીતે આખના ઉપયોગ કરવાથી દષ્ટિ નશ્વળી પડે છે એમ લેખકનો મત છે. ખોટી રીત કોને કહેવી તે પણ પુસ્તકમાં સમજાવ્યું છે.

અત્યારના જમાનામાં પણ હજી ડો. બેઈટસના મતમાં ભણ્યા હોય તેવા ઘણા જોછા ડોક્ટરો છે. તેનું કારણ તે દરદી તથા ડોક્ટર પાસેથી સંપૂર્ણ સહકાર તથા શ્રમ માગી લે છે. આ પદ્ધતિ અતિ ધીમી હોવાથી ઘણી ધીરજની પણ જરૂર પડે છે. બીજું દરેક વ્યાયામ અથવા શાસ્ત્ર શીખતી વખતે જેમ અનુભવી ગુસ્તી જરૂર પડે છે તેમ આખના વ્યાયામના પ્રયોગોમાં પણ કેઈ ગુસ્તી જરૂર પડવાની જ અને એ દષ્ટિએ જનસમાજને આ પુસ્તકના વાંચનથી થતો સીધો ફાયદો અતિ સાધારણ ગણાય. છતાં સમાજ સમજતો થાય અને ડોક્ટરો પાસેથી આવી વ્યાયામની માગણી કરે તો ડોક્ટરોને રસ હિંપત કંઈ શીખતું જ પડે એ એક ઉપયોગિતા ખરી.

ભાષા ક્યાંક ક્યાંક તદ્દન અંગ્રેજી વિચાર-પરંતુ ગુજરાતી ભાષા-જેવી છે અને ગુજરાતી જ જાણનાર વ્યક્તિને સમજવામાં મુશ્કેલી પડે એવી છે. મુખ્ય વસ્તુનો જ આમલ રાખીને તરફુભો ચલો હોત તો સમજવામાં તવારે સરળતા પડત.

- રમણિક વેદ્ય

રાષ્ટ્રીય પ્રવાહો

ગયા અંકે આપણે લોડ માઉન્ટ બેટનની યોજના જોઈ ગયા.

આઝાદીના આઠ હેઠળ દિંદને આકેતરી રીતે ગુલામ રાખવાની એ યોજનાને કાઈએ હિસાદબેર વધાવી લીધી નથી.

૧૪ મી જૂને કોંગ્રેસની મદાસમિતિમાં યોજનાના સ્વીકાર સામે ગરમા-ગરમ ચર્ચા ચાલી. આખરે કારોબારીએ ગાંધીજીના બોધ અને અન્ય આગેવાનોનાં રાજીનામાંની વાત આગળ લાચાર બની કારોબારીના નિર્ણયને સ્વપનાવી લીધો. લીગની કોસિસ સંમત આ યોજના રજુ કરાઈ ત્યારે પણ ફક્ત ઝીણા જ બોલ્યા અને બીજાને મોટે તાળાં દેવાયાં. આવી હાલતમાં લીગે સ્થિતિ યોજનાનો સ્વીકાર કર્યો (૬ મી જૂન).

ત્યારબાદ પંજાબ અને બંગાળની ધારાસભાઓ મળી અને ત્યાં બંને પ્રતિના ભાગલા પાડવાનું પણ નક્કી થઈ ગયું.

કરાંચીમાં પાકિસ્તાનની જંધાંગુસતા બોલાવવાની તૈયારી પણ થઈ રહી છે. બીજી તરફથી જેમ જેમ યોજના નક્કર થયે પકડતી જાય છે તેમ તેની ભયંકરતા વધુ ને વધુ બદાર આતની જાય છે.

વસ્તી પ્રમાણે પ્રતિના ભાગોની સરહેત નક્કી કરવા 'સરહદ-પંચ' નીમારો, માઉન્ટ બેટનની યોજનાની એ ફૂટમાં ફૂટ ચાલની અસર જગાઈ રહી છે. અમૃત-સર હિંદુસ્તાનને ભાગે જરો ? એ બધે તો મુસ્લીમ કામીવાદીઓએ તેને આળી ખાક કરી, ત્યાંથી હિંદુઓને હાંકી દાકવાની આતશબાજી આરંભી દીધી છે.

બીજી તરફથી રાવી નદી સુધીના પ્રદેશો મેળવવા માટે ઘેર કામી હત્તે-આમંતી તૈયારી કરી રહ્યા છે. અને તેમાં જો નિષ્ફળ જાય તો નહેરોના બંધ, પૂલો, રોડો જાણે ઉડાવી દેવાનો તેમનો ઇશદો જગજાહેર છે.

ગમે તેમ, વધુમાં વધુ પ્રદેશ મેળવવો અને ન મળે...તો ધીખતી પા ! બંને પક્ષો આજ માર્ગે જઈ રહ્યા છે !

“યોજના ગમે તેવી હોય પણ કંઈ નહિ તો કામી વિખવાતો તો અંત આવશે.” એ આશાએ માઉન્ટ બેટનની યોજના કાગળે પણ સ્વીકાર કરવા તૈયાર થયેલાઓને ય હવે તો એ આશા આકાશકુસુમ જેવી લાગતા માંડી છે.

રીઝર્વ બેંક, સ્ટર્લીંગ બેંકોસ. જકાન, લસકરો, લડાયક સરંજામો, રેલ્વે વગેરેના ભાગલા પર એકેકથી વધુ લાઈકર નેતાઓની કુસ્તીઓ લડાશે; પરસ્પર લોકો ઉરકેરાશે અને ભાગલા વધુ ને વધુ મજબૂત અને ખૂબી બનશે.

આમાં શાંતિ દેખાય છે ક્યાંય ?

પડાણોના વતનમાં

માઉન્ટ બેટનની યોજનાના અપ્પરમાં પહેલા હોમાયા બહાદુર પડાણો.

દિંદો સુસ્તીભોમાં સૌથી વધુ મક્કમ અને જાગૃત શાહીવાદ-વિરોધી પડાણ લડવૈયાઓએ ૧૯૩૦ થી આજસુધી, જંગે આઝાદીમાં લગ્ય ભાગ લગ્યો છે.

આઝાદી માટેના સમસ્ત દિંદ્યાપી આંદોલનમાં, ભગીને ઉછરેલા પડાણોને તે આંદોલનથી દૂર પાડી, ખુદાઈ ખીદમતગારોની રાષ્ટ્રીય જાગૃતિને કચડી નાખવા અર્થે જ બિટીશોએ એ પેંતરો રચ્યો છે.

એ વાત સાવ ખુલ્લી છે કે સરહદમાં કોંઈપ્રતે જનતાનો ટેકા રહ્યો છે, ત્યાં કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળ ચાલુ છે અને ત્યાંના ત્રણમાંથી બે પ્રતિનિધિઓ અધારણસભામાં ભાગ લઈ રહ્યા છે. એટલે કે, તે પ્રાંત સ્વાભાવિક રીતે જ હિંદી સંઘમાં રહે એવી પરિસ્થિતિ છે. એમ છતાંય બે જનતાની ઈચ્છા વિષે શક હોય તો પડાણોએ હિંદી સંઘમાં જોડાવું કે સ્વતંત્ર પડાણરાષ્ટ્ર સ્થાપવું—એના પર મત લેવાની માગણી ડે. ખાનસાહેબ તથા સરહદના ગાંધી અબ્દુલ ગફારખાને આગળ ધરી છે. પરંતુ માઉન્ટ બેટન તો પડાણોને ફરજ પાડે છે કે, “હાં તો હિંદુસ્તાનમાં જોડાવ અથવા તો પાકિસ્તાનમાં જોડાવ; સ્વતંત્ર પડાણરાષ્ટ્ર બનાવવાનો તમને કોઈ અધિકાર નથી. !”

અને મુસ્લીમ લીગનો માઉન્ટ બેટનની આ વાતને ટેકા છે. તેમને દિલ, આ તકનો લાભ લઈ સરહદ પ્રાંતને લીગની સાથે જોડી દેવાની ખ્યાલિશ છે.

અને હવે તા. ૬-૭ મીએ જ તો ‘રેફરેન્ડમ’ (એટલે કે ધારાસભાના મતદારોના મતથી)થી એનો નિકાલ પણ આવી જનાર છે.

પરંતુ ડે. ખાનસાહેબ અને ગફારખાને તો પડાણોને એ મતચૂંટણીમાં ભાગ જ ન લેવાનો આદેશ આપી દીધો છે. બ્યારે બીજા બાલુથી વધુમાં વધુ પડાણોને મત માટે લઈ જવાની કારીશો પણ ચાલુ જ છે.

આ રિયતિમાં નિકાલ કેવો આવશે ? લીગની ઇચ્છાનો વિનય નહિ જ થાય એમ કોણ કહી શકે એમ છે ?

આમ બનવાનું કારણ પણ સમજવું જરૂરી છે.

૧૯૩૦ પછી લગભગ દસ વર્ષ સુધી બ્રિટિશાધિપતિના ખુદાઈ ખીદમત-ગારો પકાણોના એકમાત્ર લોકપ્રિય નેતાઓ હતા. તેમણે આઝાદી અને લોક-શાહીની લડતની સુંદર પ્રજાવિકા બાંધી. પણ સુદની આર્થિક સંકટામલો દરમ્યાન કેમિસ પ્રધાનમંડળ લોકોને જીવનની જરૂરિયાતો પૂરી ન પાડી શક્યું. કાળબખાર, જમીનદારી અને નોકરશાહી કૂલ્યાદાયા. પરિણામે કેમિસમાંનો લોકોનો વિશ્વાસ ડગવા માંડ્યો. બીજી તરફથી કેમિસ છેલ્લી ઘડી સુધી પકાણોના સ્વનિર્ણયના હક્કનો સ્વીકાર ન કરી શકી આનો લાભ જોડાની, બ્રિટિશ-ની મદદથી લાંબા લીગી નેતાઓ પકાણોમાં કેમીવાદી ઝેર રેવામાં સફળ થયા. એટલું જ નહિ પણ આ નવી ચૂંટણી આવે તે પહેલાં જ કુલ ૫ લાખ મતદારોમાંથી આશરે ૮૦,૦૦૦ હિંદુઓને સરહદમાંથી ત્રાસદાર તેમણે હાંકી કઢાવ્યા. અને મત આપવા પાછા આવશે તો તેમના જનમાલની સલામતી નથી વગેરે ધમકીઓ આપી. આવા વાતાવરણમાં પકાણોને આઝાદ રહેવાનો હક્ક જ ન આપતાં માત્ર હિંદુસ્તાન અને પાકિસ્તાન વચ્ચે પસંદગી કરવા કહેવું એ તો વધુ ધીર આંતરવિગ્રહને આમંત્રણ આપવા બરાબર છે.

*

રાજા-નવાબો સ્વતંત્ર થશે ?

માઉન્ટ બેટનની યોજનાની એક તાલુખીભરી ખૂબ એ હતી કે તેમાં રિયાસતો માટે એકે ૫ કલમ નહેતી, પણ હવે તેનો ખરો અર્થ બહાર આવતો જાય છે.

૧૩ મી જૂને નિઝામ હેદરાબાદે અને ત્રાવણકોરે આઝાદ થવાના ઇરાદા જાહેર કર્યા છે. કાશ્મીર અને બીજાં રાજ્યો પણ એ જ માર્ગે જવાની જાહેરાત કરવાની વેતરણમાં છે.

આ બધા પાછળ બ્રિટિશોનો હાથ ખુલ્લો દેખાઈ આવે છે. દા. ત. નિઝામની આઝાદીની જાહેરાત પાછળ દોરીસંચાર શાહીવાદી ધારાશાસ્ત્રી મોકિટનનો છે. બ્રિટિશ અમલદારો અને નિષ્ણાતોની દેખરેખ નીચે નાની મોટી બધી રિયાસતો લશ્કર અને શસ્ત્રસરંજામ બેગાં કરી રહી છે.

આ લશ્કરો કોની સામે વપરાશે એ તો સૌ સમજે છે.

એટલે ગાંધીજીએ કહ્યું તેમ તેમણે હિંદી આઝાદી સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું છે, પરંતુ એમાં ગણતવાનું કશું નથી. રજવાડી પ્રજા પણ તેમની ચેલેન્જ

સ્વીકારવા તૈયાર છે. પહેલો મોરચો 'ત્રિવર્ણકારમાં' મંડાઈ રહ્યો છે. દિવાન સર સી. પી. રામસ્વામીની તુમાખીનો પાર નથી. તેની સામે 'માવજાર' જેવા એક ગામડાંના અમર ગેરિલા સંઘ્રામોની યાન ચોછી તેજસ્વી નથી.

*

જલિમોને હવાલે જનતા

જનતા સામે સંયુક્ત મોરચો રચ્યા જનમથાપુએ પોતાની જોડાણ યોજના બિગી કરી જનતા યેગાસર જાગી બેઠાં જનમજોડાણ યોજનાના તો કૂરચા બેઠી ગયા. પરંતુ એ સંઘ્રામના પડ્યા હજી શમ્યા નથી ત્યાં તો તેથી ૫ વધુ ખતરનાક યોજના અમલમાં આવી રહી છે !

બ્રિટિશો જઈ રહ્યા છે; 'સત્તા' છોડી 'રહ્યા' છે-પણ સત્તા કોને સોંપીને ? જનતાને નહિ, પણ જનતાના જલિમ 'ગુલમગારોને. કાઠિયાવાડના સાત માંધા-તાઓની સરદારી હેઠળ તેમણે એક કાઠિયાવાડી 'રિમસંતોનું' ખોડું બંધાવ્યું છે. બ્રિટિશો જશે રેસીડન્સીઓ બંધ થશે અને સાર્વભૌમ સત્તાને અંત આવતાં એમની સત્તા આ ખોડુંને અપાશે-જેમાં જનસાહેબ, જુનાગઢના નવાજ, કાચનગરના રાજવી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે !

*

આવી આઝાદીની આશા હતી ?

આમ આપણા દેશની હાલત દિનપ્રતિદિન ગંભીર બની રહી છે... કોંગ્રેસે ૬૦-૬૦ વર્ષ સડી આજે આઝાદી હાથવેંતમાં આણી છે. પણ આઝાદી એવી આવે છે કે જેથી કોઇને હર્ષ થતો નથી ! 'પરસ્પર વિરોધી બે લાગમાં દેશ વહેંચાઈ ગયો છે ! હિન્દુ' જીવન જિનંજિન થઈ રહ્યું છે. ન્યારે હિંદુ લર્થ'કર અનાજ સંકટમાં સપડાઈ છે ભારે વધારે ખેતનાજ ઉત્પન્ન કરતા પંજાબ અને સિંધને અલગ કરવામાં આવે છે. પાકિસ્તાનના વતની કાપડ વિના ત્રાહીત્રાહી પોકારે છે ત્યારે કાપડની મોલો 'હિંદુસ્તાનમાં' રહી ગઈ છે. શબ્દનાં ખેતર પાકીરતનમાં, ઘણીની મોલો હિંદુસ્તાનમાં !

અધૂરામાં પૂરું કાસ્તીરથી આવજોકાર સુધી બ્રિટિશોના 'પટપ અંડા' 'આઝાદ' બની વિખરાયેલા પડ્યા છે !

શું કોંગ્રેસે, કે શું લીજે જનતાને જે આઝાદી આપવાની આશા બંધાવી હતી તે આવી હતી ?

શ્રી. દિનકરરાવ જ નથી જાણતા ?

આવા ઉચ્ચ રાજકીય વાતાવરણમાં એક ધડીઘર પણ બૂલી ન શકાય એવો સૌથી સજાતો સવાલ હોય તો તે અનાજનો.

રહી જૂને મુંબઈ સરકારે ફરી પાછો રાશનમાં ઘટાડો કર્યો છે.

અમદાવાદમાં આ ઘટાડા પહેલાં પણ સત્તાવાર રાજના માથા દીક પા તોડા ધડ અને પા તોડા ચોખ્ખા મળતા. પણ તે તો સત્તાવાર જ. ખરી રીતે તો રાશનની દુકાનો પર 'અનાજ નથી'નાં પાટિયાં ધગી વાર દેખાતાં ત્યારે કાળા અંજારમાં ઘડી છટચી ૩૫-૪૦ રૂપિયે વેચાય છે. પાશોરચી વ નાનો મગનો રાટલો ૭ ૭ આને વેચાય છે !

પરિણામે હમરો કુટુંબો ફક્ત એક ટંક જ અર્ધા પેટ જમી જીવતા ચઢ ગયા છે. ને સેકેડો કુટુંબો અમદાવાદ છોડી જઈ રહ્યાં છે.

ફક્ત અનાજની જ મોંઝાણ નથી. કાપડનું રાશન પણ ઘટાડવાની વિચારણા શરૂ રહી છે. ત્યારે કાળાઅંજારમાં સાવ સુકવનાર જેટલું બેઝઅંજારે તેટલું કાપડ મેળવી શકે છે.

જેટલું જ નહિ પણ તેલ, ઘી, ગેજ દિવાસળી, સાબુ .. અને બીજા ઈ વસ્તુની આજે 'અછત' અને 'કાળાઅંજાર' નથી ?

સૌ જાણે છે કે આનું કારણ કુદરતી અછત નથી. નીચેના બે અવતરણો એ બાબત પર પ્રકાશ નાખે છે :

" ૩ હમર ટન અનાજ-ધડ, ચોખ્ખા-અમદાવાદમાં કેદ પડ્યું છે. " (પ્રમાત તા. ૧૩ જૂન)

" દરરોજ મોટરોલરી મારફતે જાહેર રીતે હમરો મધ્ય તુવેર મુરતમાં આવી છે, પરંતુ માલ આજે ગેજ યર્ષ ગયો છે. આ ખરીદેલી તુવેર ક્યાં છે. ? " દર્શાવે, એ ક્યાં છે તે સૌ કાંઈ જાણે છે. એક પૂરવડા પ્રધાન શ્રી દિનકરરાવ જ નથી જાણતા શું ?

હૈયે જન્મતી નૂતન આશા

આ ઘોર ચિત્રમાં એક સારા સમાચાર જાણી ગયા છે. શ્રીમતી વિજયાલક્ષ્મી પંડિતને સોનિયેટ રચિયા ખાતેના દિંદી એલચી નંરકે નીમવાનાં આવ્યાં છે. આપણા મહાન ઇક્ષિતણી પાંડેરી સાથે, આપણી વચ્ચેની ૩૦-૩૦ વર્ષની શાહીવાંદી દિવાલ બેઠીને દવે આપણે એશિયા અને વિશ્વ દુનિયામાં શાંતિ અને સ્વાતંત્ર્ય પૂર્વક છત્રી ચડાવું, એની આશા શ્રી. વિજયાલક્ષ્મીનાં નીમણુંક આપણે હૈયે જન્મતી જાય છે.

- નરેન્દ્રભ

આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રવાહો

વિરોધી છાવણીઓમાં વહેંચાતું યુરોપ

પસાર થયેલા માસ દરમ્યાન પણ આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણના પ્રવાહો શાંતિ અને સલામતીને માર્ગે વહેવાને ગદલે અશાન્તિ અને યુદ્ધની દિશામાં જ વહેવા ચાલુ રહ્યા છે.

તુર્કી અને ગ્રીસને આર્થિક તેમજ લશ્કરી મદદ આપીને, યુરોપના પરંપરાગત યુદ્ધ અખાડા જેવા ગ્રાહકન પ્રદેશમાં રશિયા સામે યોડાઈ જનાર અમેરિકા પોતાની યુદ્ધખેત્ર મક્કસ હાંસલ કરવા માટે પશ્ચિમ જર્મનીનું એકીકરણ કરીને અને ઇટાલી તેમજ ફ્રાન્સને લાંચ આપી, પોતાની છાવણીમાં ખેંચી જવાને અને એ રીતે યુરોપને એ લાગમાં વહેંચી નાખવાને કેવા પ્રયાસ કરી રહ્યું છે તે આપણે ગમે વખતે જોઈ ગયા હતા. આ માસ દરમ્યાન એ ક્રિયા વધુ રપટ અને નિશ્ચિત રૂપે આગળ વધી છે.

એ ક્રિયાનું પ્રતીકે બની છે, 'માર્શલ યોજના.' અમેરિકાના વિદેશ મંત્રી જનરલ જ્યોર્જ માર્શલે, યોડા દિવસો પહેલાં એક ભાષણમાં જણાવ્યું હતું કે યુરોપના જુદા જુદા દેશોને અમેરિકા આર્થિક મદદ આપે તેના કરતાં યુરોપને પોતાની જરૂરીયાતોને લગતા એક સંયુક્ત કાર્યક્રમ ધડી કાઢીને અમેરિકા સમક્ષ રજુ કરે તો તે યોજના પ્રમાણે જરૂરી આર્થિક મદદ કરવાનું અમેરિકાનું કામ વધુ આસાન, વધુ અસરકારક અને વધુ સરળ થઈ પડે.

માર્શલનું આ ભાષણ કોઈ પૂર્વસંકેત અનુસાર કરવામાં આવ્યું હતું કે કેમ તે તો જાણવા મળ્યું નથી, પણ જાણે એમ જ હોય તેમ જાહેર ચર્તાની સાથે સ્થિત અને ફ્રાન્સે એ 'માર્શલ યોજના' વધાવી લીધી; અને પશ્ચિમ યુરોપના છ-સાત નાના જૂઝડીગારંશ દેશોએ પણ એ યોજનાનો લાભ મેળવવાની પોતાની ઉમેદવારી જાહેર કરી દીધી. આ યોજનાનું પ્રથમ ઉચ્ચારણ એવી દ્રશ્યનું હતું કે તેના વર્તુળમાં રશિયા અને પૂર્વ યુરોપના બીજા દેશોનો સમાવેશ થતો હશે કે કેમ એ સંકારવદ બની રહે. પણ પાછળથી જ. માર્શલને ખાસ પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે તેમણે જણાવ્યું કે રશિયા સહિતના આખા યુરોપનું પોતાની એ પરાંપકારી યોજનાના વાડામાં પુરવા સામે એમને વધી નહોતો.

જસ પછી તો ષિટન-ફ્રાન્સને લાવતું મળ્યું ગયું. તેમણે એવો પ્રચાર આદરી દીધો કે આ યોજનાની મહત્ત્વ જાહેરો યુરોપને આર્થિક રીતે પગ ભર કરવા સિવાય બીજી કોઈ જ નથી, અને રાજકીય હેતુનો તો એમાં અંશ સરખો એ નથી. વળી, તેમની આ માન્યતા પ્રત્યે ગંભીર આશંકા દાખવી રહેલા રશિયાને તમ્બલી કરાવવા માટે મદદ મેળવવાની જે યોજના પોતે તૈયાર કરી રહ્યા હતાં તેમાં લાગ લેવા માટે તેમણે રશિયાને પણ આમંત્રણ આપ્યું.

રશિયાએ એ આમંત્રણનો સ્વીકાર કર્યો. પરિણામે ષિટન, ફ્રાન્સ અને રશિયાના વિદેશ મંત્રીઓ મંત્રણા કરવા માટે પેરીસખાતે મળ્યા. પાંચ જ વખત તેમણે મંત્રણા કરી, અને તેને પરિણામે રશિયાને ખાતરી થઈ ગઈ કે માર્ચલ યોજનાને લગતી તેની ખરાબમાં ખરાબ આશંકાઓ તદ્દન સાચી હતી; એ યોજનાનો લાભ લેવા આગળ આવનાર દરેક દેશ માટે પોતાની આંતરિક સ્વાધીનતા અમેરિકાને ગીરો મૂકવાની જરૂર પડે તેમ હતું; અને એ મદદ મેળવનાર દરેક દેશ અમેરિકાના રાજકીય વર્ચસ્વ નીચે આવી ગયે એ અનિવાર્ય હતું. પરિણામે એવી મદદ મેળવવાનો સાફ ઇન્કાર ઉચ્ચારીને મો. મોલોટોવે ષિટન-ફ્રાન્સને એવી સ્પષ્ટ અને જલદ ચેતવણી સુણાવી દીધી કે અમારી સમીલગીરી ત્રિના આ યોજના અમલમાં મૂકવાનો પ્રયાસ કરશે તો તેનું પરિણામ બૂરું આવશે.

રશિયાને આ જાતની ખાતરી સાચી થઈ, અને આવી નકારાત્મક તથા જસદ વલણ ધારણ કરવામાં તે વાળખી છે કે કેમ તે સુકરર કરવાનું કંઈ જ સાધન આપણી પાસે નથી. આપણને સમાચારો પૂરા પાડનારી શાહીવાદી સમાચાર સંસ્થાઓએ આપણને જણાવવાની તરદી ઢીલી લીધી જ નથી કે માર્ચલ યોજના શું છે અને મદદ મેળવવા માટેનો જે કાર્યક્રમ ષિટન અને ફ્રાન્સે તૈયાર કરી મો. મોલોટોવ સમગ્ર ધર્મો હતો તે કઈ જાતનો હતો, મદદ આપવા-લેવાની શરતો શી છે. પરિણામે એક જ અનુમાન પર આપણે આવવું રહ્યું છે કે યુરોપના આગલા પાડવાની જે ચાલ અમેરિકાએ ગયે. મહિને અખત્યાર કરી હતી, અને જે હકીકતમાં પશ્ચિમ યુરોપનો શાહીવાદી ધન રચનાની ચર્ચિલ-રમંટ્રસ યોજનાનું રૂપાંતર જ હતી તેને જ વધુ નકર અને સ્પષ્ટ પાયા પર મૂકવાની આ યોજના દશે.

આ જાતનાં અનુમાનને વધુ સમર્થન એ વાતથી મળે છે કે યુરોપની આર્થિક હાલતની તપાસ કરવા માટે જે કમીશન સાથે રાજ્યોના સચિ રચા-

પુ' છે તેના સ્ત્રીકીય વડા મો. કે-મીરકલે પણ જાહેર ક્યું હતું કે 'આ યોજના યુરોપને તે પહેલાં કદી નહોતો એવી અસરકારક રીતે બે લાગમાં વહેંચી નાખશે.' આ સ્થિતિમાં અમેરિકાની, અને તેના સ્થિતિશ-સ્થ શાગીર્દીની સાચી નેમ વિશે શંકા ઘાખવાનું કંઈ જ કારણ રહેતું નથી.

રશિયા આ યોજનાને અસ્વીકાર કરશે એટલે તેના તરફ દળતા પૂર્વ યુરોપના દેશો પણ એવો જ અસ્વીકાર કરશે એમ માની લેવામાં આવ્યું છે; અને રશિયાની ગંભીર ચેતવણી છતાં આ યોજનાને અમલમાં મૂકવાની દિશામાં આગળ જવાનું સ્થિતિ-ફા-સે નક્કી કરી જ લીધું છે તે જોતાં એ હવે સાવ નિશ્ચિત બની ગયું છે કે યુરોપ એ જાવણીઓમાં વહેંચાઈ જશે, એટલું જ નહિ એ બે પરસ્પર વિરોધી જાવણીઓ દશે.

આનો અર્થ એ ન જ થાય કે યુરોપમાં તત્કાલ અથવા તો નજીકના લનિષ્પમાં યુદ્ધ ફરી જ નીકળશે. એને તો હજુ વાર લાગશે એવા, એકાએક વેક્રીઆના પ્રથ પ્રયુખ ડો. બેનેસે યોગ દિવસો પહેલાં ઉચ્ચારેલા અભિપ્રાય સાથે હું સંપૂર્ણપણે મળતો યાઉં છું. પણ એટલું તો ચોક્કસ કે યુદ્ધની પૂર્વ-મૂમિકાની તૈયારી એક યુદ્ધ અને અતિ મહત્વનું ડગલું આગળ વધી છે. અને સ્થિતિ-ફા-સેનો રાજ્ય કરનાર વર્ગ અમેરિકાનો યુદ્ધસાથી બનવાને બધાઈ ગયો છે. આ સ્થિતિના જોળખીપણાની અવગણના કરવાનું કોઈને પાલવે નહિ.

*

*

*

અમેરિકાની યુદ્ધતૈયારી આમ બે અવિરતપણે આગળ ધપે છે તો એ દેશ પર અને પરિજ્ઞામે દુનિયાના તમામ મુદ્દીવાદને ધોરણે જીવતા દેશો પર ઉતરનારા આર્થિક મંદીના એળા પણ વધુ નક્કર આકાર ધારણ કરે જ છે.

મયે વખતે આ કોલમોમાં વિસ્તારપૂર્વક રજુ કરવામાં આવ્યાં હતાં તેવાં કારણોસર અમેરિકામાં પ્રગાવાની પરિસ્થિતિનું પરિણામ તો ચાલુ જ રહ્યું હતું પણ આ માસ દરમ્યાન એ મંદારોગનું એક બીજું લક્ષણ ઉપર તરી આવ્યું છે; અને તે અંદોર ચિંતા હિપ્પલવી રહ્યું છે. એ કારણ એટલે દુનિયાના બીજા દેશોમાં કોલરોનો અભાવ. 'કોલરની કટોકટી' એવું દે'કે' નામ એને આપવામાં આવે છે.

આ 'કોલરની કટોકટી'નાં સ્વરૂપ અને અર્થગોરવ સમજવાં જોવાં છે. અમેરિકા દુનિયાના તમામ દેશોને પોતાનો માલ ધૂમ વેચી જાય છે, પણ સામેથી એટલો માલ ખરીદતું નથી. પરિણામ એ આવ્યું છે કે એ બીજા

દેશોએ અમેરિકા પાસેથી માલ ખરીદવા માટે કાં ડોલર અને કાં સોનું આપવું જોઈએ. 'સુલકાળ દરમ્યાન આ દેશો પાસે જે ડોલરો જમા થયા હતા તે લગભગ ખર્ચાઈ ચૂક્યા છે. બ્રિટન અને ચીન જેવા દેશોને તો અમેરિકાએ જે જંગી ડોલર લેનો આપી હતી તે પણ આખના પલકાત જોડલા વખતમાં લગભગ ખર્ચાઈ ચૂકી છે, અને દુનિયાના દેશો પાસે સોનાનો જથ્થો પણ ઓછો નથી, ઉપરાંત અમેરિકામાં અત્યાર પહેલાં એટલું બધું સોનું જમા થઈ ચૂક્યું છે કે જતે દિવસે અમેરિકન મૂડીવાદ એ સોનાની કબજામાં જ દટાઈ જશે એવો ભય પેદા થયો છે. વળી આટલું જ બસ ન હોય તેમ અમેરિકાની કેએસે એવી મતલબનો દરાવ પસાર કર્યો હતો કે પરદેશી માલની આયાત સામે જકાતની દિવાલો વધુ ઊંચી બનાવવી. પણ પ્રમુખ દુબેનના વીટોને પરિણામે એ અડપલ્લ હાલ તલકૂબ રખાયું છે.

પરંતુ ઊભી ચાંઈ ચૂકલી 'ડોલર છોડકી' પેતે કંઈ ઓછી જોખમી નથી. પરદેશોમાં કંઈ મફત માલ મોકલી શકાય નહિ; અને જે એ ન મોકલાય તો કારખાનાઓનાં ચંકો બંધ પડી જાય. અને તે સાથે જ આર્થિક મંદીનું પાપ-ચક્ર કામે લાગી જાય. અ.વા. ભયને નિવારવા માટે જ જેને તેને લેનો આપવાની ગાંડી ઉઘારતા અમેરિકાને સૂઝી છે. પણ એ તો મફત માલ આપવાનો જુદો પ્રકાર જ છે. એ લોનાના બલ્લામાં અમેરિકા પારખી પ્રગળા છોકરાઓના મોહી-સુલકાળ દરમ્યાન-સિવાય બીલું કંઈ જ મેળવી શકે તેમ નથી. એટલે છોકરાઓના એક જોડી આ રમતથી અમેરિકા આર્થિક મંદીમાંથી કેટલો વખત ઊગરતું રહે છે તે જોવાનું છે.

તે દરમ્યાન પ્રમુખના 'વીટો'ની ઉપરવટ ધઈને અમેરિકાની કેએસે કામદારો વિરોધી ધારો પસાર કર્યો છે. બાને પરિણામે એ દેશમાં કામદારોની વ્યાપક હડતાલોનું સત્ર ચડુ થયું છે. આ અને આવી બીજી ઘટનાઓ અમેરિકન મૂડીવાદની સ્થિતિમાં ગંભીર જડા પહોંચ્યાના વિના રહેશે નહિ. સુલકાળ રાજકારણ અને આર્થિક મંદીની ક્રિયા-એક જ વિનાશક ક્રિયાના આ બંને પાસાઓ-એક સાથે કામે લાગ્યા છે. તેમાંથી કેવા ફળુગા ફૂટે છે તે જોવા-જાણવાને આપણે આતુર રહીશું.

*

*

*

નાદારીની ખીલની કાર પર કુખીન્ટાંચ ચીન હવે જાણે કે હારેલા જુગારીના હેલ્લા દાવ રમવા માંડ્યું છે. એની આર્થિક નાદારીએ હવે માઝા મૂકી

છે. એક અમેરિકન ડોકરના કીમત ચીનના ૫૦ હજાર ડોલર જેટલી; અને સવાલાખ ચીનાઈ ડોકરના એક મહુ ચોખા મળે એ સ્થિતિમાં વ્યાંગનું તંત્ર દેટલોક વખત જીવી શકશે એ વિચારવા જેવું ચર્ચ પડ્યું છે. ખુદ અમેરિકામાં પણ ચીનની આ નાદારી છુપાવવાનું એના રાજકર્તા વર્ગ માટે શક્ય રહ્યું નથી. પરિણામે વ્યાંગ-કાઈ-શેકની ગટરમાં વધુ અમેરિકન નાણાં રેડવાનું ત્યાંની સરકારનું કામ ખૂબ જ મુશ્કેલ બની ગયું છે.

આ હાલત સમજી લઈને અમેરિકાની રશિયા અને સામ્યવાદ વિરોધી મુળેના લાભ લેવા માટે વ્યાંગના ચીને બેકામ જુગારી દાવો ખેલવા માંડ્યાં છે; ચોંકાવનારાં જુગારાંઓની ઉમ્મદી આદરી છે.

પસાર થએલા માસ દરમ્યાન તેમના તરફથી વહેતાં મૂકવામાં આવેલાં નરાતાર અને બેશરમ જુગારાંઓમાંનું એક સીંકીવાંગ પ્રદેશ પર આઉટર મેંગોલીઆની ચડાઈ; અને અર્ધાં મંચુરિયા પર, રશિયાની ઉવાડી મદદ વડે ચીનાઈ સામ્યવાદીઓએ સ્થાપી દીધેલું વચરેત. રશિયન વિમાનોની મદદથી, આઉટર મેંગોલીઆનાં સૈન્યો ચીનના સીંકીવાંગ પ્રદેશ પર ચડી આવ્યાં છે. ૨૦૦ માર્ચલ સુધી અંદર ધૂસી જઈને સીંકીવાંગની રાજધાની તેમજુ ઘેરી લીધી એવી એવી દિલ્લપડક વાતો તેમજુ વહેતી મૂકી દીધી. અને ત્યારે એ વાતોનો તાગ લેવાને તટસ્થ માણસો તૈયાર મથા ત્યારે બેશરમપણે જાહેર કરી દીધું કે એ લડાઈ તો પૂરી થઈ ગઈ. ચાર દિવસ આવી ધધિસ જગાવીને મેંગોલ રોના એકાએક અદોભ ચર્ચ ગઈ. એ જા માટે આવી હતી, શું કરી ગઈ, બને પક્ષે ખુવારી દેટલી એ સંબંધમાં ચીનનું સાવ મૌન.

એવી જ રીતે મંચુરિયાની બાબતમાં. આટલી હદીકત બની હોય એમ સાફ દેખાય છે-મંચુરિયાના મોરચા પર ચીનાઈ સામ્યવાદીઓનાં આડ-હથિયારી પણ આદર્શપ્રેરિત હોયો સામે વ્યાંગનાં મુસજ્જ પહુ બાહુતરી અને નીતિબ્રહ્મ સૈન્યે નિર્જીયાદમક માર ખાઈ ગયાં. એટલે એ શરમ છુપાવવા તેમજુ એવી બૂમ ઉઠાવી કે સામ્યવાદીઓને તો રશિયા હથીઆરો વગેરેની મદદ કરે છે; ઉત્તર ચીનના જણ પ્રતિમાં હવે સામ્યવાદીઓનો અડો બમી જ જવાનો; અને રશિયા સાથે થએલી અમારી સંધિને અવગણીને રશિયા અમને ડેરેત અને પોર્ટઆર્થરના બંદરોમાં પ્રવેશવા નથી દેતું. આ તદ્દન ગુદ્યાંગ હતી અને તેનો ઉદ્દેશ અમેરિકનોને લડકાવી તેમની પાસેથી પૈસા, હથિયારો વગેરે મફત પડાવવાનો હતો. પણ એ દાવની ઉદટ્ટી અસર ઉપજી જણાય છે, એટલે હવે એ જ મોરચા પર પોતાનાં હોયો લાખો સામ્યવાદીઓની

ક્તવ કરી રહ્યાં છે અને મહત્વના વિજયો મેળવી રહ્યાં છે, એવી ગુલ્યાંગો વ્યાંગ પહે ફેંકવા માંડી છે. સોલ્ડીઆ અને હુતારા અમેરિકા અને વ્યાંગનું ચીન આ બે વચ્ચેની આ છેલ્લી રમનમાં કોણ ફાવે છે તે જોવું રહે છે. સંભવ છે કે એ બેમાંથી એકે ય કંઈ નિર્ણયાત્મક પગલું લેશે તે પહેલાં જ રોષની આગથી સમસમી રહેલી ચીનની સામાન્ય પ્રજા જ વ્યાંગ તંત્રનો ફેંસલો કરી નાખશે.

* ' ' * ' *

ઈન્ડોનેશીઆમાં ૩૨ લોકોની સરિયામ હરામખોરી અને તેની પાછળ ધ્વિન-અમેરિકાની સાહીવાદી ચાલ હવે સાવ ખુલ્લી પડી ગઈ છે. ઈન્ડોનેશીઅન પ્રજાસત્તાક અને ૩૨ લોકો વચ્ચે ચેરીગોન ખાતે થયેલા દરારો પ્રમાણિકપણે અમસમાં મૂકવાને બદલે ૩૨એ, ચોમેરથી ઘેરાયેલાં પ્રજાસત્તાકને નમાવી, પોતાનો અર્થ તેમની પાસે કપ્પૂલ કરાવવાનું દબાવુ ચાલુ કર્યું છે. અને તેમને પીઠપાળ આપવા અમેરિકાએ પ્રજાસત્તાકને નાગી નાઝી-આદી ધમકી આપી છે અને સાથે, સરળાગતીની કીમત રૂપે ૨૦ કરોડ ડોલરની લેનની લાલચ પણ આગળ ધરી છે. આ લાલચમાં લગભગ ફસાઈ જવાની રિયતિમાં મૂકાઈ ગયેલા વડાપ્રધાન ડો. સુદતાન રાહોરીઆરને પોતાના પદનું રાહતામું આપવાની ઉદ્દામ પ્રજાસત્તાકવાદીઓએ ફરજ પાડી છે, પણ નવું પ્રધાનમંડળ રચાયું નથી, અને ત્રણ સાહીવાદી વર્ગો વચ્ચે ઘેરાયેલાં એકલાંબટૂલા ઈન્ડોનેશીઅન પ્રજાસત્તાકનું ઉગળું 'ભવિ જાળવાનું' આજે શક્ય જણાતું નથી.

કાઉન

છાપ

એલ્યુમિનિયમ

તથા પિત્તળનાં વાસણો

તેમજ ઔદ્યોગિક, વૈજ્ઞાનિક, રસાયણિક તથા ઘર
ઉપયોગની દરેક જાતની ચીજો તથા સાધનોં માટે
મજા અથવા લખો-

જીવનલાલ [૧૯૨૬] લિં.

કલકત્તા, મુંબઈ, મદ્રાસ, રાજમહેન્દ્રી, દિલ્હી, રંગુન, ઝોડન.

નેશનલ

ઈન્ડીઅન

લાઇફ ઇન્શ્યુરન્સ કું. લિ. માં
તમારું લાવિ સલામત છે.

હુડગ્રોસ

સ્થાપના

કલકત્તા

૧૯૦૬

ગ્રાસપેક્ટસ અને એજન્સીની ચરતો
માટે લખો : * મુંબઈ એજિસ :

‘નેશનલ ઈન્ડીઅન ઇન્શ્યુરન્સ’
બિલ્ડિંગ, કાળાચોડા, મુંબઈ નં. ૧

ગુજરાતનું અગ્રણી મારિક
પ્રતિમા.

તંત્રી : કાન્તિલાલ હ. પરીખ.

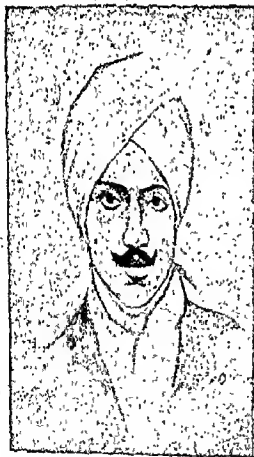
- * ગુજરાતના લઘુપ્રતિમા લેખકો. આ
માસિકમાં નિયમિત લખે છે.
- * વાર્તા, સામાજિક પ્રશ્નો, આર્થિક પ્રશ્નો,
માનસ વિજ્ઞાન, બે બે માનસ, સાહિત્ય
ને નાટિકાઓ, કાવ્યોથી સમૃદ્ધ.
- * પુસ્તકોના કિંમતની દ્રષ્ટિએ આટલું
વાચન રા. ૫.૨૨ ખર્ચે તૈયાર મળે.
- * શ્રેષ્ઠ પુસ્તક લેખાજમ ભરતો તે જ
વખતે વપાય છે.

લેખાજમ ફક્ત રા. પાંચ
પરદેસ રા. સાત

જીવન સાહિત્ય મંદિર

૪૦૪, કાલગાદેવી રોડ, મુંબઈ
ગાંધી રોડ, અમદાવાદ

ਗੰਗਾ ਗੰਗਾ ਗੰਗਾ

અભિનવ ડિઝાઈના અને
મુલાયમ કાપડ વડે

૦૦ રસ્તમ સાડી ૦૦

સૌંદર્યના સુમેળ સર્જે છે

- એના સુરેખ સળમાં
જળ-હાલરીનાં જાડુ છે

- વસ્ત્ર-પરિધાનના નવયુગમાં
રસ્તમ મિલનું કાપડ
નૂતન પ્રથાઓ પાડે છે—

રસ્તમ મિલ્સ લિ.

દ્વિતીય રોડ : અમદાવાદ

સંસ્કાર

★

૧૯૪૭

અનુક્રમ

નાટિકા

હમરત યોદ્ધા	મન્નિકલાળ	૬
લેખ		
ભાષાશાસ્ત્ર	પ્રીતમલાલ કચી	૨૪
વિવાહ શિના નણાટ	રાહુલ સાંકૃત્યાચન	૫૬

વાર્તા

સાચી સલામ	અનુ. બાલુભાઈ વેદ	૨૭
લેખ		
લાલ તારક	ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ	૩૫
કવિપર ભારતી	સ્વામીનરય	૬૦

કાવ્ય

નવા પંથ પર ચલો	મનમલાલ આંદલિયા	૪૭
સુકિતદિન; પંદરમી ઓગાટ;		
નવા વિશ્વકલ્પના સર્જકને પ્રસ્થાન	હરનાથ	૪૬
જીવામી ગઈ		
હવે ક'જાલિયત ને દુહાંશા નરો	રવિલાલ અનિલ	૫૪
અર્પૂન દક્ષ આજ	હસિત ભૂય	૫૫

પરિચય

રાજા રામમોહનરય	કેતન મુનશી	૧૯
ગીતનંદન વે દાસ	અનિલ કોઠારી	૭૧
શ્રી હરિશ્ચંદ્રભૂતિ લવન (કૌક પરિચય)	કૌક	૭૪
સ્વાવેશ ચાવડા	સાંતા ગાંધી	૭૭

સુખદુઃખની રોજનીશી

તંત્રી ૭૮

સર્જન સાહિત્ય

વાસ્તાવ્ય ગંગા પ્રદેશ પાસે ૮૨
લોકસાહિત્ય સમાલોચન; છેલ્લું પ્રયાણ; ...
કાળચક્ર; સ્વાતંત્ર્ય પ્રસંગ; ક્રિડા ક્રમ; ક્રિડા યોજના. ૭૨-૮૭

પસંદગી દુનિયા

રાષ્ટ્રીય પ્રવાહો તરીકે ૮૮
આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રવાહો વિચાર મહેલ ૬૪

સંસ્કાર

તંત્રી

ભાગ્યદાઈ બાસ (સ્વપ્નસ્થ)
૬, પાકરીડ, વિલેપાલે-પૂર્વ, મુંબઈ-૨૪

વ્યવસ્થાપક:

ચંદુલાલ વ. ભટ્ટ, ઠલામદિર, પ્લોટ, ભાવનગર.

સૂચના

★

લેખાનુસાર લેખના રચણા:

૮ લેખો અંગેનો પત્રવ્યવહાર તંત્રી સાથે કરો.

છટક લેખો, આઠક તથા એન'સી અંગે વ્યવસ્થાપકને લખો.

લેખાનુસાર

દેશ પરદેશ

વાર્ષિક રૂ. ૮ રૂ. ૧૨

છમાસિક રૂ. ૪૧ રૂ. ૭

છટક પ્રત રૂ. ૧

(૧) લોકપ્રકાશન ગ્રુપ, સેન્ટરલ રોડ, મુંબઈ-૪.

(૨) એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ., મુંબઈ-૨.

અમદાવાદ: (૧) પિપ્પલ પુસ્તક હાઉસ પ્રાચીનાલમાજ. (૨) ગુર્જર અચરત કાર્યાલય, ગાંધીનગર.

કલકત્તા: રમણીક મેથાણી, ૧૪, અમર-તલા રસ્તો.

ખાતેર ખાતર એક વખત એક પાનાંના રૂ. ૬૦.

આલુ નાખ માટે ખાસ લાવો અંગે પૂછવો:-

તંત્રીને સરનામે.

★

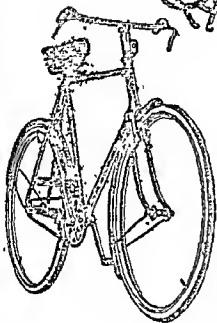
તમારા રોજના વપરાશ માટે

તમારા રોજના વપરાશ માટે કે તપેલી
 બમર ઉપર પોતું મૂકવા માટે, તાતાનું
 ગ્રાન્ડી. ડેસોન વાપરવાથી હિમગિરિ
 શિખર પરની લહેરીઓ જેવી ઠંડક અને
 મુખ્યોના પરિમલ જેવી તાજગી મળે છે.
 હમેશાં એક બાટલી ઘરમાં રાખો.

ટામકો સેલ્સ. ડિપાર્ટમેન્ટ, ચર્ચગેટ રટ્ટીટ, ફોર્ટ, મુંબઈ

હિન્દ સાઈકલ્સ

હિન્દ સાઈકલ મજબૂત
ફોર્કસ અને ફેલ્ડવાળી છે

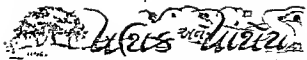
બનાવનારા : હિન્દ સાઈકલ્સ લી.,
સુબધ પલાસના સોલ એજન્ટ્સ
નેશનલ ટ્રેડર્સ, ૩૪૫ કલ્યાણેવી રોડ, સુબધ.

ગુજરાતની ચિત્રકળામાં નવવિકાસની
સાક્ષાત ઘર્ષ ચૂકી છે એની ખાતરી શ્રી.
ચાવડાનાં ચિત્રો આપે છે. અનેક ચિત્ર-
શૈલીમાંથી આપણા દેશ અને કાળને અનુ-
રૂપ એવી શૈલી પ્રગટાવવાનું વિદગ્ધ કાર્ય
આજે કલાકારો આગળ પડ્યું છે. શ્રી.
ચાવડાનાં એ ઉદાત્ત ભાવનાને ઉત્તર આપવા
મથતા પ્રયાસો, તેમની દેશજ કલાની હ્રદય-
ગમતા સાથે એક સફળ અને નવન માગે
આગળ વધતા દેખાય છે.

★

: ચિત્રકાર :

સ્વાધીનતાના યોગ્યવને વારતાની જનતાએ દિલ દહને વધાવ્યો. જીવનની જરૂરિયાતોની ધાર સંક્રામણો-એ રૂંધામણ વચ્ચે ધણ દિલેરીથી એ ઐતિહાસિક દિનને ઇજ્જાભાગી જનતાનું દર્શન અત્યંત પ્રેરક હતું. અમદાવાદ અને કલકત્તામાં જ્યાં વર્ષનાં કોમી હુલ્લાકાંડોનાં ઝેર ધોતી ટિન્દુ-મુસ્લિમ સામાન્ય જનતાની બંધુ-ભાવનાની એ છાંયો. આપણી જનતાની સંસ્કારિતાની એ છબી કોનાં દિલને પુલકિત ન કરે અને પ્રેરક ન બને?

સ્વાધીનતા અને સાહિત્યકારો

મુંબઈના રાજમાર્ગો પર ૧૫ મી ઓગસ્ટે પ્રજાના તમામ પક્ષ અને સંસ્થાઓનું એક વિરાટ સરપટ નીકળ્યું હતું: મુંબઈ લેખક મિત્રનની મુંબઈ સાખા, મુંબઈ પ્રતિરોધ લેખક સંઘ અને દિંદી નાંટ્ય સંઘની મુંબઈ સાખા, અને બીજા અનેક જગા સંસ્કારની સંસ્થાઓએ તેનાં બાજ લીધો હતો. લેખકો અને જગાકારોએ જનતાના, આખી પ્રજાના હૃદયમાં બાજ લીધાનો આ પહેલો અવસર અનેક સીતે પ્રેરણાદાપી હતો.

અને લેખકોની કલમ આ આગલીનાં અજવાળાને આગળ લાવવામાં સદાપરપ જતી છે. અને દેશની નવાચનામાં એમની કલમે હજુ અસંખ્ય કામગીરી આપવાની છે.

તા. ૧૧ મી ઓગસ્ટે સાહિત્ય અને જગાકાર સંસ્થાઓની સભા મુંબઈ તથા અમદાવાદ ખાતે સ્થળે મળી હતી. મુંબઈના શ્રી. બલરાજ સદાનીનાં, મુંબઈ સિદ્ધાણુ ખાતાનાં ઉપ-સદાકારનાં તથા અમદાવાદમાં શ્રી અનંતરાય રાવળનાં વક્તવ્યોમાં એ નવાં ધડતરની જવાબદારીઓ સામે ઉઠેલી સામાન્ય દલિત જનતાની સ્વતંત્રતાની તસ્વીર તથા તેના સાહિત્યની અગ્રત્વ વારંવાર અને સ્પષ્ટ રૂપે હાથ મથતી આપણને દેખાય છે.

દેશકરમાં જીકતાં એ દર્શનને ઝાંખું પાડવા મથતા બનાવો તે પછી પંતબમાં જતી ગયા છે. ક્રિટિક નોકરસાહીના આજુ સ્ટેલા દોહી અધિકારીઓ અને જનગતી જતી જનતાને કોમવાદને નામે અધાણુધીમાં હડસેલી, પોતાનું રોષતુ કામમ રાખવા મથતા દારંગાઓનાં કારસ્થાનેનું એ પરિણામ છે. નવું દિંદે જે સંપૂર્ણ નવાચના માગે છે તે, એ કથાદી રીતે બતાવે છે.

એ ભવાનક પરિસ્થિતિમાં પણ, સાંતિ અને ભાઈચારાનો એકલો છતાં અત્યંત સ્વંર ઉગાંવતા ગાંધીજીની દોરવણી દિનમુદ્ધ માનવતાને એક વખત તો જમાડે છે; પરંતુ, એ માન એક આદર્સરૂપ પ્રસંગ અને વ્યક્તિત્વનો સંયોગ છે. સામાન્ય જનતા માટે એ હંમેશાં પૂરી કામચાણી ન પણ થઈ. તેથી જ તો આજે, સાહિત્ય અને સંસ્કારનાં વિધાનનો દોષ કરતાં દરેક દિંદી પાસે આપણી અવકાશ મૂકવરે સમજણ, ધૈર્ય અને માનવતાને ફેલાવતી વૃંદાઓ મળી

લેખક મિલન

ગુજરાત લેખક મિલનની મુખ્ય સાખાની પ્રવૃત્તિઓનો પમરાટ છેવટે મુખ્યની જનતાને પહોંચે જણાય છે: અ. શ્રી. આતાનાં 'ઝાંચનાં વિવેચન' વિષયનાં મનનીય વ્યાખ્યાન સિવાય, નવાં વર્ષની દરેક સભામાં નવસોહીઆ લેખકો અને વિદ્યાર્થીઓની સારી હાજરી અને ભરતિ જણાયા વગર રહેતાં નથી. ઓગસ્ટના અંતમાં, લેનિન-માઝ વિદ્યાપીઠના પૌર્વદેય ભાષાઓ તથા સંસ્કૃતિના અધ્યાપક અને આપણા ભારતના મહાપંડિત મહુલ સાંકૃત્યાચને, લેખક મિલનના આશ્રયે, આવી એક સભામાં ભારત વર્ષની પુરાણી સંસ્કૃતિની રૂપરેખા સમજાવી હતી.

દુનિયાના બધા દેશોના પ્રવાસી અને અનેક ભાષા તથા ભાષીઓના અભિજ્ઞ મહુલજી ભારતીય દર્શનસામ્રાજ્યના સર્વમાન્ય પંડિત છે. જિન્દાગી રમતાં ઐતિહાસિક દર્શનો તેનાં પરિવર્તનોની લાગણીમાંથી દેખાતી વિદ્રુત અને નિરાડંબર વ્યક્તિત્વથી તેઓ એક શાદમાર છાપ પાડે છે.

એક સ્મરણીય પ્રદર્શન

સોવિયેત મિત્રમંડળની મુખ્યશાખાએ હાલમાં જ સોવિયેતની શિક્ષણ વ્યવસ્થા સમજાવતું એક પ્રેરક પ્રદર્શન ભર્યું હતું. આપણાં છવનનાં અને સમાજનાં નવવિધાન માટે કંઈએક સામગ્રી તેમાં બરી હતી.

સૌથી મહત્વની વસ્તુ તો અશ્વત્થ સોવિયેત સંધાની તમામ પ્રજાઓનાં તમામ બાળકો માટે આધુનિક જ્ઞાન આપવા રચાયેલી એ રાકષતાઓ જ હતી.

બાળકનાં વ્યક્તિત્વનો, તંદુરસ્તીનો અને કૌટુંબિક તથા પ્રજાકીય છવનનો સુમેળ ભરી શિક્ષણક્રમ એ દર્શાવતા ફાટાઓ અને આંકડા રૂપી હડીકતો આખી દુનિયાનાં-ખાસ કરી આપણા આજસુરી દબાયેલા દેશનાં-બાળકો માટે એક મહાન ભાવિનો દિશાદોર દાખવતાં હતાં.

ગુજરાતમાં નવવિચારનો ફેલાવો

સ્વાધીનતાએ આપણી આજળ અનેક નવી જવાબદારીઓ ખરી કરી છે. પ્રથમ રજવાડી, પછી પરદેશી અને છેલ્લે મૂકીરાદી ચોખણથી પીડાતી પ્રજા હવે સામુદાયિક ભરતિના કાળમાં પ્રવેશી છે.

આજે એક તરફ ગુજરાતમાં સમાજવાદી વર્તનની પુનરંચના થઈ રહી છે તો બીજી બાજુ ખેડૂત છવનની મુશ્કેલી પાછળ વર્ણથી કાર્ય કરી રહેલા શ્રી. ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકનાં તંત્રીપદે "મામવિકાસ" તથા "જર"ની લડતમાંથી સમાજવાદ તરફ વળેલા નવા કાર્યકર ભાઈશ્રી ચંદ્રકાંત સાહેબનાં તંત્રીપદે "લોકમત", જે બે નવાં હુદામ અડવાડિકો ચરૂ થયાં છે. મુખ્યથી નીકળતું સમાજવાદી "જનતા" પણ ગુજરાતમાં-ગમદાવાદથી નીકળતું ચરૂ થયું છે.

આમ, શ્રમજીવી જનતાના રૂધિરેલા કંઠને વાચ્યા આપવાની નવી સામ્યતાઓ જીવી થઈ છે. એમની સામે સાફ, નીકર અને આમજનતાની સાચી રાહબરીનો કર્તવ્યમાર્ગ આગેદૂર માગી રહ્યો છે.

અમદાવાદ ને આંગણે .

તવારિખી, કેળવણી અંગેની અને મનોરંજક ફિલ્મો બતાવવી તથા તેની કળા અને શાસ્ત્ર અંગે ચર્ચાએ ગોઠવવી વગેરે કહેસથી એક ફિલ્મન્યૂ તાજેતરમાં અમદાવાદમાં રચપાતું છે.

પશ્ચિમમાં આવી અનેક પ્રમોદપ્રયાગો ચાલે છે; તેમાંની નૂતન મંડળો શિક્ષણ અને તવારિખનાં ક્ષેત્રમાં સાચી કામગીરી આપે છે. આપણે ત્યાં એ એક ફેરાન કે પ્રયાગ વરીકે ન થૂસતાં, પ્રભનાં આરોગ્ય, શિક્ષણ અને સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિઓના અસાવમાં નવાચનાની દૃષ્ટિથી લાવવામાં આવે તો જ એ સાર્થક બને.

આ મોટી આવી ફિલ્મોનું વ્યવસ્થિત ઉત્પાદન આપણે ત્યાં જ પ્રથમ શરૂ કરવું જોઈએ. આવાં મધ્યવર્તી નિયોજન સિવાય, આવાં જૂથો, કોઈવાર કોઈ સારી વિદેશી ફિલ્મ બનાવશે, તો મોટાભાગે, મનમોજની પ્રયાગ રૂપ બની રહેશે.

* * *

અમદાવાદના લોકનાટ્ય સંધે તથા રૂપક સંધે થોડા દિવસો અગાઉ શ્રી. દ્વિજેન્દ્રલાલ રાયનું “સાદગદાં” જન્યું હતું. ગુજરાતી રંગમંચિના વિકાસ મંડિ આવે સદકાર અર્પ્યત જરૂરી છે. આપણી તમામ કલા ને સાહિત્ય સંસ્થાઓ આમ, પોતાની વંચે સમાન આદરો અને સમાન કાર્યની ભૂમિકા રચી સદકાર કરતા થાય તો, તેનું એક ડગલું અનેક ડગલાંનો પ્રવાસ બિટી આપે.

ચિત્રકળાના ક્ષેત્રમાં આધુનિક ગુજરાતે જે કંઈ થોડું કર્યું છે તેમાં અમદાવાદ કેન્દ્ર રહ્યું છે. હાલમાં જ એલિસબિજ આરોગ્ય સમિતિના ચિત્ર વિભાગનાં કલાકરોનું એક પ્રદર્શન બરાણું હતું. તદુપરાંત શ્રી. રવિશંકર રાવળના ૫૫ મા જન્મદિન નિમિત્તે તેમના સિષ્યગણ તારૂંથી એક ચિત્રસપુટ તેમને એટ ધરાયો હતો.

અમે આ પ્રવૃત્તિઓની યોગ્ય વધારવા નહિ પરંતુ તે ટાળવા, ગુજરાતી ચિત્રકારોને તેની જનતા જનેતાનાં જીવનમાંથી હાલતાં ચિત્રતર્જનનાં ક્ષેત્ર તરફ ધુનઃ નિર્દેશ કરીએ છીએ.

અને તેમ કરવાને કારણે પણ છે. હાલમાં જ મુંબઈનાં પર્ત ખારમાં ગુજરાતના એક આશારપદ ચિત્રકાર શ્રી. હર્ષદ પૂંડવાના ચિત્રોનું એક પ્રદર્શન બરાણું હતું. નર્મદાના કિનારાનાં કહેરતાનાં અનેક-સુદર ચિત્રો તેમણે સજ્યાં છે. તેની કદર પણ થઈ છે પરંતુ તેમનાં તે પછીનાં દેવદેવીઓનાં ચમત્કારિક સ્વપ્નોનાં ચિત્રો જોઈએ તો કળાકાર કોઈ અધારી દિશામાં ફેંફાં મારતા જણાય છે.

આં અને આવાં અનેક સહિતશાળી સર્જકો ફેરા અને તેનાં સાંસ્કારિક વારસાની પોલક જનતાને સંસ્પર્શ ગર અને કલાના દિશાળ ક્ષેત્રની દોરવણી વગર, કોઈ એક સંકુચિત ચીંતોમાં પડી, તેમાં સંભાળે ધોરણનાં ખરાબ ન કહેવાય તેટલાં સફાઈદાર ચિત્ર આપી પોતાની કળાની સમાપ્તિ સમજતા બની ભાય છે. ગુજરાતી ચિત્રકળા આંડેનો આં સીમાઓં તોડવામાં થતો વિલંબ હવે હદ વધાવતો લાગે છે.

જાગૃત સાહિત્યકારોના સંદેશ

ઉર્દુ પ્રગતિશીલ સાહિત્યકારો-એચ મલીહાબાદી, કિરાનચંદર, સાગર ગિલામી, શેરનુદ્દીન ય અરફ, હસૈન સુલતાઈ, મહેન્દ્રનાથ, કે. અદમદ અબ્બાસ અને સન્નર્વક હીર વગેરેએ અસ્લાહાબાદ ખાતે મળેલી હિન્દી પ્રગતિશીલ સાહિત્યકારોની પરિષદને એક સંદેશ પાઠવ્યો છે. તેમાં તેઓ જણાવે છે કે-

“કામી ભેરમાવે દેસની હિન્દુ-મુસ્લિમ જનતા વચ્ચે ધિક્કાર અને હેર વધાર્યા છે. એટલું જ નહિ પણ દેસના કૃત્રિમ ભાગલા પણ પાડ્યા છે. આવે સમયે હિન્દી અને ઉર્દુ બાષાઓનો પ્રશ્ન પણ રાજકીય સ્વરૂપ લઈ રહ્યો છે.”

“અમે ગૌરવ અનુભવીએ છીએ કે, દેસની તમામ ભાષાના પ્રગતિશીલ લેખકો આવી સ્થિતિમાં પણ ખીન દેમી અને જનતાનું સાહિત્ય સર્જી રહ્યા છે.”

“ધણ પ્રતિષ્ઠિત અને સારા લેખકો કામી બેરણે ઉર્દુ તથા હિન્દી ભાષાનો પ્રશ્ન વિચારતા બની ગયા છે. અને ઉર્દુ દેવળ મુસ્લિમોની ભાષા હોવાની ગેરસમજ ફેલાઈ રહી છે. અને મુસ્લિમોને પાકીસ્તાન મળ્યું હોવાથી ઉર્દુને હિન્દુસ્તાનની ભાષા પણ ન ગણવાની હવે મુઝી ધણા ગયા છે.”

“પરંતુ ઉર્દુ જેમ હિન્દી સંઘના ચાર કરોડ મુસ્લિમોની ભાષા છે તેમ તેના દોઢથી બે કરોડ હિન્દુઓની ભાષા પણ છે. અને તેમાંના મોટા ભાગ હિન્દી નહીં તેમ પણ નથી. બીજું, ઉર્દુ પણ હિન્દી માફક જીવી જોડીમાંથી દેસનીએ વ્યવસ્થા સ્થિતિમાંથી જન્મેલી છે અને ઉર્દુ તથા હિન્દીનો ગંગા તથા જમુના માફક નિકાસ થયા હોય તો તેણે દેસની જનતાને સાંસ્કારિક ધાવણ પણ પાંચા છે. અને હાલે તેઓ ફરી અસ્લાહાબાદ નજરના સંગમ માફક મળે એવું સ્વપ્ન અમે સેવીએ છીએ.”

“આને માટે ઉર્દુ લિપિને હિન્દી સંઘમાંથી વિદાય આપવાનો માર્ગ સંકુચિત છે. જન્મેનાં મૂળભૂત તરફ સમજી તેમને નજીક લાવવાના અને બંને એક માપ ત્યાં લગી તેનાં આજનાં સ્વરૂપે જળવવાના પ્રયત્નો થવા જોઈએ.”

“બીજું, અમે પ્રગતિશીલ લેખકો પાસેથી એ જણાવ્યું છે, હિન્દુ પાઠો એક થશે જ થશે. ભાગલા કાયમ રહી રાકવાના નથી. એ વખતે નાગરલિપિ જેમ હિન્દી, ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળીનો લિપિ બની રાકે છે તેમ, ઉર્દુ પણ સિન્ધી, બલોચ, પંજાબી, કાશિમીરી વગેરે ભાષાની સામાન્ય લિપિ બની રહે છે.”

“આ બાબતમાં આપણા અનેક માનનીય નેતાઓ કામી ભાવનાથી દોરવાઈ ગયા છે. પરંતુ મહાત્મા ગાંધીજી અને શરિફ જવાહરલાલ નહેરુએ તેમાં સાચી દોરવણી દાખવી છે.”

“અમે પ્રગતિશીલ લેખકો રાષ્ટ્રીય અને સાંસ્કારિક એકતામાં માનનારા છીએ. અમે એવા ભાગલા પડી રાકીએ નહિ અને બધાએ જણાવ્યું છે, રાજકીય ભાગલા કરતાં પણ સાંસ્કારિક ભાગલાનું પરિણામ વિશેષ વિનાશક આવે છે. અને તેથી આપણાં જીવન અને સંસ્કારને છલકાવું જનમે પડશે.”

અમે ઉર્દુ પ્રગતિશીલ લેખકોના આ સંદેશને સંપૂર્ણ હાર્દિક રીતે આપીએ છીએ.

—સ્વપ્રેમસ્થ.

[કામગરો સરળ લોકેષ્ટવનમાં મહાન તવારખી બનાવો ન બનતા હોય તો પે, તેમાં હવનને જવવા યોગ્ય દરાવતી માનવતાની અમર પળોતો ઇતિહાસ જવાયે જાળવતો હોય છે. એવી સાદી છતાં સ્વચ્છ નિઃસ્ફીત આપણા લેખક, સહાનુભૂતિ અને સંયમથી કલાકૃતિ કરીને આપણી પાસે લાવે છે. શુભરાતી સાહિત્ય આવા વધુ વધુ સુભગ પ્રયાસો માગી રહ્યું છે.]

(આમને પાદરે હલમવાડને નાકે હઝરત ખોડીનો “રાણીઓ મહેલ” છે. વરસાદની સરખાતે થઈ ચૂકી છે પણ હાપક હવાની “રાજ”નો હજી મેલ પડ્યો નથી. બહુતર હાજમાં કાણું પડી ગયાં છે. યાંત્રિકતા બહુતાં ને વાંસડીઓ સડી ગયેલી છે. કોઈ ગયેલી રાજ પાણીથી સંજી લવડો બની ગઈ છે. અને તેથી મરવા પડેલા ગાયની પાંખોની જેમ હાપક દીકું ને ઝલેલું છે. ક્યાંય હાથ લગાડાય કે નોર કસાય એવું નથી. વરસાદની સાથે આવતા પવન ન્યારે એક બાનુથી અંદર આવી ખીજે બારણે બહાર નીકળે ત્યારે એનો અંજાજ થાય છે કે જલે મરવા પડેલા માણસે છેલ્લો નિસારો મૂક્યો. નૂતન હાજમાં પડેલાં કાણાંમાંથી બરાબર ચુલા ઉપર પાણી પડી રહ્યું છે. હઝરત ખોડી આંધ્ર લઈ ખોડીમાં માછલી ધરવા ગયેલા છે. અહીં રમજાન ખીખીનો કઠળાટ માતો નથી. લાંબા ડાંગ વડે એણે હાપરામાં બે તાર ગોઠા મારી લેવા પછી ગળાંતું અટકતું નથી. આખર પાછોને ઘરમાંની મોટામાં મોટી ને એકની એક ઇનેમલની માળા એણે ચુલા ઉપર ડાંકી દીધી. ધાળા પર પડતી પાણીની ધારે સૂર કાઢે છે. સામેનો વડ વધાની મડી ને પવન સામે લયેતો, ડાલેતો ને જામે રહેતો પાંદડાં ફફડાવી રહ્યો છે. થોડે દૂર વચલી દીકરી હવાનો છાકરો રહે માન રમી રહ્યો છે. હવાં પાણી લાવી રહી છે. એક ખૂણમાં એક નૂતન દોરડીનો લગોર ખાટલો પડ્યો છે. પાંત લડી પૂરી છે. એક પાયો ક્યારનો ય રત્ન માંગી ગયેલા છે ને તેની જગ્યા ચારે ઇંટની યખીએ પૂરેલી છે. તેની ઉપરથી સંદેશ છટે. હઝરત ખોડીના ‘ત્રિય દોલ ટંગાડેલા છે. વચ્ચેવચ્ચે એક યાંત્રિકો છે ને તેમાં એક ખીલી જડેલી છે. તેને લટકી રહેલી એક મકારારીકની છબી છે. થોડે દૂર એક દોરડીનું સીકું છે. તેમાં કંઈક અંખરો પડેલા છે. એક ખૂણમાં દેવદાસની એક પેદી બિસ્મારે હાલતમાં પડેલી છે. એક બાંતુએ વેળંગણી પર ફાટ્યાં વઘ્યાં થોડાં કપડાં છે.

શું કાણું પર પડતા નેવનો ? હાં હાં હાં ? અવાજ આવ્યો ને અલ્હારખી આવી.)

અ—ઓ મા ! અરે ઓ મા ! (એના દિલમાં હરખ હતો) ઓ મા ! ઓ હવાં ! કાં મરી આં ?

રમઝાન—(ધૂધવાયેલી) હું છે જો ? એમ અરઝાયા હોતી કરે ! મોટી વાંધ મારી આવી તે.

અ—(માના કપડાથી ખોદું લાગતાં બોખડી પડી- સરોપ) આ લે ! (માછલીની પોટલી ધપ્ દઈને ફેંકી દે છે.)

હવાં—(ઉતાવળથી) અરે ! અરે ! એમ હું લોખી દે છે ? (મા તરફ ફરીને) અને મા તું ખાંખણી કેમ ખાઈ રેપલી છે ?

અ—(સરોપ) વરહાદમાં પક્લી પક્લીને લાપવી તેની પંજુ ઈને કદર નથી.

રમઝાન—(કંટાળેલી) એહેહેહે ! મોટી ધાડ મારી ને તેમાં ! રાત્રીને કદર નોપતી આહે ! ત્યારહી જ કેની ?

અ—(બીને કપડે) ત્યારહી જ હું ? વરસાદમાં જઈ તો જોજો. પછી ખોશજો.

ર—અવે બોપણા, બોપણા ! અમે તો વરહાદ જ ની જોયેલો ને ની વેઠેલો. આ હું વરહાદ છે ! અસહના વારામાં જે વરહાદ આવતો તેવો છે જ કાં ?

અ—(હજીય સરોપ) તે આહે. પણ આજે નીકરી જોતી ! ખાવો પણ આંધ લઈને પાણીમાં ઉમેલો તો છે. પણ ઠંડુતો કેટલો ઉતો ! તે તો આવહે ત્યારહી જ ખબર પડે. ચાલ, ચાલ લાંવ.

ર—અં હં હં હં. ચાપ પીવાની !

અ—કેમ !

ર—ચુલો ની હલતે તેમ.

અ— ચુલાને હું રોગ વધીએ તે હલગેજ ની ?

હવાં—(હસતી) હવાઈ ગેયેલો છે-અહુ !

અ—ઉતારામાં થાપેલાં મારાં છાંજાં લાલડાવેની જે છનીં હવા ઉડી નાંધ.

હવાં—(ડોક હલાવતી) ઉડ્યાની !

અ—(ચુલા તરફ જોતાં) અરે, આ તો ટાકુંટપાં.

હવાં—તે ઉપર ગરે તે દેખાય કે ની ?

અ—(ટાંઠે યથાર્થી) તું બેડી રે'જે હવા હાં !

હવા—નીં તો !

અ—નીં તો હાંસરી જહે.

હવા—એ હે હે હે. તું તો મોટો મવંડર આવી જાણે જે બધાને
હાંસાવીયા કરે.

ર—તો હું તો વારે !

અ—(ખીનાઈને) બહેને જણીઓ ધરમાં રે'યલી હું. કરવા આહે !

હવા—(તરત જ) તારે હાર ચુલો, હલગાવી રાખવા.

ર—(ટાળમાં) ને તું આવે ત્રીઆરે “ આવો બેન, આવો બેન ”

એમ માન આપવા.

હવા—(રંગમાં આવી) પેલા ગાય તેમ—

આવો બેસો બહે પધારો,

પીએ દંડુ, પાણી—

ર—(મરકરીમાં) પાણી પીવાની આહે અહુ.

અ—(ચીડાઈને) જહાનમાં જાય તાર પાણી ને તું.

ર—(સંકોષ) ને તું ? રાં—ફાટી ગઈ. મોટો મકોડો હમાઈ આવી તે.

અ—ને તું જે ધરમાં રે હવ મરડી આહે.

[એટલામાં જરસાં વધે છે ને ભેરમાં આપટ આવે છે. અસ્થાનખી વળગણી પરથી ફાટશે ધાધરો લે છે. અને તે વડે દીવ હાંસી નાંખે છે. પછી તે જ ધાધરો બદલી હાંસી વાળી લે છે. અને ખોડીનું ફાટકું, ફાળીયું આદલીની જેમ આંટા છે. ત્યાં તો છબકછબક કરતો ખોડી આવે છે. હજરત ખોડીની હજમર ઘઈ છે; પણ દુનિયામાં હવવા માટે જોણે નંરી રાખ્યું છે. પતરમાં પણ ખડતલ એની કાયા પર વર્ષોનાં એંધાણ વસવાય છે. મૂળ તો એ હજરત ખીચાને નામે ઓળખાતો હતો. એને ઢોલ બલવતાં, સરસ આવડે છે. લગનસરામાં એના ઢોલથી ભલભલા ધુરાધુરા ઘઈ જાય છે. અને ત્યારે વર તોરણે આવે ત્યારે ધડીમાં એક પગ પર હિસો રહી ગોળ ધૂમરી ખાંચ તો ઘડીમાં ખોડે ખોડે પગે નાચી અને ઢોલ બલવે. એ ઉપરથી ઢાંધકે એનું નામ હજરત ખોડી પાડ્યું છે.]

હજરત—(ડાંગને ચાંપ ટેવતાં) હા...આ...હા ! હવંલી ઓ હવંલી !

હવા—આવી ઓ આવી !

હ—તે આ માછલી મૂક.

હવાં—(માછલી લેતી) બાવા, ખૂબ ધરેલી હતી !

હ—(મજમાં દસતો) હવે ઠીક છે, હજી વધારે ધરતે; પણ વરદાદ જ બદો આવેને ! (દાંત કોડકાવે છે) લીકર પંથુ બારે પાંધીમાં ઉભા જ ની રવાય. (જોડા કાઢી ખમ્બરીનાં ઉટિયાંની દિવાલે ટેકવીને) લાવ કાંઈ લજવાનું લાવ ! (હવાંએ એક ફાટિયું પીછાડુ આપ્યું તે લેતાં) જરીક તોપ્યા કે એટલે તાઢા ઉડે. —

અ—(લાગ આવતાં) બાવા તોરવાનો કે ?

હ—(સાચ્ય) તો હું કરવાનો ?

અ—(ખંધાઈથી) સુલા ગમી તો ને.

હ—(સુલા તરફ ફરી) કેમ હું ચું ? એ ધાર કેમ દોકેલી ? સુલો કેમ તારો ? અરે, ગરેલું હતું હવાં ?

ર—(પહેલી જ વાર) ગરેલું કે ગરવું જો છે હજી.

હવાં—બાવા સુલા પર તો બી ગરે.

ર—(કંઠાળા સાથે) ને હજી એતો ફેલું.

અ—તે કાંઈ રસ્તો જ ની મલે કે ?

ર—(સરાય) વું હો કાપારની આવેલી, તે હોધ તે કેની.

હ—(સુલા પાસે જઈ ઉપરનું કાણું જોતાં) માઈ દહર, બહો કહો કાણું પડીયું.

હવાં—ખરાબર સુલા પર જ બાવા.

હ—તે જરા ખણુ હમારતે તો ખરી, કાઢી !

ર—હું કેમ કરતાં હમાઈ ?

હ—જરાતરા ગોઠાટતે ને રાજ આમ તેમ ખહતે તો...

હવાં—(વચ્ચે જ) બાવા ખૂબ ગોઠાટ્યું. (વરસાદ જરા ધીમો પડે છે)

ર—ને ની ચાપલું તાંથી અટકેલાં.

હ—હું... (નિસાસો મૂકે છે).

અ—હવાં પેલી ઈટ લાવ આપણે નવો સુલો માંડીએ.

હવાં—હાં અહુ એમ કરીએ.

[એટલામાં વરસાદ ફરી જોરથી ચાલુ થયો. સાથે પવન પંજુ ખૂબ દર્તી. અહુ થયેલું હાથનું પડી જાય કે શું એમ લાગ્યું. સુલો પરની ચાળ ઉપર નેવની એમ પાણી પડવા લાગ્યું. તેનો અવાજ સાંભળી હવાનો છોકરો ત્યાં દોડયો. હવાં અને અહુ સુધી જગામાં સુલો ગોઠવી રહ્યાં.]

હ—(છોકરો પલગરો એ બીકથી) અરે ! અરે ! આવ દીકરી રેહલું.

(દોડતાં બચ્ચાને લઇને ઢિઝળતો) અલલલલ ! બળી દીકળી !

તાલમે કે ? (ચૂર્મે છે) ડાહી અને કાંઈ ગરુમ પેરાવતે કની ! (વળી

વિચાર આવતાં નિસાસો મૂકી) બોલાડતે ને પેરાવતે ! કે વખત

આવવા છે. લે હવાં ધવાડ એને, જે રડતો રેવ. - (હવાં લે છે.

અહુ સુલો. સળગાવવાની માગાફ્ટ કરે છે. પરંતુ હવાથેલી દિવા-

સળી પડતી નથી ને સુલો સળગતો નથી. બે પાંચ, સળી ધસી

નાંખ્યા પછી અહુ કંટાળી જાય છે.)

અ—(કંટાળીને) લે મા, તું સલગાવ.

ર—(સળી ધસતાં ધસતાં) દતારીની ! દિવાસરીએ દવાઇ ગઇ.

(બીજાં બે ચાર ડીંગલાં ધસીને દિવાસળીની પેરી ફેંકી દેતાં)

હવાં ! પેરીમાંથી બીજી પેરી લાવ.

હવાં—ખત્રાસ જો, મા ! એક મહિના હુધી ફરી મળે એમ નથી.

અ—મહીને મળે તો એ લાવમં ! બળી ગયો છતાં એ કંટાલો !

હવાં—મહીને બે મહીને બે જ દિવાસરી આવે, મરી આવે !

ર—આવા જીને દાઉ કેમ આવહે !

હ—જેમ ચાલે તેમ.

અ—અપણી ગરજે.

હવાં—બાવા પેલા પરાગ ને એ લોકો લાયલાંતે ?

હ—એ તો આનાની ને બે આનાની એક પેડે.

ર—એ તો ની પાલવે. (સુલો સળગે છે. સુલો ઉપર પાણીની તપેલી

અગ્નિ ગોળ જોતી, અરે આ તો ગોર ! કાને ઉગણુ જોવા ; ને લાગે

દો ની દારા !

હુવાં—ખાટો ખાટો લાગે બાવા !

અ—ચાપ તો મૂકી પણ દૂધ છે કે મા !

૨—છે, છે; થોડુંક છે.

હુ—ને મસાલો ?

૨—(પડીકા ફેંકેસતી) હા, મસાલો થેમ રેયલો છે. ઈના વગર ચાલહે નીં ?

અ—ની ચાલહે. ગાર ખાટો એટલે ને દૂધ પણ થોડું એટલે. મસાલા વગર ચાપ હારી ની લાગહે.

હુ—ને કકરામ આ નીં આવહે.

૨—તો પછી વાણીઆની દોકાનેથી મંગાવ. (બારણાં બંધી મેં કરતી)
અરે ! ફાતમ કાં ગધ, હવાં ! ફાતમને બૂમ પાડતો, એ હો રાંડ
વરલાદમાં કાં બટકતી આહે.

હુવાં—(બારણાંમાંથી) ફાતમ ! આ ફાતમા, આંખા ! કાં મરી ગેમ !
(દરથી ' ઉ ઇ ઈ ઈ ઈ 'નો અવાજ આવે છે) ચાલ, વહેલી ચાલ !

[ફાતમા દોડતી આવે છે. એ અધર્મી છે, માથું વાળનો ટોપલો છે. ત્રણેક દિવસથી તેલ નાખેલું નથી. મેં માથેનું પાણી હાથે લૂછતી લૂછતી એ ચુલા પાસે નય છે]

ફાતમા—(ઠોંસામાં) હું છે મા ? હવેલીયે બૂમ હુંકા મારી ?

અ—તાં હું કરતી હતી ?

ફા—રમતી હતી વરી. બીજું હું કરે !

હુવાં—રાંડને આખો ઘાંડો રમવું બેઠવું આહે !

ફા—(હજીકો કરી) ને તું હું કરતી છે ? તું આં તો પોયંરો હાથે રમીયા કરતી તો દેહું.

હુવાં—રાંડનું મોહું બી ચાલવું છે.

ફા—ને તાર કાં નથી ચાલવું ?

હુ—(વચ્ચે બે—ફાતમને લાડથી) ચાલ, ફાતમા હીકરા દોકાનેથી ચાપને
મસાલો લી આવતો.

ફા—(લાડમાં) હં વરહાદમાં ની જતાંની બાવા !

હા—(પટાવતો) યુગલું* યોદી જજેની.

ફા—(વધારે લાડમાં મોહું દટાણું કરી) ઉંહુંહું...

અ—(અધીરાધથી) અવે લાડે રેવા દેની ! અણુ અમણાં જ વરહાદમાં નાચી નાચીને આવી.

ફા—(ખીમકને) તીમાં તારું હું જાણ ? તને તે બી જરતું આહે કેમ ?

અ—મને ની જરે તો ક્રોને જરહે (ખજારો). રાંડ યોરીઓ જોવી યઈ.

હા—(વચ્ચે જ) અવે રેવા દે અણુ. તો હું તો વારૂ. જા દાતમા જા તો બચી ! તારો બાવો ટકાઈ ગયેલો છે.

ફા—હા ! આ ચાપલી બાવા ! પણ...(અટકે છે)

હા—પણ હું ફાતમા !

ફા—(ખંધાધથી) બે પૈદા ચોંગ લેવા આપે તો જાડ !

અ—હોવે ! હોવે ! પેણું અનાજ લાવવાનું છે તીનું તો કેહાણું નથી, ને બેનને ચોંગને હાર બે પૈદા જોઈએ.

ર—ને તંબાખ હો ચેઈ રેમલી છે.

હા—તો બે પૈદાનો મસાલો ને એક આનાનો તંબાકુ લઈ આવ, જા બેટા !

ફા—મને ચોંગને સાર પૈદા આપે તો જ.

હા—ફાતમા તને તો કંઈ જ જાન ની જો. (ફાતમા બોલતી નથી ને. છલુકો કરી ખાટલા ઉપર ઉગડી પડે છે).

ર—અરે આ ફાતમા, જા ! પાણી જરી જવાનું (ફાતમા ફરતી નથી).

અ—બાવા પૈદા-કાં, છે ?

હા—ડોહી પાહે આહે કે ની ?

ર—કાંથી હોય ?

હા—કાં, આ ? પેલે દાડે તો મેં તને છ આના આપેલા.

* માણસ દંભાવ એવડું સુપડું. જે વાંસની પટ્ટી અને ખાખરાનાં પાંદડાં બને છે.

અ—અને ઉં રોપવા ગેલી તેની મહુરીના. હવે કઈ આપેલ ફેની ?

૨—(ડોકું હસાવતા) દહ આનાં આપેલા.

અ—હં, તીયારે દહ ને છ હોલ આના એક રૂપીઓ થીઓ.

હુ—(સચિંત) તે બધા પૂરા થઈ ગયા ?

૨—(સરેપ) તે હ ખાઈ ગઈ ?

હવાં—મા તું ખીજવા તો.

૨—(નિશ્વાસ સહિત) તો હુ કરું ? બધા હસાવ લેવા બેઠા તે !

હુ—ગ્રેહી, હીસાવ તો હુ પણ—

૨—(વચ્ચે જ) હીસાવની તીયાર હી હુ !

હુ—આમ કેમ ચાલવાનું એ.

૨—(ટાડી પડી) તેને હુ કરવાની. ચોથે દાંડે પાહેર તેજ આણેલું.

રૂપીયે હેરનું તેજ ને પાહેર હુ અચકાઈ ? એ દાંડા બન્ને વખત

આનાની ચાપ આણેલી. કટોકટીમાંથી ખાંડ હાવવાની, તે બાકી જ.

ચાર આનાતો ચાર દાંડ રોજ તળાકુ આણેલો. ચાર આના

રેમલા છે

હુ—(નિશ્વાસોચ્છ્વિત) તેમાંથી બે આના તો અવડે આપ. પછી હૌ

થકે. (ફાતમાને) હીકરા ! એક પેંદાની શીર્ષ ખાજે ને દુકાને

જઈ આવ, વા !

[ફાતમા માની જાય છે ને દુકાને જાય છે. ખોડી વરસતા વરસાદની ઝડી ઝીલેઈ રહે છે. પપનનો એક સંપતિ આવે છે ને છલ્લું થઈ ગયેલું છાપરું હાલી હટે છે. “આમ કેમ ચાલવાના” વિચારવેલાં હજારત ખોડીનું ઘરડું સરીર પણ કંપી લેડે છે. એટલામાં ફાતમા આવી. આ થઈ ગઈ માદીની ડોળકીમાં આ પીતાં પીતાં ખોડીને અનેક વિચાર આવ્યા ને બધા]

અ—(અ. પી રહ્યા પછી) હા...આ...શ ! હવે જરા કંકરાઈ આવી.

હવાં—મસાલો દારો લમવે છે વાણીઓ.

ફા—તીઓ જ બૌ. મરી ગયો એવો ખેલો હાવેલો.

હુ—(પંરાણે હસાઈ જતો) ને સ્વપ્નસપ્તિમાંથી વાસ્તવમાં ઉતરતો ટોળમાં)

બહુ વરણાગી વારી.

અ—વરણાગી તો કોણ મળે કાં નીકરી જહે.

૨—(ગંભીરતાથી) આજ તો કંટોણમાં ગેવણી.

હ—પછી ?

૨—એખણા ચોખા આપવા.

હ—કેમ એખણા ચોખા ?

હયાં—એખણા, તે એખણા જ પણ જુઆર સાથે મને તેડવા જ.

હ—ને જુઆર કેમ ની આપણી ?

૨—કંટોણમાં થેઈ રેવણી.

અ—તે જુઆરના બાગના ચોખા ની આપવા ?

૨—અ...હં.

હ—તુએ માંવગા ની ગેાહે !

૨—માંવગા તો માંવગા પણ કાલાવાલા હો બૌ કપરા.

અ—(સમીક્ષક) પછી ?

૨—ની આપવા વરી, ખીલું હું !

હ—હું કે'વા ?

૨—' માલ ની મને આવહે તીઆરહી આપહું. '

હ—તો હું જુએ મરવાના ?

૨—તીપારે કેમ કે, ' અમે હું કરીએ. '

અ—મરી ગા કંટોણીઆ એવા જ છે.

હ—(સમજાવવાથી) તીમાં એઓ હું કરે !

અ—અરે હું બાવા ! ગેગા હુવારડાતો મિગલના બાપરે ! જરાક પીછેડી તરાજાંથી આવી પચરાઈ એછ કે પાચરતાં વાર લાગી તો તેના મિગલસ તો પાર ની ! વખત આવે ગાર હો દે મૂકે !

હ—(સહુદયનાથી) બચાગે ! આખો દાંડો તોડી તોડીને યાદે એટલે ખીજવાતો એાહે !

અ—તો, એ ધધો ની કરે ! કાલુ એને કે'વા ગેવણું કે'ખીજી મૂકી,

છજો પટાકડી લીધી. ખાસસું હોદું પડીઆ કરવાનું હતું. તેને ખદ્દો
કટોલીઆ થેઈ આ ।

હુવાં—ને અહુ, પેલો રવલો.

અ—તે તો ગાયન માતો જ પરવારે ની, બાવા । ગાતો જાય ને પેલા
ગણતો જાય. તણ વખત તો તે ગજો તીઆરે પેલા અંદર મૂક.

૨—ને પેલા બે છે તે તો આખા સાહેબ । (હાથવડે ચાળા કરતી)
“સાઈનમાં હિલા રહો. ગરબડ મત કરો. વહેલો તે પહેલો. આ
કાંઈ લાજ મારકીડ નથી ” એમ હુકમ કરીયા કરે ।

હુવાં—અરે હ પેલે દા'ડે ગેયલી તે મોડું એટલું થીયું કે, ગાને રેહયું
ને તાં લાવવો પયડો.

હુ—એ વાત હાચી અહુ. પણ એઓ બિચારા હું કરે. અનાજ
સેવા પારા તો નવા નવા; ને બધા થોડા હરખા છે । આખો
દા'ડો કામ કરે તીઆરે મલે ઓ હું. થાકી પણ જાય ને મધેડા
વેતરં કરતાં બચારા ।

અ—(એકદમ યાદ આવ્યું હોય તેમ) તે બાવા જુઆર કેમ ની આવવી
ઓહે ?

૨—તે તો ખરા એમ કે'તો ઉતો કે, તાલુકે જ નથી; પછી અહીં
કાંથી આવે ? ચાર ટોલી માલ નોઈએ તાં એક ટોલી આવે; અને
તે પણ ગમે એમ !

હુવાં—એવું કેમ થતું ઓહે બાવા ?

હુ—એ તો મને પણ ખબર નથી હવાં.

અ—બાવા એવું કોઈ દા'ડો આગલા જમાનામાં કંટોલ થેયલું ખરં ?

હુ—મારી જાણમાં તો નથી અહુ. હપનીઆમાં પણ આવી તંગી
નહોતી. આજે તો રાણીનાં કાંકણ દીલાં પડ્યાં. ખુદ લડાઈ ચાલતી
હતી તીયારે પણ આવી આપણ ની હતી.

૨—(સમયનો ખ્યાલ આવતાં) તીઆરે ડોહા હું કરીએ ? માછલી
તણું કે ?

હુ—તમુંને બધાને ગમે તેમ કર.

અ—તળ, તળ, મા !

હુ—હાં, હાં, મા ! તળ.

ફા—જરા વેલી તળજે મા. મને જૂખ લાગેલી છે.

૨—(હસીને) આહે જ તો ! (હજરતને) પણ ડાહ્યા, તેજ મંગાવવું પડે.

ફા—(ઉત્સાહપૂર્વક) લાવ મા, લ મેઈ આવું.

૨—લે, મારી પાહે તો બે આના છે.

હુવાં—તેટલા ચે હું ચાગ્રહે ?

અ—વાણીઓ ઉધાર ની આપહે ?

હુવાં—મરી ગ્યો. તે ઉધાર રે'તો આહે ?

હુ—કેમ કરે જ ?

હુવાં—કાલે મેં અમથું જ ક'યલું, તો ઠરસામાં કે' (હાથના ચાળા કરી)
' ઉધાર જોઈતું હોય તો આપણે તાં નહીં. '

૨—કેને આ એટલો મીઠાઈ આવી ગ્યો.

હુ—કમાયો કે ની લડાઈના રેમમાં !

અ—તથી હું થેઈ ચું ? જૂલી ગ્યો હું ?

હુ—હવે હું પરવા.

અ—એ હે હે ! મરી ગ્યાને હમજ પડે કાષ્ઠ લ'ડો.

૨—તે તો બધું ખરું ! પણ એમ કે'વાથી ઉધાર થોડો રે'વાનો છે ?

હુ—વાત હાચી ડાહી ! અહુ પેલી પેરીમાંથી એકે ચોંદરડીએ વીટલા પેલા છે તે લાવ તો !

[અહુ લાવે છે. ચોટલીમાં શેકડા દસ આનાના છઠા પૈસા છે. બે આનાના પૈસા કાઢી પાળી ચોટલી બાંધી ડાસો મૂકી દે છે. ફાતમા તેજ લેવા નય છે...તેજ આવે એટલે લોખંડનો વાટકો ગુલે ચડાવી રમઝાન માઠલી તળવાની તૈયારી કરે છે. અલારખી શેઠલ કરે છે. હજરત મીયા ખાડી તાણુતાં તાણુતાં આકાસ -સણી મીંઠ માંડી યાંત્રે અટલી બેઠા છે. એમની સાંખ આગળ લંબાડેલા હુમાડાના ગોટ વળાંક લેતાં હોય છે. બહારથી કોઈનો અવાજ આવે છે: " હજરત ! બીબી હજરત મીયા ! "]

હુ—(તે જ સ્થિતિમાં) કાલુ છે ? આવીઆ કર. મુંગેલું બહાર મૂકી

આવજે. (આવનારને જોતાં) કાણ આવતો હોયો ! ડોહો, અતી-
આરે કાંધી ?

આવતો—(જોડા ઉતારી, મુંઝવું મૂકતી) અરે કાંધ, તારું કામ પડીયું એટલે.

હું—હા. આ. આ. આવ. ધૂંજતો દેહું ? લે તાપ. ખીડી બનાવ.

આ—(ઉતાવળમાં) ખીડી તો પછી બનાવું. પણ પેલાં મારી અગમત
કરે તો.

હું—મારા હૃદય, અમણાં જાનતે અગમત કેવી ?

આ—અમણાં જ કરવાની છે.

હું—હવારે આવજે. અમણાં કાણ કરવાનું ? તીના કરતાં બેઠું કાંઈ
વાત કર.

આ—અરે એમ હું કરે ! કાલે હવારમાં તો હું મારી પોરીને તાં જાવતો.

હું—કેમ ?

આ—કાગર આવેલું છે.

હું—આણ, તીઆરે. (સામાનની જુનખંડ કાતી લોઢાની પેટી એચતાં)
તે તો ખીલીમારે રેતી છે, કેમ હોયો ?

આ—હોવે. ખીલીમારે જ તો.

હું—(અસ્તરાને પટી પર પટપટાવતાં) તાં જમાઈ હું કરે ?

આ—મેલમાં જાય.

હું—(પાણીની વાડકીમાંથી પાણી લગાડતો) તીઆર તો પતાર હો
હારો મલતો આઢે.

આ—(નિશ્વાસ સહિત) પગાર તો હારો મલે પણ મોંઘવારી કેવી ? ને
પાછો ધાલે બો.

હું—તાંડીને દાર બેઠ કે ?

આ—તાંડી કરતાં દાર બો પીયે.

હું—તે તો આઢે, પંથુ માણુક કેવું ?

આ—માણુક તો હાર, ફક્ત ખીધેલો હોય તીઆરે નામ ની લેવાય.

હું—પોરીને કાઠું દુઃખ નથી ને ?

આ—ખીજી તો કે' ની. પણ બહુ પીએ ને કદીક ખીજવઈ પડે, તો બે બે'ચી કાઢે. બાકી કે' ની.

૨—(સ્ત્રીસહજ લાવે) એ તો આવલા કરે ડાહા. પણ આધેપીધે દુઃખ નથી ને ?

આ—ના રે ના !

હુ—(હજમત પૂરી કરતાં) આવ, તે તારી હજમત થેઈ ગઈ.

આ—(કપડાં ખંખેરતો) લે તીઆરે આનો !

હુ—અવે રે'વાદે. આવત* નથી આપતો હું !

આ—કેમ ની ! પણ આ તો આવે તે' અજમત કરી આપી...

૨—(વચ્ચે જ) એટલે ખુશીને! આનો. લેઇ લે ડાહા !

હુ—થોડી ખજી માછલી લેતો જવાનો હું ડાહા ?

આ—ની રે ! લોંઠા ધરવા ગેયજાં ઉતાં તે લાખવાં આહે. લે બેહ તીઆરે હજરત !

હુ—હા; આવજો. હાથરીને જાજો ડાહા ને તારી પોરીને બોલાવજો.

[મુંપડાં બહારથી "હો હો" કરતો આવતો ડાહો જાય છે—મુશળધાર વરસાદ વરસી રહ્યો છે ભયંકર મડમડાટો અને વીજળીના ઝમકારા થઇ રહ્યા છે. સાથે પવનના લારે મૂમાટા આવી રહ્યા છે. હજરત જોડીનું ઊપરું ડાહા ખાઇ રહેલું છે તળેલી માછલી ને શરદા ખાઇ બધાં લીધી જવાં છે. ચોમેર અંધાર છે. આંખમાં આંખળાં ઘાંચાં હો તો ય ખજર ન પડે ! જોડીને તેની બીજી રમઝાન લગે છે. રમઝાનનાં દિલમાં કુદરતના તુફાનથી ચિંતા થઇ રહી છે. વર્ષાની હેલીને લઇને ઠંડી પણ ખૂબ છે.]

૨—ડાહા ! હીકકર બહુ છે.

હુ—હોવે ! પણ હું કરીએ ?

૨—(જરા રહીતે) ઊપરું આ ડેંચે ડાહા !

હુ—દે હું ખરું ?

* ગામડામાં કુંભાર, હજમ, મોચી વિ. કારીગરોનું આવત બધેનું હોય છે. આવતનો અર્થ વળતર એવો થાય. એવા વળતરમાં આખા વર્ષની કારીગરી બદલ ભાત (ધણુખર) આપવામાં આવે છે.

૨—વરહાદ હો ભારી.

હ—તીમાં હું થ્યું ? ઇના દા'ગ છે ને આવે !

૨—હા રે હા ! પણ તૂટીભૂટી પચકું તો ?

હ—અમણાં કાં તૂટી પચકું છે ને શીકર.

૨—(સદુઃખ) ભાનખાન છે કે ડાહ્યા ?

હ—(હસીને ઉઠાવતો) લે લે, હવે ભાનવારી ! એવાં તો ફટલાં ચોમાસાં
આપણે સાથે કાપ્યાં. હવે શીકર ?

૨—આજની વાત જુદી ડાહ્યા !

હ—કેમ આજે હું થ્યું ?

૨—આપણે ડાહ્યાં થ્યાં.

હ—(વળી હસીને) તે ખારે દા'ગ જીવાન કાણ રે'વું ઓહે ? ને હજી
ય તો ઉં ભરવરહાદમાં માછલી ધરવા જતો તો છું ?

૨—પણ છાપરં ની બંધાય.

હ—એ હે હે હે ! આખર યૌરંની જાત ને !

૨—ડાહ્યા ! ખોટો મીઠાહ ની કર !

હ—(ગંભીરતાથી) તું આજે ગભરાયલી છે ડાહી ?

૨—(છુપાવતી) તેવું બેવું તો કંઈ ની !

હ—(સકોતુક) તો પછી ?

૨—મને વિચાર આવ્યા કરતા છે.

હ—દેના ?

૨—કે આ છાપરં ને તૂટી... (ખવનનો અપાટો જોરમાં આવ્યો ને
પાસેના વડતું એક ડાખણું તૂટી પડ્યું.)

હ—તુફાન ભારી છે. (બોલે ચૈ) કે' દેખાયની. (ચક્રમક વડે દેવતા
પાડી ટાકરું સળગાવી પીડી સળગાવીને) લે તાણુ ડાહી !

૨—હવે રે'વા દે.

હ—(આત્મપૂર્વક) લે લે બૌ ચિંતા કરે દા'ડા વળવાનો નથી. એ

તો થીવા કરહે. ને જાપરં તો આકરમાં છે એટલે વૂટવાનું નથી.
અને વૂટહે ને જીવડું તો બાંધડું. જીવાવું જોઈએ.

૨—(નિરાશાથી) હં તે જીવાની જ ની ને.

હ—(શ્વેદાપૂર્વક) હં તો જીવાનો જ.

૨—આવામાં જીને એ હું સકાર ?

હ—(હસીને) બીકણુ ! હં જો સકાર જોવા જતે તો તમે બધાં મરી
જ ગયાં હોત.

૨—(નિસાસો મૂકે છે.)

હ—હવે સુધ જા, ડોહી ! નિસાસો ફુંકા મૂકે છે ? ખાવાનું તો મળ્યું.
ગમે તેવું. ભૂખી તો નથી ને ?

૨—ભૂખી તો ની પણ...

હ—(વચ્ચેજ) હે રે હે. એ દા'ગ પણ જવાના.

૨—(રોળમાં) ને હજરત મીયા એવા જ રે'વાના !

હ—(રંગમાં) એવા જ રે'વાના ને ખોડી યમને કોઈના લગનમાં
નાચવાના.

(ડોસી હસી પડી. હજરત પણ હસ્યો ને વીજતો એક ચમકારો
એમનાં હસતાં મુખોને અજવાળી ગયો.)

(પડે)

[ભાષાશાસ્ત્રના એક વિદ્વાન અભ્યાસી તરીકે શ્રી પ્રીતમલાલ કચ્છી જાણીતા છે. અમે એમણે, ભાષાશાસ્ત્ર અને તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રની ઉપયોગિતા અને મન-નીય વિચારો રજૂ કર્યાં છે. હર્ડ-હિન્દી અંગેનાં તેમનાં વિધાન સાથે સર્ણ સંમત ન હોવા છતાં, એક ખુદા તરીકે અમે એ સાદર વેદ્ય કરીએ છીએ.]

જ્યારે હું હાઈસ્કૂલમાં અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે મારી માતૃભાષા ગુજરાતીના અધ્યયન ઉપરાંત મારે અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત ભાષાઓનો અભ્યાસ પણ કરવાનો હતો. જેમ જેમ આ ત્રણ ભાષાઓનો મારો અભ્યાસ વધતો ગયો તેમ તેમ આ ત્રણેની અંદર અનેક સખ્દોનું સામ્ય મને પ્રતીત થવા લાગ્યું અને મને આશ્ચર્ય થવા લાગ્યું કે સંસ્કૃતમાં જે હાંદમ્ અને યુગ્મદ્ ની રૂપો જુદી જુદી વિભક્તિઓમાં જોવામાં આવે છે તેને મળનાં જ રૂપો ગુજરાતી અને અંગ્રેજી ભાષાઓમાં પણ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. ઉદાહરણાર્થ-
 દમ્, તું, Thou; મામ્, મને, Me. આ પ્રમાણે ભાષાઓના તુલનાત્મક અધ્યયનની શરૂઆત થવા પછી તેવા અધ્યયનની અંદર મને વધારે વધારે રસ પાવા માંડ્યો અને અંગ્રેજી ધાતુઓ, સંજ્ઞાઓ, સર્વનામો, વિશેષણો, અવ્યયો, ઉપસર્ગો વગેરેની લેટિન, ગ્રીક, ફ્રેન્ચ, ઈંગ્લીસેકસન ઇત્યાદિ ભાષાઓ દ્વારા મધેલી વ્યુત્પત્તિ સખ્દોશની સકાયતાથી બાણીને અધિકાધિક આનંદનો અનુભવ થવા લાગ્યો. સંસ્કૃતમાં હવા તો લેટિનમાં Sto અંગ્રેજીમાં Stand; સંસ્કૃતમાં દ્વદ્વામિ તો ગ્રીકમાં Didomi; મમ્ તો અંગ્રેજીમાં Ie. આવી જ રીતે સં. માં તજ્ઞાત્ : તો ગ્રીકમાં Agnostus, સં. માં મૂ તો અંગ્રેજીમાં To be. આવા પ્રકારના ઉપરજના નિરીક્ષણથી એમ તો લાગતું જ હતું કે આ ભાષાઓનો પરસ્પર સંબંધ આકર્ષક નહિ પણ મૂળભૂત હોવો જોઈએ. સંસ્કૃતના અભ્યાસની સાથે નાટકોમાં આપેલી પ્રાકૃત ભાષાનો પણ પરિચય થવા લાગ્યો અને પ્રાકૃત ભાષાનો ગુજરાતી ભાષા સથેનો નિકટ સંબંધ સ્પષ્ટ થવા લાગ્યો. ઉદાહરણાર્થ, સંસ્કૃતમાં ઝસ્તિ, પ્રાકૃતમાં જસ્તિ, ગુજરાતીમાં છે. આ રૂપો સાથે લેટિન Erit અને ગ્રીક Eris સરખાવ્યાં જોઈએ તો ખાતરી થઈ ગઈ કે આ ભાષાઓનું પરસ્પર સામ્ય કેવળ ઘખ્દો પૂરતું જ નથી પરંતુ તે સામ્ય ધાતુઓના રૂપાખ્યાન અને નામ, સર્વનામ

આદિના વિભક્તિના પ્રત્યયો સુધી વ્યાપ્ત છે. આ પ્રમાણે જિજ્ઞાસા નગૂત થવાથી અને વિષયની અંદરનો રસ વૃદ્ધિગત થવાથી ભાષાશાસ્ત્ર અને તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર સંબંધી પુસ્તકો વાંચવાનું મેં શરૂ કર્યું. હિંદી, મરાઠી, બંગાળી, પંજાબી, સિંધી, ઉર્દૂ, ફ્રેન્ચ, લૅટિન, ગ્રીક. પાલી, પ્રાકૃત વગેરે ભાષાઓનાં વ્યાકરણોનો પણ અભ્યાસ સાનંદાશ્ચર્ય શરૂ કરી દીધો. આ ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરનારા અનેક પાશ્ચાત્ય તેમજ પૌર્વાત્ય વિદ્વાનોએ નિશ્ચિત કરેલા ભાષાશાસ્ત્ર વિષયક સિદ્ધાંતો વાંચીનેથી ભાષાશાસ્ત્ર અને તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર એ બંનેના અધ્યયનની પરમ ઉપયોગિતા મને પ્રતીત થઈ. આ સિદ્ધાંતોના અને નિયમોના જ્ઞાનથી કોઈ પણ ભાષાનું અધ્યયન કરવામાં અત્યંત સરલતા પ્રાપ્ત થાય છે. એટલું જ નહિ પરંતુ વિવિધ ભાષાઓ અલ્પ શ્રમથી અને તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી શીખી શકાય છે, એવો મારો દૃઢ અભિપ્રાય બંધાયો.

આ મૂળમૂલ સિદ્ધાંતો અને નિયમોની સદાચતાથી હિંદી, મરાઠી, બંગાળી, ઉર્દૂ, સિંધી, પંજાબી વગેરે ભાષાઓનું અધ્યયન હું સરળતાથી કરી શક્યો. અને મને એમ લાગ્યું કે આ શાઓના સામાન્ય જ્ઞાનથી પણ ભાષાતુરાગી વિદ્યાર્થીઓ તેમજ અન્ય સજ્જનોને લાભ સાથે આનંદ મળવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે. સંક્ષેપમાં આ સિદ્ધાંતો નીચે આપેલા છે:-

પૃથ્વી ઉપર બોલાતી ભાષાઓને આર્ય અને અનાર્ય એ સંજ્ઞાઓથી વિભક્ત કરવામાં આવી છે.

આર્ય ભાષા મૂળ એક જ હતી અને તે બોલનારા આર્ય લોકો અત્યંત પ્રાચીન સમયમાં એક જ પ્રદેશમાં રહેતા હતા. આજનિકાથે અથવા વિજ્ઞાપ્યાર્થે આર્ય લોકો પૃથ્વીના વિવિધ ભાગોમાં પ્રસરી ગયા અને તેઓની મૂળ આર્ય-ભાષાએ જુદાં જુદાં સ્વરૂપો ધારણ કર્યાં. આ એક આર્યભાષામાંથી એશિયા અને યુરોપની ઘણીખરી ભાષાઓ વિકસી આવી, જેવી કે-લૅટિન, ગ્રીક, વૈદિક સંસ્કૃત, કેલ્ટિક, જર્મેનિક, સ્લેવોનિક ઇત્યાદિ-અવરથા વગેરે પ્રાચીન ભાષાઓ અને અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ, જર્મન, ઇટલિયન, રશિયન, પર્શિયન, સંસ્કૃત, પાલી, પ્રાકૃત, ગુજરાતી, હિંદી, મરાઠી, બંગાળી વગેરે મધ્યયુગીન અને આધુનિક ભાષાઓ. આ સઘળી ભાષાઓના ધાતુઓ, તેમનાં રૂપાન્મનો, કૃદંતો, તદ્ધિત પ્રત્યયો, સદાયક ક્રિયાપદો ઇત્યાદિમાં તેમજ સર્વનામો અને તેમનાં વિવિધરૂપોમાં આશ્ચર્યજનક સામ્ય રહેલું છે.

ઉપરોક્ત આર્થ બાપાઓમાં સહાયક ક્રિયાપદો તરીકે અસ, મ્, અસ અને સંધાનો ઉપયોગ થયેલો છે. તેવી જ રીતે બુદ્ધ, બુદ્ધા સર્વનામોનાં સ્વરૂપો અસ, 'યુગ્મવદ્, યદ્, તદ્, કિમ્ ઇત્યાદિનાં વિકૃત સ્વરૂપો દ્વારા સિદ્ધ થયેલાં છે. ધર્માખરાં અન્યથો પણ આ સર્વનામો દ્વારા સિદ્ધ થયેલાં છે. સંખ્યાવાચક વિશેષણો જેવાં કે વરુ, દ્વિ, ત્રિ, ચતુર, વગેરે તો આ બધી બાપાઓમાં લગભગ સમાન જ છે.

આ પ્રમાણે એક આર્થબાપાનું કુટુંબ અતિવિશાળ છે અને તેની શાખાઓ પૃથ્વીના વિવિધ ખંડોમાં ફાલીફલી રહી છે. અનાર્થ બાપાઓ અનેક છે, જેવી કે અરબી, દ્રાવિડી, હેષુ વગેરે. આ બાપાઓનો પરસ્પર સંબંધ સિદ્ધ થયો હોય એમ જણાયું નથી, પરંતુ પ્રત્યેક અનાર્થ બાપાનું નાનું મોટું કુટુંબ તો હોયું જ નોંધવું. પરંતુ આ બાપાઓનું માર્ગ જ્ઞાન અન્યથા હોવાથી એ સંબંધમાં હું કંઈ જ લખી શકું એમ નથી.

આજ કાલ દિંદી અને ઉર્દૂ બાપાઓના સંબંધમાં અનેક મતભેદો અને વાદવિવાદો ચાલી રહ્યા છે. જે બાપાઓના ધાતુઓનાં રૂપાખ્યાનો, સર્વનામો અને તેનાં રૂપાખ્યાનો, વિભક્તિઓના પ્રત્યયો, કૃદંતો, સંધોજક અવ્યયો એક જ હોય અર્થાત્ જે બાપાઓનું આખું વ્યાકરણ એક જ હોય એ બાપાઓને બે બુદ્ધી બાપાઓ કેમ કહી શકાય? સાહિત્યની દૃષ્ટિએ તેઓ ભિન્ન થયેલી છે એ વાત નિર્વિવાદ છે, પરંતુ ભાષાશાસ્ત્ર અને તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તો તેઓ એક જ ભાષા છે. પછી તેને દિંદી કહો કે ઉર્દૂ કહો. અંતમાં હું નમ્રતાપૂર્વક જણાવવા માગું છું કે આ વિષય અત્યંત ગહન અને વિશાળ છે અને તે સંબંધી માર્ગ જ્ઞાન મહાસાગરમાં એક બિંદુ સમાન છે, એ વાતથી હું અનભિત નથી. તથાપિ આ લઘુ લેખની સામાન્ય વાચકવર્ગને (ઉપરોક્ત બાપાઓ (આર્થબાપાઓ)નું અધ્યયન કરવામાં થોડી ઘણી સહાયતા મળશે અને તે મહાતુલાવો તદ્વિષયક સવિસ્તર પુસ્તકોના અધ્યયન પ્રતિ આકર્ષણે તો હું મને કૃતાઈ માનીશ. *

*આ વિષયના અધ્યયનમાં મને નિમ્ન લિખિત પુસ્તકોદ્ધારા ઘણી સહાયતા મળેલી છે.-

શ્રી હેમચંદ્રકૃત પ્રાકૃત વ્યાકરણ

ડૉ. બેંડારકર્ની "Wilson's Philological Lectures"

ડૉ. શ્રીચર્ચનકૃત "Linguistic Survey of India"

ડૉ. મ્યુરરુત "Original Sanskrit Texts Vol II"

પૌલકૃત "Philology"

સાચી સલામ

ચું ચેં ચેહ
અનુ. આશુભાઈ વૈદ

[ચું ચેં ચેહની વાર્તાકથાથી સંસ્કારના વાચકો પ્રશ્નિત છે. હિંદ જેવા જ વિરાટ ખેડુપ્રજાના દેશ ચીનની આ વાર્તા, ભણે હિંદવા ગ્રામ્ય જગ્યા ખેડુની યાદ આપી ભય છે. પરંતુ ફરક છે નિશ્ચય જાપાની સામેના ભયભિતો. માનવની વીરતા અને વીરતામાં જે વસતી માનવતાનાં સ્તંભો, નિર્ભય વાણીમાં વ્યક્ત કરતી કલા પણ કેવી માનવ-કલા છે ?]

હાથે જતા સાંજના ઓછાવાની સાથેસાથ બાબુની ટેકરી પરથી આઠો એવો રણકો કરતો, ડોઢ અવાજ ચોમેર પ્રસરી રહી હતો. દૂરદૂરથી આવતો એ રણકો ધીમેધીમે તણક આવતો ગયો અને પછી તો ખીણ માથે તોળાઈ રહેલ ટેકરી પરનાં મંદિરમાંથી આવતો એ ધંટારવ રપટપટ્ટે સંભળાવા લાગ્યો.

ટેકરીની સપાટ ભૂમિ પર ઊગેલ થઈ અને તેના પર બેઠેલ કરોડો સોનેરી ફૂંડીઓને આમતેમ હલાવી રહેલ સાયંકાળની ગંદમંદ બહરીઓ સાથે પેલો ધંટારવ પણ લહેરાવા લાગ્યો. સૂર્યાસ્ત થઈ ગયો હતો, પણ ધંટનાદથી કુદરત બાળે સળવળી ઊડી હતી.

ખીણની ગોદમાં વસેલ ગામડાંનાં લોકો પણ આ સાયંકાલીન સળવળાટમાં સાંધ આપી રહ્યાં હતાં. પરાજ-છાજનાં ખોરડામાંથી નીકળીને પુરુષો ચોરા પાસે એકા થવા લાગ્યા. બહાર નીકળનાર દરેક પુરુષના હાથમાં કોદણ, પાવડા કે જૂના જમાનાનાં બૂંડનો શિકાર કરવામાં કામ લાગતી તેવી બંદૂકો હતી.

પુરુષોનાં આ ટોળાંને નીરખતી કેટલીક સ્ત્રીઓ કાપમાં ટેંટાં જેવાં છોકરાં તેડીને ઊભી હતી અને તેમના અંદરવા જેવા પહેરવેશને ખેંચતાં કેટલાંક ગંદાં છોકરાં, “મા, બૂખ લાગી છે!” ની બૂમરાણુ મચાવી રહ્યાં હતાં. લગભગ બધા જ ઘરની પરાળને વાંધીને ધુમાડાના ગોટા ઘડીમાં રાક્ષસના તો ઘડીમાં અપ્સરાના આકારો રચતાં જિંમે ચડી રહ્યા હતા. ભવની નિદાનીરૂપ પેલો ધંટારવ સાંભળી ચોરા પાસે ભેગા થયેલ બધા પુરુષો ગંભીર બની ગયા હતા.

પુરુષોનાં એ ટોળાંથી જરા જુદા તરી આવતા એક ખડતલ આદમીએ શાંતિનો ભંગ કરતાં કહ્યું: “આ ભયશૂન્યક ઘટ વાગી રહ્યો છે તેની સાથેસાથ વડા મથકેથી એક કાસદ પણ અહીં આવી પહોંચ્યો છે, વીશેક જાપાનીઓની એક ટુકડી આ તરફ આવે છે. આપણે એમને રસ્તામાં જ રોકી પાડવા જોઈએ. મારે દોરતો ! એકદતાર !” એ નાયક જેવા દેખાતા પુરુષે પોતાના ઊંઘાડા પગ એકમેક સાથે પગાડ્યા અને ગદ્યાદાર ગ્રામે હાથ ડાળી ભમ્બર પાસે છટાપૂર્વક ધર્યો. એ ભમ્બર પર એક પણ વાળ નહોતો. એક વાર નીલાગ્રમ લાગેલ વિચિત્ર આગમાં તેની ભમ્બરના બધા વાળ લાગ્યાઈ ગયા હતા.

બધા ગામડિયાઓ દારૂબંધ ઊભા રહી ગયા. અને પેલી નાયક કુંભારે જે સાક્ષાત્કો અને ઝડપથી લશ્કરી સલામી આપી તે પ્રેશંસામુગ્ધ નેત્રે જોઈ રહ્યા. બહાદુરી અને હિંમતની કદરવાનીમાં એ કુંભારને આ ગામનો નાયક નીમવામાં આવ્યો હતો, પણ તેણે ડાઘ જતની લશ્કરી તાલીમ લીધી ન હતી. ખીંચુનાં પેટાળમાં વસેલ આ ગામડામાં તેણે જિંદગીભર કુંભાર તરીકે જ કામ કર્યું હતું. બહારની દુનિયા તેણે જોઈ નહોતી.

“ભાઈડો ! જલ્દી લશ્કરનો કીડો !” પોતાના નાયક તરફ માન અને અહોભાવપૂર્વક જોઈ રહેતા કેટલાક ગામડિયાઓ વિચારી રહ્યા.

એક દિગ્ગજ ખૂંધા પર તો એ કુંભારની છટાની એટલી બધી અસર થઈ કે તેણે એ અશક્ય જણાતી લશ્કરી સલામીનું અનુકરણ કરવાનો પ્રયાસ પણ કર્યો. ખૂંધાએ પોતાના અડધા પગ ધીડિયાના, બાલુબાલુના જે પાસના આકારે ગોઠવી, ગ્રામે હાથ કપાળની અધવચ્ચે ધર્યો અને પછી શું કરવું તેની મૂંઝવણમાં હસાળની વચ્ચે ઢોંગલા જેવો ઊભો રહ્યો.

“અરે, દોસ્ત ખૂંધા ! એ સાચી સલામ નથી” કુંભારે એ દિગ્ગજ પ્રત્યે ગંભીરતાપૂર્વક જોઈ રહેતાં, તેની ટીકા કરતાં ઊમેર્યું: “એ તો જાપાની રીત છે. હવે આપણે અમેરિકન રીતે સલામી આપીએ છીએ. બુઓ, આ રીતે !” અને નાયકે ફરીવાર પોતાની જાણીતી રીતે લશ્કરી સલામી આપી.

આપણા ખૂંધાને તો ફરીવાર પોતાના હાથપગ કેમ હલાવવા તેની જ ગતાગમ પડી નહીં. એ તો પહેલાંની જેમ જ ઊભો રહ્યો. હોઠ એના બિડા-એલા હતા. એની સંદુબ્ધ આંખો, કાઠ સામાન્ય સૈનિક ફીલ્ડ-માર્શલ સામે જેતો હોય તેવી ગંભીરતાપૂર્વક, પેલા કુંભાર નાયક સામે ચોડાઈ રહી હતી.

“ વાહ—નપાની સલામી ! ” ટોળાંમાંથી કાઢી બેલી જીડયું અને બધા ખડખડાટ હસી પડ્યા.

“ બસ ! બસ ! બાઈઓ, હવે આપણે જીપડીએ ! એક-બે-ત્રણ...”
કુંભારે મોટે સાદે કહ્યું.

કુંભાર આગળ થયો અને આખી ટુકડી ત્રણ માઈલ દૂર આવેલ ધોરી માર્ગે બણી જીપડી. પુરોની એ ટુકડી દૃષ્ટિથી દૂર થઈ એટલે સ્ત્રીઓ વીખેરાણી.

ઘડંબડની ભરીભરી ડૂંડીઓથી સોનેરી બનેલ ખેતરો વચ્ચેની પગથી પર જતા એ ગામડિયા, ટેકરીની બીજી બાજુ જીતરતા હતા ત્યાં પેલો ખૂંધો એકાએક હારમાંથી તરીને ગામડાં પર તોળાઈ રહેલ ટેકરીની એક ભેખડ પર ધસી આવ્યો અને ખૂંપડીમાં પ્રવેશતી એક સ્ત્રીને પંચમ સૂરે બૂમો મારવા લાગ્યો : “ એ-ય, કાગડી ! અરે, બલ્થો ! એ-ય, મણિ ! ઓ, મણિ ! ગાયની ગૂમાલુમાં ખડ નાખવાનું ન જૂલતી. આજ રાતે ગાય બૂખી રહેશે તો આવતી કાલે ખેતર કેમ ખેડશે ? અને-મારે માટે જીડેલા ચોખા અને પટાણા રાંધી રાખજો. અને...આજ રાતે મને પાણુ નહીં મળે તો કાલ મારાથી પ કામ નહીં ચાપ. સમજીને ? ”

પોતાની ટુકડી સાથે થઈ જવા ખૂંધો દોડ્યો ત્યારે તેણે આખી ટુકડીને પોતાની વાટ જોતી જોતેલી દીડી. ખૂંધાનું આ વર્તન કુંભારને ન રમ્યું હોય તેમ લાગ્યું. હકિત ખૂંધાને કુંભારે મંહીરતાપૂર્વક કહ્યું : “ જો, બાઈ ખૂંધા ! આપણે જ્યારે કૂચ કરતા હોઈએ ત્યારે તારાથી હાર બહાર ન જવાય. તારે જો ક્યાંય જવું હોય તો પહેલાં મારી રૂબ માગવી જરૂરી છે. ”

“ હા-જી, હવેથી હું એમ કરીશ. ” ખૂંધાએ જવાબ દીધો અને પાછી, પોતાની ટોચે કપાળ વચ્ચે હાથ રાખીને, લરકરી સલામ કરી. પછી તે બધા લોકોની સાથે કૂચમાં બળી ગયો.

ચાલતાં ચાલતાં ઘડંબડ એક વિશાળ ખેતર પૂરું થયું. સંખ્યાનો મંદ પવન તોફાની બની રહ્યો હતો. પવનમાં ઘડંબડા ઊડ જોઈથી ઝૂલી રહ્યા હતા. દાણાથી ભરેલ ડૂંડીઓ, દુરમન નજીક હોવાની ચેતવણી આપતી હોય તેમ સૂસવાટ કરી રહી હતી. દૂરદૂરથી દેવદરનાં ઝાડની ગોળી પથુ પંવન સંભળાવી રહ્યો હતો.

“ બાઈઓ, જરા ઊપડ કરો ! ” કુંભારે કહ્યું, “ નપાનીઓની પહેલાં આપણે પહોંચવાનું છે. ”

“ હા-હા ! ” ખૂંધાએ ખૂબ અકળામણપૂર્વક કુંભારને કહ્યું અને તે પાછો હરોળમથી બહાર નીકળી આવ્યો, “ મારે એક અરજ કરવાની છે, સાહેબ ! મારી ચૂંટી કેડ પર રહેતી નથી. શું કરું, સાહેબ ? પેટમાં કાંઈ પાંચું નથી ને ? એક જ મિનિટ, હો ! ” અને બધાપને ખોરી કરતો ખૂંધો પાંચ મિનિટ સુધી પટ્ટો રમો કરવા મથ્યો. ફટલીયે વાર પ્રમત્તન કરવા છતાં ખૂંધો પટ્ટો ખરાબ ન બાંધી શક્યો. એમાં એક વાર તો તેની ચૂંટી પણ સુધી ઉતરી ગઇ તે જોઈ બધા હસી પડ્યા.

કુંભાર નાયક ખૂબ ચિદાયો હતો, છતાં તે જ બધાની સાથે હસવામાં લાગ્યો.

એક ક્લાકની અડખેર રૂએ અને અંતે તેઓ ધોરી માર્ગ પાસે આવી પહોંચ્યા. એ રસ્તો ઉત્તર તરફથી ધડનાં ખેતરો વચ્ચેથી નીકળતો હતો, અને પછી એક ટેકરી પાસે થઈ પૂર્વ તરફ વળતો હતો. રસ્તો વળાંક લેતો હતો ત્યાં ટેકરીના ઢોળાવ પર નાના-મોટા ઊંડાઓની ઝાડી વચ્ચે દેવદારનાં ઊંચાં ઝાડ ઊંચાં હતાં. આ ઝાડો પરથી દૂર દૂર સુધીનો રસ્તો જોઈ શકાય તેમ હતું.

“ આ ઝાડી કુદરતી રીતે જ સંતાવાનું સરસ સાધન છે. ” કુંભારે કહ્યું, “ ભાઈઓ, પૂરતા પાણી ભેગા કરી લો. પણ દુરમનો આપણાં સંતાવાનાં ઢોળાણીની ખરાબ નીચે ન આવે ત્યાં સુધી પથ્થરો ન ફેંકશો. તમારે તેમનાં માથાં પરજ પથ્થરો ગળાવવાના છે, એટલે પહેલે જ અપાટે તેઓ બેલાન બની જશે. પછી તેઓ છે અને આપણા ડાઢાળી-પાવડા છે ! ચાલો, હવે છુપાઈ જાવ ! ”

બધા લોકો ઝાડીમાં સંતાવા જવા લાગ્યા. દુરમનને જોવા આટે કુંભાર ટેકરી પર ચડ્યા જતો હતો ત્યાં એકાએક કંઈ માદ આવતાં તેણે બૂમ મારી : “ અરે, ભાઈ ખૂંધા ! તું આ જગ્યાથી જરા આધો રહેજો. હા, ત્યાં પેલો ખડક છે ને ! તેની પાછળ સંતાઈ જા. જાવ ! ”

“ હા-હા ! ” ખૂંધો નિરાશ વદને ખડક તરફ ઊપડ્યો. એ ખડક રસ્તાના વળાંકથી સો વાર દૂર હતો. ત્યાંથી ખૂંધો કશી લડત કરી શકે તેમ ન હતું. કુંભાર તેને હમેશાં એવીજ જગ્યા સોંપતો—અલામત છતાં નીચું, જોવા પડે તેની !

ખૂંધો ઉઘમી બેઠું હતો, પણ સારો લડવૈયો તો એ ન હતો જ. પોતાની ખોડને લીધે તે છૂટથી હલનચલન ન કરી શકતો. આટલાં જ કારણસર ટુકડીના નાયક કુંભારે તેને અનેકવાર ટુકડીમાંથી છૂટા ચવાની સલાહ આપી હતી.

પણ એ કારણોસર ખૂંધો આ સલાહને, કદી કાઠું ન આપતો. પહેલું કારણ તો એ કે ત્રણ વંસ પહેલાં જપાની સૈનિકો આ પ્રદેશમાં ઘૂસી આવ્યા હતા ત્યારે તેમણે ગોસ્તની મહેશીલ ઉડાવવા માટે ખૂંધાની માનીતી ગાયને વધેરી નાખી હતી. અને બીજું કારણ એવું હતું કે એક વાર કાઈ જપલો સૈનિક ખૂંધાની ઝૂંપડી પાસેથી પસાર થતો હતો ત્યારે ખૂંધાની શીળાનાં આડાંવાળાં ઘેરીને આંગણમાં કપ્પાં સુકવતી બેઠી એ સૈનિક તેની સામે મૂતરવા બેસી ગયો હતો અને પછી એક હેવાનની જેમ હસ્યો હતો. ખૂંધાએ બહાર, નીકળી એ જપલાને ટોક્યો ત્યારે ઉદ્દેશ તેણે ખૂંધાનાં તમરો ઉડાડી દે તેનો ટેંસો અડધી દીધો હતો. અને ખૂંધાની પરાજની ઝૂંપડીમાં દીવાસળી આપતો ગયો તે વધારામાં.

અને અત્યારે ખૂંધો ધોરી માર્ગથી વીશ્રેષ્ઠ વાર દૂર એક ખડક પાછળ અડધો શરમમાં અને અડધો શેપમાં છુપાઈને બેઠો હતો. શરમ એને એટલા માટે આવંતી હતી કે તેને બેસાડવામાં આવેલ જગ્યા એવી સલામત હતી કે તે કદી ધરાય તેમ ન હતું; શેપ એટલા માટે કે લોકો તેને માટે તેમ જ તેની લગાયક શક્તિ માટે હલકો અભિગ્રાહ ધરાવે છે એમ તેને લાગ્યા કરતું હતું.

અસ્વસ્થ અને ચિડાએલ ખૂંધો પોતાની ખૂંધને મનમાં ગાળો બાંડી રહ્યો હતો, કારણ કે એ જ તેની અશક્તિનાં મૂળ કારણરૂપ હતી.

પસ! થોડી જ વારમાં થોડાના ડાંગલાના એકધારા પાછા વધુ ને વધુ નજીક આવવા લાગ્યા, અને થોડાની બરીઓની તગડાટી વધુ નજીક આવતાં તો સ્વાસ્થ્યમણુ થોડાઓની હાંફનો અવાજ પણ સંભળાવા લાગ્યો.

“મા-શ !” ટેકરી પર બેઠેલા કુંભારે મોટી ચીસ પાડી.

ત્યાં તો કાઈ વંત્રમાંથી પડતો હોય તેમ પથ્થરો વરસવા લાગ્યા. નીચેનો ધોરી માર્ગ ટેકરી પરથી આવતો પથ્થરોનો ધોધ ઝીલી રહ્યો. રસ્તા પર ભયંકર ધડગડાટી મચી ગઈ. જપાનીઓ સમજ્યા કે તેઓ ઓર્થોતા સપડાયા છે. પથ્થર-મારાના જવાબમાં તેમણે ઉપરાઉપર ગોળીઓ ફેરવાવું શરૂ કર્યું. પણ અધારામાં તેમની ગોળીઓ નિષ્ફળ ગઈ. એ ગોળીઓ કાઢીને ધળ ન ફરી શકી. જ્યારે સામી બાજુ ઢેલલાક જપાનીઓ પથ્થરથી ધવાયા હતા. ઢેલલાક થોડા ભેખાયા હતા. આ સભોગમાં જપાનીઓને પોતાના સ્વાયત્ત સાધીદારને જેમ તેમ હેંદાવી ઝડપી પીછેઝડ કસી પડી.

ખડક પાછળ છુપાએલ ખૂંધાએ ધોડાની પીઠ પર એડેલા પડછાયાએને એક પછી એક ધોરી માર્ગ પર નાસતા જોયા. ખૂંધાના હાથમાં પથ્થર હતો. આ પથ્થર તેણે એડેલા જોશથી પકડ્યો હતો કે જાણે પથ્થર ભાંગીને બૂકા થઈ જશે !

અનેક વાર ખૂંધાએ ખડક પાછળથી ફૂટી પડવાનો વિચાર ફેંક્યો, પણ જાપાનીઓની સંખ્યા ઝાઝી જોઈ તેના નિશ્ચય ડગી જતો. આખરે ધોડાઓની લાંબી હારમાળા તેની દૃષ્ટિથી દૂર ગઈ. અને જાપાની સૈનિક જેના પર એડેલા જણાતો હતો તેવો એક ધોડો ઝડપભરે નાસતી દારૂથી પચાસેક વાર પાછળ ખબક-ખબક કરતો ભારે પગલે જઈ રહ્યો હતો. દેખીતી રીતે એ ધોડાના પગમાં કંઈ ઈજા થઈ હોય તેમ જણાતું હતું.

ખૂંધો હવે અધીરો બની ગયો. તેણે ખડક પાછળથી નીકળી એ જાપાની સૈનિકનાં માર્ગ પર એડેલા જોશથી પથ્થર ફેંક્યો કે પોતે ૫ માંડ પડતો જાય. પેલો જાપાની સૈનિક તરત જ બેભાન બની, એક ચીસ પણ પાડ્યા વિના ધોડા પરથી ગમડી પડ્યો.

ખૂંધો એ પડેલા જાપાની પર ફૂટી પડ્યો અને ગાંડો થયો હોય તેવી રીતે એની છાતી પર. ધોડો પલાલુતો હોય તેમ ખૂંદવા લાગ્યો. એક હાથે એ સૈનિકનું ગળું દાખી ખૂંધો બીજે હાથે તેનાં માથામાં મુકા મારવા લાગ્યો. ખૂંધો ખૂબ જોશથી ફટકારી રહ્યો હતો તેવામાં જાપાની સૈનિકે પોતાના બધા જ બળપૂર્વક તેને લાત લગાવી; અને સાથેસાથ સૈનિકના હાથ-માની રીવોલ્વર ફૂટી ગઈ.

રીવોલ્વરના અવાજ બેજો ખૂંધો ગમડી પડ્યો. દુસ્મન વરંની તેનો પકડ ફૂટી ગઈ. વિજેતા જાપાની સૈનિકે તેને હેઠ્ઠી લાત મારી લીધી અને પછી તે ૫ ભેજવાળી જમીનમાં લંબોલસ ચડી પડ્યો.

થોડી વાર પછી કુંભાર-નાથકે પોતાના માણસોને ધોરી માર્ગ પર એકઠા કરી ત્રણ મશાલો સળગાવી ત્યારે એ મશાલોનાં ઝાંખાં અજવાળામાં તેમણે એક ધોડાને ધડનાં ખેતરમાં રખડતો જોયો. રરતા પરથી તેમને ત્રણ રીવોલ્વરો મળી.

“ આલો, સાવ ખોટનો સોદો તો નથી થયો.” કુંભારે એક રીવોલ્વર તપાસતાં કહ્યું, “ પણ આપણે હાથે એકે ૫ જાપાની મર્યા નહીં, એ ખોટું થયું ! ”

અને પછી કુંભારે પેલા જાતવંત મેંગિલિયન ઘોડા તપાસ્યો. તેનાં પેટાળ પર હાથ ફેરવતાં કુંભારે કહ્યું: “અરે, જીર! ઘોડા! અમે તને જાપાણીઓનો બોજ ઉડાવવા કરતાં અનેકગણું સારું એવું અમારી ગાડીઓ સજાવવાનું કામ સોંપીશું. અમારા ખૂંધાને તું જનુ ગમીશ. તેનાં બેતરમાં કામ આવે તેવાં ફરેક જાનવરને એ જીવંતી ચાહે છે.” અને તેણે પેલા ખૂંધા તરફ ફરી જૂમ મારી, “એ-ય, દોરત-ખૂંધા! તને ખપમાં આવે એવો એક મદદનીશ જડ્યો છે.”

કશે જવાબ ન મળ્યો.

“ખૂંધો ક્યાંય દેખાતો નથી, નાચક!” એક મરાઠાનીએ કહ્યું.

કુંભાર અમક્યો. ઘોડા પાસેથી દૂર ખસતાં એ બોલ્યો: “અરો, આપણે બાપડા ખૂંધાને જોણા કાઢીએ.”

એ કડંગા બેકુને પોતે ક્યાં બેસાડ્યો હતો તે તો કુંભારને યાદ હતું, એટલે એ ત્યાં દોડ્યો. ત્યાં રસ્તા વચ્ચે તેણે એક મૃત જાપાની સવાર જોયો: એની જાંભુમાં જ નિશ્ચય ખૂંધો પડ્યો હતો. તેની પીઠમાંથી લોઢી વહી રહી હતું.

“ખૂંધા!” કુંભારે તેના કાનમાં જૂમ પાડી.

કશે જવાબ ન મળ્યો.

ખૂંધાની આંખો મક્રમતાપૂર્વક જિહાઈ ગઈ હતી, તેનો કસાએલ ચહેરો શીકોફત લાગતો હતો. તેના પડોળા પડેલા હાથ અકકક ખની ગયા હતા. કુંભારે ખૂંધાનાં હાથ પર હાથ મૂક્યો. ત્યાં વચ્ચે જ કશે ધગકાર હતો.

શું ખની મધું તેનો ખ્યાલ એ નાવકને હવે આવી ગયો. આવું તેણે ધાર્કું ન હતું. અને આ ખૂંધો બેકુ આવું અજગ કામ કરશે એની તો તેને કલ્પના પણ ન હતી. ચીનના બેકુતી પડખોપડખ પડેલ એક વિજેતા જાપાની સૈનિકનું શય જોતાં તેનાં અંતરમાં ક્રોધ જરાઈ આવ્યો.

“ભાઈ-ખૂંધા!” કુંભારે ગની ચક્રે તેટલા મોટા અવાજે શયવત ખૂંધાના કાનમાં પોકાર્યું, “જરા લિડ! જ્યાં પડેલાં તારે તારી બેટીને કંઈ નથી કહેવાવતું!”

અને ખૂંધાએ આસ્તેથી અંખોનાં પોપચાં ઊંચાં કર્યાં. એનાં ભવાં દુઃખ અને ચીડિમિશ્રિત ભાવપૂર્વક સંકોડાયાં. ભૂખમરાનાં વર્ષો દરમિયાન તેનાં ભવાં આવી જ રીતે સંકોડાયેલાં રહ્યાં હતાં. ખૂંધાના જડવત્ હોઠ કંઈક અસંબદ્ધ બગડાટ કરવા લાગ્યા : “હા જી !...એ કાગડીને કહેજો...છોલ ચોખા અને વટાણાની ઘળનું હામ...ખરાખર ઢાંડી રાખે...રાતે ઉંદર...સા-સા...અને એ...હામ પાછું...કંડા પાણીમાં મૂકે...નહીં તો ધાન ઉતરી...અહં...હં...હં” અને એનાં ચહેલાં ભવાં ઉતરી ગયાં. ધીમેધીમે એ ખડતલ ચહેરા ભાવહીન કારોકાટ ખની ગયો-કાયમને માટે.

કુંભારને પોતાનાં અંતરમાં અવર્ણનીય ભાર અને દુઃખો ભરાતા હોય એવું લાગ્યું. અડપથી તેણે ખૂંધાના માથા પર હાથ મૂક્યો. અને તેને હિમ-માંથી જગાડવાનો પ્રયત્ન કરતો હોય તેમ તે લાચારીભર્યા સ્વરે બોલ્યો : “દોસ્ત ખૂંધા ! તારી સલામ નાચાની છે એવી ટીકા કરવા બદલ મને માફ કરજો. દોસ્ત, હું એવું કંઈ કહેવા નહોતો માગતોઃ કારણ કે મને પોતાને જ એ સલામી બાબત કશી ગતાગમ નથી...”

અને પોતાનો એક મિત્ર આ દુનિયા છોડી નાચ તે પહેલાં તેની માશી મેળવી લેવાની કુંભારે વશ્વાત્તાપ અને દુઃખપૂર્ણ દિલે રાહ જોઈ પણ....

કશે જવાબ ન મળ્યો.

[યુરોપને મહાસ્મર્યાન કરતાં ઉલ્લાં મુદ્દ પછી જે દેશો પર નવયુરનાં પ્રભાત પ્રગટ્યાં છે એમાં યુગોસ્લાવિયા મુખ્ય છે. પરંતુ એ પહેલાંની રાત, દુઃખ સ્વાર્થોથી આંધળા બનેલ રાત અને નાઝીવાદના જુદાં અને દમનની કાળી રાતમાં પણ યુગોસ્લાવિયાને સદૃશ્યએ ન્યાય અને જનતા ખાતર નેતૃત્વ લેનાર પ્રમુખેનમાંથી એક પાક્યો હતો. એ હતો ટીટો...અધિકારને બેઠો લાલ તારક...]

યુગોસ્લાવના દોઝેશીયા પ્રતિનિધી ક્રાગોરી જુસ્લાના એમરેન નગરની ગોદમાં ગોંઠવાપણા પડેલા ક્લીનેટ ગામનો એક ઓજા નામનો લુહાર દૂરથી દેખી રહ્યો. એના હાથમાં લિગમેલો પણ અદ્ધર તોળાઈ રહ્યો. એની ધમલુ ધમતી ઝીઝી સવાલ પૂછતી નજર નાખી. એ બળાગોઃ “ પેલો આગ્યો પાછો...કંઈ નવું તોફાન કરીને. ”

એટલામાં રસ્તા પરથી ઉજળતો સરતો પાણીનો રેલો હોય તેવો એ આની પહોંચ્યો. એના આવતા પર બાપાનો સવાલ વણ્ટયો, “ ભાગી આવ્યો કે ! ”

“ રજ પડે ને ઘેર આવું તે ભાગી આવ્યો કહેવાય ? ”

છોકરાએ બાપાને જવાબ દેવાને બદલે એની મા પર સવાલ ફેંક્યો.

“ પણ રજ ચાની પડી ? ”

“ રાત બહાદૂરની રાણીને ફીકરો સાંપડ્યો...મોટો રાજકુમાર. ” છોકરો ભ્રમ રહ્યો.

એવાં બે વરસ વહી ગયાં ત્યારે આ લુહારની કાઠ એવી ને એવી લોટાં ટીપતી હતી. પણ એ બે વરસમાં લાવ લોયા ચઢ્યા હતા, ગરીબાઈ વધી ગઈ હતી. એનાં તોફાન તો વધતાં જ ગયાં હતા. હવે એ બાર વરસનો થયો હતો અને ચાર ચોપડીઓ લશ્કી નાખીને હંમેશની જેમ કોઈ નવા તોફાનમાં માથા પર વગાડીને ઘેર આવ્યો હતો. પેલાં લુહાર મા-બાપ એને પૂછતાં હતાં, “ માથામાં કેમ કરતાં વગાડી લાવ્યો ? ”

“જરાક લડાઈ થઈ ગઈ”તી.”

“તું બહુવા જાય છે કે રોજરોજ લડાઈઓ કરવા ?” મા ગુસ્સે થઈ.

“આસ્તરને બહુવર્તા જ ક્યાં આવડે છે તે ?” અને એ નાહો.

અને એ નિથાળેથી બિડી જળને આપાની કાઠમાં કામદાર બન્યો ત્યારે એની ઉંમર આર વરસની હતી. એણે આખું વરસ કામ કરતાં કરતાં બહારની દુનિયાની વાતો સાંભળી અને સંધરી કે એના મામથી થોડે દૂર એગરેમ નગર હતું અને ત્યાંથી દૂર દૂર બીજાં નગરો અને મોટો દેશ પથરાયો હતો. એણે નિશ્ચય કરી નાખ્યો.

એક મધરાતે બિડીને ચંપાતે પથએ એણે ધરતું કમાડ, બોલ્યું. ચૂપચાપ બહાર નીકળીને વાગમાંના ઝાડ નીચે ઘટેલા થોડાક પૈસા બવાજન ન થાય તેમ એણે બોદી કાઢ્યા અને પછી ચાલી નીકળ્યો.

એગરેમની એક હોટેલને બોલે ચૂકીને એ કહેતો હતો : “હું કમાવા આવ્યો છું...મારે સ્થૂં રહેવાની ગોઠડી બાડે જોઈએ છે અને...”

“શું ?” હોટેલવાળો આ વિચિત્ર ઝાકમ પર તરવરતી પ્રાણની રેખાઓ ગણતો હોય તેમ જોઈ રહ્યો.

“મારું નામ થોસીપ-ધોઝ...લખી લો” છોકરો બોલ્યો. પછી એ એગરેમમાં એક મકાન બાંધવાના મજૂરોમાંનો એક બન્યો. પછી એણે રેલ્વેની મજૂરી કરવા માંડી. પાછો એ રેલ્વેના ધાતુના કારખાનાને બારણે જોતો અને બોલ્યો, “હું કામ માગવા આવ્યો છું.”

અને એ કામદાર થયો. એણે પતરાં ટીપતાં એગરેમની : હવામાં બિડતી અનેક વાતો કાન માંડીને સાંભળી. ત્રણ વરસમાં ત્રણ વાર કામદારોને ઉસ્કેરવાના ગુના માટે એ જરતરફ ચલ્યો અને પાછો કામ પર લેવાયો. સૌથી નાનો અને સૌથી લાડીલો એ થોસીપ-ધોઝ બાલકન દેશોની ટર્ફની શહેનશાહ સામેની લડાઈના સમાચાર વાંચતો હતો. યુગોસ્લાવીયા પર અમરૂ કરનાર એસ્ટ્રીયા ટરકીને પડખે હતું તો ય દગ્ગાયકા ચંપાચલા બાલકન દેશો : બલીમ ટરકીને પાછું પાડતા હતા. એથી યુગોસ્લાવીયા ખુશ હતું. સરખસો નીકળતાં હતાં. સભાઓ બરાતી હતી. યુગોસ્લાવીયાના માલિક બની જોડેલા ઓસ્ટ્રિયન શાહીવાદને આ બધી ચળવળ પસંદ નહોતી એટલે એના કારખાનાના માલિકને પણ એ પસંદ નહોતું.

‘પણુ એણે તો આદ્યકનનાં લક્ષ્યક મિત્રશત્રુઓને મદદ કરવા આવતા ઓસ્ત્રિયામાં રહેતાં રહાવ વિદ્યાર્થીઓના કોરેમ આવતા એક પ્રતિનિધિમંડળનું માન કરવા કામદારોમાંથી એક કમિટિ બનાવી, અને એની સાથે આખી કમિટિને કામ પ્રરથી રગ્ન આપી દેવામાં આવી.

હવે એ અદ્યક વરસનો ઉમરલાયક બની ચૂક્યો હતો. હવે જર્મનદેશોનો ફેસર જગત છતવા નીકળવાનાં ડાંકનિયાન ગગગવતો હતો. ઓસ્ત્રિયાની હકૂમત નીચેના યુગોરશાય પર જર્મનશાહીવાદ લશ્કરમાં બરતી કરતો કરતો હતો. કામદારોની દરોળોને બરતીમાં બરીબરીને રીધી કવાયત કરવા રવાના કરવામાં આવતી હતી ત્યારે ૧૯૧૪માં આરંભાયલા એ પહેલા વિશ્વયુદ્ધનો સંક્રામ ખેડવા જવા એ પણ બધાઈ જતો હતો.

અને રશિયાના મોરચા સામે રવાના થતી અનેક દુકડીઓમાંની એકમાં એ પણ એક સૈનિક હતો, અને આઠે યહોર મોત વરસાવતા સમરંગલુની એક ખાઇમાં ગોઠવાયો હતો.

“રશિયન રહાવ બાઈ બાઈ” બાઈ તરફ દલોટ કરવા ધસી આવતી રશિયન દુકડીઓમાંથી એક વિકરાળ ગર્જના ગરજ બીડી. સંહારની ભૂમિ પર કેવો નવતર એ અવાજ હતો ! અને ખાઇની અંદરની દુકડીએ ખાઇની દિવાલો ઠેકી જતી બાંધવતાના બોલ પ્રિદાવી યંબી ગઇ.

બંદુકની ટાક પાછળ અમી ઉડ્યાં. નિયાત તાકનારી નજરો બાંધવતામાં ઉછળી બીડી. આક્રમણો ઉછાળો જનતાની સહોદરીથી સળવળી બીડ્યો. હથિયાર પરાજ્ય પામીને હેઠાં યાં. હથિયારોની ધાર પર લોહીની છોળો ઉછળવાને બદલે બાંધવતાની ગિરાદરી ઘૂંધવતી બેટી. મહાસંહારની ભૂમિ પર, મોતના વેરાન પર બહુ જીવનતીલા લહેરાઈ બીડી.

રસદેશથી સમરંગલુ સુધી દોડતો ચએત્રો એ અવામતો કાન્તિનાદ હતો. એ નાદ મોતની ખાઇઓ ફૂદી જઈને કાંટાની વાડો ટપી જઈને દેરાદેશના લડવૈયાઓને અનંદત સંભળાવતો હતો: “સૈનિક સૈનિક બાઈ બાઈ...”

માલિક ઝાકુઓએ માનવતાનાં લોહીમાંસ વેચીને નફા કરવા રમેલા લાખો સંક્રામો માનવતાના હતિહાસમાં પહેલી વાર પરાજ્ય પામતા હતા. એ પરાજ્યને પેશ કરનાર રસદેશ પર લાલ સૈનિક બનીને જનતાની આઆદીની સમાન બાંધવતાવાળા દુનિયા રચવાની રણકાક બોલતો રસનો વિજયી શ્રમ-માનવ અહીં સુધી પહોંચી ચૂક્યો હતો.

પણ મરણ પામતી ઝારશાહીના અમલદારોએ મોરચા પરથી પટ્ટીપકડીને એવા ક્રાન્તિકારીઓને મોરચા પરની જોલોમાં પૂરવા મંડિયા. એક કારાગારમાં એ ય પુરાર્ધ ગમે.

એવાં જે વરસો વહી ગયાં અને ૧૯૧૭ની સાલ લાલ બનીને આવી પહોંચી. ડરો કામદારોની લાલ દુકડીઓએ ખાવીને ત્યારે એક દિવસ એના કારાગારનાં કમાડ ખોલી નાખ્યાં અને એ પણ એક લાલ લશ્કરની દુકડીને સૈનિક બની ગયો. એ ઘાહીવાદીઓનાં લશ્કરો સામે લડ્યો. એણે રશિયા પર મરણ પાથરતા જાહાનદારો અને નફાખોરાના મારાઓ સામે માથું મૂકીને સંગ્રામ ખેડ્યો. એ લાલ લશ્કરની હરોળ દિપાવતો સાઈબીરીયામાં, શીનલેન્ડમાં, બાન્દીક પ્રદેશોમાં, કેકેશસ અને ફિગીયામાં સંગ્રામ ખેડતો ફરી વળ્યો.

અને છવનબર લોકજનતાની આઝાદીનો સિપાઈ બનવાનો એણે છવન નિર્ધાર કરી લીધો. એ નિર્ધારથી લર્થેભર્થે એ ૧૯૨૬માં પાછો યુગોસ્લાવ પહોંચ્યો.

ત્યારે યુગોસ્લાવ પરથી ઓરિફ્યુન માલિકી પરાન્ય પામીને હતી 'ગઈ હતી પણ વિજેતા બનેલા શાહીવાદોએ યુગોસ્લાવની ગાદી પર રાજ એલેક્ઝાંડરને ગોઠવી દીધો હતો. આખા યુગોસ્લાવ પર રજવાડી સરમુખત્યારી ઓધાર બનીને બેઠી હતી. યુગોસ્લાવપર રજવાડી સરમુખત્યારીનાં જાલીમ રાજ મંડાઈ ચૂક્યાં હતાં. અને એણે અવાજ મળ્યો "યુગોસ્લાવની તમામ પ્રજાઓનાં સમાન આઝાદ ઘટકોનું સમવાયતંત્ર આપણે રચવું જોઈએ."

પણ રજવાડાશાહીએ જનતાના અવાજને ક્યડો નાખવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. ૧૯૨૦ ની ચૂંટણીમાં ચૂંટાઈને રાજસભામાં આવેલા ૫૯ કામ્યુનીસ્ટ પ્રતિનિધિઓને એણે અરતરફ કર્યા. કિસાન પક્ષના તમામ પ્રતિનિધિઓને ગેરકાયદેસર જાહેર કર્યા.

પણ નવી નવી ચૂંટણીઓમાં લોકોએ એ જ પ્રતિનિધિઓને ચૂંટ્યા કર્યા. અને જવાબમાં રજવાડી પક્ષના એક વડાએ લોકપક્ષના આગેવાન રેડીચને રાજસભામાં જ વીંધી નાખ્યો. રાજ એલેક્ઝાંડરે આખી રાજસભાને બરખાસ્ત કરી દીધી અને ૧૯૨૮ ના જાન્યુઆરીની છટ્ટી તારીખે એણે પોતાની એક-દૃષ્ટિ સત્તા જાહેર કરી.

અને આખા યુગોસ્લાવ પર રજવાડી સરમુખત્યારી ઘાતકી બનીને ફરી વળ્યાં.

ત્યારે લોક નિરધારનાં કહુંકહું કહ્યો હોય એવો, એક પ્રદેશ પરથી બીજા પર, એક નગરમાંથી બીજામાં ભટકતો ફરતો અને ગામેગામ ઘૂમી વળતો એ, સિકારી કાળપગાઓની નજરમાંથી સરખી જતો પાનખર ઝગુની એક રાતે એક હોટેલના ઓરડામાં કાન્તિકારીઓની એક કમિટી ભરીને એકો હતો.

ત્યારે આખા મકાનને ફરતો પોલીસનો ભરડો ઓચિંતો આવી ગયો. ઓચિંતાં આખા મકાન પર પોલીસની ગોળાઓ વરસી પડી. પાછલી ખારીમાંથી ફૂટીને બાગી જવા જતાં એ તથા સ્થાયીશ્રેણી સાથે લોહીકુદાણ બનેલો પકડાયો. ;

અને યુગોસ્લાવ પરની સૌથી વધારે લપાનક જેલમાં એને જરકડી લેવાયો. કારાગારની હેવાનીયતની દૃઢ એના પર અનેક યાતન.ઓ જનીને તૂટી પડી. ચાર ચાર વરસની યાતનાઓ ઝીલતો, મરણના કિનારા પરથી ટપી જતો, જાલીમ અગ્નિપરીક્ષામાંથી પસાર થઈને પેલાદનો કહ્યો હોય તેવો યુગોસ્લાવનો માનીતો બનેલો એ મદ્યન છોડ હવે ટીસે તરીકે ઓળખાઈ ચૂક્યો હતો. આજે ૧૯૩૨ ના એક દિવસે એ યુગોસ્લાવના પાટનગર બેલગ્રેડમાં પ્રવેશ કરતો હતો.

આજે પાંચ વરસ પછી પાછો એ બેલગ્રેડ દેખતો હતો. આખા યુગોસ્લાવ પર અને પાટનગર બેલગ્રેડ પર શરૂ થયેલી દમનશાહીને દેખતો એ કારાગારમાં જકડાઈ ગયો હતો. આજે એ પાછો આવ્યો ત્યારે યુગોસ્લાવ પરની દમનરાજ પાંચ વરસ પૂરાં કરતાં હતાં.

આખું ગાડું ભરીને અનાજ વેચીને ગામડાંનાં કિસાન જોડાની એક જોડ ખરીદી શકતો એટલા અનાજના ભાવ નીચા ઉતર્યા હતા અને આખો દિવસ મજૂરી કરીને મળતા પગારમાં એક જ ટકનો રાહલો અને મર્યાની ચટણી મેળવી શકાય તેટલા મજૂરીના દર પણ નીચે ઉતરી ગયા હતા.

એવા પાંચ વરસ પછીના પાટનગરની હવા સુંધતો હોય તેવો ટીટો ભયાનક કારાગારની યાતનાઓ ઓળંગીને બેલગ્રેડમાં ફરતો હતો. સરકારની પરવાનગી વિના કંઈ જાણી શકવું તે સરકાર સામેનો ગુનો હતો. સરકારની પરમીટ વિના રેલગાડીમાં ફરી શકવું નહોતું. સરકારની પરવાનગી વિના બધાતા કોઈપણ મંડળો ગુનેગાર હતાં. સરકારની પરવાનગી કામ્યુનિસ્ટોને જીવવા દેવાની પણ હતી નહિ. એટલે સરકારી પરિભાષા કામ્યુનિસ્ટોને કામ્યુનીસ્ટ બેન્ડીટ મુક્તિમાંથી ઓળખતી હતી.

જાણે કોઈ એના તરફ ઝાંગળી ચીંધીને કહેતું હતું “ કામ્યુનીસ્ટ બેન્ડીટ ! ”

અને સરકારના પોલીસ ખાતાને જે ધર પર, જે વ્યક્તિ પર સરકાર વિરોધનો વહેમ આવે તે ધર જમ થતું, તે વ્યક્તિના ચાર પેઢી મુઢીનાં સગાંઓ હાથપર થઇ શકતાં અને જે ગામમાં સરકારવિરોધી પ્રવૃત્તિ ચાલે છે એવો વહેમ આવે તેવું આખું ગામ પણ ધરનારવિનાનું બનીને હાથપર થઇ જતું તથા ખાલી પડેલા ગામમાં સરકારના વફાદારોને વસાવવામાં આવતા. પાટનગર બેલગ્રેડ પર એ જ હવાના ઝોળા ઉડતા દેખતો એ પાટનગરમાં છૂપી રીતે ફરતો હતો. એની નજર સામે એ ખ્યાલના આકાર વધારે ને વધારે સાફ બનીને ઉભરાતા હતા. એક ખ્યાલ સંગઠિત લોક ધટકોનો હતો. બીજો ખ્યાલ સમસ્ત ઉદ્ધામ લોકોની લડાયક એકતાનો હતો. યુરોપમાં વસેલો પછી મશહૂર બનનારો લોકમોર્ચો (popular front) અહીં યુગોરલાવીયામાં ટીફીની રાહ બરી નીચે આકાર ધરતો હતો.

એ સંયુક્ત લોકમોર્ચો તમામ લોકપક્ષોનો બનતો હતો એ સંયુક્ત પક્ષોના સિદ્ધાંતોમાં ફેર હતો પણ રાહ એક બનતો હતો. એ એક રાહ રજવાડીશાહીના વિરોધનો હતો. એ રાહ યુગોરલાવીયાનું આઝાદ સ્વરાજ ધડીને એક બનીને વહેતો હતો. એ રાહ ભોમ-બીતર બન્યો હતો.

એ રાહનો આગેવાન ટીટો કહેતો હતો “ હવે અંદર બહાર એકત્રિત થએલાં આપણાં ધટકોને સરકારનું ગમે તેવું દમન પણ સંહારી નહીં શકે. ”

આખા યુગોરલાવ પર ક્રાન્તિનો એ રાહ અનેક રૂપ ધરીને સરકારનાં તમામ ખાતાંઓમાં, જીવનના તમામ ધંધાઓમાં પેસતો હતો. કારખાનાંઓમાં, ચાલી-ઓમાં, સરકારી મજૂર મંડળોમાં, પોલીસમાં અને લશ્કરમાં પેસતો હતો. અંદર જઈને એ રાહ યુગોરલાવની લોક આઝાદી માટે નવા મિત્રો મેળવતો હતો, નવી કુમકતી ગોઠવણ કરતો હતો અને એક વિશાળ મુક્તિ હિલચાલના પાયા ગાંધતો હતો.

અને તો ય એ રાહનું સંચાલન ભોમભીતર રીતે વહેતું હોવાથી પોલીસને હાથ આવતું નહોતું.

“ એકલો એ હાથ ચઢી નવો બોઈ એ... એકલા એને જીવંતો કે મરેલો ગમે ત્યાંથી હાજર કરી દો ” એવા યુગોરલાવના પોલીસખાતાની કચેરીઓના

હુકમ પોલીસ અમલદારો પર નીકળ્યા હતા. એકલા એને પકડી પાડવા પંદર હજાર પોલીસો અને ખાંધીયાઓ યુગેસ્લાવની જમીન પર એનાં પગલાં સુંઘતા રખડતા હતા.

ત્યારે ફાસીવાદે મડિલા સંહાર નીચે રપેનીશ માતાઓની કાખમાં રમતાં બાળકો વધારાઈ જતાં હતાં, રપેનીશ નગરો પર અહોનિશ આગ વરસતી હતી, રપેનીશ ગ્રામપ્રદેશો ભંડમસ્યત બનતા હતા.

ત્યારે રપેનીશ જનતાનું પાટનગર માડ્રીડ રોજ ને રોજ લોહી, લોખંડ અને અગ્નિઝળ ઉભેયતું, જગત જનતાની જોદાદતું ખંડિયરનગર બનીને અડગ બિંદુ હતું. એ મદાનગર પર દુનિયાભરમાંથી લોક આઝાદીની રણુદાક બનાવીને આંતરરાષ્ટ્રિય લડવૈયાઓ માડ્રીડના મોરચા પર મરી ફિટવા આંતરરાષ્ટ્રિય દરોગ રચવા આવી ચૂક્યા હતા.

ત્યારે એ પેંલુ એ મોરચા પર પંડુંચવા ઉત્તાવળો થતો મીલાનની એક હોટેલમાં બેઠો હતો. એને ઈટાલીની ફાસીવાદી સરકારેનો એક કાસદ પૂછતો હતો: “તમે અહીંથી ક્યાં જશો ?”

“ફ્રાન્સમાં... પેરીસ એકઝીમીશન દેખવા.”

અને થોડા દિવસ પછી એ પેરીસ પહોંચ્યો.

પેરીસ એકઝીમીશન દેખવાનું નામ લઈને આવેલા સેંકડો લડાઈકો અનેક દેશોમાંથી આવીને ફ્રાન્સની સરહદ ટપી જઈ રપેનીશ લોકમોરચા પર પહોંચી જઈ લડી લેવા... મરી ફિટવા અધીરા બન્યા હતા.

માનવજાતની માનવતાહરી મરદાનગીની ત્યાં મહેરિફ મંડાઈ ચૂકી હતી. માનવતાની નવી દુનિયાની મહોબ્બતના ત્યાં માંકુરા રોપાયા હતા. માનવ સંસ્કૃતિનો વિકાસ ત્યાં નડું જ પ્રકરણ લખતો હતો.

એ લેખનના અણપરમાણુ જેવા અદારો બનવા ત્યાં મોરચા પર પહોંચવા ઈટાલીયનો, અંગ્રેજો, ફ્રેંચો, અમેરિકનો, રસોવેનીઓ, ગ્રીકો, પોલ, એક, જર્મનીયનો અને બીજા અનેકો અનેક ભાષાઓની એક નેમવાળી ગરવી ગિરા રચતા ઉભરાયા હતા.

“અપભ્રંશ સૌ સંગઠિત બનીને આપણા સૌના એક મોરચા પર પહોંચીએ.” એ પેરીસ પહોંચીને સૌનો સમાગમ કરતો આંતરરાષ્ટ્રિય બિગેડની વાત કરતો હતો, “આપણી ઇન્ટરનેશનલ બિગેડ બનાવીએ.”

અને એણે આંતરરાષ્ટ્રિય શિગેડના સંગઠનનો પહેલો આકાર ધણે. એ શિગેડ એક લઘાયક સંગઠન બન્યું. એ શિગેડમાં નવા આવતા દેશદેશના લઘાયકોની અવરજવર, તેમનાં લઘાયક ઘટકો, તેમની તાલીમ અને તેમનાં આકૃષ્ટો તથા ખાણીપીણીનાં પણ સંગઠન રચાઈ ગયાં.

સ્પેનના લોકમોરચા પર પહોંચવાના રસ્તાઓના, ટુકડીઓના, વ્યવસ્થાના નકશાઓ તૈયાર થયા. સમવપત્રકો ધણ્યાં. આંતરરાષ્ટ્રિય શિગેડનું સંગઠન એની રાહજરી નીચે તૈયાર થઈ ગયું.

આખા યુરોપ પરથી આ શિગેડમાં આવતા હજારો લઘાયકોને ક્રાન્સમાં અનેક રીતે, અનેક રસ્તાઓથી, ઉતારવા આ સંગઠને અનેક યોજનાઓ તૈયાર કરી. એ યોજનાઓના આંક નકકી કરવા એ યોજનાઓના અંદાજ અને અમલ ગ્રંથવા, ટીટાની ભોમ-સિતર કારવાહી ક્રાન્સમાં બેસી ગઈ. એ કારવાહીની સુકાન ધરતો દીટો સ્પેઈનના લોક-સમરાંગણ પર પહોંચવા આવતી યુગોસ્લાવના સેંકડો જુવાનોને વળાવતો ધનમાં દહેતો હતો:

“જગત જનતાની એ જોડાઈના મોરચા પર માર્યા મૂકીને પાછા આવી પહોંચેલા ત્યાં તો આપણા યુગોસ્લાવ પર લોક આજ્ઞાદી રચવાનો જનસંગ્રામ જગતી લાડ્યો હતો.”

અને એક વિહરાજ દિવસ દોડતો આવી પહોંચ્યો.

એ દિવસની મધરાતે આખું બેલગ્રેડનું આકારો વિમાનોથી જ્વાઈ ગયું. બેલગ્રેડની હવામાં એક કવાનક ધુરધુરાટ ઉભરાઈ ગયો. બેલગ્રેડની મધરાત દોડાળાઈને જમી ઊઠી. બેલગ્રેડનાં જાપરાં પરથી મધરાતની ઊંઘમાંથી જમી ઊઠેલાં લોકો આકાશને ઝાળખવા લાગ્યાં મઈ ગયાં.

અને ત્યાં તો કાઠએ જૂસ પાડી, “એ તો જર્મન બોંબરો છે” અને આઘાત જેવા એ સમાચાર બેલગ્રેડને પૂણેજોંયરે સંચરી ગયા. એ સમાચારમાં અજાણખી સાથે બીકતો કંપ બેલગ્રેડના જીવનમાં ઊતરી ગયો. પણ “આપણું નજર તો મુક્ત નગર તરીકે જાહેર થયું છે. અને...” અસંભવ લગતાં ખતાવને ખાનવાની આનાકાની હજુ આરંભથી દેખતી હતી.

હાં તો વિમાનોએ ફૂલકાઓ દેવી શરૂ કરી. બેમાં ચએલાં લોકોનાં મોખાં પર બોંબ વરસવાં માંડ્યા. બેલગ્રેડનું સ્ટેશન ચીસો પાડતું ઉંખરી પડ્યું. બેલગ્રેડની મારાતોની દિવાલો સડી જવા લાગી. બેલગ્રેડનો લોકસમુદાય મોતથી બચવા મઠાંની ઓથે બરાઈ જઈને મરવા લાગ્યો. બેલગ્રેડના રસ્તા

પર બેઠીની સેરા કરવાં લાગી. બેઠેઝની છત્રી પરથી અગ્નિશિખાઓ ઊઠવાં લાગી.

બેઠેઝ નગરમાં મહાંના દગ્ધામાં સતેજા ચહેરાઓ સાખ પૂરતાં હતાં, “એ જ જર્મન વિમાનો છે.”

ખીલ નંબરનું વિશ્વયુદ્ધ દવે યુગોસ્લાવના પાટનગર પર પહોંચતું હતું. નાઝી જર્મનનાં બોમ્બરો દવે બેઠેઝ પર આવી પહોંચ્યા હતા.

“આપણે દવે આ વિભાગ દોડી દેવો જોઈએ, રેસન પરનો ખીલો હલેલો આવી પહોંચે તે પહેલાં...અને તે પહેલાં જ આપણે જીટોને ક્ષેપી કાઢવો જોઈએ.” એક ભોમ્બલિટર આવાસમાં પાંચે, એના ભેજાઈને કહેતો હતો, “એના રહેઠાણ પર તો બધું બેસી ગયું છે...હાલ્ય મીટો જીવતો રહી નહિ હોય...” બોલતા મે જલ્દી ગમગીન નગર નાખતા ચાલ્યા ગયા.

“આવધાન લઈને જાએ...અને હું જ આવી પહોંચું છું...મીટો મરે નહિ...એ આવાસ નીચે આપણું મંજૂરૂત બોંબડું છે...અને આપણાં હથિયારોના ભંડાર પણ...” બોલતો આગેવાન પેલા જલ્દીની પાછળ રવાના થવા નીકળ્યો. એને નીકળતાને અંદરના એક સાથીએ અટકાવ્યો “પોલીસ આવી પહોંચશે તો !”

અને પેલો ખડખડાટ હસી પડ્યો, “એ તો પહેલે જ ધાકે દરમાં દોડી ગયા હશે...બધા બહાદુરો...પણ એ બહાર નીકળે તે પહેલાં જ કાલ્ય જર્મનો આવી પહોંચશે. આપણે એકદમ ઉતાવળ કરવી જોઈએ.”

પછી એક દટાઈ ગએલા બોંબરા પરનો બોજ કટલાએ લોઢા ઉતાવળા દર કરવા મંડી પડ્યા હતા. એ બોજ નીચેથી દટાવલાં હથિયારોના ભંડાર બેઝો એક પડછંદ દેહ સળવળતો બેઠો થયો. એક અહોભાવ સૌ પર છવાઈ ગયો. પેલો બેઠો થતો આકાર આસ્તેથી ઊઠ્યો અને હસ્યો, “ઠીક થયું તમે મને કાલ્યો તે...મારે આવી રીતે દફનાઈ નહોતું જતું.”

પછી જીવતા રહેલા ક્રાન્તિકારીઓની ઉતાવળા ક્ષમિટિ બેઝી, અને ઉતાવળો નિર્ણય ધડીને ઊડી,

“જર્મનો આવી પહોંચતા હશે...જે આયુધો સેવાય તે લઈને આપણે તાબડોતગ આપણા જંગલ-આવાસમાં જીવતા રહેવાં બધાએ પહોંચી જવું જોઈએ.”

પછી જંગલના આવાસની કિનારી, પરની એક ખૂંપડીમાં પાંચ સાથીઓ સાથે ટીટો આવી પહોંચ્યા ત્યારે એ ખૂંપડીમાં રહેતો બેરખંધ યુગોસ્લાવ પર આવી પહોંચેલી જર્મન સદાઈ વિષે કથું જ બોલ્યો નહોતો એટલી એ સદાઈ વિજળાવેગી અને અચાનક હતી. એ ટીટોના અવાજમાં નવા શબ્દોને અજાણીથી સાંભળી રહ્યો. આજસુધી અનેકવાર ટીટો એના મહેમાન બન્યો હતો. પણ આજે હતી તેની સખત રેખાઓ એના મહેરા પર એણે ક્યારેય દેખી નહોતી. આજે જેવે સંજાનો હતો તેવો ધીર ગંભીર પણ ગહન જેવો અવાજ એણે ક્યારેય સાંભળ્યો નહોતો.

“મેન્ડીય તું પાછો બેલગ્રેડ જ અને ત્યાંથી આપણા જંગલની શુદ્ધિઓમાં હથિયારો રવાના કરવાનું શરૂ કરી દે...એકધારી રીતે...છેવટ સુધી...અને ખીસો-પોલકર આપણે પહેલો કાઠાર બનશે...પછી ત્યાંથી આગળની પાત હું સમાધી લઉં.”

એવો યુગોસ્લાવ પર નવો કાળ બિગી નીકળ્યો. યુગોસ્લાવનાં જંગલોમાં નવી હિંસ્યાલુ સંચરતી ચાલી. યુગોસ્લાવનાં ભોમભિતર ઘટકોની ભાળ કાઢતો ટીટો બેલગ્રેડની નજીકના જંગલમાં કાન્તિનાં પહેલાં એધાણું ગોઠવી રહ્યો.

પણ બેલગ્રેડમાં જ્યારે મેન્ડીય પહોંચ્યો ત્યારે આખું બેલગ્રેડ નગર જર્મનીની આજુ નીચે પડ્યું હતું. બેલગ્રેડ પર જર્મન ચોકી પહેરા ગોઠવાઈ ગયા હતા. બેલગ્રેડનો કારભાર જર્મન હકૂમતની કારવાહી ચલાવતી હતી.

એ કારભારે બેલગ્રેડનો કબજો લેતાં પહેલાં પાણીની ટાંકીઓ ઉરાડી દીધી હતી. એટલે બેલગ્રેડની વસ્તી ડાન્યુબ નદીનાં મેલાં પાણી પીને રહેતી હતી. પણ જર્મનો મારે ચોકખું પાણી લેવા મોટી મોટરરુકો રાજ રવાના થતી હતી. એ કામગીરીનો મુખ્ય આગેવાન મેચાક હતો. જર્મનોની એ કામગીરી બાબતમાં એણે તનતોડ મહેનત અને પ્રામાણિકતા દાખવ્યાં હતાં. કાયર ધિગેડનો એ એક વખતનો આગેવાન કારકર આજે મોટર રુકોની લગાર હાકતો રાજ પાણી લાવતો હતો.

જર્મનોએ આનંદ પામીને એને બેલગ્રેડની બહાર જવા આવવાનો પરવાનો લખી દીધો હતો. એના કબજામાં પેટ્રોલનો સાગ એવો જથ્થો હતો.

પણ ટીટોનાં પુરાણા ભોમભિતરનાં સંગઠનનો એ કાયર ધિગેડનો કામદારનો આગેવાન હતો. મેન્ડીયે ઘોડેની નવી કંમિટિમાં એ જ મુખ્ય હતો.

તેથી પાણી ભરવા જતી ટાંકીઓમાં જંગલના પહેલા ભોમભિતરમયક બીલો પોલ પર લઈ જવાનાં હથિયારો એ ટાંકીઓમાં ખડકતાં હતાં. એટલે જ ખાલી મનાતી ટાંકીઓ જતી વેળાએ પાણી ભરીને પાછી આવતી તે વખત કરતાં વધારે ભારે હતી.

એટલે જ એક ખાડી પર જર્મનોએ કામચલાઉ નાખેલો એક પોન્ડુન પુલ એક વાર એક મોટર લોરીના ભાર નીચે હેડા પરથી મરડાઈ પડ્યો. એક મોટા ધડકા ટાંકીની અંદરથી દરમયી ઊડ્યો. આઘાત પામેલી જર્મન ચોકીના પાસેના સૈનિકો દોડી આવ્યા.

પણ ત્યારે મેન્ડીય બીલો પોલ પર તાકીદે ખચર પહોંચાડવા ભાગી ચૂક્યો હતો. પાછળની મોટર-ટ્રોકા હથિયારથી ભરેલી ગિરફતાર ઘડી હતી. મેચાક, પણ બીજા વીર સાથે ગિરફતાર ઘડી ગયો હતો.

પછી જર્મન જંદલાદોનું વાતનાધર આ એકવીસ મરજવા પર વાતનાઓ વરસાવનું તૂટી પડ્યું. વાતનાધાર નીચે સરીકનાં અંગે અંગે પર પીડાઓ પાથરતા જંદલાદોના સવાલમાં એક જ જવાબ છવનની જાનદશામાંથી સરી જતો સંજગાથા કર્યો.

કેવો એ પ્રયત્ન પ્રતિકાર હતો ! માહિતિ આપવાનો આવો પ્રાણવાન નકાર સંભળતા નાઝીજર્મનો લોકજનતાના પ્રાણનો પહેલો પરચો પામતા હોવાનું બનીને તૂટી પડતા હતા.

પછી જર્મન અદાલતના ન્યાયે આ અણુનમ એટ્લીસ માનવાને વીંધી નાખવા ઊભા કર્યા. એકવીસ અવાળો ઝીલતા દીટોની રણહાક મજબૂતા યુગોસ્લાવના એકવીસ દીકરાઓએ આખા બેલગ્રેડ પર આઝાદ યુગોસ્લાવની રણહાક સંભળાવી.

ત્યારે ૧૯૪૦ નો મે મહિનો શરૂ થયો હતો. ત્યારે દીટો જર્મનોની ચોકીઓ વઢાવીને બેલગ્રેડ નગરમાં પેઢે હતો.

ત્યારે યુગોસ્લાવનો સૌથી વડા ઉમેદદાર ડો-ઈવાન રીબર બેલગ્રેડમાં છૂપો રહેતો હતો. એણે વીશ વરસ પહેલાં યુગોસ્લાવની આઝાદીની લડતની શરૂઆત કરી હતી. આજે યુગોસ્લાવ પર ભોમભિતર ઘટના થીને જવાબાપુષ્પી પર અડવાની મસલત કરવા દીટો ડો ઈવાન પાસે આવી પહોંચ્યો હતો.

અને બંનેએ આખા યુગોસ્લાવ પર જર્મનો સામે જંગતી કરવાની લોકજેદાદ અને ઝેરીતા હીલચાલની આખી રૂપરેખા અને વિગતો ઘડી શક્યાં. જર્મનો સામે જતી-જંગ બેઠવાનો લોકમોરચો સંયુક્ત ધડાચો.

અને સંયુક્ત પ્રજાપતી રણુહાક લઈને દીટી રવાના થયો.

પછી ૧૯૪૧ ના જુનના ૨૨ મા દિવસે હિટલરે રૂસ દેશ પરના બે હજાર માઈલની સરહદો પર આક્રમણ આરંભ્યું તે પહેલાં ખરાબર એક વરસથી યુગોસ્લાવનાં ગામેશામ અને નગરો પર ડો-ધવાન અને દીટીની સંયુક્ત યુગોસ્લાવની રણુહાકનાં જાહેરનામાં લાખોની સંખ્યામાં ગિડ્યાં.

આખા યુગોસ્લાવનાં દેશભક્ત દીકરા દીકરીઓને ગેરીલા એકમેતો પ્રતિ-કાર રચીને ફાસીવાદને મારી દેવાવાનાં રણુદ્વંદ્વિ યુગોસ્લાવ પર ગાજી ગિડ્યાં.

૧૯૪૧ ના એપ્રિલમાં જ દીટીની રણુહાક ગળવતા ગેરીલા હરોળ સ્લો-વેનીઆમાં રચાઈ એપ્રિલના ૨૦ મા દિવસે જર્મન આક્રમણખોર સામે સ્લોવે-નીયન મોરચો રચાયો અને ખુલ્લો થયો.

૧૯૪૧ ના જુનના પાંચમા દિવસે સરખીઆમાં ખાસજીવો આગળ લાંટી ગેરીલા દુકડીઓએ જર્મનો પર દરયો કર્યો. ત્યાંની પર્વતમાંજ ગેરીલાઓની ગ્રવણીથી જીવતી બની ગઈ.

પછી જુનના ૨૨ મા દિવસે હિટલરે રૂસદેશ પર ચડ્યો.

પણ જુલાઈની અધવચમાં દીટીના ગેરીલાઓની પાંચ હરોળો મોન્ટેનીગ્રો પર વટી પડી. આખા યુગોસ્લાવ પર લોકજોડાદનો ભુંગયો વાગ્યો. યુગોસ્લાવની કમદાર-કિસાન જનતાએ નવાજાનની રોશનીમાં સળગી જઈ દુધમલ દીકરા દીકરીઓને જંગલોમાં વળગ્યાં. રણુહાક અનેલા દીટીના નામનું રજોપું દેતાં યુગોસ્લાવનાં માવતરો ગેરીલાઓના દણોપાણી અને ખચાવની હરોળો બનીને યુગોસ્લાવની ધરતી પર પથરાયલાં દુવા દઈ રહ્યાં.

યુગોસ્લાવ પર જનજોડાદની ઐતિહાસિક છબી ખૂલ્લી મૂકાઈ. યુગોસ્લાવ પર ચાર ચાર વરસનો લોકસંગ્રામ જવાયો. યુગોસ્લાવ પર જનતાંની આઝાદીની રણુહાક અગ્નિ પરીક્ષામાં ઊતરી ચૂકી. એ રણુહાકના પ્રાણનો ગિચો હોય તેવો યુગોસ્લાવની જનતાનો બાદકન પ્રદેશ પર એક લાલ તારક ગિચો. એનું જ નામ દીટી.

સ્વાધીનતાને સત્કાર

[સ્વાધીનતા કોને નથી સ્પર્શતી ? ' સંસ્કાર ' મુદ્રણ વગેરે વ્યવસ્થાને અક્ષાત્રે ખાસ અંક પ્રકટ ન કરી શક્યું. પરંતુ લેખક અને કવિઓ દેશની લાગણીનાં સ્પર્ધન જીવવામાં કદિ પાછા પડ્યા નથી. અમને મળેલી અનેક કૃતિઓમાંથી શક્ય તેટલી સાનંદ અંગે રમૂ કરી છે. એ નિરાનુસાણી દૃષ્ટિ અને લાગણીઓને અમે આપણી સહુની એક જ શુભ ઝંખનામાંથી ઊભી કરી સંપત્તિ તરીકે આંખકારીએ છીએ.]

નવા પંથ પર ચલો

— મગનલાલ આંદલિયા

જુની કેડીડ તજ હંસલા
 નવા મારગે ચલો,
 હંસલા, નવા પંથ પર ચલો !
 તૂટ્યા કાચની તજ કટખીડ
 સાર્વાં મોતી ચરો
 હંસલા, જુના પંથ પરકરો !....હંસલા !...
 ધરતીનાં ઝરણાં સૂકામાં,
 સૂકામાં જો ચરો;
 જીવન પર જમડૂતો જેની
 નામી રોષક નળા...હંસલા !...

અને સંયુક્ત ધડાવતી રણહાક લઈને દીટા રવાના થયો.

૧૯૪૧ ના જુનના ૨૨ મા દિવસે હિટલરે ૩૫ દેશ પરના બે હજાર માણસની સરહદો પર આક્રમણ આરંભ્યું તે પહેલાં ખરાબર એક વરસથી યુગોસ્લાવનાં ગામેગામ અને નગરો પર ડો-ઘવાન અને દીટાની સંયુક્ત યુગોસ્લાવની રણહાકનાં જાહેરનામાં લાખોની સંખ્યામાં ઊડ્યાં.

આખા યુગોસ્લાવનાં દેશભક્ત દીકરા દીકરીઓને ગેરીલા એકમોનો પ્રતિ-
દાર રચીને ફાસીવાદને મારી હટાવવાનાં રણદુર્દ્વલિ યુગોસ્લાવ પર
ગાજી ઊઠ્યાં.

૧૯૪૧ ના એપ્રિલમાં ૪ દીટાની રણહાક ગજવતા ગેરીલા હરોળ સ્લો-
વેનીઆમાં રયાઈ. એપ્રિલના ૨૦ મા દિવસે જર્મન આક્રમણખોર સામે સ્લોવે-
નીયન મોરચો રચાયો અને ખુલ્લો થયો.

૧૯૪૧ ના જુનના પાંચમા દિવસે મરખીઆમાં બોસ્નિયો આગળ લાંબી
લેવા દુકડીઓએ જર્મનો પર હુમલો કર્યો. ત્યાંની પર્વતમાંળ ગેરીલાઓની
વશીયતી હવતી બની ગઈ.

મુક્તિદિન

-ઉશનસુ

['મુક્તિદિન,' '૧૫-૮-૪૭ તું' પ્રભાત, 'નવા વિશ્વસ્યતના સર્જકને' અને 'પ્રસ્થાન' એ ચાર કાવ્યોમાં કવિ સ્વાતંત્ર્યના આંતરિક મૂલ્યોની અગ્રહ્ય કથે છે.]

મુક્તિદિન

એકેકેએક સ્વતંત્ર આજ નિઝના ઉત્કર્ષ અર્થે, હવે
આવો માનેવીસંઘ ગીત નિઝનું ગાઈ ગગનવો દિશા
હોઈનાદ 'સ્વરે' બરો ગગનનું બ્હોળું પવાણું પ્રિય
માંણો મુક્ત હવા, સુમુક્ત સઘળું આજે નિસર્ગે થતું.

આજે સિંધુ સ્વતંત્ર તું, ગરજજે તું રવૈર, ના કોઈની
આજે માલીકી તાહરાં જલપરે, તું મિત્ર માનવ્યનો
આજે કોઈ પ્રમાન, રાષ્ટ્રપણ ના, આજે કુટુંબીજનો,
આ મેળો વસુધાતલે, બિજવળે સ્વારાજ્યનો ઉત્સવ

આજે દીન દસિત એ પતિત ના, સૌ એવડા પ્રેમથી
રહાઈ એ કર નીકળો, નવ રહો આ કૃચ્છમાં કા પીછે,
આજે ના ફરમાન, કોઈ ઉપર કોનો નથી હલ્લ કો.

ના કો બધું રહે જુઓ, ન બર રહે, ખુશ્લા મહી નીકળો
રહે બધાયલી માત્ર શક્તિ, કુંધતી એકા પરાધીનતા.

હાવાં આજ ચક્રી વિમુક્ત સદુતા પ્રાણે તનો ને મન
આજે શક્તિ વિમુક્ત નિઝનિઝની જાણા ક્ષિતિએ લઈ

પ્રસ્થાનો કરશે સુમંગલ દિશે, આજે ભૂખ્યા પામશે
સૌના જેવું જ ભોજનેષિત અને નાગાં, અનિદ્રિતન
પહેરી વસ્ત્ર રૂડા ધરે નિવસશે, ને પ્રેમ પોતે હવે
સૌના અંતરના બધા અવશ્યજો સંમાજશે દંડથી.

આજે પૃથ્વી પ્રસન્નશે રસદસે, આજે ઋતુઓ બધી
પોતાનું વિતરી ! સુમંગલ કંમે ઋતંબરા સર્જશે.

આજે જીવન સુંદર, ક્ષિતિશ્રીયે આજે વધુ સુંદર
છે તેથી અદ્ધા રૂપે વિજયશે આજે મહાસુંદર !

પંદરમી યોગસ્થનાં પ્રભાતે

જીવ્યો જીવ્યુ' કે પ્રભાત નહિ ! ખોલી જો ખારણું,
શીળા સુરભિ દહેરીઓ નીકળી કે ઉપરાધિની ?
નિદ્રાજ નરી ડાકિયું કરી ઉઘાડી ખારી ચકી
હંમેશ કરતાં પ્રસન્ન હોસતી ન પ્રાચી દિશા ?

યુગોયુગ સમાં અસંખ્ય વરસોનું ઘસતવ લે
જતી રજની આ, પ્રભાત ફટશે મહાસુક્રિતના
મહોત્સવ સમુ', સુવર્ણતણી પાંખ ધારી ઉઘા
ધડીકે મહીં બહારે ફડફડાવી, છેલ્લી નિદ્રા
ગુલામી તણી આજની સહલ આપણી. લગભગ
જવાય ખૂટી આવી, અર્ધે ધડીમાં જ સૌ આપણે
સ્વતંત્ર હજી, નવા મળસકે નવા વાલુમાં.

નવેશ્યો તમને કયું જ રજમાત્ર આશ્રય કે ?
રખે વિહંગપ્રાણનાં યુગયુગો રહ્યાં પિંજરે
જીડે ત નવલા પ્રભાતમહીં, છોડી મૂક્યાં છતાં
મને બધ રહે : ન કે જૂલી ગર્વા અનબ્યાસથી
સ્વતંત્ર બહુ અસીમ મહીં પાંખ વીંચી વીંચી ?

ઊઠો પડી ગયું પ્રભાત, સહુ ખોલી દો બારણાં
બહાર નીકળો બધાં, પડી રહેા ન બધાયલાં
નવો પવન માણવા સહુ ચલો, રી ખુલ્લા મહો.

અરે, પછું બધું જ આમ ક્યમ મ્હાન જેવું દીસે ?
દીસે ગગન મ્હાન, પ્રાચી પછુ મ્હાન મેલી દીસે
ગંથો પવન સૌંદર્ય બંધે પડી કે પંચા મુખ શો
તરુવર હલે ન પછું મહો, કાળ કે શબ્દે
પડી ધરધરે ગયા ફરકતાં ય રાષ્ટ્રધ્વજો
પ્રભાત કુસુમો ય તે અરધ ઊઘડી ને પછી
ખુલેલ અરધી કંઠા સમ રવાં, ન પૂરા ખૂલ્યાં.

જરીક ખોલીને અરે, અટપી આ કાતુ યે ગઈ
રવાં સકળ પંખીગાન, ઉરનાં ગળે આવીને.
બધી અરધ કાઠીએ કરી દઈ ધન દર્શની
અરે, જગત શોકદિન અહા! આજ પાળે છ શું ?

(ત્યહો બીંતપરે નિહાળ્યું : હસતા નથી મહાતમા
ગંભીર કંઈ શોકનાં ધન દીસે ધરાયાં મુખે.)

હમેશ હસતા તમે મુખથી બોખલે બાપુજી !
સદા સરેલ કો શિશું સમ પ્રસન્ન અત્યોન્નવે
અહો, સકલનાં ઉરો દલદલે વીધી નાખતી
ઉરો કોંણુ મજનનાં ય પીગળાવતી, ગંભીર
સમુદ્રતલસાંતિને ય મથી નાખતી આપની
રહી નીતરી આંખ શોકમય ખિન્ન ચશ્માં પૂઠે.)

અહો ! જનની ભાંડુએ જ મળી રહેંસી નાખી (પિતા !)
હવેજ જનની તણા અરધ ભાગ કો રોટલા-
તણા અરધ દૂધ સમ જ દાપ વહેંચી લીધા !
તમારી જનનીપ્રીતિ ત્યહો જ દાપ ! સો સો ઊંઘા
ચક્રી ચક્રિતા યઈ, નિજ સ્વકીય માબેમમાં
અગમ્ય પરદેશી રે યઈ ગયાં લુઓ ! ભાંડુઓ.

તમે સંસ્કૃતવિદ્યાના નગરવાસી, તેં ચે પિતા !
 યંયા નિજ ઘરે વિદેશી કંઠ કટલા ખંડમાં !
 તમારી પ્રીતિતો પિતા, અખિયમાત આલા તણો
 બૂલેલ તમ બાકુડાં તમ હરે અધિકારને !
 ન આજ દિન મુક્તિતો તમ મુખે ન્યહીં ખિલતા
 ન્યહીં લગણુ આપના મુખપરે રહે ખિલતા
 ત્યહીં લગણુ મુક્તિતો દિન હજુ અમારો હરે,
 ન આજ દિન મુક્તિતો, નવ હજુ રથપાણુ પિતા !
 તમારું અહીં રામરાજ્ય હરસોઠ કરે ઉરે.)

નવા વિશ્વઝૂલના સર્જકને

હું તારા ઉરને પરાજિત થવા દે પ્રેમથી સર્વથ
 ને એ પ્રેમ બલે સુશાસિત થતો નિષ્પક્ષના હંડથી
 તારો હંડ રહો સદાધૃત અહીં કલ્યાણુ કરે કરે
 ને કલ્યાણુ કહો વિશુદ્ધ તપના સંમાર્ગને ને ઋતે.

તારા શાસનમાં પ્રકુલ બનજો સૌ શાસિતોનાં મન
 હે સજા નવમાનવી ઋત તણા સદૃતના વર્ધક !
 તારો શાવ યથાપ્રિય, જ્યનું ધાઓ દિશા આસન
 બધોઝહેક, સામ્યપ્રિય, સધળા અદૃતના મર્દક !

પ્રસ્થાન

હો સત રસિયાં, હો સત રસિયાં

આયાની સંગે

રૂઢેશુ' તો રૂઢેશુ' એવા સાયાની સંગે.

- ક્ષણે ક્ષણે રૂઢેવી લાં યાને સત્ત્વતણી અવહેલા !
બાધો ગઠરી, બાધો કમગિયાં, બાધો લો સૌ થેલા
રે નીકળે, ચાલે સંધે-હો.

કહી દે લોકાંતે જે પાછળ પીડ કરીતે બિમા

'આમાં તમ પર જાળ નથીકા, આહ નથી, મનસૂઆ

રે નીકળે જીવન જંગે-હો.

ન્યાં શ્રમનો મહિમા સહુ જાણે શુદ્ધિતણીય પ્રતિજ્ઞા

ન્યાં શાસન સમતાનું ચાલે, પ્રેમ મહો દદ નિજા

દવિષ એ જ દિગતે-હો.

ન્યાં રખસંતોના દંડ નથી, તસ શાસન અનુત સામે

અંતરની વાણીનાં આસન સતસુદરને પામે

જે વેણ વાય તિલંગે-હો.

જે જાગ્રત રહે, પ્રાતરમાં સુપુષ્ટને ઉદ્બોધે

જે સંગાથે રાખો અવિરત નવ પ્રસ્થાનો શોધે

તે જન સંગ ઉમંગે-હો.

ગુલામી ગદ્ય ?

હવે કંગાલિયતને દુર્દશા બજશે ?

- રતિલાલ 'અનિલ'

[આગ્રહ નમ્ર]

દિવાળી ધડના તહેવાર તો હરસાલ આવે છે !

-ગરીબો પણ ખુશી તહેવારની દિલથી મનાવે છે,
નિરસતા નિત્યની ત્યાગી, હૃદયનું શુભ ખિલાવે છે.
ગરીબોના જીવનસમ હોય છે ખુશી ૫ દુઃકજીવી,
દિવસ તહેવારના જતા ખુશી થે જાય છે ચાલી.
દિવાળીના દીપકને ચંદ્ર ધડનો ખુશ કરે છે પણ,
ગરીબોના જીવનમાં મેશની લાગી નથી શકતા.

હમારી આશ આપીને હમી જતા એ તહેવાર !
હતાયા અંતમાં આપી જતા ખોટા દિલાસાઓ !
રહે છે વાદળાં ઘેરાયલાં મમનાં હમેશાં જ્યાં,
કદી એકાદ વરસી વાદળાં ત્યાં હર્ષની તો શું ?
હમેશાં તો જીવન-હિસ્લાસનો દુઃકાળ પતે છે !

જીવન સંગ્રામમાં અવસાન પામે લાગણીઓ જ્યાં,
સરસતામય જીવન સૌંદર્યને માધુર્ય હોયે ક્યાં ?
મધુરી લય નથી એમાં મધુરો ખોલ નવ એમાં,
ગરીબોનું જીવન સંગીત છેઃ ધોંધાટ-કકર્શતા.

પુરાતન ભવ્યતાની કલ્પના આનંદ આપે પણ,
સનાતન શૂન્ય એવા કાલ્પનિક આનંદથી મટશે ?

જીવનનો ધર્મ સાચો દેહનો એ ધર્મ પણ સાચો,
હૃદયની શૂન્ય સત્તાએ પૂરાશે પેટનો ખાડો ?

—મનાવ્યા આજ સુધી એમને બધન બતાવીને,
ગુલામીને શિરે કંગાલિયતનો દોષ દોળાને.

ગુલામી ગઈ! હવે કંગાલિયતને દુર્દશા : બરો ?
ગરીબોનાં જીવનમાં શું હવે આનંદ રેલાશે ?

હવે દગરો નહીં કોઈ દંધ ખોટા દિવાસાઓ,
હવે તો સાબિળા ચક્રો નહીં ખોટા ખુલાસાઓ :
સડી શેકેશે નહીં તેઓ હવે ઝાઝી નિરાશાઓ !

દિવાળી ઈંદની તહેવાર તો હરસાલ આવે છે !

અપૂર્વ ક્ષણ આજ

— હસિત ખૂચ

વધાવ ઉર મોકળે, પચિક હે ! ઉપા આજની !
અતેક પ્રગટી શમી ગઈ હશે નિહાળી ઉપા,
અપૂર્વ ક્ષણ આજ આ ઉદયની પરન્તુ મુદ્ધ;
કૃતાર્થ એવ થા ધરી સભર ગીતની અંજલિ !

તમિસ ધન કંટકે વિકટ વાટ ખૂંદી, ગયાં—
હશે ચરણ અંગ સૌ તપ છુંદાઈ, ઘેરાં હશે—
શ્રમે નયન તાહરાં, વ્યયિત કંઠ સૂકા હશે,
નસેનસમહો હશે વિકલતા, હશે તાહરાં—
ગયાં સહપ્રવાસીઓ મહીંથી કોઈ ત્યાગી તને,
વળી વસન ના, હશે બટકું રોટલો ના ખભે,
અરે ! ચિર સુપ્રપ્ત પદ તવ આત્મ કરું હશે—
હજીય ચકતું ન લોચન ધરી પ્રકાશે નવા !

વધાવ તદમી ઉપા; પચિક હે ! ઉપા આહવી—
હતી નવ ઊંડી કંઠી; નવ જવી હવે અંજમી !

વિવાહ રૂઢિના વણાટ

‘ સંસ્કાર ’ માટે ખાસ

લેખક : મહાપ્રહિત રાહુલ સાંકૃત્યાયન

સમય અનુસાર સમાજ હંમેશા અદલતો આવ્યો છે. પરંતુ, જુદા જુદા કાળ અને દેશમાં વારંવાર અદલાતા સમાજનું રૂપ પારખવું મુશ્કેલ છે તેથી સામાન્ય લોકો આ પરિવર્તન સહેલાઈથી સમજી શકતા નથી. ઘણાં સંજ્ઞાન અને સમજી માણુસો પણ વર્તમાન રૂઢિઓને અનાદિ કાળથી ચાલી આવતી સનાતન પ્રથાઓ માની બેસે છે.

ઉત્તર ભારતના કોઈપણ રહેવાસીને-પછી તે સિદ્ધિમાં હોય કે અસિદ્ધિ-આતે તમે કહેશો કે મદ્રાસનાં હિંદુઓમાં તો શું પણ કદર બ્રાહ્મણોમાં પણ મામા માથી તેમજ કુળનાં જાળકો વચ્ચે બેટી વહેવાર ચાલે છે, અરે પોતાની સગી બહેનની પુત્રી જોડે પણ લગ્ન કરી શકાય છે તો એ વાત તેમના માન્યમાં જ નહિ આવે ! ને આ ઉત્તર-વાસીઓએ થોડાં ઘણાં સંસ્કૃત પુસ્તકો વાંચ્યા હશે તો કદાચ તેઓ મામાની દીકરી જોડે લગ્ન થઈ શકે એ વાત માનવા તૈયાર થશે ખરો, કારણ કે તેમણે વાંચ્યું હશે કે અભિમન્યુએ પોતાના મામાની દીકરી વત્સલા જોડે લગ્ન કર્યું હતું. કૌરવ પાંડવોનાં વંશમાં તો આવા બીજા ઘણા દાખલાઓ મોજાદ છે. મોમાંસકો પણ કહે છે કે :

માતુલસ્ય સુતામ્ ઉદવા

હમોષામ્ ષ સર્વિષ્યામ્

... ..

ત્યક્ત્વા પાંદ્રાયણં ચરેત્ ।

(મામાની દીકરી, સગી અને સર્પિંડ કન્યા સાથે કોઈએ લગ્ન કર્યા હોય તો તેને છૂટાછેડા આપીને ચાંદાયણ મત કરવું જોઈએ.)

પરંતુ, મદ્રાસી બ્રાહ્મણોની, બહેનની દીકરી જોડે વિવાહ કરવાની વાત સાંભળીને તો દરેક ઉત્તરવાસી લાંછી ઉઠશે કે “ હિંદુઓ આમ કરી

એકે જ નહીં ! દેશ અને કાળની આવી પરસ્પર વિરોધી લોકરૂઢિઓનું સમાધાન કરવા માટે જ તો કહેવાય છે કે, “દક્ષિણે માતૃનિહન્યા” અને ‘ઉત્તરે માંજાની દાનમ્’ સ્વીકાર્ય છે. આવા આવા મતભેદો તો આપણે આજે આપણી નજર સામે બેઠે શકીએ છીએ. તો પછી, હજારો વર્ષોમાં વિસ્તરેલી પરંપરાનો વિચાર કરવા જતાં કેટલાંક મૂળભૂત પરિવર્તનો નજરે ચડે તેમાં શી નવાઈ ?

એક જમાનામાં જે પ્રથા, ધર્મનાં અભિન્ન અંગ તરીકે દેખા દે છે, તે જ બીજા જમાનામાં મહાપાતક તરીકે હૃદયૂત મતી દેખાય છે, કોણ નથી જાણતું કે વૈદિક કાળ અને ત્યારબાદ પણ અમુક વખત સુધી, ગૌમાંસ માત્ર યજ્ઞમાં જ નહિ મોટી મિળ્યાનીઓમાં પણ હટથી વપરાતું. માતૃ-સ્મરણીય મહારાજ રતિદેવ સાંકૃત્યત્તની બોજનશાળામાં, મહેમાનોની પરો-ણાગત કરતી વખતે દરરોજ બપોળે હજાર ગાયોનો વધ કરવામાં આવતો હતો ! (મદ્યમાનિ પચ્યેતે, દ્વે સદસ્રે નગ્ન તપ....*)

પરંતુ આજે જમાનો કેટલો બધો બદલાઈ ગયો છે ! અને લોકોને કહેવાની ‘તો વાત જ’ શું કરવી ? જો હું પોતે, સંકૃતિ ઋષિનો વંશજ સગોત્રોને જાણે આ વાત કહું તો તેઓ મને ખાવા જ દોડે ! તેમાં મારા ગુજરાતી સગોત્રીઓ જેવા કે કંડાળીઆ બ્રાહ્મણો, રિગુણ જોશીઓ, મેડતીઆ બ્રાહ્મણો તેમજ ઔદિયમાંના ગુજાર ગોણ પણ પાછો પડે તેમ નથી ! આ વાતથી એક વસ્તુ તો સિદ્ધ થાય છે જ કે આપણા આચાર વિચાર, ભક્ષાભક્ષના ખ્યાલો તેમજ વિવાહ પ્રથાઓ હંમેશા અચળ રહ્યાં નથી.

મહાભારત અને બીજાં પ્રાચીન ગ્રંથોને જોતાં તો એમ પણ લાગે છે કે, એક સમય એવો હતો કે ન્યારે, વિવાહ સંસ્થાનું અસ્તિત્વ જ નહોતું. ઉદાહરણ ઋષિની હાંતરીમાં જ તેમની પત્ની બીજા કોઈ ઋષિનો દાઢા ખાલી ચાલતી ઘઈ એ તેના પુત્ર શ્વેતકેતુથી ન જોવાયું.

તે માતાને રોકવા દોડ્યો પણ તેના પિતાએ તેને તેમ કરતા અટકાવ્યો અને પત્નીના આ વર્તનને સંનાતન ધર્મ ગણાવી પુત્રનું સમાધાન કર્યું * મહાભારતના કહેવા પ્રમાણે તો આજ શ્વેતકેતુ ઋષિએ વિવાહસંસ્થાની સ્થાપના કરી છે.

* મહાભારતગાથા.

x મહાભારત : અનુવાસન, પૂર્વ ૧૦૨

ન્યારે વિવાહસંસ્થા સ્થાયી બની ગઈ ત્યારે પણ કોણે મોની જોડે વિવાહ કરવો તે વિશે કોઈ ખાસ બંધનો ન હતા. ખૌધ ત્રિપિટક અનુસાર ઇક્ષ્વાકુ રાજાના દેશનિકાલ કુમારોએ પોતાની સગી બહેનો જોડે લગ્ન કરીને શાક્યવંશનાં બીજ રોપ્યાં. આજ વંશમાંથી ગૌતમ બુદ્ધ પાક્યા છે. બ્રહ્માના પુત્ર દક્ષ બ્રજપતિની કન્યાએ પોતાના પિતામહ જોડે (બ્રહ્મા જોડે) લગ્ન કર્યાં તે વાત પુરાણ પ્રસિદ્ધ છે.

ધરાનનાં સાસાનિ રાજવંશમાં બહેન બાઈ વચ્ચેનાં લગ્ન પ્રચલિત હતા. સિયામના રાજકુળમાં તો આજે પણ આ પ્રથા ચાલે છે. ગ્રામીન કોળમાં વિધવા બાબી દિગ્ગેર જોડે પુનર્લગ્ન કરે તે તો તદ્દન સાધારણ વાત હતી. ખરી રીતે તો દિગ્ગેર શબ્દની ઉત્પત્તિ જ તે સંબંધની સાક્ષી છે. દ્વિતીયવર-દ્વિવર-દેવર-દિગ્ગેર-દિગ્ગેર.

‘વિધવા’ અને ‘દિગ્ગેર’ આ શબ્દો અને તેની પાછળના ભાવો આર્યો ભારતમાં આવ્યા ત્યાર પહેલાંના છે એમ લાગે છે. હિંદી આર્યો અને રશિયન આર્યો ન્યારે એક સાથે રહેતા હતા ત્યારે પણ આ પ્રથા ચાલુ હતી એ વાત રશિયન ભાષામાં આજ પણ પ્રચલિત છે. તે ‘વદવા’ અને ‘દિગ્ગી’ શબ્દો પરથી દેખાઈ આવે છે. અને ‘વિધવા’ એ શબ્દ તો અંગ્રેજી ભાષામાં પણ ‘વિડો’ ના રૂપમાં મોજુદ છે.

વિવાહ સંબંધ અને બીજી પ્રથાઓમાં આ પ્રકારના ભાવોનું મૂળભૂત પરિવર્તન થયું છે તેમાં આશ્ચર્યચકિત થવાની કશી જરૂર નથી જ. સ્ત્રીઓ, આંજો છે તેમ હંમેશા પુરુષના હાથની કાંઈપુતળીઓ નહોતી રહી. એક સમય એવો પણ હતો કે ન્યારે, માણસ હજી ખેતી કરતા શીખ્યો નહોતો. માટીનાં વાસણો કે ચિકણા પરચરનાં હથિયારો પણ તેને વાપરતાં આવડતાં નહોતાં, શિકાર ખેલીને કે જંગલનાં કંદ, ફળ, મૂળ વીણીને લોહા નિર્વાહ કરતાં હતાં. આ કાર્યમાં સ્ત્રી પણ પુરુષ સમોવડ ભાગ લઈ શકતી.

પરંતુ ન્યારથી માનવી ખેતી કરતાં શીખ્યો અને પશુપાલન કરવા લાગ્યો ત્યારથી પુરુષને અધિક શ્રમ કરવો પડતો અને એ જોરપર તેનો સંપત્તિપરનો અધિકાર પણ વધવા લાગ્યો. જેમ જેમ સંપત્તિ વધારે બેગી થતી ગઈ તેમ તેમ પુરુષ, વ્યક્તિગત રીતે સ્ત્રીને વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં સ્વામી બનતો ગયો. તે જ પ્રમાણમાં સ્ત્રીનો કરજનો હલકો પડવા લાગ્યો.

કવિવર ભારતી

- સ્વપ્નસ્થ :

સમી સહીના આરંભ સાથે હિન્દુસ્તાનભરમાં સંસ્કારિક અને રાજકીય પુનરુત્થાનનો જે જીવાળ જીકરો તેણે અર્ધસૈકાથી સુતેલા દેશના કાંકા પર નવજન્મતિનાં ગાન ગાંડ્યાં. એ પ્રારંભિક પ્રયત્નોમાં કવન અને જીવનના બંને હાથે તાનિવનાડની ધરતી પર ઝાઝરી બલ્લભનાર કવિવર મુખ્યમંત્ર્યમં ભારતી તામિલનાડનાં હૈયામાં રમી રહ્યા છે. દિલ અને યુગ્મસ્થે તેલું નામ તો સંશ્લિષ્ટું જ છે, પરંતુ એનાં કામ અને જ્ઞાનનો યે એવો જ ગરવો મલિમા છે એ જાણવું જરૂરી છે. આપણા સંસ્કારિક વારસાની એ સમજદારી વગર આપણા નવાં દિલ ધડવાના પ્રયાસો અધૂરા રહેશે. એ માટે ઉત્કંઠા જગાડવા લખાયેલો આ આંકો પરિચય શ્રી. ગોવિંદ વિદ્યાર્થીની મૂલ્યવાન મદદને આભારી છે એટલો જ્ઞાતૃસ્વીકાર.]

મૂર્ખાના ઉગ્ર તાપના દિવસોમાં કોઈ વખત ઠાળાડિયાણુ વાદળાં ચડી આવે છે, તોફાની વીજળીના ચમકારા અને ઠકઠક થાપ છે અને ધોધમાર વરસાદ પડવા લાગે છે. પણ ધડી અધધડીમાં તો એ વિખરાઈ જાય છે. ભારતીની ઉદ્દામ મેંઘા એવાં કોઈ ક્ષણજીવી તત્ત્વોની બનેલી નથી; બલ્કે ધરતીને નવાંકુરિત કરતા વર્ષાના પ્રારંભ જેવી છે : જેની પરંપરા આપણાં પ્રજાજીવનમાં ઉમટા સંસ્કારિક પાકની દાતા બની છે.

ખીજી ઉપમા લઈએ તો ટાગોર, વલ્લભચૌધ, જોશ અને ભારતી જેવાં કવિકુલના ઉદ્ય પહેલાં ભારતવર્ષ પર સંસ્કારિક મૂર્છાની રાત્રી પથરાયેલી હતી. એ રાત્રીના આચાર બેઠી આ કવિગણે અને એવી અન્ય સર્ગક પ્રતિભાઓએ, આપણી માતૃભૂમિના પ્રાન્તે પ્રાન્તે, નવયુગનાં પ્રભાતની ઝાઝરી બળવી હતી. રાષ્ટ્રીય પુનરુત્થાનનાં મહાકાર્યમાં તેઓ સર્વવંધ માંગલિકા-છડીદારો બની ઉડ્યા હતા.

*

*

* .

મુખ્યમંત્ર્ય ભારતી મઈ સહીના અંતભાગે-૧૮૮૨ માં એક બાલણુ કુટુંબમાં જન્મ્યા હતા. તેના પિતા ચિત્તારામી દક્ષિણું હિંદના તિન્નેવેલી પ્રદેશની

એટ્ટાયાપુરમ, જગીરદારના દરબારના પંડિત હતા.*

સુલૈયા (સુખલક્ષ્મ)એ નાની વયમાં જ માતા ગુમાવી. પિતા શાસ્ત્ર-દરબારમાં રચાપચા રહેતા. દાદાના ધરમાં લાડકોડ હતાં તે એ માતાનાં હેત-ભૂખ્યું દિલ એ અપૂર્ણતા મિટાવવા ઝંખતું હતું. અભ્યાસના સકા પાકો કરતાં વધુ સમય એ નદીના નિર્જન કિનારે ગાળતો. એ નદી અને એ વિશાળ ધરતીની ગોદમાં તે માનો અસાંગતો ઝોઝો અનુભવે એ જ શું કુદરતી ન હતું? કુદરતની એ ગોદમાં બેસી ગીતો રચતો અને ગણગણતો, ગાતો થયો. પ્રેમ અને કલ્પનાની કથાઓ તથા કાવ્યો વાંચતો થયો. નદી કાંઠે આવેલ દરબાર-ગદના 'રાજ'ના ખંડમાં ઘૂસી જઈ કોઈવાર એ પોતાનાં ગીતો સંભળાવી આવતો. રાજ કાવ્યાભ્યાસી તો હતો જ. એક દિવસ ભર દરબારમાં બાળક ભારતીને બોલાવી એણે ચિતારવામીને ચકિત કર્યા અને ભવિષ્ય ભાખ્યું કે ભારતી એક દિવસ એટ્ટાયાપુરમની ખ્યાતિ દેશભરમાં ફેલાવશે!

ચૌદ વર્ષની ઉંમરે તો એને સાત વર્ષની ચેત્રમ્મા સાથે પરણાવી દીધો હતો. પંદરમે વર્ષે એણે પિતા પણ ગુમાવ્યા. એનાં હિનાજ દાદી સુલૈયાને કાશી લઇ ગયાં ત્યારે તો એની વિદ્વાનમાં ગણના થતી હતી! ભારતીએ હિન્દી તથા સંસ્કૃતનો ખાસ અભ્યાસ કર્યો, મેટ્રીકમાં પ્રથમ વર્ગમાં પસાર થઈ કોલેજમાં આવ્યો.

*

*

*

આમ રહિયુરત કુટુંબમાં જન્મેલા અને ઉછરેલા ભારતીએ ૧૬-૧૭ વર્ષની ઉંમરે પંડિત અને કવિની પ્રતિજ્ઞા મેળવી હતી, પરંતુ એની તેજસ્વી મેધા ધરેડમાં જ જકડાઈ રહી રોકે તેમ નહોતું. તેણે અચાનક શિખા અને જતોઈનો ત્યાગ કર્યો. દક્ષિણ હિંદના સમસ્ત બ્રાહ્મણસમાજનો રોષ તેની સામેં ભમૂડી ઉડ્યો. છતાં એ ડગમગ્યો નહિ. પરંતુ શાસ્ત્રોની તેની પારંગતતાની બ્રાહ્મણોને જંદર પડી ત્યારે એને ફરી અંદર દીધો. ત્યારે એ માત્ર ૧૮-૧૯ વર્ષનો હતો! વીસમી સદીનું સવાર ઉઘડ્યું હતું.

૧૯૦૨ માં એટ્ટાયાપુરમના રાજાએ તેને આવીને દરબારમાં રહેવા આમં-ત્રણ આપ્યું ત્યારે એ જન્મસ્થાનમાં પાછો ફર્યો. અહીં તેણે અંગ્રેજ સાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યો. શૈલીની ઉદ્દામ સામાજિક ભાવના, માનવ આત્માની મહત્તા અને “કવિઓ વિશ્વમાવિતા પથમમ્મરો છે” ની દર્શનસૃષ્ટિ બાળે

* એટ્ટાયાપુરમના જગીરદાર-‘રાજ’ લોજરાજ માફક પંડિતોને આશ્રય આપતા વિદ્વાન હતા.

ભારતીનાં ચિત્તતંત્રમાં પડયો પાડતી હતી. એ સમયના ભારતીનાં ધર્મ અને તેનાં અસ્તિત્વનાં વિચારોએ તેને ‘અખ્યાત’ બનાવ્યો હતો.

ભારતીની યુવાન શુદ્ધિ આમ ઈશ્વરી વસ્તુના અસ્તિત્વને પડકારતી હતી, તો નિજી જીવનને ૧ એ વેધક નજરે જોતી હતી. દરેક પારી દંભ એને અમત્તા ન હતા. એક વખત “નગ્નસ્તુતિ” પ્રાણે તિરસ્કાર દર્શાવતું દાખ્ય ગાઈ એણે રાગને ઉરોથોં અને એ અહોને રાજનામું આપ્યું !

*

*

*

.

દેશ અને કાળ જન્યત જીવન પાસેથી જીવન મૂલ્યોનો ત્યાગ અને નવ-જીવનનું ઉદ્ધાટન માગી રહ્યો હતો. જીવન અને જીવનના બંને તાર પર ભારતીએ એ ઉદ્ગમનાં પ્રલ્યાનીઆં ગાયાં-એ ગાનમાં અને એ જીવનમાં ઠાઈ અનાયાસ ઉપાગો ન હતી. એમાં રાત્રિને ભેદતા અદ્યમ પ્રકાશની ઝલક હતી. નવયુગના પ્રસવની વેદના, એ સદવાની સક્રિય અને પ્રગ્ન તથા ભાવિ માટેની અપૂર આશા હતી ! રાષ્ટ્રના યુગપરિવર્તનમાં સમષ્ટિ પ્રવૃત્ત થતી હતી. વ્યક્તિઓ દારતી પથ્રુ હતી જતા થે નવયુગ આવતો હતો. ભારતીએ દેશની એ લડત પેતાના જીવનમાં લડી અને રાષ્ટ્રજીવનની મુક્તિમાં પોતાનો દિસ્સો આપ્યો. મહાન કર્તવ્યની એ નિર્ભીક, સક્રિયશાળી અને પ્રેરક બળવશ્વર્ગમાં ભારતી મહાન થયો. જોતી શુદ્ધિ, જીવન, લડત અને વિગ્રહ અંગત મટી રાષ્ટ્રનાં બન્યાં-આપણાં બન્યાં.

ભારતી મદ્રાસ ગયો અને “સ્વદેશમિત્ર” નામનાં દૈનિકમાં કાયં શરૂ કર્યું. મદ્રાસમાં એ કેશિસની દિવસાલના પરિચયમાં આગ્યો અને ઝપાટાબેર અંદર ખેંચાયો. ૧૯૦૫માં એણે બનારસના ૨૨ મા અધિવેશનમાં હાજરી આપી. ૧૯૦૬ માં કલકત્તા અધિવેશનમાં પણ ગયો. દાદાભાઈ નવરોજીએ આ અધિવેશનમાં “સ્વરાજ્ય” ને દિંદનાં ધ્યેય તરીકે જાહેર કર્યું હતું. એ ધ્યેય અને આદેશ ભારતીનાં જીવનનો દોર નક્કી કરી દીધો.

કલકત્તાના એ નિઘમાત્મક દિવસોમાં જ એ સ્વામી વિવેકાનંદના મુખ્ય શિષ્યા સીરહર નિવેદિતાને મળ્યો. અને ત્યારથી મરણપર્યંત સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્ય તથા સમાજમાં તેના સમાન દરબજની જોહાદ જગાવતો રહ્યો.

*

*

*

.

તે પછી થોડા સમયમાં જ ગિપિતચંદ્ર પાસે આગ ઝરતી જગાને વ્યાખ્યાનો કરતાં આખા દક્ષિણ દિંદને સજગાવી મૂક્યું ! બંગાળમાં બંગલંગ સામે જાગેલી

હિલચાલનાં ‘સ્વરાજ’, ‘સ્વદેશી’ અને બહિષ્કારના પદ્યો દક્ષિણ ભારતમાં ઠેર ઠેર સંભળાવા લાગ્યા. ભારતીમાં પ્રસંગાચિત ઉદ્ગતતા પ્રકટી બિડી. તેના કંઠ રાષ્ટ્રના પયગામની ઉદ્દામ વાણી વહાવી રહ્યો. ‘સ્વદેશમિત્ર’માં એની વાણી પરાધીન બનના જોતાં જ તેણે એ છેડી દઈ “ઈન્ડિયા” નામનું પત્ર શરૂ કર્યું અને તેમાં તેની મુક્ત વાણી છઠ્ઠી બિડી. એ જૂનું પત્ર ઊંડાની વખતે તેણે રચેલું એક કાવ્ય એની ઉમદા ધગથનો સ્પષ્ટ પડ્યો પાંક છે:—

“સ્વાતંત્ર્યની આ તૃષા ક્યારે ઊપરો ?
ગુલામીની આ મૂર્જા ક્યારે હટારો ?”

ભારતીએ હવે તન મન ધન બધું સમર્પી રાષ્ટ્રીય હિલચાલમાં બૃંકાવ્યું. એણે સેંકડો સભાઓ ગઠવવી અને સેંકડો સરઘસો દોર્યા : તેના પ્રેરક ગીતોએ હજારોને જગાડ્યા અને માતાની મુક્તિની લડતમાં શામિલ કર્યા. તેનાં રાષ્ટ્રીય ગીતો એટલાં લોકપ્રિય બન્યાં હતાં કે, જાહેર સભામાં ભારતી ગીત ન ગાય ત્યાં સુધી જોડો વિખરાવાની ના પાડતા !

સુરત કેમિસ વખતે પણ ભારતી હાજર હતો અને તેણે વિનીતો વિરુદ્ધ તિલક મહારાજને સાથ આપ્યો હતો.

ભારતીનાં ઉદ્દામ આદેશોની પ્રજા પર પડતી અસરથી સરકાર સચેત બની. તેનાં પત્રના માલિકોને પકડવામાં આવ્યા. ભારતીના નામનું ‘વોરંટ’ પણ નીકળ્યું હતું; પરંતુ એ ચૂપચાપ પોન્ડીચેરી સરકારી ગયો અને ત્યાંથી પોતાનું રાજકીય કાર્ય ચાલુ રાખ્યું. ૧૯૦૮ થી ૧૯૧૮ પર્વત એ પોન્ડીચેરી રહ્યો. એનાં સમાંસંબંધીને અનેક રીતે હેરાન કરવામાં આવ્યાં, તેનાં સંબંધીઓની ધરપકડો થઈ એ તમામ સંકટો સામે તેણે કાર્ય જતરી રાખ્યું.

આખરે ૧૯૧૮માં એ ફરી તામિલનાડમાં પ્રવેશ્યો અને તેને તત્કાલ પકડવામાં આવ્યો. વીસેક દિવસ બાદ, તેને એક જ રચણે રહેવાના ફરમાન સાથે નજર-કેદ રાખવામાં આવ્યો. ૧૯૨૦ માં ત્યારે માંધીજી ખિલાફત ચળવળ વખતે અલીબાઈજો સાથે દક્ષિણમાં ફર્યા ત્યારે ભારતી અને તેમને મેળાપ થયો હતો.

૧૯૨૧ નો અસહકાર હજી આવતો હતો. સમસ્ત રાષ્ટ્રને ઢંઢોળતા અંજાવાતો પ્રકટતા હતા ત્યારે જ, માત્ર ૩૯ વર્ષની વયે, ૧૧મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૧ ના દિને એના નિર્જાય રણુચેરી બાગવનારો સીધાવી ગયો.

પરંતુ ભારતના અંગરૂપ તામિલનાડુ એના વીરોદ્ધાત રવરે બૂદ્ધ્યુ નથી. હજી ચાર જ વર્ષ પહેલાં એના જન્મસ્થાન એટ્ટાયાપુરમ ખાતે, તામિલનાડુની જનતાએ ઊર્જા કરેલ 'વ્યાગ્ની રમારક મંદિર' શ્રીમતી સરોજિની નાયડુને દાથે ખુદ્યુ મૂકાયું છે.

રાષ્ટ્રીય ભવિતિના ઉપકાળનાં એનાં ગીતો એનું જીવન એતાં દેતાં હશે એ સમજવું મુશ્કેલ નથી. તામિલ પંડિતોની કાવ્ય અને શાસ્ત્રોના પંડિતની પરંપરાનો વારસદાર અને ઉદ્ધામ રાષ્ટ્રભાવનાથી ભરપૂરો ભારતી, જીવન અને કવન બંનેમાં સચેત હતો એનું આર્પદર્શન યુગાન્તરની મર્યાદા ભેદીને પણ આજના આપણા પંથમાં પ્રકાશ પાડી રહ્યું છે એ તો તેનાં કાવ્યો જ કહેશે.

કવિની જન્મદાત્રી તામિલનાડુની ધરતીએ ભારતવર્ષને ગૌરવ અર્પો જનારા તત્ત્વચિંતકો અને કવિઓ તથા વીરો અને સાહસિકો પ્રગટ કર્યા છે. ભારતીએ એ પરંપરાનું સુગમ દર્શન તેના જાંદુઓ સમક્ષ " સેન્યામિત્ર નાડુ " નાં ગીત દ્વારા ગાઇ અને તેમનાં હૃદયમાં સુતેલી રાષ્ટ્રભાવના પર અમીસિંચન કર્યું, એ તો, તામિલ જનતાએ તેનાં ગીતોને જે ઉમળકાથી વધાવ્યાં એ જ બતાવી આપે છે. એ કાવ્યમાં કવિ કહે છે કે:

" સેન્યામિત્ર નાડુ 'ને રાષ્ટ્રોચ્ચાર સાંભળતાં જ ભણે મધુર કલ્પસંગીત સાંભળતાં ભણે તેમ મારું હૃદય હલી ભટે છે. અને મારી પિતૃભૂમિ કહી પુકારતાં, ઉચ્છ્વાસ લેતાં મારો પ્રાણ બળવાન બનતો લાગે છે.

" કવિરી, પાલાડ, મેડનેઇતા પ્રવાહોથી તામિલનાડુનો દેડ શણગાર્યો છે. ફનિલ ઉજળતા નીલ સાગરને કાંઠે સાધર લણી રહેલી કોમોરિનની તપરિનની ભૂમિર અને માલવનની ટેકરીઓ વચ્ચે વસેલું તામિલનાડુ, તેનાં ધરાસ્ત્રી કાર્યોની ગૌરવ ગાયાઓથી ભર્યું છે.

" એ કમળ અને ' સિલાખદી કર્મ 'ના રચનાર વસ્તુવત જેવી મહામૈયાઓએ રચેલી અમૂલ્ય દત્તમાલાથી વિશૂષિત બનેલી છે.

" વ્યાઘ્ર અને મત્સ્યના ચિહ્નવાળા ધ્વજ લાંકા, ક્ષિતિપાદનસ અને ભવામાં રાપનાર અર્ધના લોકો હતા. અંધકાર ને નસાડતું કલિંગનું ધુલ્લું એલનાર વીર સૈનિકો અહીં પાડયા હતા.

" અર્ધના લોકોએ તામિલનાડુની કીર્તિને ચીન, મલાયા, શ્રીલંકા વગેરે દૂરના પ્રદેશોમાં પ્રસારી છે અને સરકાર, જ્ઞાન અને વ્યાપારનો વિસ્તાર કર્યો છે. "

તામિલનાડુની પ્રચલિત રચનાર ભારતી કોઈ સંકુચિત રાષ્ટ્રવાદી ન હતો. " ભારથ નાડુ " એટલે હિંદની લવ્યતાનું જ્ઞાન પણ એ જ કહે વહાવ્યું હતું, અને ઇંદલીના મુક્તિદાતા " મૈત્રિનીના શપથ "નું વજનિશ્ચયાત્મકતાના

‘બુલંદ રણકારથી બધું’ ગીત પણ એ જ કંઠે લલકાર્યું હતું. તેમજ રશિયન નારીને સામાજિક માલિકીની વસ્તુ કહી કાઢવ, ઉરાડતાં વર્તમાનપત્રોને એણે આજથી ત્રીસ વર્ષ પૂર્વે દુનિયાના મૂડીવાદીઓનાં જુદાંજુદાં તરીકે જાહેર કરી એ મુકત અને પુરુષ સમોપદી નારીનો મહિમા દેશ સમક્ષ સ્થાપિત કર્યો હતો.

ભારતી તેનાં નાનાં આયુષ્યમાં પણ, સત્તાવીસથી વિશેષ, અથો આપી ગયો છે. તેમાં, ‘દેથીયું ગીનં કલ્પ’-સ્વદેશ સંગીત, ‘પાપા, પાટ’-બાળ-ગીતો, ‘ફૂલ’-કલ્પલ, વગેરે પ્રત્યક્ષપ્રેરણાની, તેજસ્વી, મુકતનિર્ઝર, સમી ગંધૂપ્રેમ અને સંસ્કૃતિના પુનરુદ્ધારનાં સ્વરોમાંથી જનહૃદયને પ્રેરતી કવિતાધારા, વિદ્યાનો અને જનના બંનેમાં હોડક્રિયા નીવડી છે.

રાષ્ટ્રીય પુનરુત્થાનનો જે મહાજીવાળ દેશભરમાં ફરી વળ્યો તેનો પ્રાધ-છાડ રહિન, ઉદ્દામ અને આશાસભર, સર, ભારતીએ ફવન વાટે બુલંદ બનાવ્યો અને જીવનમાં પણ, સમયે સમયે આવેલી લાગે તો નિર્જાપણે લડી લાઇ. દેશની એ મહામજલમાં ઉમઠા રાક લખવ્યો. તામિલનાડમાં લગભગ એક સેકાથી તેની બૌદ્ધિક અને સાંસ્કારિક પરંપરા કુદિત અને મૂર્છિત પડી હતી, ભારતીએ એ ઉજાડે ભૂમિમાં નવજીવનનો સંચાર કર્યો. તામિલનાડનું સર્વોચ્ચ સાહિત્ય એક પંક્તિયુગના અને પ્રગટે પ્રેરણારૂપ બનવું બંધ પડ્યું હતું. એવા સમયે આંધ્રવિદ્યાપીઠના ઉપકુલપતિ શ્રી કુન્દુ અને કે. એસ. વેંકટારામાનીના શબ્દોમાં કહીએ તો:-

“સુબ્રહ્મણ્યમ ભારતીની કવિપ્રતિભા એ મહાન સંસ્કારોના સંઘર્ષ અને સંયોગનું સુદૃઢ છે. ભારતીનાં રાષ્ટ્રપ્રેમનાં ગીતો, જ્યારે તેનાં સંવેદનશીલ હૃદયે દેરાની ગુલામી અને માનવીની માનવી પ્રત્યેની અમાનુષતાનો તીવ્ર અનુભવ કર્યો ત્યારે ઉદ્ભવેલા સંઘર્ષ, દર્દ અને લડતમાંથી ઉદ્ભવેલાં છે.

તામિલ ભાષામાં ભારતીનાં કાવ્યોએ તેની પ્રકૃતિલક્ષણ નૈસર્ગિકતા અને ઉર્મિકાવ્યોની સૂચનાત્મકતા વડે રોકસપિયર જેવી અસર ઉપ-જાવી છે. અને તે, અમારાં જીવનમાં એક નવાયુગની વધાઈ લાવે છે !”

* * *

ભારતીનાં જીવન અને કવનનો આ આંકરો પરિચય માત્ર છે. તેનાં કવનથી ‘મંત્રમુગ્ધ’ થયેલ વિદ્વાનો અને જનતા, તેનાં જીવનનાં વીરત્વની ‘ઞબિ આધી જોતાં હોય તો એ અક્ષમ્ય નથી પરંતુ, જીવનનો એ વીરત્વે જ ભારતી-

નાં રાષ્ટ્રીય ક્વનને ઉમદા અને ચિરંજીવ માનવતાથી સિંચિત કથું છે એ પણ એટલું જ જળવાન સત્ય છે.

તેનાં એ અનુભવજનિત આર્ષદર્શને તો તેને પરાપૂર્વથી વારસામાં મળેલી નિષ્ક્રીય આધ્યાત્મિક ભાવનાઓમાંથી જગાડી, વર્તમાન જીવનમાં લડત લડતો કર્યાં અને પોન્ડેચેરીમાં દસ દસ વર્ષ સુધી નિગૂઢતાવાદના સંપર્કમાં રહ્યા છતાં ફરી, મૃત્યુ સમયે રાષ્ટ્રની જિવંત કર્તવ્યની લોભકામાં લાવી મૂક્યો. એ દર્શનની વેધકતા આજથી ત્રીસ વર્ષ પૂર્વેનાં તેનાં કવનમાંથી આજે જે આપણું જીવનમૂલ્યોને પુનર્જીવન આપતી ઉભી છે.

“સ્વાતંત્ર્ય”નું ગીત ગાતાં કવિ કહે છે કે—

“સ્વતંત્રતા ! સ્વતંત્રતા ! સ્વતંત્રતા !

પુરવન, તિયત, પુલવન, પરવન વગેરે નીચા વર્ણો મટિ સ્વતંત્રતા ! બેધી જે નીચો ભતિઓ કુરવન અને મરવન, સદુને મટિ સ્વતંત્રતા ! *

કુશળ અને દોષરહિત કર્તવ્ય જનવતા આપણે બધા આ ભૂમિમાં રહીશું અને ઉચ્ચશિક્ષણ તથા જ્ઞાન પામીશું.”

“ધર્મમાં કોઈ ગરીબ કે શૂદ્રામ નથી.

ભારતવર્ષમાં કોઈ નીચ બ્યક્તિ નથી.

આપણે બધા સમાન રીતે શિક્ષણ, સમૃદ્ધિ અને સુખનો સંયુક્ત ઉપભોગ કરતા આ ભૂમિમાં રહીશું.

સ્ત્રીને નીચો ગણવાં અજ્ઞાનનો આપણે નાશ કરીશું. સ્ત્રીઓ નિરાધાર છે એ ખ્યાલ નકરે તેને પુરુષ સમાવડી ગણી આપણે આ દેશમાં છોડીશું.”

* * *

નૂતન ભારતનું સ્વાગત કરતા કાવ્યમાં બ્યક્ત થતી બાલિની ઉમદા કંઈપનાં જુઓ:-

“સ્વાગત, નૂતન ભારત !

હે પુનર્જન્મ પામેલાં ભારત, તને સ્વાગત !

“આ ભૂમિ તેત્રીસ કોટિ જનતાની સહિયારી સંપત્તિ છે. અનુપમ અને દુનિયાને આશ્ચર્ય થપ છે.

“હવે કોઈ અન્યનું અન્ન આંચકી લેશે નહીં. કોઈ પણ દેશવાસી પોતાનાં શાંદુઓનાં દુઃખોને અસહાયતાથી ભેદ રહેશે નહીં. ના, જવન, અહીં જેમ હવે જેમ રહી ચકરી નહીં.

* આ બધાં દ. ભારતની દલિત કેમીનાં નામ છે.

“આ ભૂમિ સુદૂર લઘુને અને વિશાળ ઘેરોથી સમૃદ્ધ છે. અને તેમાં અશ્વિત ક્ષોના વનસ્પતિ અને અનાજના બગાર પાકે છે. સર્વે જાતુઓમાં એ ક્ષેત્રે છે. હે પુનર્જીવ ભારત, તને સ્વાગત !”

“આપણે અહીં કમરો ધરીશું અને તેને સદાય રક્ષીશું” કે, અહીં કોઈ કદાપિ, ભૂખ્યું નહીં રહે. આપણે એ ભૂખની દુનિયાનો નાશ કરીશું. આપણે સર્વે આ ભૂમિના શાસકો છીએ. હે નૂતન ભારત, તારું સ્વાગત હવે ‘હું’ !”

*

*

*

શ્રમને આંતરિક મદિમા પ્રકટ કરતાં, ઉપનિષદની લૌતિક ભાવનાની સજ્જ -પ્રેરકતાથી ભરી માનવાણીની યાદ આપતો, નૂતન ભારતને પુનર્જીવનનું સાંસ્કારિક પથપાન કરાવતાં, એનાં “શ્રમ”નાં ગીતને માફ કરીએ—

“હોહ ને પિગાળા નાખો,

ચંત્રો ધરો,

ચેરડીને પીઠી અને રસ બહાર કાઢો !

સાગરમાં ફૂલથી મારી ઉમરા મોતી બહાર લાવો.

“તમારો પસીનો ટીપે ટીપે આ ધરતી પર પડવા દો અને ‘દલસી’ કાપો માટે શ્રમ કરો !

—હું તમારા મદિમાનાં જ્ઞાન લવકારીયા.

“માટીમાંથી પાત્રો સજો. જ્યેષ્ઠ કાપીને ઘરો બનાવો.

ઘેડો અને બઢોળો પાક લણો ! અન્ન અને ફળ ખાઓ !

તેલ, દુધ અને ધી લાવો !

સૂતર કતિા અને વસ્ત્ર લણો !

તમે પૃથ્વી ને રક્ષનારા એ રીતે રક્ષા પામશો !

“ગીત અને કાવ્યો રચો,

‘ભારતનાટ્યમ્’ નાચો,

પૃથ્વીની લીલરી વસ્તુ ચોધી કાઢો અને એ જ્ઞાનને વિજ્ઞાનમાં સંશ્લેષિત કરો ! તમે જ આપણાં ચક્રુઓને દરક એવા દેવતાઓ છો !”

સપ્ટેમ્બર મહિનો

- * ૧ લી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૬ : હિંદમાં હિસાનસમાઈન પહેલીવાર ઉજવાયો.
- * ૧ લી સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૫ : પહેલો આંતરરાષ્ટ્રીય યુવકદિન ઉજવાયો.
- * ૧ લી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૯ : બીજું વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થયું.
- * ૮ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૦ : કેબ્રિજે અસહકારની લડત ઉપાડી.
- * ૧૩ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૬ : ૧૪ દિવસની મૂખ હડતાળ બાદ સહિદ જીતે દનાયનું ઠારાવાસમાં મરણ.
- * ૧૪ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૫ : મુંબઈનાં મન્દીરોનાં આમહડતીળ.
- * ૧૮ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૪ : હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા ફરી સ્થાપવા માટે ગાંધીજી ૨૧ દિવસના ઉપવાસ આદરે છે.
- * ૧૮ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૧ : જ્ઞાન મંચુરીયા સર ફરે છે.
- * ૨૦ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૨ : છૂત અછૂત માટે શુદ્ધ મંત્રનાર મંડળો દાખલ કરવા સામે વિરોધ દર્શાવવા ગાંધીજી ઉપવાસ કરે છે.
- * ૨૪ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૨ : સર્વશ્રેષ્ઠ હિંદુઓ અને અછૂતો વચ્ચે પૂનાના કોમી દરોજ પર સહી થાય છે.
- * ૨૭ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૩ : રાજ ગેંઝમોહન રાયની મૃત્યુતિથિ.
- * ૩૦ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૮ : કાસીસ્ટો સાથે મ્યુનિડ ખાતે ઠાળા કરાર થાય છે.

રાજા રામમોહનરાય

ઓગસ્ટીસમી સદીમાં જ્યારે દલપતરામ અને ખીન કુટુંબમાં એ ઉપકાર ગણી ધિટનનો, દરખ હવે તું હિંદુસ્તાનના વિચારોમાંથી જોયા આવ્યા નહોતા ત્યારે બંગાળને એક ખૂણે એક માનવી વિચારતો હતો કે ધિટીશ અમલ હિંદમાં 'મધ્યમ વર્ગ' (Middle Class) સર્જવી રહ્યો છે. ક્રાંતિકારી વિચારો ધરાવતો એ માનવી પોતાના વર્તમાનપત્રમાં ચીનનો સવાલ ચર્ચતો, ચીનની પરિસ્થિતિની સમીક્ષા કરતો, આપલે'કી ગરીબાઈ અને નેપલ્સની ક્રાંતિથી ખેદ પામતો અને સ્પેનીશ અમેરિકાની ક્રાંતિ સફળ થતાં 'ડીનર' પણ આપતો.

બંગાળ કે હિંદુસ્તાનની જ નહિ પણ એક આંતરરાષ્ટ્રિય વ્યક્તિ બની જનાર એ રામમોહનરાયનો જન્મ બાવીસમી મે ૧૭૭૨ માં હુગલી જિલ્લામાં આવેલા કૃષ્ણનગર ગામમાં થયો. જો કે તેની જન્મતારીખ વિષે મતભેદ છે. કેટલાક '૭૨' ને બદલે '૭૪'માં એનો જન્મ થયો હતો એમ પણ કહે છે.

સિરાજુદ્દૌલાની નોકરીમાં રહેતા વ્રજવિનોદગણુનો પૌત્ર રામમોહન નાનપણથી જ મહાન બનવાની આગ્રહી આવી રહ્યો હતો. પિતાએ તેને કેળવણી આપવામાં કાંઈ બાકી ન રાખ્યું. પઠનામાં તે અરબીક અને ફારસી શીખ્યો. કુરાનનો અભ્યાસ કર્યો. ફારસીમાં તે સંસ્કૃત શીખ્યો અને ઉપનિષદોનો અભ્યાસ કર્યો. તેના અભ્યાસે તેનો હિંદુધર્મ પ્રત્યેનો આદર વધાર્યો પણ તે વખતના હિંદુસમાજમાંની તેની શ્રદ્ધા ડગાવી નાંખી.

ઘેર આવી રામમોહને પોતાના હિંદુધર્મ પ્રત્યેના વિચારો જાહેર કરવા માંડ્યા. પરિણામે તેને પિતાનું ઘર છોડવું પડ્યું. પછી તેની રખડપટ્ટી શરૂ થઈ. આ દરમિયાન તે કેટલેક તિથેટ સુધી જઈ આવ્યો.

એક સમય જાદ તે પાછો ઘેર આવતાં પિતાએ તેને પ્રેમપૂર્વક પોતાની પાસે રાખ્યો. તેણે ઇસ્ટઈન્ડીયા કંપનીમાં નોકરી લીધી, અને દસ વર્ષ પછી છોડી દીધી. નોકરી છોડી તે વતન રહેવા રહ્યો. ત્યાં બંગાળ એક બનાવ બની ગયો.

૧૮૧૧માં રામમોહનના મોટાશબ્દનું મૃત્યુ થયું. બાબી તેની પાછળ સતી થઈ. રામમોહને તેને શકવડો નિષ્કુળ પ્રયત્ન કર્યો. જ્યારે અગ્નિની જ્વાળાઓ અરેખર શરીરને દહાડવા માંડી ત્યારે તેણે બિડીને નાસી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ આવા પ્રયત્નમાં ઘેર પાપ દેખતા જુનવાણી હિંદુઓએ તે પ્રયત્ન સફળ

ન થવા દીધી. વાંસના તીણા બાલાઓ વડે તેઓને પાછી ચિતા પર ધક્કી દેવામાં આવી અને દોહનગારના અવાજે તેની કુરુણ ચીસો ફાગવી દીધી. રામમોહનનું હૃદય આથી કંપી ઊઠ્યું. ત્યાં ને ત્યાં તેણે સતીના શિવાજીના બૂક કરાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરી.

અદાર અદાર વરસોને અંતે તે પોતાના પ્રવાસમાં સફળ મળે. અને ૧૮૨૬માં 'સતી એક્ટ' પસાર થયો. ૧૮૧૫ અને ૧૮૨૮ વચ્ચે આઠ હજાર સતી નોંધાયેલી હતી. એ જંગલી માનવઅધિકારોને બંધ કરાવનારને કેટલી વિધવા નારીઓની દુવા મળી દશે ?

શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં રામમોહનનો ફળો અમૂલ્ય છે. તેણે પોતાનાં પત્રો 'અંબુ કૌમુદી' અને 'ખિરાત-ઉલ્લ-અક્બર' મારફત જ્ઞાનનો ફેલાવો કરવા માંડ્યો. તેણે બંગાળી બાલકોમાં વ્યાકરણ, ભૂગોળ, ભૂમિતિ અને ખગોળશાસ્ત્ર પર ચોપડીઓ લખી. તેણે ઇંગ્લાંડથી આવતા ઇંગ્લેન્ડીયોને મદદ કરી અને પોતે એંગ્લો-હિંદુ શાળા સ્થાપી. આમાં વોલ્ટર અને યુકલિડ પણ શીખવાતાં અને મંત્રશાસ્ત્ર અને ખગોળશાસ્ત્ર પણ શીખવાતાં. આ પછી તેણે ૧૮૨૫ માં વેદાંત દાસેજની સ્થાપના કરી પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ ભેગી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

રામમોહન રાજકીય ક્ષેત્રમાં પણ ઓછો રસ નહોતો લેતો. '૨૭માં પ્રેસ એક્ટિનન્સ' પસાર થયો. રામમોહને તેનો નીકરતાથી વિરોધ કરી કલકત્તાના આગેવાન યહેરીઓની સહી માથે એક વિરોધપત્રક મોકલ્યું. '૨૭માં' ન્યુરી એક્ટ 'થી સિટિશોએ જ્યારે ન્યાયપદ્ધતિમાં ધાર્મિક એક જાહેર કર્યો ત્યારે રામમોહને તેનો તરત વિરોધ કર્યો.

સામાજિક અને રાજકીય ક્ષેત્રમાં આટલી બહોળી પ્રવૃત્તિ કરનાર ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં કાંઈ ન કરે એ કેવી રીતે અને! વીસમી ઓગસ્ટ ૧૮૨૮ ને દિવસે તેણે બ્રહ્મોસમાજની સ્થાપના કરી વિશ્વના અર્ધા માનવીઓ માટે એક ઈશ્વરને પૂજવાનો માર્ગ ખુલ્લો કર્યો.

તે વર્ષો સુધી સેવેલી ઇંગ્લાંડ જવાની રામમોહનની ઈચ્છા આખરે ફળી. દિલ્હીના બાદશાહ અકબર બીજાને બ્રિટનના રાજ સમક્ષ કેટલાક વાંધા રજૂ કરવા હતા. આવા કામને માટે રામમોહનથી વધુ લાવક કોણ હોઈ શકે ? પંદરમી નવેમ્બર ૧૮૩૦ ને દિવસે કલકત્તાથી ઊપડી તેણે અદારમી એપ્રિલ ૩૧ ને દિવસે લીવરપૂલ જંદરે પગ મૂક્યો. આમ તેણે સૌથી પહેલું પરદેશગમન કર્યું.

ત્યાં તેને માટે કામ તૈયાર જ હતું. જુનવાણી હિંદુઓએ સતી એકટ રફ કરવા પ્રયત્નો આદર્યા. રામમોહને તેને નિષ્ફળ બનાવવા પ્રયત્ન આદર્યા. છેક કચકતાપી પોતાની તરફેણમાં કેટલીય સહીઓ કરાવી પાર્લામેન્ટ સમક્ષ અરજી મૂકી. આખરે સતી એકટ કાયમ રહ્યો. રામમોહનનો વિજય થયો.

છત્રાંડ રહી, તે એવી આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યક્તિ બની ગયો કે, તેને ઠેકઠાણે માન મળવા માંડ્યું. ઇશ્ટ ઈડિયા કંપનીએ તેના માનમાં એક મેળાવડો યોજ્યો. ચોથા, જ્યોર્જના રાજ્યાલિયેક વેળા તેને પરદેશી એલચીઓની હરોળમાં સ્થાન મળ્યું. રાયલ એશિયાટીક સોસાયટી અને ઇસ્ટિશ એન્ડ ફોરેન યુનિવર્સિટી સોસાયટીએ તેમના વાર્ષિક સમારંભમાં ભાગ લેવા આમંત્રણ આપ્યું. ૧૮૩૨માં ક્રાન્સની કલાકાત વેળા ત્યાંના રાજા લૂઈ શીલીપે તેને મુલાકાત આપી સાથે જમવાનું નિમંત્રણ આપ્યું.

પણ જિંદગીભર ઝૂંઝેલો એ દેહ હવે આરામ માગતો હતો. '૩૮ના સપ્ટેમ્બરની ચરઆતમાં તે માંદો પડ્યો અને ૨૭ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૩૬ને દિવસે કિરોલોલ મુકામે રોપ્સાટન ખુવના મકાનમાં તેણે દેહ છોડ્યો.

છત્રાંડમાં વસતા હિંદુઓએ તેની કબર પર સમાધિ ચણાવી સંતાપ માન્યો. અને આપણે.....!

- કેતન મુનશી

જતીન્દ્રનાથ દાસ

“બલુગામ્યાં ક્યમ વિસરીએ, બહુમૂલ્યાં બલિદાન,
ગાયુ ધરધર પૂમતાં એનાં અર્પણ ગાન.
ગાઓ દે બેનડી વીરને બારણે
ગાઓ સો માવડી પુત્રને પારણે
બંદિગત ગાઓ બિરદાઈ સમરાંગણે
સાંતળત ગાઓ મંદિરને બારણે !”

જે ત્રીરનાં સંભારણાં ગુજરાતમાં મેઘાણીએ ગાયાં એ વીર જતીન્દ્રનાથ દાસની આત્મબલિદાનની ગાયક હિંદના ધરે ધરમાં ગરાર્ધ હતા. એ ત્રીરનાં સંભારણાં સંભારીને ક્યા દેશાધિભાતી. પ્રેરણા નાંદ પીધી હોય !

જતીન્દ્ર હજી તો બાળક હતો ત્યારે એને શાહી સરકારના બંદીવાન બનીને જોલભાત્રા કરવી પડી હતી. એ હતી ગંધીજીની અસરકારની પહેલી ચળવળ. ત્યારબાદ ૧૯૨૧ માં એક માસ, ૧૯૨૨ માં ત્રણ માસ, એમ નાની ગોટી અનેક પ્રગ્નકીય લડતો વેળા એને જેવતા સાંજાયા પાછળ 'ધકેલાવું' પડ્યું હતું.

જતીન્દ્રે રાજકીય ક્ષેત્રે નાની વયમાં જ અપભ્રાવી દીધું હતું. પ્રગ્નકીય આંદોલનોમાં મોખરે સંલગ્ન્યો હતો. દક્ષિણ કલકત્તા કેંગ્રેસ 'સમિતિ'ના સહાયક મંત્રીપદની જવાબદારી, યુવાન વયે જ એણે પોતાને શિરે લઈ લીધી હતી.

એ સમય ભગતસિંહસુગ હતો. જંગાળ ને પંજાબના યુવાનોએ માથાં હાથમાં લઈને, બ્રિટિશ સત્તનતના પાયા ઉખેડી નાખવા કેસરીઆં કર્યાં હતાં. હિંદની સારી યે જૂમિ સમરાંગણમાં ફેરવાઈ ચૂકી હતી. કોઈ પણ પગે ગમે ત્યાં ધડકો ચવાના લણુકારા શાહી સત્તનતના મનમાં પડ્યા પાડના હતા. આવી ધડીએ જતીન્દ્રનાય પાછળ કેમ રહી રહે ? એણે આ કેસરીઆં મુદ્દમાં પણ મોખરે સંલગ્ન્યો. ભગતસિંહ ને એના સાથીઓને એમ બનાવવાની રીતો શીખવનાર આ જતીન્દ્ર હતો. ૧૯૨૫ માં એને પકડવામાં આવ્યો. કોઠારી કાવત્રાના આરોપ નીચે ખટલો ચલાવાયો. પણ સરકાર એના ઉપરનો આરોપ પૂરવારે કરવામાં નિષ્ફળ નીવડી. પણ સરકારની કડવી નજર એને છોડે એમ ન હતી. અને એને ફરીવાર જંગાળ-ઓર્ડીનાન્સ નીચે પકડીને ઢાકાની જેલમાં પૂરવામાં આવ્યો. ૧૯૨૭ માં એનો છૂટકારો થયો.

ફરી વાર, લાહોર કાવત્રાં કેસમાં જતીન્દ્રનાય દાસને સંડોવવામાં આવ્યો. ૧૯૨૯ માં જુનની ૧૪ મીએ કલકત્તામાંથી એની ધરપકડ કરવામાં આવી હતી.

જુલાઈની ૧૩ મીએ, ભગતસિંહના સાથીઓની દોરવણી હેઠળ જતીન્દ્ર સમેત લાહોરની બંને જેલના ૧૩ જેલવા રાજદારી કેદીઓ અપવાસ પર ઉતર્યા. રાજદારી કેદીઓના જેલમાંના કાયદેસરના અધિકારો માગવા માટે આ ચળવળ ચરૂ કરવામાં આવી હતી. આ અપવાસની લડત-તોડી પાડવા સરકારે પૂરી જળજળારી વાપરી. કેદીઓના હાથ પગ પકડીને મોઢામાં દૂધ યા ખોરાક નાખી દેવાની કાશીશો થતી. જતીન્દ્રનાયના મોંઘા ને નાકમાં રબરની નળી નાખવામાં આવી અને એ વાટે ગળામાં દૂધ નાખવામાં આવ્યું. આ અમાનુષી વર્તાવના પગિણામે જતીન્દ્ર બેહોશ બની ગયો. એને ઈરૂપીતાલમાં ખસેડવો પડ્યો ને મુશ્કેલીના દિવસ સુલતાવી રાખવો પડ્યો.

કેદીઓના અર્પવાસિ ઊડીવવાંની સગકોરની બંધી કોરેવાઈઓ નિષ્ફળ નિવડી. લાહોર જેલોની કેદીઓની ચળવળને ટોકાં આપવા ફિરોઝપુર જેલ, બારીસાલ જેલ, રાયપુર (મધ્યપ્રાંત) જેલના રાજદ્વારી કેદીઓ પણ ઉપવાસ પર ઊતર્યા હતા. આ અંમરાનોની આ પરંપરાના સમાચારો વીજળાવેગે સારાયે હિન્દમાં ફેલાઈ ગયા. મંગેસની ઘોરોબારી બેઠકમાં પણ આ અંનશનને ટોકાં અપાયો, અને સારાયે દેશે “સહાનુભૂતિ દિન” પાળ્યો. સરકાર ગભરાઈ. પંજાબના ગવર્નરને જેલ અધિકારીઓની મુલાકાત લેવી પડી. મધ્યસ્થ સરકારને, “જેલમાંના રાજદ્વારી કેદીઓની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરીને બચામણ કરવા માટે” પ્રાંતીય જેલસમિતિઓ નીમવાની જાહેરાત કરવી પડી. રજી સપ્ટેમ્બરે બધા કેદીઓએ ઉપવાસ ઊડ્યો. પણ જતીન્દ્રનાથ દાસે અપવાસ જતી રાખ્યા. છેવટે, જેલસમિતિએ ઘસેને ઊડી મૂકવાની સરકારને બચામણ કરી. પણ સરકારે જતીન્દ્રને ન ઊડવાની છંદ પકડી. જતીન્દ્રની સ્થિતિ દિવસે દિવસે ગંભીર બનતી જતી હતી. જીવવાની આયા રહી ન હતી. શરીરનું લોહી એના હૃદયની આસપાસ જ ફરી શકતું. એની આંખોને ધ ઊંખેપ લાગવા માંડી હતી. છેવટે સરકારે, જતીન્દ્રને જામીન પર ઊડવાનું કબજા કર્યું. પણ જતીન્દ્રને ખીનશરતી છૂટકારા સિવાય ખીલું કંઈ માન્ય ન હતું. એ વિરલાના પિતાએ પણ પોતાના દીકરાને આવી શરતે ન છૂટવાની બચામણ કરી. ખીજી આલુથી, લગતસિદ્ધ ને તેના જેલ સાથીદારોએ સરકાર પર દબાણ લાવવા ચળવળ ઉપાડી. બધા કેદીઓ ફરીથી ૬ ઠી સપ્ટેમ્બરે ઉપવાસ પર ઊતર્યા.

સરકારનો ધમડ ધવાયો હતો. ખીજી તરફથી સરકારને એના જાકી વલણ સામેનો સારાયે દેશનો વિરોધ ડરાવતો હતો. છેવટે સરકાર તરફથી બે બનાવડી જામીન આપનારા બેઠા કરવામાં આવ્યા પણ જતીન્દ્રે કાઈ પ્રકારની જામીનગીરી પર છૂટકારો ઇન્કાર કર્યો.

બાસક દિવસને અંતે એનું શરીર પડ્યું. મૃત્યુના મુખના એ બાસક દિવસો ! એ શાંત અને નિર્વ્યથ વરિત્વ નોર્મલિટી સ્થાપના કાળે સ્વદંતે આપેલું અસિદ્ધાંત ! એ શહેદી ! અને એ ૧૩મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૯ નો દિન !

— અનિલ કોશાંરી

શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવન

ભાવનગર

(એક ટૂંક પરિચય)

[ભાવી નાગરિક તરફની આપણી જવાબદારીઓનું પ્રથમ વ્યાપક જ્ઞાન કરાવનાર અને એમાં કાર્યરત્ન કરનાર દક્ષિણામૂર્તિને અંગતિ—

● બાળશિક્ષણના ક્ષેત્રમાં પશ્ચિમે કરેલ, મોટીસોરી, ડાહ્યા જેવા અખતરાઓને હિંદી વાતાવરણને અનુકૂળ બનાવ્યા.

ગુજરાતી ભાષામાં બાળકોના માનસશાસ્ત્ર વિષે સાહિત્ય જીલ્લું કંપુ, કે જેની અસર આજે પણ લખાતા એ મોટાભાગના લેખો પરથી જુસાઈ નથી. ●

બાળકના વ્યક્તિત્વનો અમજનતા પાસે સ્વીકાર ક્યાવ્યે તેને પરિણામે આજે બાળકો પ્રત્યે ઉદાર વર્તન પ્રચલિત થતું જાય છે. ●

ગુજરાતી ભાષામાં, બાળકો માટે ખાસ બાલ સાહિત્યનો પાયો નાંખ્યો.]

આપણા રાષ્ટ્રજિયાનમાં કામ કરી રહેલાં અનેક જગ્યાઓનો જ્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે ગુજરાત-ઐતિહાસમાં કામ કરી ગયેલ આ કેળવણીની સંસ્થાનો યોગ્ય પગિચા આપણને આપણા કેળવણીના ઇતિહાસમાં જરૂર એક ઉજળું પાતું દેખાડી જાય છે.

પ્રજામાં જેમ જેમ જાગૃતિ વધતી ગઈ અને પ્રજામાં જેમ જેમ નવા વિચારોના પ્રવાહોએ નવી નવી ભાવનાઓ મૂર્તિમંત કરી તેમ તેમ દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થાએ એ જાણનો પડયો પાડ્યો. શરૂઆત એ રીતે થઈ, અને પછી તો એ સંસ્થાએ જ એવા વિચારોના પ્રવાહો અને ભાવનાઓને પ્રજામાં ધોધમાર રેડવાનું કામ આરંભી દીધું.

આજથી ત્રીશીક વર્ષ પહેલાં ભાવનગર જેવા દેશી રાજ્યના શહેરમાં, બાળકોને માત્ર ધાર્મિક સંસ્કારોનું સિંચન કરાવી પૂરેપૂરા ધાર્મિક વાતાવરણમાં ઉછેરવાનો એ પ્રયાસ હતો. સ્વ. હરજોતિંદાસ અજરમર પંડ્યા અને શ્રી નરસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ બટ (હાલના અંબલાના શ્રી નાનાભાઈ બટ) એ આ સંસ્થાના બાલ સ્થાપકો. બીલખાના સ્વ. ક્રમજીરામ શર્માના એ બંને પાકા શિષ્યો. એમની મદદ અને આશીર્વાદથી, વિદ્યાર્થીઓને સારા સંસ્કાર અને સારી કેળવણી આપવા માટેની શરૂઆત કરવાના આ પ્રયાસો, ભાડૂતી ધર્મશાળામાંથી શરૂઆત કરી, આજે પથરાયેલાં અનેક મકાનોની હારમાળા એના વિસ્ફોટો સ્વરૂપની બાલ સાક્ષી પૂરે છે.

સારી કેળવણી આપવી એ શરૂનો આદર્શ. એ માટેનાં સાધનો અને વિચાર-સરણી જૂની જ હતી. વખત જતાં એ આદર્શોને વધુ ને વધુ સમજવાના પ્રયાસોમાં, સંસ્થામાં જ્યારે સ્વ. ગિરજાદેવ ભગવાનજી બધેકા (ગિજુભાઈ

અને શ્રી દરિશંકર કુશલજી ત્રિવેદી (હરભાઈ) : જોખા ત્યારથી સંસ્થાએ ફરકે ને સુસકે પ્રગતિ કરી.

કેળવણીના આદર્શો બદલાઈ મયા. માત્ર શિક્ષણને ખાતર શિક્ષણ નહિ, પણ જીવનની સર્વાંગી કેળવણીનો પ્રયત્ન થાય તો જ એ મનુષ્ય ધાતરમાં યોગ્ય કૃતિઓ આપે એ વિચારે જ સંસ્થામાં, પૂર્વપ્રાર્થામક, પ્રાયમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણની સરખાત ચક્ર એમાં પણ નવી દૃષ્ટિ આવી જ હતી. મૂળમાં જાત્રાલય તો હતું જ. બાળક કે વિદ્યાર્થીને સતત જ વ્યક્તિત્વ છે. એ વિકસવાની પૂરી શક્તિ ધરાવે છે જ. એને વિકાસને અનુરૂપ એવું વાતાવરણ રચી આપવું એ જ સાચા શિક્ષકનું કામ છે એ વસ્તુ એમને સમજાઈ અને પ્રજા સમક્ષ એ વસ્તુ એમણે પ્રત્યક્ષ જવહારથી અને પુસ્તકોથી ધરી પણ દીધી. માર, લાલચ, ભય, ઈનામ વગેરે બાહ્ય ઉપાયો અજમાવવાથી, સમાજમાં વિદ્યુતિઓ ઊભી થાય છે એ વસ્તુ એમની સમજણના મૂળમાં હતી.

આ બધી જ વિચારધારાઓ એમના પ્રકાશન મંદિર મારફત ગુજરાત દક્ષિણવાડને મળી છે, એમણે ચલાવેલાં અધ્યાપન મંદિરો મારફત અનેક નવી દૃષ્ટિ, પામેલા શિક્ષકો આને ગુજરાત દક્ષિણવાડમાં ઠરેઠર કેળવણીની નાની મોટી સંસ્થાઓ ચલાવે છે. બાળકો તરફની સમજાઈ દૃષ્ટિ બદલાવીને એ સંસ્થાઓ પ્રજાની એક જખરી સેવા બનવી છે.

જેમ પરદેશની એક્સપર્ટ, કેમ્બ્રીજ કે હેરો યુનિવર્સિટીઓમાંથી નીકળેલ ગમે તે વિદ્યાર્થી હોય પણ એ યુનિવર્સિટીની અમુક એક્સ આસિયતો લઈને જ બહાર પડે છે અને જીવનકર એની આસિયતો એનામાં પ્રતિબિંબિત થાય છે, તે જ રીતે દક્ષિણમૂર્તિએ પોતાના આયુષ્યમાં આ જાતનો એક એક્સ આર્ટ્સ ઊભો કર્યો હતો. વિદ્યાર્થીઓ ગમે તે જાતના હોય, અને સંસ્થા હોડ્યા પછી જીવનના ગમે તે ક્ષેત્રમાં એ જતા, છતાં પ દક્ષિણમૂર્તિના અમુક એક્સ સંસ્કાર એમનામાં પ્રતિબિંબિત થતા જ. એ વસ્તુના મૂળમાં સંસ્થામાં એક વિશાળ કુટુંબ ભાવના ઊભી કરી ચકાઈ હતી એ જ વાત તરી આવે છે.

આ સિવાય સંસ્થાની પ્રજાસેવાનું કાર્ય તે જાત્રાલયોને નવો આદર્શ અને નવું સંસ્કાર આપ્યું તે.

આજથી ત્રીસ વર્ષ પહેલાં જાત્રાલયો એ માત્ર વીંછીનું કામ કરતાં. એમાં વિદ્યાર્થીઓની કેળવણીનો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થતો નહિ. દક્ષિણમૂર્તિએ પોતાનું જાત્રાલય જીવું કરીને એને એક આદર્શ કેળવણીની સંસ્થા કરીને એને એક આદર્શ કેળવણીની સંસ્થા કરીને દેખાડી. જાત્રાલય એ ઘર નથી અને છતાં ઘરની અવેજીમાં કામ કરતી એવી એક વિદ્યાર્થીઓની સર્વાંગી કેળવણીને માટે સરજાત કરી આપતી એક સંસ્થા છે એ વસ્તુને જવહારમાં અને સિદ્ધાન્તમાં સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યું.

સંસ્થાએ ચલાવેલા ત્રિમાસિક 'શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ', માસિક 'શિક્ષણ પત્રિકા' (જે હજીય તે મુખ્યમાંથી દ. મ. નાં જૂનાં કાર્યકર શ્રી તારાબેન મોડક ચલાવે છે) અને 'છાત્રાગ્રંથ' એ સંસ્થાના વિવિધ વિભાગોમાં થયેલા પ્રયોજના તોષાયેલા કેટલાય શૈક્ષણિક સિદ્ધાન્તો અને વ્યવહારોના લેખોનો સંગ્રહસંપુટ છે.

આટલું થયું છાત્રાગ્રંથ પૂરતું. વિનયમંદિર (હાઈસ્કૂલ-માધ્યમિકશાળા) માં પણ મુખ્યની યુનિવર્સિટીએ જમારે માધ્યમિક શિક્ષણમાં કાર્યપણી જાતના ફેરફાર કરી શકાય તેનો વિચાર સરખો થે ક્યો ન હતો એ વખતે દક્ષિણામૂર્તિએ પોતાના માધ્યમિક શિક્ષણમાં નવી જ દૃષ્ટિએ, નવેસરથી શિક્ષણની પદ્ધતિઓમાં અને વિષયોના અભ્યાસક્રમોમાં પરિવર્તન આણ્યું હતું. જે ડાહ્યત પદ્ધતિ કહેવાય છે તેનું સંપૂર્ણ આયોજન ત્યાં થયું હતું.

પૂર્વપ્રાથમિક એટલે કે બાલમંદિરોના ચીલો તો એનો સાવ સ્વતંત્ર જ હતો. મોન્ટેસોરી પદ્ધતિનો સાવ જ સ્વતંત્ર રીતે અભ્યાસ કરી, આપણા દેશને અનુકૂળ રીતે બાળકો આગળ તેની રજૂઆત કરી, એના સિદ્ધાન્તો અને વ્યવહારોનો પ્રયોગ અજમાવી, પ્રજા સેવામાં એને માટે શિક્ષકો તૈયાર કરી ગુજરાતભરમાં એનો ફેલાવો ક્યો એ પણ દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થાનો એક જગરો ઉમેરો જ છે.

સામી કેળવણીની સંસ્થાએ હંમેશાં માટે કાર્યપણી સરકારથી સ્વતંત્ર રહેવું જોઈએ. હલે પછી એ સરકાર સ્વરાજ્ય સરકાર હોય કે પરદેશી સરકાર, કંઈક આવા જ આકર્ષવાળા આ સંસ્થાનું આયુષ્ય માત્ર ૨૫ વર્ષનું રહ્યું. બરુઃ યુવાવસ્થામાં જ એ ખતમ થઈ ગઈ.

આજે એનો એક વિભાગ દક્ષિણામૂર્તિ બાલમંદિર ચાલી રહ્યો છે.

શ્રી નાનાભાઈના શબ્દોમાં સંસ્થા મરી નથી જ. એનો નવો વિભાગ ગ્રામ દક્ષિણામૂર્તિ તરીકે આજનામાં કામ કરી રહ્યો છે. પણ એ તો એના નવે અવતારે અને નવે રૂપે નવા ક્ષેત્રમાં કાર્ય વિસ્તાર કરી રહેલ છે. અલગથી એમાંથી એક નવા ક્ષેત્રમાં નવા પ્રકારની આપણે રાહ જોઈએ જ. છતાં જે પરિપાક આપણે એના જૂનાં કાર્યોમાંથી મેળવ્યો હતો તેની ખોટ તો આપણને સાલ્યા જ કરશે.

આપણા રાષ્ટ્રઉદ્ધાનમાં લાગ લગ્નવર્તા આવાં બધાં કાર્ય કમનસીબ બનાવો નો બોગ બની સમગ્ર રાષ્ટ્રની સંપત્તિને નુકસાન ન કરી બેસે એની તકેદારી આપણી લાવિ સરકાર રાખે એમ આપણે જરૂર ઈચ્છીએ.

- અં.

શ્યાવક્ષ આવડા

ગુજરાતના ચિત્રકારોમાં શ્રી. શ્યાવક્ષ ધનજીભાઈ આવડાનું નામ દિવસે દિવસે મોખરે આવતું જાય છે. પોતાની ધરતીથી અળખી પડી, બંગાળ શૈલીની નિજીવ નકલ કરતી ગુજરાતી ચિત્રકળામાં તેમણે નવું જોડ પૂર્યું છે.

સન ૧૯૩૦ થી ૧૯૨૬ સુધી તેમણે મુંબઈની જે. જે. સ્કૂલ ઓફ આર્ટમાં અભ્યાસ કર્યો. તેમના કસબથી આકર્ષાઈ તેમને સર રતન તાતા ચેરિટી ટ્રસ્ટ અને એવાં જ બીજાં ફંડો ત-ફંડો શિષ્યવૃત્તિઓ આપવામાં આવી અને તેઓ યુરોપમાં ચિત્રકલાના વધારે અભ્યાસ કરવા માટે રવાના થયા. ત્યાં તેમણે ડી. એફ. એ. ની ડીગ્રી મેળવી લંડનની પ્રખ્યાત સ્લેક સ્કૂલમાં તેમણે પ્રો. રિડાઈફ સાથેના હાથ તળે તાલીમ લીધી. ત્યાં ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ બે વર્ષમાં પૂરો કરનાર એ પહેલા જ દિંદી વિદ્યાર્થી હતા. તેમણે એક શિષ્યન-ચિત્રકાર શ્રી. વ્લેડિમાર પેલુનિન પાસેથી 'રંગભૂમિની પદ્ધતિ' આધુનિક રીતે શણગારવાની કળા પણ શીખી છે.

વિદ્યાપતથી કસબ શીખીને તો આવ્યા પણ તેમાં પ્રાણ પૂરવા બાકી હતા. હિંદ પાછા ફર્યા ત્યારે તેમણે સ્વદેશની સુસાદરી શરૂ કરી. જાતજાતના હિંદવાસીઓના મહેાં, આકાર, જીવનના અનુભવો, રીતરિવાજો તેમની ચિત્રપોથીમાં મોંઘાયા. આજે એ બરચક પોથીઓમાંથી ગુજરાતના હરખ-શોકનાં દર્શન થાય છે.

લોકજીવનમાંથી મેળવેલ પ્રેરણાને તેમણે ચિત્રમાં ઉતારવા માટે જાત-જાતનાં અખતરાઓ કર્યા છે, કરે જાય છે. કોઈ કાંઈ વખત તેઓ સલની કદતાથી દૂર નાસી જતા દેખાય છે. અને ચિત્રાકૃતિઓની પ્રેક્ષક સાથેની વણ-દેખી કડો તૂટતી જણાય છે. પણ લોકજીવનમાંનો રસ, ત્યાંથી ફરી પાછો તેમને સત્ય જીવન તરફ ધસડી લાવે છે.

મુંબઈમાં તેમણે ત્રણ પ્રદર્શનો બાપાં છે-તાજમહેલ હોટલમાં જે વખત (૧૯૪૫-૧૯૪૭) અને સિલ્વર કીચ કલ્ચર (૧૯૪૬)માં તાજેતરમાં પેરિસમાં હિંદી કળા પ્રદર્શન બરાયું હતું તેમાં પણ તેમનાં ત્રણ ચિત્રોને સ્થાન મળ્યું હતું.

શ્યાવક્ષભાઈમાં આશરપદ મેંવા છે. આજનો તેમનો સંકુચિત પ્રેક્ષકવર્ગ જેમ જેમ વિદ્યાજનનો જશે તેમ તેમ આમજીવનના ધખકાર તેમની પોંછીને વધારે ખીલવશે એ વાત નિર્વિવાદ છે.

સુખદુઃખની રોજનીશી

‘૧૫ મી ઓગસ્ટ ! આ દિવસને સારા થે ગુજરાત અને કાઠિયાવાડની જનતા-એ અપાર આર્થિક સંકટો વચ્ચે થ હર્ષભેર માણ્યો છે. આ દિને આપણી અમર જનતાની પ્રયંક તાકાત નથા લોકશાહી ભાવનાનું દર્શન થયું છે.

અમદાવાદમાં હિંદુ-મુસ્લિમ બિરાદરીની જ્યોત ફરીથી ઝળકી ઊઠે છે. “હિંદુ-મુસ્લિમ એક હું” નાં સૂત્રો ગળવતાં હિંદુ-મુસ્લિમ સરખસો-શહેરના તમામ લતાઓમાં ઘૂમી વળે છે. વસંત-રમ્યઅક્ષીની શહીદીના રમાન પર આવી હિંદુ-મુસ્લિમો એક બીજાને ભેટે છે. ખાડીયા ગેટ પાસે મુસ્લિમ લતામાંથી આવેલાં એક રોજાંને હિન્દુએ તરફથી પાણી પાવામાં આવે છે અને ત્યારે ગાંધીજી ઉપર ક્ષલ્લતાના મુસ્લિમોએ યુદ્ધા મળગ વરસાબ્યાના સમા-આગથી કોમી બિરાદરીની જ્યોત ખૂબ જ ઝળકળી ઊઠે છે.

આઝાદી દિનને પ્રસંગે વલસાડમાં એક ખૂબ જ પ્રેરક ખતાવ ખને છે. શહેર મ્યુનિસિપાલીટીના આગ્રયે એક મ્યુનિસિપલ સભ્ય અને નામચીન કોંગ્રેસી કાળાખજરીઆના પિતાનું રમારક ખુલ્લું મૂકવા માટે જાહેર સભા મળે છે. પરંતુ આજનો દિન તદ્દન જુદો હતો. આઝાદીની ભાનામાં મસ્ત ખનેલી જનતાએ આ જાણીતા કાળાખજરીઆના નામે રમારક ખુલ્લું મૂકવા સામે વિરોધ જાળવ્યો. જનતાએ રમારકને શહીદીનું રમારક ખતાવવાની હઠ પકડી. ખૂબ જ ઉદાપોહ થયો; પણ મ્યુનિસિપાલીટીએ જનતાના પ્રખર વિરોધ સામે નમવું પડ્યું. જનતાની લોકશાહી ભાવનાનો વિજય થયો.

ત્યારે પ્રગતિશીલ કહેવાતા વડોદરા રાજ્યે ખાનગી સરકયુલર કાઢી રાજ્યના નોકરોને આઝાદીના ઉત્સવોમાં ભાગ લેવાની મનાઈ ફરમાવી હતી. ઉત્સવ નિમિત્તે ૧૦ હજાર રૂપિયાનો ખર્ચ કરવાની મ્યુનિસિપાલીટીની દરખાસ્તને હુકમથી દીધી. રાજ્યનાં મકાનો જ નહિ પણ મ્યુનિસિપાલીટીનું મકાને થ રાશતી વિતા; રહ્યું !

મુંબઈ સરકારે મૂકેલી જમણની છૂટનો પણ ગેરઉપયોગ ચાલુ છે. મુલ્ય દરમ્યાન લખાવટ કમાયેલા નફાઓને અનાજનો અવિચારી ઉપયોગ કરે છે. કાળાબજારીઆઓએ ધડ અને ચોખાના ભાવો એક જ દિવસમાં વધારી મૂકે છે. કપડાંજમાં ધડના ભાવ ૩૦ ના ૪૦ ચાલુ છે.

તે દિવસે અમદાવાદના ખાસ બજારના ફૂટપાથ પર બેસી એક પાગલ ફકીર બોલતો હતો “ધતને પેસે બરજાદ કરને હો લેકિન કંઈ ગરીબકા ખીકાતે નહિ” એને એના પેટની વરાળ હતી.

ત્યારે કામદારોનું એક સરખસ “જનતાકા અગ્ર રાજ બનાવો, અગ્ર હમ શ્રુષ્ટે નહિ મરેગે, કાલાં બજાર અતમ કરો”નાં સુત્રો પોકારતું જતું હતું.

*

ટંગાવી ટંગાવીને પણ છેલ્લાં થોડા દિવસોથી મેધગ્રાજીએ ગુજરાત-કાશિયાવાડ પર કૃપા કરી છે; અને આશાની વીજળી ચમકી છે. છતાંય અનાજની કારમી પરિસ્થિતિમાં કંઈ ફેર પડ્યો નથી.

જેસર (કુંડલા): કાળા બજારમાં બાજરાના ૧૫ અને ઘઉંના ૨૦ રૂપિયા ભાવ બોલાયુ છે. માંદગી અંગે અપાતી ખાંડ પણ બે માસથી બંધ ચર્ષ છે. વાવણી પૂરતો વરસાદ થયો પણ જાપેડીનો ઉપદ્રવ છે.

કોડીનાર (ગાવકવાડ): બાજરાનું વાવેાર કરવા મોટા ભાગના જેકુ પાસે જિયારણુ નથી. મહાલ કચેરીએ લેવા નવ છે. ત્યારે તેઓ ના પાડવામાં આવે છે.

બામરા અને આલુઆલુનાં ગામડાંમાં અસહ્ય અનાજ સંકટ ફેલાયું છે. એક વેપારીએ ખૂબ હિંચા ભાવ માંગવાથી બૂખા ટોળાએ “અનાજ આપો”નો પોકાર પાડ્યો હતો. પોલિસ બોલાવવામાં આવી હતી. અને પોલિસે અમાનુષી લાડીમાર ચલાવ્યો હતો તેમાં ત્રણમાં સ્ત્રી પણ હતી. ત્રીસથી વીસેયે માનવી ધરણી પર ઢબ્યાં હતાં.

વઢવાણમાં સેવાસઘ તરફથી દરરોજ આશરે ૨૦૦ માણસો લાલ લે એવું એક લોજનાસથ ખોલવામાં આવ્યું છે.

સેરરા (ખુંટવડ): પુના પંચોલી નામના એક ઉભાડને તેના કાઠ પસ ૧૫ શેર જુવાર મળતી હતી. તેને બદલે કાઠમાં ૧૫ શેર લખી ૧૦ શેર જુવાર આપવામાં આવેલી. કાઠ પાસે કાઠ વંચાવી પંચોલી સમિતિની નવી દુકાને બાકીની ૫ શેર જુવાર લેવા ગયેલા પણ ત્યાં તેને જુવાર આપવાને બદલે માર મારી પટ્ટા પાડવામાં આવેલો!

*

જુનાગઢમાં પોલિસરજ બમ્બુ છે. ખાનગી સમા પર પણ મનાઈ હુકમ કરમાવવામાં આવ્યો છે પ્રમને પૂજ્યાગાજ્યા વિના નવાબે પાકિસ્તાન સાથે જોડાવાનું અપમુદ્ધ પવલું બધું છે. હિંદી સધ અને પાકિસ્તાન વચ્ચે દુશ્મનાવટ ઊભી કરવાનો આ તરીકો નહિ તો બીજું શું ?

વિરમગામ રોડને મારવાડ જતી એક બાઈ ઉપર રોડનના અમલદારોએ અત્યાચાર ગુનથો છે.

વઢવાણ કુમ્પના મનૂરોની લાંબી ચાલેલી મિલ દહતાળનો વિજયી અંત આવ્યો છે. કામના વળા કલાકને બદલે દાઢ થયા છે.

પાલનપુર અને રાજપુર રાજ્યોમાં અનાજની દુકાનો હુટાઈ છે.

વઢવાણમાં એક જૂએ મરતી બાઈ પોતાનાં બે બાળકોના શૂખમરાને નોંધ નહિ શકવાથી તેમને રસ્તે ડોડી ચાલી ગઈ હતી.

લાવનગરનાં ગામડાંની કાપડ સમિતિઓ કાળાં બજારનું સાધન બની બેઠી છે, અને ખુલ્લાં ખુલ્લાં કાળાં બજાર ચાલે છે. ગામડાંની મરીખ પ્રજા શહેરમાં કાર્યની ઇતિસમાપ્ત મળતા કાર્યકરોની રાહ જુવે છે.

ચલેચલની આ હકીકતો ઉપરાંત, પોરબંદર, અમરેલી વગેરે સ્થળોમાંથી સિંધ માટે ભંગીઓને વધુ પૈસાની લાલચે કાન્દાકટથી બાંધી લઈ જવાના પ્રયત્નોના, નાની તાલુકાવાલીનાં પ્રગતિ વિરોધી જૂથો રચાવાના તથા ગાયકવાડી લશ્કર હીક હીક સંખ્યામાં કાઠિયાવાડમાં રખાવાના અહેવાલો પણ મળતા રહે છે. વિનીત નેતાઓ તડબોડ અને સત્તાના લોભમાં ખેંચાતા હોય અને ઉદ્ધમ કાર્યકરોને દયાવી દેવાના પ્રયત્નો ચતા હોય એમ પણ ઠેર ઠેરની બજારો સૂચવે છે. અનેક ભાગલાથી કમતાકાત અનેલી જનતા એ જ ભાંગલા-તો લાભ ઉઠાવતાં કાળાં બજાર નીચે રહેંસાઈ રહી છે.

મોરારી મહિલ

સાત કિતાબો

- ૦ વોલ્ગાથી ગંગા : લેખક : મહાપ્રકિત રાહુલ સાંક્રિયાપન; અનુવાદક : મંદુલાલ વ. ભટ્ટ, પ્રકાશક : લોકપ્રકાશન ગૃહ, મુંબઈ-૪, પૃષ્ઠ : ૪૭૫, મૂલ્ય રૂ. ૬.
- ૦ લોકસાહિત્યનું સમાલોચન : વ્યાખ્યાતા, ઝવેરચંદ મેઘાણી; પ્રકાશક : મુંબઈ વિદ્યાપીઠ; પ્રાપ્તિસ્થાન : ઝોન. એમ. ત્રિપાઠી કું, મુંબઈ, ૨; મૂલ્ય : રૂ. ૨૧; પૃષ્ઠ : ૨૫૭.
- ૦ છેલ્લું પ્રયાણ : લેખક : ઝવેરચંદ મેઘાણી; પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ, પો. બો. ૭૩, અમદાવાદ; પૃષ્ઠ : ૧૭૮; મૂલ્ય : રૂ. ૨૧.
- ૦ કાળચક્ર : લેખક : ઝવેરચંદ મેઘાણી; પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ પો. બો. ૭૩, અમદાવાદ; પૃષ્ઠ : ૧૬૮; મૂલ્ય : રૂ. ૨૧.
- ૦ સ્વાતંત્ર્ય પ્રભાત : લેખક : નાયાનાથ દવે; પ્રકાશક : સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, ગોંડલનગર (કાઠિયાવાડ); પૃષ્ઠ : ૭૧; મૂલ્ય : ૭ આના.
- ૦ “ક્રિડમ કમ !” લેખક : હરિન્દ્રનાથ યદોપાધ્યાય; પ્રકાશક : નાલન્દા પબ્લીકેશન્સ, ધનનૂર, કિરોડરાહ મહેતા રોડ, મુંબઈ-૧; પૃષ્ઠ ૧૫, મૂલ્ય રૂ. ૬૨, આના.
- ૦ ક્રિડમ્સ બેરેલ (સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ) ૧૯૪૨-૪૫ : સચિત્ર અને અગ્રિત દરી પ્રગટ કરનાર : વિદ્યુલભાઈ કે. ઝવેરી, સીતલ મહાલ, વાલ્કર મુબઈ ૬, મૂલ્ય રૂ. ૧૨૧.

વેદમાથી ગંગા

આ પુસ્તક વિષે કંઈ પણ કહેવાની શરુઆત કરતાં પહેલાં મુ. શ્રી કિશોરલાલભાઈના થોડાંએક વાક્યો અહીં ટાંકવા આવશ્યક લાગે છે. તેમણે પોતાના “જીવનશોધન” નામના પુસ્તકના પાના એવા ઉપર ત્રીજા ફરમાની શરુઆતમાં કહ્યું છે: “આર્થ તત્ત્વજ્ઞાન પરિપૂર્ણ રચાઈ ગયું છે, એમાં કંઈ શોધખોળ, શુદ્ધિ વૃદ્ધિને અવકાશ નથી, હવે માત્ર પ્રાચીન શાસ્ત્રોને જુદાં બાબેદારા કે નવાં બાબેદારીને સમજવાનાં જ રહ્યાં છે, એવું હું માનતો નથી. નવા અનુભવો અને નવા વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી જૂનાને સુધારવા-વધારવાનો અને જરૂર પડે ત્યાં જુદા પડવાનો અર્વાચીનોને અધિકાર છે. એ અધિકાર હોડી દઈ હિંદુસ્તાન “અચક્ષાત્તન” બની રહ્યું છે.”

હિંદુસ્તાનના જીવનના કોઈપણ પાસા વિષે ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કરનાર કોઈપણ સહૃદય માણસને ઉપરની વાત આજે સોએ સો ટકા સાચી લાગે છે. તેને એમ લાગ્યા વિના નથી રહેતું કે જીવનનો નવેસરથી વિચાર કરવાની જરૂર છે. નવા અનુભવોને ધ્યાનમાં લઈને અને અત્યારસુધી જે માન્યતાઓને આધારે જીવન જીવતા આગ્યા હીએ અને તેનાં જે પરિણામો આપ્યાં છે તેને લક્ષમાં લઈને ફરીથી જીવનનું અવગાહન આવશ્યક બન્યું છે.

“વેદમાથી ગંગા” એક એવા જ પ્રયત્ન છે. જીવનની ફેરતપાસનો ઈ. સ. પૂર્વ ૬૦૦૦ વરસથી માંડીને ઈ. સ. ૧૯૨૨ સુધીનો એ ઇતિહાસ છે, પરંતુ એ કોઈ પાઠ્ય પુસ્તકની દૃષ્ટિએ લખાયેલો નથી કે અતિ વિગતોથી ભરેલો કેવળ પંડિતાઈપૂર્ણ ઇતિહાસ પણ નથી. એનું વાહન અને છે નાની નાની રોચક કથાઓ. એ કથાઓ માનવીના વિકાસની એક એક કડી બનતી જાય છે. અને એમ એક ચંપસા તૈયાર થાય છે. આજના સમય સમાજની જુદી જુદી વ્યવસ્થાઓની જટિલતાથી તદ્દન મુક્ત અને સરલ એવા “નિશાગણ્ય”થી માંડીને ધીમેધીમે રાગ, ધાત્તણ અને સામંતશાહીની ઉત્પત્તિ અને એને પરિણામે જન્મતી જટિલતા તરફ એ અતિ કરે છે. ખીજી રીતે કહીએ તો સમાજનું વિભાગીકરણ એવી રીતે થતું જતું દેખાય છે કે જેમાં એક વિભાગ શ્રમ કરનાર બની જાય છે અને ખીજો તેના શ્રમનો ઉપભોગ કરનાર બની જાય છે. આ વાત આપણને સુદાસ તેના પિતા દિવોદાસ સાથે વાત કરતો હોય છે તેમાંથી મળી રહે છે. ૧૪૩ માં પાના ઉપર વૃદ્ધ દિવોદાસે એક દિવસ સુદાસને કહ્યું: “બેટા સુદાસ, હું તો હવે જીવનને આરે બેઠો છું. મારાથી આ પંચાલનો બાર ઉપાડવાનું બનતું નથી.”

“તો આપ”! એ બાર પંચાલોને જ કાં ન સોંપી દઈએ!”

“ પંચાલોને ? બેટા ! તારી વાત હું ન સંમંજ્યો. ”

“ પિતાશુ ! આખરે આ રાજ્ય તો પંચાલોનું જ છે. આપણા પૂર્વજો પંચાલ જનપદના સામાન્ય માણસો હતા એ વખતે પંચાલનો કોઈ રાજા ન હતો. જે રીતે આજે મદ્યમાં, મદ્રમાં, ગાંધારમાં ત્યાંના લોકો જ રાજ ચલાવે છે, તે રીતે પંચાલજનક આપણે ત્યાંનું બધું શાસન ચલાવતા. મારા દાદા વધ્વશ્રવના કોઈ પૂર્વજને ભોગવિલાસનો ભોગ લાગ્યો. એમને ખીજની કમાણીનું અપદરણુ કરવાનો ભોગ લાગ્યો. એ પોતે જનપતિ અથવા સેનાપતિના પદ પર હતા. એમના પૌતાના જનપદ માટે કોઈ લડાઈ થતી લોકોના પ્રેમ, વિશ્વાસ અને સંપત્તિ તેમણે પ્રાપ્ત કર્યા અને પછી એના જ જોર પર એમણે લોકોનો વિશ્વાસલાત કર્યો. લોકોના રાજ્યને ઠેકાણે એમણે અસુરોની માફક રાજનું રાજ્ય સ્થાપિત કર્યું. અસુરોની માફક વશિષ્ઠ, વિશ્વામિત્રના કોઈ બૂઝાઈ ગયેલા પૂર્વજને પુરોહિતની પદવી લાંચ તરીકે આપી. એમણે લોકોની આંખમાં ધૂળ નાખી કહેવું શરૂ કર્યું : “ ઈંદ્ર, અમિ, સોમ, વરુણ, વિશ્વદેવ વગેરેઓ આ રાજને તમારા પર રાજ્ય કરવા મોકલેલ છે. એની આજ્ઞા માનો, એને મહેસુલ આપો. પિતાશુ ! આ બિલકુલ બેઈમાની હતી, ચોરી હતી. ”

આમ આપણે જેઈ શકીએ છીએ કે નિશામણુતા વખતનો નાનો, સરસ નાનકડો સમાજ, ઇતિહાસના જુદા જુદા તખ્તખામાંથી પસાર થતો થતો આવા બે વર્ગમાં વિભાગાઈ જાય છે. રાજ-શોષક અને પ્રજા શોષિત. સમાજનું સ્વરૂપ બદલાતું જાય છે. પ્રજા અને રાજ વચ્ચેનું આ અંતર વધતું જાય છે. પ્રજા અને સુપણું ધૌધેયનાં પ્રકરણો સમાજમાં આવેલા જિંચ નીચના બેદોનું દર્શન કરાવતા જાય છે. આમ આગળ વધતો આ ઇતિહાસ ૧૮૫૭ ના ચોક્કા મંગલસિંદ અને ૧૯૨૨ ની લડતમાં અંધધાવનાર સફદર સુધી આવી પહોંચે છે. લોકોના ક્રાંતિકારી બળના પ્રથમ ધસારા સુધી.

આખા પુસ્તક દરમિયાન ઇતિહાસના દરેક તખ્તે અદના આદમીનું સ્થાન શું રહ્યું છે એ બતાવવાનો લેખકનો પ્રયત્ન જણાય છે. એ જ એક ઇતિહાસને જોવાની નવી દ્રષ્ટિ નથી ? જે રાજ નથી, જે કોઈ મોટો પુરોહિત નથી, શ્રીમંત કે સેનાપતિ નથી પરંતુ આ બધા લોકો જોને લીધે છે તેનું સ્થાન આગળ વધતા ઇતિહાસમાં શું હતું, ક્યાં હતું, તે જોવું જરૂરી નથી ? એ દ્રષ્ટિએ આ પ્રયત્ન અમને અત્યંત આવકારદાયક લાગે છે. આજે જ્યારે આપણને જુદાં જુદાં બળો આપણા સમગ્ર જીવનને નવેસરથી વિચારવાની ફરજ પાડી રહ્યાં છે ત્યારે આવાં પુસ્તકોની વિશેષ આવશ્યકતા છે.

પુસ્તકના અનુવાદક દ્વારાથી અંદુલાય જાતને અનુવાદ માટે તથા લોક-પ્રકાશન ગૃહના સંચાલકોને આવા પુસ્તકની પ્રસંગી કરવા બદલ અભિનંદન આપીએ છીએ. સાથે સાથે એવી આશા પણ વ્યક્ત કરીએ છીએ કે જીવનની ફરી તપાસ કરવાની હાકલ કરતાં આવાં વધુ પુસ્તકો આપણને મળતાં રહે.

—મહુલાદ પારેખ

લોકસાહિત્યનું સમાલોચન

કાલિયાવાડનાં લોકસાહિત્યનાં સંશોધનમાં મુગ્ધભાવે પ્રવૃત્ત થયેલા પરંતુ તેનાં સૌંદર્ય અને એ ઉપગમનાર જીવનને જાણવા પ્રેરાયેલા મેઘાણી એ સંસ્કારિતાનાં સંવેદનમાં એકરત થઈ એક જાણકાર અને અભ્યાસીરૂપે બહારનાં ગુજરાત સમક્ષ આવ્યા એમની એ લાંબી 'કારકીર્દીમાં' એક અગત્યનો ગુણ કામ કરી રહ્યો હતો અને તે, સંવેદનશીલ સંહૃદયતાનો.

એ ગુણ એટલો બધો પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલો કે, તેમની 'રસધારો' 'બહારવટીઆની કથાઓ' 'રઠીઆણી રતો' 'સંત કથાઓ' વગેરે સંપાદનો અને ખીલ સંશોધન પ્રયોજનાં તમે લોકસાહિત્યની ખિરદાવલિઓની પરંપરા નેશો. એ પ્રકારનાં વિવેચનના પ્રવાહમાં લોકસાહિત્યના સખર પ્રાણ પ્રત્યેની ગુજરાતની બેદરકારી જાંખરા માફક તણાઈ ગઈ. અને એ ધોવાયેલી જમીન પર લોકસાહિત્ય અને શિષ્ટ સાહિત્યનાં અભિન્ન કર્તવ્યનો એકતા નિમોજી થઈ અને ગુજરાતી શિષ્ટ સાહિત્ય નવપ્રાણી બન્યું.

*

*

*

આ વ્યાખ્યાનો પણ મુખ્યત્વે શ્રી. મેઘાણીની આ અનોખી પદ્ધતિ પર રચાયેલાં છે. તેમાં કાલિયાવાડની, મુખ્યત્વે પરિચમણશીલ અને ઠકરાતી સમાજમાં જીવતી અનેક જાતિઓ અને સામાજિક વર્ગોએ સૈકાઓના ગાળામાં જીવનનાં સુખ કે દુઃખોનો જે સખર પ્રાણુથી—અથવા શ્રી મેઘાણીના શબ્દોમાં કહીએ તો “સર્વતોમુખી સમુદાસ”થી—સતકાર ક્યો તેનો સજીવ અને તેથી ગ્રેરક પરિચય છે.

આ પરિચયમાં મુગ્ધતા હશે પણ આકર્ષિતતા નથી. એમાંની સૌંદર્ય દૃષ્ટિ નીતરી ન હો, તો પણ, ઉત્કટતાની પદ્ધતિ પામેલી છે; સહૃદયતાથી માનવતાની વાહક બનેલી છે અને સહસંવેદનથી જીવતી બનેલી છે.

આ સૌંદર્યદૃષ્ટિને જિવંત કરતી સહૃદયતા તેમને લોકસાહિત્યની સમગ્ર શક્તિ પ્રત્યે જાગૃત કરી ગઈ છે.

લોકસાહિત્યની શક્તિ અને તે શક્તિનાં મૂળ રૂપ લોકજીવન તથા લોકના આવિર્ભાવોનાં સ્વરૂપ વિષે તેમણે અનુભવેલું સત્ય તેમણે “લોકસાહિત્ય અને

શિષ્ટ સાહિત્યનો પરસ્પર સંબંધ સમજાવતાં પ્રથમ વ્યાખ્યાનમાં અત્યંત હલ રીતે મહેલું છે. એમાં તેમણે કહેલી સમગ્ર સાહિત્ય અંગેની ધણીએક મૂળ-મૂલ વાતો ગુજરાતના સાહિત્યકારો માટે લાંબા સમય સુધી ગ્રેરક નીવડશે.

આમ આ વ્યાખ્યાનો કેવળ ગિરદાવણરૂપ કે અન્વેષણ રહિત નથી. અન્વેષણની પ્રાથમિક ક્રિયાઓ પાછળ તેમણે પુષ્કળ જહેમત લીધેલી છે. લોકસાહિત્યના કળાકસ્ય અંગે તથા તેનાં “સર્વતોમુખી ઉદ્ભવિત” તત્ત્વ વિષે એક સુરેષ અને કડીબદ્ધ સમજણ આપવા પણ તેમણે આદરણીય પ્રયાસ કર્યો છે.

આ રીતે પ્રસ્તુત પુસ્તક, મેઘાણીનાં સંશોધનના પરિપાક જેવું બની રહે છે. અને તેની ઉપર કહી ઉત્પટતાઓ માટે અમે તેને અભિનંદીએ છીએ. સાથોસાથ અમને સાંત્વતી કેટલીક અપૂર્ણતાઓનો પણ નિર્દેશ કરીએ છીએ.

લોકસાહિત્ય રચે રીતે વિશાળતર લોકજીવનનો એક ભાગ છે. તેનાં સૌંદર્યને માણવા માટે તેને જાણવું પણ પડે છે. એ મૂલ્યાંકન કરવામાં તેના ઉદ્ભવ, વિકાસ તથા લાસનાં રચણકાળ અને સમાજતું દર્શન આવશ્યક બને છે. એવી અતિકાસીક અને સામાજિક મૂલવણી વગર એનાં સૌંદર્યની છબી પણ પથ્થાદભૂમિ વિનાની, તત્ત્વ પૂરતી અધુરી રહે છે. અને આપણાં વર્તમાન જીવનની એવી જ સારંકારિક દોષતને સમજવામાં પણ આપણે છોભીલા પડીએ છીએ. અમને આ પુસ્તકમાં આ ઉલ્લેખમાંથી જન્મતી કેટલીક ગેરસમજો પણ દેખાઈ છે.† બાવિ અન્વેષણ એ ટાળે એ છચ્છાથી તે અત્રે વ્યક્ત કરીએ છીએ અને આ મૂલ્યવાન પુસ્તકને ફરી આવકારીએ છીએ.

છેલ્લું પ્રયાણ

લોકસાહિત્યનાં સંસ્કારનીરની શોધ કરતાં સ્વ. મેઘાણીએ જે અનુભવ અને લાગણીઓ લીધાં એ પ્રસંગો અને તેની આસપાસનાં સામાજિક માનસિક વાતાવરણોની ટાંચણોની આ પોથી છે. અગાઉની આવી ટાંચણોની પોથી “પરકમા” નામથી પ્રકટ થઈ હતી. આમાં છેલ્લી ટાંચણો અને કેટલીક ખીજો ન લેવાયેલી નોંધો એકત્રિત કરી તેમનાં મૃત્યુ પછી એ પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે.

આ ટાંચણો અંગત અનુભવને સર્વોત્કૃષ્ટિનાં ધોરણે વ્યક્ત કરી થકતી મેઘાણીભાઈની કલમથી સજીવ અને રસિક બની છે. તેમાં તેમની સહૃદયતા અને લોકસમુદાયની વ્યક્તિઓની નિરનિરાળા ખાતરીઓનાં સારાં એવાં

પાસાં જોવા મળે છે. આ ટાંચણોમાં, રજુ કરાયેલાં લોકગીતોના નમૂના સામાન્ય ઉચ્ચ ધોરણના હોવા ઉપરાંત, કેટલાક કિસ્સામાં તો વિરલ છે. શ્રી એક્વિને મધ્યપ્રાંતના આદિવાસીઓમાં ફરી જોળવેલાં ગીતો અહીં ગુજરાતીમાં જોવા મળે છે. મહી, દક્ષિણ, કાશ્મિર વગેરે પ્રદેશોનાં લોકગીતો પર સુંદર ટાંચણો છે. આમ આ સંગ્રહ અગ્રણિત સ્વરૂપે પણ ઉપયોગી સામગ્રી આપે છે.

કાળચક્ર

આ નવલકથા શ્રી મેઘાણીની છેલ્લી અને અપૂર્ણ રહેલી કૃતિ છે. “વિલોપન” ની વાર્તાઓમાં માર્મિક દષ્ટિ અને વક્તવ્યને ઔચિત્ય બરી રીતે ધૂંટીને રજુ કરતી જે પદ્ય કલા તેમણે સમઘી હતી જો, અહીં ‘૪૨ પૂર્વેનાં આમઝાની સમાજનાં પાત્ર અને પ્રસંગોનાં આલેખનમાં કાવ્યમ યતી જોવા મળે છે. આ માંનાં કેટલાંક પાત્રો મધ્યમવર્ગી અને ઠક-નાતી ઓથાર નીચેની ગરીબ વર્ગની જિન્દગીના શ્રી. મેઘાણીના નીકટના પરિચયમાંથી જન્મેલાં છે આ અને આની અનેક પાત્રોની અર્વાચીન સંસ્કારિતાના પદ્ધતિ નીચે જૂંસાતી અગવડ રેખાકુસ યતી જતી આપણી જ જોક બહોળા દુનિયા છે. તેને કથમ દ્વારા વ્યક્ત કરી તેમણે ગુજરાતની એક વધુ સેવા કીધી છે. કાળચક્ર અધુરી રહી છે. ‘૪૨ ની લાડતના ઉંબરમાં પ્રવેશી અધુરી રહી છે. અને તેથી આપણા હોટે આવવા મયતા શબ્દો ફરી હૈયામાં સમાઈ. જતા હોય તેવો ભાસ થાય છે. આ પ્રકાશન આમ સમાજનાં પ્રારંભિક ચિત્ર પૂરતું મતોરમ બની રહે છે.

સ્વાતંત્ર્ય પ્રલાત

આ સંગ્રહ સાથે શ્રી નાથાલાલ દવે ગુજરાત આગળ એક નવાં ગાન સાથે રજુ થાય છે. અત્યાર સુધી મુખ્યત્વે તેમની કવિતા, કામળા ભાવો અને સુંદર દરેકોમાં રમમાણ દેખાતી અત્રે તેમનો કંઈ સ્વાધીન ભારતના નવા આર્થિકોવોને વાચ્યા આપવા મથે છે તેમનાં અન્ય કાવ્યોની સુસ્થિષ્ઠતા અને સરળતા અત્રે પણ છે. સહાનુભૂતિથી પ્રેરાયેલાં આ કાવ્યો આપણી ૩૦ ૩૨ ની કાવ્યગંગાની નવી સરવાણી જેવાં લાગે છે. એ અનુભવોથી બળવાન બની પ્રજાનાં નવજીવનને પણ ગાતાં થાઓ એવી સદીચ્છા વ્યક્ત કરીએ છીએ. આ કાવ્યોમાં પ્રકટ થતું સ્વાતંત્ર્ય ભાવનાનું સ્વરૂપ કવિ કેવળ બિર્મિવશ નથી એની પ્રતીતિ આપે છે. ખરી આઝાદી હજી હવે આવે છે અને એ માટે તૈયાર રહીશું કહેતી તેમની પાણી “રંગવાડી પ્રધાને પણ યોગ્ય આપખ્યા લગાવે છે. અમે આ નાની પણ સુગેય ગીતોની પુસ્તિકાને આવકારીએ છીએ.

“ફ્રીડમ કમ”-આવ હે આઝાદી !

શ્રી હરિન્દ્રનાથ ટ્રોપાધ્યાયની કવિતાથી અંગ્રેજીભાષામાંથી હિંદી સમાજ આજે અપરિચિત નથી. તેમની કવિતામાં જનતાની સર્વોચ્ચ મુક્તિ માટેના અદ્ય પડકાર, ખીડિત જનતાનાં જડનો અવાજ, નિઃશૂંકતાવાદ અને સખળ કલ્પનાભૂષણો અત્યંત લોકપ્રિય નીવડેલાં છે. સ્વાધીનતાનાં આ ટાંકણે, સ્વાતંત્ર્યને આવકારતા કવિની વાણી એ સ્વાતંત્ર્ય કાળે મરી ફિટલા શહીદોને બિરદાવી, આજનાં હિંદની ભયંકર પછાત દશા વિદારી તેમાંથી પ્રજ્વળે મુક્ત કરે તેવી આઝાદીનું ચિત્ર ઉપસાવે છે. એ ઉમદા અને પ્રગતિશીલ ભાવનાઓનો અમે આદર કરીએ છીએ સ્વાધીનતા અને સ્વાતંત્ર્ય વચ્ચેના વિકટ માર્ગમાં આ અને આવા અનેક કવિની નિર્ભીક અને પ્રેરક વાણી આપણને મંજતી રહે એ સદ્ભાગ્ય છે.

ફ્રીડમ બેટલ (સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ) ૧૯૪૨-૧૯૪૫ : સચિત્ર અને ગ્રંથિત કરી પ્રકટ કરનાર : વિઠ્ઠલભાઈ કે. ઝવેરી, સીતલ મહાજન, વાલ્મીકીશ્વર, મુંબઈ ૬, મૂલ્ય : રૂ. ૧૨.૦૦

આઝાદ : હિંદ ફોજની પ્રેરક અને ઉદ્ધામ તવારિખની કડીઓને ચિત્રગદ્ય કરી, ૧૫ મી ઓગસ્ટ ૪૭ ના સ્વાધીનતા દિને પ્રગટ થતી આ ચિત્રપોથી (album) આપણી આગળ એક મુંદર તવારિખી પ્રકાશનનો આદર્શ મૂકી ગયું છે.

આ ગ્રંથનું પ્રથમ ચિત્ર : “અમારા ઐક્યથી અમે સખળ છીએ” નો ઉમદા આદર્શ અને આઝાદ ફોજના રાષ્ટ્રપ્રેમ અને વીરત્વના પ્રસંગોને રજૂ કરતી તરવીરો અને ભાવનાચિત્રો આપણી સ્વાતંત્ર્ય લડતનું એક નવું પાત્રું બતાવે છે. એ ઉદ્ધામ અને અશક્ત લડતે પાયેલી પ્રેરણાને અંગે યુદ્ધોત્તર હિંદમાં જે અપૂર્વ અને દેશવ્યાપી સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામો બેજાયા એનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ આજે સૌ કોઈ સ્વીકારે છે. વિનીત નેતાગીરીની અવગણના છતાં માનવબુદ્ધિ માટે શૌર્ય અને શહાદતની ઉદાત્ત પરંપરા દાખવતા આપણા માઠી જાયાઓનું મહત્ત્વ સામાન્ય પ્રજાહૃદયમાં જગાઈ ચૂક્યું છે. એ છપીને આમ રચે અને સુગ્રંથિત સ્વરૂપે રજૂ કરતાં આ પ્રકાશનનો પ્રયાસ અમને આવકારદાયક લાગ્યો છે.

ગ્રંથમાં આઝાદ સરકારની રચના, તેના દરજ્જા, તેનાં પ્રતીકો, બિંદલા, પંચજો વગેરે પહેલીવાર રજૂ કરાયાં છે. ઉદાત્ત રાષ્ટ્રપ્રેમ અને રાજકીય અપકવતાની અતિભક્તિ વચ્ચે વિવેકની અગત્ય તરફ નિર્દેશ કરી અમે આ પ્રકાશનને અપનાવવા ભલામણ કરીએ છીએ.

મુલરાત દુલિયા

રાષ્ટ્રીય પ્રવાહો

તા. ૧૫ મી-નવયુગનાં મંડાણ

માનસો ડોઈ?—

નજરે જોનારાઓ પણ આંખો ચોળી ચોળીને ફરી જોતા હતા. કલકત્તાનો એ અદ્ભુત સ્વાતંત્ર્ય દિન.

એ જ રાગ ખજાર, એ જ ડોલ્તોલ્લા, એ જ ખરા ખજાર અને એ જ પાર્ક સર્કસ કે જ્યાં ખાર-ખાર માસ યયાં ડોમી ખૂનામરડીયું બીયલુ અને જીયુપ્સામયું તાંડવનૃત્ય ખેલાઈ રહ્યું હતું; જ્યાં માનવતા મરી પરવારી હોય અને પાશવતાનો જ દોર હોય એવું સામનું હતું...ત્યાં જ ડોમી ખિરાદરીનાં અમર પ્રકરણો સખાયાં હતાં આ ૧૫ મી ઑગસ્ટે!

ખસો વર્ષ યયાં રાષ્ટ્રના આત્માને કંઈતી ગુલામીની શિલા દૂર થઈ એ દિને ૪૦ કરોડ હિંદીઓ ઓચિંતા સાંખી નિદામાંથી જાગી બેઠ્યા.

હિંદમાં નવો પ્રાણ પૂરાઈ રહ્યો હતો.

કયા મુસ્લીમની મગદૂર હતી કે ૧૪ મી ઑગસ્ટ સુધી ખરા ખજાર જાય? પણ તા. ૧૫ મીએ ખરા ખજારને તેની માનવતા અને દિલેર ખિરાદરી પાછી આપી. ૧૫ મીએ મુસ્લીમો ખરા ખજાર આવ્યા અને આ રાશનીંગના સમયમાં પણ હિંદુઓને હાથે મિષ્ટાન્ન આરોગ્યાં!

“પાકીસ્તાન” “હિંદુસ્તાન” ના લક્ષ્યોની સીમાઓ તે દિવસે ખૂંસાઈ ગઈ. માનવતા ડોરી ખાતી બાઈના લોહીની તરસ, આ ઉત્સાહના વાતાવરણમાં કયાંય વિકીન યદ્ધ ગઈ. ગુલામીના બંધનમાંથી છૂટેલા, હિંદુ મુસ્લીમો એક બીજાના લક્ષ્યોમાં ગાંઝ ઉત્સાહથી ધૂમ્યા, અને સાંખા વિશેષ પછી મળતા બાઈઓના પ્રેમથી લેણ્યા.

અનેક આંખોમાંથી આંસુની અમૃત ધારા વહી અને એ આંસુએ, બાઈએ વહાવેલા બાઈના લોહીના રાધ, હિંદની ધરતી પરથી ઘોઈ નાખ્યા. હિંદ ખૂમિ તે દિવસે પવિત્ર થઈ.

લાખ લાખની હિંદુ-મુસ્લીમ મેદની એ દિવસોએ ગાંધીજીની પ્રાર્થનામાં

ઉભરાવા માંડી, ઇંદિનો દિન, તા. ૧૮ તો હિંદુ-મુસ્લીમોનો સંયુક્ત તહેવાર બની રહ્યો.

સૌને ખિલાફતનો દિવસો સાંભળ્યાં. હિંદી ગંધારણ સભાના મુસ્લીમ સંખ્યોએ ગાંધીજીના ડોમી-ભાઈવારે વધારવાના સફળ પ્રયત્નો માટે તેમનો સત્તાવાર આભાર માન્યો.

કેટલી મુંઢેરે શુભ શરૂઆત તા. ૧૫ થી શરૂ થતા નવયુગની !

બ્રિટિશ સૈન્યોનું ઉઠમણું

હિંદ છોડી જતા બ્રિટિશ સૈન્યોનો પહેલો કાફલો ૧૮ મી ઓગસ્ટે મુંબઈથી ઉપજ્યો. સાચી આઝાદીનું એ એંધાણ છે. બ્યાંમુધી એક પણ અંગ્રેજ સૈનિક હિંદની જમીન પર હશે ત્યાં સુધી સાચી અને સંપૂર્ણ આઝાદી મળી, એમ કેમ કહી શકાય ?

પરંતુ, જે દિવસે બ્રિટિશ સૈનિકો મુંબઈના બારામાંથી સીધાવી રવાના હતા, તે જ દિવસે હજી અહીં શહેવા પામેલા તેમના બીજા ભાઈઓ પોતાની તુમાખીનો પરચો જતાવતા હતા સારા હિંદમાં બ્યારે એકામ ઉત્સાહ વચ્ચે સ્વાતંત્ર્ય દિન ઉજવાઈ રહ્યો હતો ત્યારે નોકાદળના ગોરા અફસરોને તેની કશી પડી નહોતી. રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવવાની તેમને કુરસદ નહોતી, પરંતુ જૂના શાહીવાદી નીકાબજને સક્ષાત્તી આપવા આપણા જલ્લાદુર હિંદી નાવિકો હરગીઝ તૈયાર ન હતા તેઓ તરત જ જૂન હડતાવ પર ઉતર્યા. બ્યારે નિધિસર રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવ્યો અને તેને સક્ષાત્તી આપાઈ ત્યારે જ તેઓએ ખોરાક લીધો.

આવા ગોરા અફસરોને જોઈતા પહેલા અહીંથી રવાના કરીએ તેટલું બહેતર. તેમના હાથમાં સોંપાયેલો હિંદીફત્તેનો પાકિસ્તાની અને કુશ-અધિ-કાર આપણી આઝાદીને સતત ભયર છે.

રાષ્ટ્રધ્વજનું અપમાન કરનારા

રાષ્ટ્રધ્વજ અને રાષ્ટ્રનું અપમાન કરનારા ફક્ત ગોરાઓ જ નહોતા. તેમના બીજા 'કાળા' ખાંધિયા પણ હતા. વડોદરા રાજ્યે ૧૫ ઓગસ્ટ ઉજવવા સામે સરકારી નોકરો પરંમનાઈ દુકમ-કાંઈ હો. હૈદરાબાદમાં પણ એ, પરદેશી ધ્વજ ફરકાવવા સામે મનાઈ દુકમ હતો. નાબા જેવા નાગ્નીક રાજ્યની પણ શી તુમાખી કે તેણે પણ રાષ્ટ્રનું અપમાન કરવાની કૃષ્ણા કરી. તેહરી રાજ્યમાં તો રાષ્ટ્રધ્વજ ઉતારી લઈ પોલીસ અફસરે તેને પોતાના પગ તળે કચ્યો.

૫૧) ક્યાં લગી નભાવી લેશું આ અંપમાનો ?

૧૦ કરોડની આઝાદી ક્યાં ?

૧૫ મી ઑગસ્ટે આઝાદી જાહેર થઈ પણ બધાપ હિંદીઓની નહિ. ૧૦ કરોડ હિંદીઓ બ્રિટિશ-પ્રેરિત બાપુશાહી નીચે સબડે છે.

માઉન્ટબેટને તો જાણ બીજાવેલી કે “ દરેક રાજ્ય તફાત સ્વતંત્ર છે; મને કાલે તો હિંદી સંઘમાં કે પાકિસ્તાનમાં જોડાઈ શકશે.” કાયદેઆજમ છૂનાએ તો-તેમને પાકિસ્તાનમાં લાવવા એમને ખાતરી આપી કે પાકિસ્તાન દરેક રાજ્યની સંપૂર્ણ આઝાદી ભીકારશે. અર્થાત્ તેમની મધ્યકાલીન આપણુદ જુલમ જહાંગીરી કાયમ રહેશે !

ખીજે હાથે, સરકાર પટેલે પણ જાહેર કયું છે કે, રાજ્યોની આંતરિક સ્વતંત્રતા અખંડ રહેશે.

આ જ સિદ્ધાંતને ધોરણે ધારણેલા જોડાણનાં ખતપત્રો પર સહી કરી મોટા ભાગના રાજ્યો હિંદી સંઘમાં જોડાયા છે.

લાંબી લોકલક્ષ્ય સામે ઝૂકી આખરે ઇન્દોર ભોપાલ ને ત્રાવણકોરને હિંદીસંઘમાં જોડાવાની દરજ્જ પડી છે. ત્રાવણકોરે તો બ્રિટનમાં અને પાકિસ્તાનમાં પોતાના હાઈ કમીશનરો નીમવાનો હક્ક તો અનામત રખાવ્યો જ !

હેદરાબાદ તો આટલી હદ સુધી પણ જવા નથી માગતું. નિઝામે પોતાની સ્વતંત્રતા જાહેર કરી છે.

એકંદરે, હેદરાબાદ અથવા હિંદી સંઘમાં જોડાએલાં રાજ્યોની પ્રજાની હાલત તો એની એ રહે છે. આંતરિક બાજતોમાં રાજ્યોની નિરંકુશ સત્તા માન્ય રખાઈ છે. આઝાદી આવી-પણ દેશી રાજ્યોની ૧૦ કરોડની જનતાની આઝાદી હજી દૂર છે !

આ આઝાદી માટે લડતો મંડાઈ રહી છે. હેદરાબાદ અને ઝેંસુરમાં જવાબદાર રાજતંત્ર માટે લડતો ચાલુ છે. ઇન્દોરમાં પણ લડત શરૂ થવાના બહુકારા પાગે છે.

એમની ૧૫ મી ઑગસ્ટ લાવવા માટે હજી કેટલીય લડતો લડવી પડશે.

જુનાગઢ એક નવી સમસ્યા !

અતેક વિખવાદોની જનેતા ‘માઉન્ટબેટનની યોજના’એ આપણે માટે એક વધુ કપરી સમસ્યા ઉભી કરી છે.

માઉન્ટબેટનની યોજના મુજબ અમે તે રાજ્ય પાકિસ્તાન યા હિંદમાં જોડાઈ શકે. આ વિકલ્પનો ઉપયોગ કરી જુનાગઢ (૮૨૮૩૬ હિંદુવસ્તી છતાં) પાકિસ્તાનમાં જોડાયું છે. પ્રચંડ લોકમતની વિરુદ્ધ આણું આપણુદ

ને આત્મધાતી પમહું-ધર્મ શકાયું એ માઉન્ટબેટનની ચોગનાનું સીધું પરિણામ છે.

અન્નપીડકોની ફારગતી ?

પીંગુ એક નોંધપાત્ર દોતુક. લોકલક્ષણે ક્યકવા માટે મશહૂર થયેલા ત્રાવણકોરના સર સી. પી. રામસ્વામી આપરે દિવાનપદેથી રાજનામું આપ્યું. કાશ્મીરમાંથી નવીમગાર કાક પણ ગયો વડોદરામાંથી સર પી. એલ. મીત્તર પણ ફારગત થયા.

બેશક જનતાનો આ વિનય જ થયો ગણાય. પણ પછી શું ? સર સી. પી. પૂર્વ બંગાળના જવર્નર બને છે. સર મીત્તર હિંદી સરકારના દેશી રાજ્યોના ખાતામાં જોડાશે એવું સંભળાય છે. (કાક ક્યાં જશે ?) જનતાના આવા કંઠેર દુશ્મનોને ન્યારે તેમના રાજ્યમાંથી હાંકી કઢાયા ત્યારે શું હિંદી આઝાદ જનતાને પીડવા તેમને સત્તાને આસને બેસાડ્યું ?

હિંદીઆતની ગોદમાં આવવા તલસાટ !

અંગ્રેજ શાહીવાદીઓએ તો રવાના થવા માંડ્યું; પણ હિંદીમાં ખીન શાહીવાદીઓ પણ છે; ફ્રેંચ અને પોર્ટુગીઝ.

બ્રિટિશ હિંદ આઝાદ થતાં. ફ્રેંચ હિંદીઓને હોય પણ સમસ્ત હિંદ સાથે બળી જવાની ખ્વાહેશ જાગી છે. ફ્રેંચ દિવાલો તોડી તેઓ હિંદ સાથે દંઢમ મિલાવી નવ હિંદના ઘડતરમાં ભાગ લેવા ચનગની રવા છે.

આ આશા અને નવજન્યુત ઉત્સાહથી ફ્રેંચ હિંદમાં મોટી ચળવળ ચાલી રહી છે. કેબ્રિસવાદીઓ, કમ્યુનીસ્ટો, સોશિયાલીસ્ટો, સુસ્ત્રીમ મંડળો સૌએ સંયુક્ત મોરચો રચી હિંદમાં જોડાવા માટે રેફરેન્ડમની માંગણી કરી છે.

ફ્રેંચ હિંદના ૭ મેયરોએ પં. નહેરુને તારકારા વિનંતિ કરી છે કે:

“ એકામતે સૌ ફ્રેંચ હિંદીઓની ઇચ્છા છે કે અમે અમારા હિંદી વતનમાં બળીએ. આ ધ્યેય સાધવામાં અમે તમારી સહાયની માગણી કરીએ છીએ. ”

આપણે જો સીધી વધુ બળવાન શાહીવાદને નમાવી શક્યા, તો શી મશહૂર અને શી મુશ્કતા ફ્રેંચ અને ડોમીની કે તેઓ એક ઘડી પણ, હિંદના એક પણ ખૂણામાં પોતાનો દોર ચલાવી શકે ?

લાહોર ને અમૃતસર, આગ-ખૂન-વિનાશ !

ન્યારે કલકત્તા, મુંબઈ, દિલ્હી અને હિંદને ખૂણેખૂણે ૧૫ ઑગસ્ટનું ઉદ્ધાસ, ઉત્સાહ અને વિજયનું વાતાવરણ છવાયું હતું ત્યારે પંજાબમાં છરી, બંદુક, બોંબ, અને આગનું સામાન્ય હતું.

... ત્યાં હતી. 'સરહદ પંચ'ની મોકાણા ભુસ્ત્રીમ લીગ, હિંદુ મહાસભા, શીખ અકાલીઓ વગેરેએ તદ્દન ગેરવ્યાજબી માગણીઓ મૂકી અને તે ભેગવવા તેમણે ઝેરી પ્રચાર કરી કોમી ભાગને સતત ભ્રમણાતી રાખી.

અને આખરે ૧૮ મી ઑગસ્ટે સરહદ પંચનો ચુકાદો બહાર પડ્યો એ ચુકાદાનો ઇતિહાસ પણ આપણી ગંભીર નમજાઈની ફરીયાદ આપે છે. પંચના હિંદી સભ્યો એકેય અગત્યના સુધા વિશે એકમત થઈ ન શક્યા. અંતે તેમણે એકમત થઈ આખરી ચુકાદો આપવાનું અંગ્રેજ પ્રમુખ સર સિરીલ રેડકલ્ફ પર છોડ્યું. એ જ જૂની નમજાઈ ! હિંદીઓમાં વિખવાદ અને પરદેશીનો ચુકાદો !

અને એ ચુકાદો પણ એવો કે જેથી ન સુરક્ષિતો સંતોષ થયો કે ન શીખ-હિંદુઓને. અંથી હિંદુ-મુસ્લીમ સવાલ અને પ્રજાગતના ભાગલાનો સવાલ એક હંમેશને માટે અણસુઓ, સતત મજાગતો સવાલ બની રહેશે.

ખાનસાહેબના પ્રધાનમંડળને રૂખસદ !

અને એક બીજો દાખલો.

સરહદ પ્રાંતના ડૉ. ખાનસાહેબના પ્રધાનમંડળને ગવર્નર કનીંગહામે બરતરફ કર્યું. શા માટે એ પ્રધાનમંડળને બરતરફ કરાયું તેનું કારણ આપાયું નથી. ખોતાના નિવેદનમાં નવા વડા પ્રધાન અબ્દુલ કલુમે કહ્યું કે : સરહદની બહુમતિ લીગી પ્રધાનમંડળને ટેકા આપે છે. “આવતી ચૂંટણીમાં એ સાબીત કરી આપવા અમે તૈયાર છીએ.”

એક હકીકત તો સાદ છે કે સરહદની ધારાસભામાં કોંગ્રેસની બહુમતિ છે. અને જો હવે લોકમત લીગ તરફ ટાંચે હોય તો ‘આવું’ આપખુદ પગલું લેવાની શી જરૂર હતી ? શા માટે કરી ચૂંટણી ન કરી ?

કારણ જણીતું જ છે. આવતી ચૂંટણી સુધી લીગી પ્રધાન મંડળને ખોતાની સત્તા દ્વારા ખુદખ ખીદમતગારોની ચળવળ દાખી દેવાની અને લોક-શાહી તથા પ્રગતિશીલ રાજકીય તત્ત્વોને નાબુદ કરવા દેવાની ગવર્નરની તેમ ચોક્કસ જ છે.

દેશના અગત્યના હોદ્દાઓ પર અંગ્રેજોને ચાલુ રાખવા; સામે સરહદનો આ દાખલો લાક્ષણિકી ધરે છે.

આઝાદી આવી... સવાલો ઉઠેલી ગયા ?

ઝેર, આઝાદી તો આવી, તો ય ફક્ત પરદેશીઓની વિદાયથી આપણા સૌ સવાલોનો ઉકલ આવી જતો નથી. અને સવાલો-પ્રશ્ન જેવાં તેવાં નથી.

આપણે આગલા અંકમાં જોઇ ગયા તેમ અનાજ, કાપડ, ઘર, જીવનની જરૂરીઆતો, રોજી વગેરેના સવાસો જાયંકર સ્વરૂપ ધારી રહ્યા છે. આઝાદી આવતાં લોકો વધુને વધુ સ્પષ્ટ રીતે જોતાં થયાં છે કે ફક્ત પરદેશીઓને હાંકી કાઢવાથી જ આ સવાસો આપમેળે ઊકલી જતા નથી.

હિંદનો આર્થિક વિકાસ એ જીજ્ઞાસૌ વિકાસનો પાયો છે. એ વિકાસને રૂંધતા મૂલીવાદ અને, જમીનદારી, જેવાં જંધનો તોળા વિના હિંદનો સર્વોચ્ચ વિકાસ અશક્ય છે.

સમાજવાદ વિના આરો નથી.

આ હકીકતથી ધીમે ધીમે સમાજવાદની જરૂરિયાત સ્પષ્ટ થતી જાય છે. એ જ પ્રમાણે કોંગ્રેસમાં પણ કટોકટી આવી રહી છે. આખા ઑગસ્ટ માસ દરમ્યાન કોંગ્રેસના નેતાઓ સરદાર પટેલ, ચંકરરાવ દેવ અને બીજા તરફથી શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણ અને રામમનોહર લોહીઆ વચ્ચે સમાજવાદી પક્ષના સ્થાન અને કોંગ્રેસના ધ્યેય એ કાર્યક્રમ વિશે નિવેદનોની રમ-જટ જમીન હતી.

તામીલનાડ કોંગ્રેસ કાર્યકર્તાઓની સભાએ પણ માગણી કરી હતી કે કોંગ્રેસે સમાજવાદી સમાજ રચના સ્થાપવી જોઈએ. કોંગ્રેસવાદીઓમાં સમાજવાદી વિચારસરણી તરફનું આ વલણ લાક્ષણિક છે. આજના સવાસો જ એવા છે કે સમાજવાદી વિચારસરણીએ વિચારવાની અને કાર્ય કરવાની જરૂર ધીમે ધીમે સર્વમાન્ય થતી જાય છે.

આવતા સમયમાં સમાજવાદી રચના પ્રાપ્તની લોકલક્ષ્ય વધુને વધુ અગત્યની અને મજબૂત બનતી જશે એ નિઃશંક છે.

‘...’ ત્યાં હતી ‘સરહદ’ પંચની ગોઠાણ. સુશ્રીમ લીગ, હિંદી અકાદમીઓ વગેરેએ તદ્દન ગેરવ્યાજબી માગણીઓ મૂકી તેમણે ઝેરી પ્રચાર કરી કોમી આગને સતત મુજબ હતી રા અને આખરે ૧૮ મી ઑગસ્ટે સરહદ પંચનો સુક એ સુકાદાનો ઇતિહાસ પણ આપણી મંત્રી નમ્રજાઈ છે. પંચના હિંદી સભ્યો એકે ૫ અગત્યના સુદા. વિશે એક અંતે તેમણે એકમત થઈ આખરી સુકાદો આપવાનું અને સિરીલ રેડકિલ્ડ પર છોડ્યું. એ જ નમ્રજાઈ હિંદી અને પરદેશીનો સુકાદો !

અને એ સુકાદો પણ એવા કે જેથી નમ્રજાઈને સ્થાપિત-હિંદુઓને. એથી હિંદુ મુશ્કેલીમાં સવાલ અને પંજાબના એક હંમેશને માટે અણબધાઓ, સતત મુજબનો સવાલ પડી

ખાતસાહેબના પ્રધાનમંડળને રૂબરૂ

અને એક ખીજે દાખલો.

સરહદ પ્રાંતના ડૉ. ખાતસાહેબના પ્રધાનમંડળને ગવર્નર તરફ કથું. શા માટે એ પ્રધાનમંડળને બરતરફ કરવાનું નથી. ખોતાના નિવેદનમાં નવા વડા પ્રધાન અમુક કથુંબે છે બહુમતિ લીગી પ્રધાનમંડળને રોકા આપે છે. આવતી વૃંદાણુ કરી આપવા અમે તૈયાર છીએ.”

એક હકીકત તો સાદ છે કે સરહદની ધારાસભામાં ‘દેવિસ’ છે. અને જો હવે લોકમત લીગ તરફ હવેના હોવાનો આગ્રહ પગલું લેવાની શી જરૂર હતી ? શા માટે કરી ચૂંટણી ન કરી ?

કારણ બધીજ ન છે. આવતી ચૂંટણી, સુધી લીગી, પ્રધાન, મંડ ખોતાની સત્તા દ્વારા ખુદાઈ ખીદમતગારોની, ચળવળ દાંથી દેવાની અને લોક-શાહી તથા પ્રગતિશીલ રાજકીય તત્ત્વોને નાણુદ કરવા દેવાની ગવર્નરની નેમ ચોકખી ન છે.

દેશના અગત્યના હોદ્દાઓ પર અંગ્રેજોને આજીરાપવા સામે સરહદનો આ દાખલો લાક્ષણિક છે.

આઝાદી આવી... સવાલો ઉઠેલી ગયા ?

ખેર, આઝાદી તો આવી, તો ય, હકત પરદેશીઓની વિદાયથી આપણા સૌ સવાલો ઉઠેલ આવી નથી. અને સવાલો પ્રજા જેવા તેવા નથી

એ દેશને અમેરિકાએ આપેલી જગ્યાએ લોન ચારને શરૂ કરી એક જ વરસમાં ચર્ચા મધ્ય છે; અને કરી હતી તેથી ઘણી જ વધારે આકર્ષી શરૂ થતા વિના અમેરિકા નવી લોન આપવા તૈયાર થાય તેમ નથી. પહેલી લોનની શરૂઆત - સિટન સાથેના બીજા દેશોના ચાલુ વેપારમાં તેમજ મજાતા સ્ટર્લિંગ ડોલરમાં ફેરવી આપવા, અને અમેરિકન માલ સામેની સાંત્રાન્યના દેશોની જગ્યાની દીવાલો નીચી કરવી-પણુ સિટનને બારે પડી ગઈ હતી. નવી શરૂઆત પ્રમાણે તે સાંત્રાન્ય અમેરિકાને લાંબી ગીરવી છોડવાનું જ મૂકી દેવું પડે. આ સ્થિતિ સિટનને પરવડે તેમ નથી એટલે એણે અમેરિકા સામે માથું ઝાલ્યું છે.

બ્રિટીશ રાષ્ટ્રસંઘ અને સાંત્રાન્યના દેશો વચ્ચેના વેપાર અને તેટલો વધુ વિકસાવવો, અમેરિકન માલની આયાત અને તેટલી ઘટાડી નાખવી; અને શક્ય હોય તો બ્રિટીશ-મૂલ્યના દેશો વચ્ચે જગ્યાનીસંઘ-કરદસ્ત મુનીયન રચવો એ સિટનની નવી યાત્રા છે. સિટનની આ નવી યાત્રાને પરિણામે મુરોપના જગ્યાની 'મુનીયન' ના પાયા પર રચનારી પેરીસ પરિષદની બહા-મણેનો મુલ્યમંદ વાગી જવા સંભવ છે.

સિટનની આ નવી યાત્રાને પરિણામે જે બ્રિટીશ સંસ્થાઓ અને સાંત્રાન્ય પોતાની મુઠીમાં આવી ગયેલાં અમેરિકાને લાગતાં છતાં તે તો સરકારી જતાં દેખાય જ છે, પણુ સિટન-ફાન્સની દ્વારા મારફત પશ્ચિમ મુરોપ પર વર્ચસ્વ જમાવી દેવાની અમેરિકાની યોજના પણુ બરબાદ બનવાની અણી પર હોય એવી સ્થિતિ ઉપજી રહી છે. અને આ ફળુગો બરાબર ત્યારે જ પ્રુલ્યો છે કે જ્યારે અણુ વેંચાએલાં વધુ પડતા ઉત્પાદનને પરિણામે અમેરિકન હોમોગોનાં ચક્રો ખોરવાવા લાગ્યાં છે; આર્થિક મંદીનાં પગથાળુ એ દેશમાં થઈ ચૂક્યાં છે. આ સ્થિતિમાં 'મુરોપને બચાવો' અને 'સીટને બચાવો' ની વાતો બીધી ગઈ છે અને 'અમેરિકાને બચાવો' ની આગળપાજ એ દેશ માટે ઉભી થઈ છે. પેરીસ પરિષદના અહેવાલની વાટ જોવાની ધીરજ મુમાવીને અમેરિકા મુરોપના કાષ્ટ પણુ બરબાદ દેશને 'આર્થિક મંદ' આપવા તૈયાર થઈ ગયું છે. પણુ આ રીતે પોતાને બચાવી શકે છે કે કેમ તે જોવું રહે છે.

* * * * *

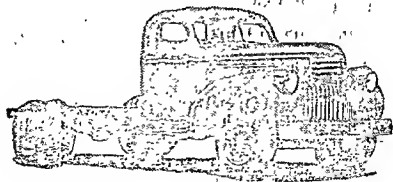
અમેરિકન મુદીવાદની 'ગોલાંગીરી કરીને પોતપોતાના આંગણે અવસાન પામી ચૂકેલ મુદીવાદને સંકુલન કરવાનાં કાલિકું મુદાબી સંવાનનાં માણી મુદેલાં સિટન અને ક્રોન્સ પણુ પોતાનાં ખોમાયી ના જોગી ગયાં છે.

Whatever YOUR BUSINESS

THERE'S A CHEVROLET TRUCK

TO DO THE JOB

Every Chevrolet truck is built in accordance with Chevrolet's principle of balanced engineering, each with frame, springs, axles and drive units fitted to the rated capacity of the truck. It's just as if each truck were made to order, to meet the user's needs — built of matched units engineered to work together as a balanced team.

THE BOMBAY GARAGE (Ahmedabad) LTD.
SHAHIBAG ROAD - AHMEDABAD

મોડર્ન થિયેટર

રજુ કરે છે:-

રાધિકા

અને

મહેન્દ્રનાથ

ત

રાખ

આધુનિક કથા કથામાં

-એ કદાચી કે જેમાં, પ્રતિદિન સડતી જતી સામંતશાહી
સમાજ અને ઊલ્લા ધત્તા મૂડીવાદની વચ્ચે યાતનાભરી જિંદગી બસર
કરતી એક સ્ત્રી...તમારા જીવનનું હૂબહૂ પ્રતિબિંબ પાડી રહે છે...

અભિનયકારો:

તેવારી, અમિતા, શિવરાજ,
રાજમહેશ, હસન, રાજેશ,
સરિતા, જગ, ખ્યાના અને
રામનમ

કેમેરા: આર. એસ. મેલોન

સંગીત: ડી. સી. દત્ત

ઉત્પાદન: નિયામક: શ્રેવાલ

લેખક: દિગ્ગજશિક્ષક: ઉત્પાદક

કિશન ચંદર

★

વિગતો માટે લખો:-

ધિ મોડર્ન થિયેટર્સ, એન્ટ્રેન્ચ સાઉન્ડ સ્ટુડિઓ,

મલ્લીના, સાંતાક્રુઝ, મુંબઈ.

કાઉન

છાપ

એલ્યુમિનિયમ

તથા પિત્તળનાં વાસણો

તેમ જ ઔદ્યોગિક, વૈદ્યુતિક, રસાયણિક તથા ઘર
ઉપયોગની દરેક જાતની ચીજો તથા સાધનો માટે
મળે અથવા લખે-

જીવનલાલ [૧૯૨૯] લિ.

કલકત્તા, મુંબઈ, મદ્રાસ, રાજમહેન્દ્રો, દિલ્હી, રંગુન, એડન.

નેશનલ

ઈન્ડીઅન

લાઇફ ઇન્શ્યુરન્સ કં. લિ. માં
તમારું ભાવિ સલામત છે.

હેડક્વાર્ટર્સ

સ્થાપના

કલકત્તા

૧૯૦૬

ગ્રેસપેક્ટસ અને એજન્સીની સંસ્થો
માટે લખો : * મુંબઈ એજિસ :

'નેશનલ ઇન્ડીઅન ઇન્શ્યુરન્સ'
પ્રિન્સિપલ, કાળાઘોડા, મુંબઈ નં. ૧

ગુજરાતનું અમલી ખાસિક

પ્રતિમા

તંત્રી : કાન્તિલાલ દ. પરીખ.

- * ગુજરાતનાં લઘુપ્રતિભા લેખકો આ
ખાસિકમાં નિયમિત લખે છે.
- * વાર્તા, સામાજિક પ્રશ્નો, આર્થિક પ્રશ્નો,
માનસ વિજ્ઞાન, બાળ માનસ, સાહિત્ય
ને નાટકો, કાવ્યોથી સમૃદ્ધ.
- * પુસ્તકોની કિંમતની દૃષ્ટિએ આરંભ
વાચન રૂ. ૫/- થી અર્ધરૂ. ૫/- ન મળે.
- * ભેદ પુસ્તક લવાજમ ભરતા તે જ
લખે તે અપાય છે.

લવાજમ ફક્ત રૂ. પાંચ

પરદેસ રૂ. સાત

જીવન સાહિત્ય

૪૦૪, કાલમહેલી રોડ

ગાંધી રોડ, અમ

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ

અસિનવ ડિઝાઈનાં અને

મુલાયમ કાપડ વડે

૦૦ રસ્તમ સાડી ૦૦

સૌંદર્યના સુમેળ સર્જે છે

● એના સુરેખ સળમાં
જળ-લહરીનાં જાદુ છે

● વસ્ત્ર-પરિધાનના નવયુગમાં
રસ્તમ મિલનું કાપડ
નૂતન પ્રધાન્યો પાડે છે—

રસ્તમ મિલ્સ લિ.

દુધેશ્વર રોડ : અમદાવાદ

સ્વાધીન ભારતની નવજીવનની આકાંક્ષાઓનું પ્રતીક

સં સ્કા ૨

★

અનુક્રમ

પાત્રો

૧૨-૧ ક્રાંતિનાં દૃષ્ટુ નોક સંક્રમ ૧૨

ગોડો ડાસો... ... સુનીલાલ મણિયા ૩૧

લેખ

એશિયામાં વિજ્ઞાન વિજય પંડ્યા ૨૧

પદ્ધતા ક્રાંતિકાંક્ષની ધારા ચંદ્રકાંત પરીખ ૩૯

મહાપ્રગટિ રાહુલ સાંકૃત્યાયન ઉત્સુક ૫૧

કાવ્ય

આત્મ અમારા દેશની ! સ્વપ્નાથ ૯

આત્મ અંદની પ્રદ્યાદ પારખ ૨૮

હિંદી પ્રગતિશીલ લેખક સંમેલન

પ્રગટિ રાહુલના ભાષણમાંથી... ... ૫૪

ભદ્રંત આનંદ કોસલાપનનાં પ્રવચનમાંથી... ... ૫૭

મુખડા હોખો દરપનમે

કવિ નર્મદનો ગુર્જરીલાલને જવાબ ૬૧

પરિચય

અકેખર ચોતા ગાંધી ૬૮

અ. દિ. રૂડ મુનિયન કોંગ્રેસ... ... ૭૦

કવિ નર્મદનો ગુર્જરીલાલને જવાબ

“મુખડા હોખો દરપનમે” વિભાગનો આ અંકનો હક્તો
એકેએક ગુર્જરાતીનું હૃદય વીધી નામે તેવી કવિ નર્મદની, એક
સેકાને સામે પારથી આવતી સંસ્કારકાંક સુધાવી રહે છે.

સર્ગોત્ સાહિત્ય

માનવીની ભવાઈ	ઉત્સુક	૭૩
દિનરાત ...	નાથાલાલ દવે	૭૬
લાલા: પ્રેમસી ...	મુ.	૮૧-૮૨
પિતાછનો વનપ્રવેશ ...	ઉત્સુક	૮૩
હું નિસર્ગોપચાર તરફ મેં વળ્યો !	રમણિક અ. વે.	૮૩-૮૪
વક્તા કેમ થવાય ?	ઉત્સુક	૮૫
પથિક ...	ઉત્સુક	૮૫-૮૬
નવાં સામયિકો	...	૮૬-૮૭
પલયાતી દુનિયા
રાષ્ટ્રીય પ્રવાહો	નરોત્તમ	૮૮

સંસ્કાર

તંત્રો

અનુભાઈ યાત્રા (સ્વપ્રબંધ)

૬, પાકોડ, વિલેપાડે-પૂર્વ, મુંબઈ-૨૪

વ્યવસ્થાપક:

ચંદુલાલ વ. ભટ્ટ, દલામેદિર, પ્લોટ, ભોધનગર

સુચના

★

સવાજમે ભરવાનાં રથળો:

● સખાણો અંગેનો પરચવત્તાર તંત્રી સાથે કરો. (૧) લોકપ્રકાશન શ્રદ્ધ, સેન્ટરલ રોડ, મુંબઈ-૪.

● છાક વેચાણ, માફક તથા એજંસી અંગે વ્યવસ્થાપકને લખો. (૨) એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ., મુંબઈ-૨.

સવાજમ

દેશ પરદેશ અમદાવાદ: (૧) પિપ્પલ છુક હોડીસ પ્રાર્થનાસમાજ. (૨) ગુર્જર મથાલ માર્ગદર્શન, ગાંધીનગર.

વાર્ષિક રૂ. ૮ ... રૂ. ૧૨ કલકત્તા: રમણીક મેધાલી, ૧૪, અમર-વડા રસ્તા, ...

છમાતિક રૂ. ૪૦ ... રૂ. ૭ વડા રસ્તા, ...

મુદ્રક પ્રેમ રૂ. ૧૦

જાહેર ખુબર, એક વખત એક, પાનાંના રૂ. ૬૦.

જોડેલા છાપ ભાગ સાટે ખાસ જાવો અંગે પૂછવો:-

તંત્રીને સરનામે.

દિન્દની છાપી

સવ વયરના ચપટી આખાટી હિરની આગ હરતી નથી. જનતા આખાના પેટમાં જલતો અગ્નિ જુનાનું જલન અને નવાનું નિર્માણ માટે તે પેટમાં તો બાવણ રાગી દુનાયનમાં રેલ જાગતી હો છે. દાવડો, લાખો ને કરોડો મુલ્ય, અત્યાચાર અને નિરાધારતાની ખીણમાં દર્મશાય છે. એ દિવસ દયાવાદી આ મનિ - આજના દિન્દનીય નરનીર છે.

જાન્યારી ૨૦૧૬

સાંસ્કૃતિકતાનાં અસ્તિત્વ માટે

હિંદનાં સાંસ્કૃતિક અને સાંસ્કારિક છવનની મંમત પરંપરાનાં મૂળમાં પ્રકર કરતા આંધળાં કામચરનાં આક્રમણે પર આક્રમણે વધી રહ્યાં છે એ કથાનક મુલાવળ શ્રીશા સહીવાદના સ્વાર્થોને જગાડેલી છે એ ખાસ હોવા છતાં, આખી પ્રજાનો તેમાં જલિ આપવા માટે આપણા દિંદુરિયમ રાજકીય નેતાઓ વિરોધ જવાબદાર છે

દેશભરમાં વેધની એ હિંસક અને ક્રોધીર મનોરુતિ અને તેનાં સંગઠન અને આંમલો સામે ગાંધીજી, પરિત જવાદરવાસ અને મેલાનાં આંદો જે દેવવલી ઉચ્ચારી છે એ અત્યંત જાણીર છે. આપણા મહાન સંસ્કાર વાંચાનો મુળોછેડો કરતો અને હિનયાના સંસ્કૃતિક હિતદાસમાં આપણી આયે મુનાહિત કરમલો બાજ આપતો એ વિરોધ આપણે ખતમ કરવો જ રહ્યો

શાંતિગંગાના લગીરથ

શાંતિનાં એ પરમ મંગલાર્થના આજવાન હૃદયોવક ગાંધીજી આજે પણ પર્વમાં પ્રવેશે છે. ૭૮ વર્ષની એમની છવનયામાં દિંદુરિયમ એકતા શાંતિની ભગીરથ સાધનાના અર્ધાં સમનો મેરુ કિતિદાસ, આપણી આજના

છે. આજે ૭૬ માં વર્ષે પણ માનવતાના વિજયનો અટલ વિશ્વાસ ધરી તેઓ નિર્ભય રીતે દર્શાવેલો મુરકેલ માર્મ-એકતા, સાધીદારોને સાદ કરતા, દાકવ કરતા, પ્રેરતા એવા-દાખી રહ્યા છે. માનવતાને અત્યંત અમત્યની સાવિત્રી એ મહાન દુનને આપણું નમન હો!

સાંસ્કારિક અસ્તિત્વ

પરંતુ આજે એ નમનને યે નામશેષ દરતી કટાક્ષીને કાળ આપણને ચાલીસ કરોડને ઘેરી વળ્યો છે. કોમીયોરની પ્રત્યેક બાવના અને વૃત્તિ આજે એકલી હથ અને સમકિત બની છે કે, બધુભાવના અને શાંતિનાં છવનને મૂળમાં જ પ્રયંડ આધાત લગાવી રહેવ છે. સાંહિત્ય, કલા અને સંસ્કાર જેના પર નિર્ભર છે એ માનવતાને આજે પ્રત્યેક હૃદયમાંથી હલ્કવાનો કાર્યક્રમ પ્રત્યાધાતીબાએ લેકા.યે છે. અને તેને પરાસ્ત અને નષ્ટ કર્યા સિવાય આપણા માનવતા અને સાંસ્કારિક છવનનાં અસ્તિત્વ માટે જીલે કોઈ માર્ગ નથી.

પ્રગતિશીલ લેખકસંઘ

મયા માસે જ અમે અખિલહિન્દી હિન્દી પ્રગતિશીલ લેખકસંઘને પાણવેલો પ્રગતિશીલ હર્દુ લેખકોનો સંદેશ પ્રકટ કર્યો હતો.

તે પછી તરતજ બંગાળના પ્રગતિશીલ સાહિત્યકારોએ અખિલ હિન્દીનાં સાંહિત્યકોને પ્રેરણાદાયી સંદેશ વ્યક્ત કર્યો છે.

બંગાળના પ્રસિદ્ધ સાહિત્યકારો શ્રી તારાશંકર બેનરજી, શ્રી બિંમલભૂષણ બેનરજી, સુભાષ ચંદ્ર બોસ અને સુભાષ ચંદ્ર બોસે એક નિવેદન પ્રગટ કરી બંગાળમાં કોમી દ્વેષનો ફેલાવો કરતા લેખકોને અને પત્રોને એ ખતરનાક માર્ગ સામે ચેતવણી આપી છે.

તેમણે દેશનાં ગૌરવને કલંકિત કરતાં અને બસો વર્ષોનાં બંધિદાનો બાંધ બંધવી રવાણીનતાને ફળમાં રજીદાળતાં આ ક્રોધી કાર્યો સામે દરેક પંચલો લેવા જની સરકાર તથા જનતાને આગ્રહ કર્યો છે. અને આર્ષાં પત્રોને અને લેખકોનો તર બદલવા કરવા બદલે નિર્ભય કરી પ્રેરણા દાકવ કરી છે.

અહ્યાંકાળમાં મુકામે મંગેલ હિન્દી પ્રગતિશીલ લેખકોનાં સંમેલનને પણ રોશિનાં એ સંકેતિય સંગઠનનો ભેરીનાકે બાંધવો છે. આ સંકેતમાં અમને એ સંમેલનનાં બાંધવો લખવા, સંમેલન પાંચાર કરવા પ્રયત્ન કર્યો દેવને.

મુંબઈના સાહિત્યકો-રસાકારો

અમનાં સાર્વજનિક નેતૃત્વની એ પ્રેરક પદપરાને દીપાવતા મુંબઈના પ્રગતિશીલ લેખકો, લોકનાટ્ય સંઘ, પૃથ્વી વિચેતર, રાષ્ટ્રીય નાટ્ય સંઘ, ગુજરાતી લેખક મિલન, વિદ્યાર્થી સંઘ, વિદ્યાર્થી કોચેશ, મુસ્લિમ વિદ્યાર્થી સંઘ અને બીજા અનેક સાહિત્યક અને કલાકાર સંસ્થાઓ વા. ર. છ અઢોળાના ગાંધી જયંતિ સપ્તાહના પ્રયત્નને જ સહોતના કોમી રમખાણોના દેન્દ્રસયા દિન્દુમુસ્લિમ લતાઓ-કાલજ દેવી, ભોંડીનબા, મદમદઅલી રેડ, અને પદેલ-માંથી સરખસ રૂપે સાંતિ અને ભાઈચારાના સદેહને જીવંત રૂંદે કઠે લલકારતા ધૂમ્મા હતા.

વિરાટ મુંબઈ નજરીના વિસાળ રાજમાર્ગો એ સાર્વજનિકજીવને વધારતા મહાનદ માફક ઉમટયા હતા, અને સામાન્ય જનતાની સનાતન સાંતિ અંખનાની પ્રતિભા આપી રહ્યા હતા.

આ વસ્તુ બતાવી આપે છે કે કોમીઝરનાં સંજલિત બળો સામે સરકાર અને સાંતિનાં બળોએ પણ એકત્ર થઈ મૂંઝવાનું છે અને પ્રભને તેની સાર્વજનિક કમતિનાં રાખરે ફરી લઈ જવાનું ચક્રય છે જ છે !

મુંબઈ માફક અમદાવાદ, સુરત, નડીઆદ, રાજકોટ, ભાવનગર વગેરે નગરો નજરે એ સાંતિનાં બળો આમ જાળી ભેડે તો, મગદૂર નથી સમાજ અને દેશના દોહા જીવંતરોની કે એ બહાર આવી શકે.

અમદાવાદનો અવાજ

અમદાવાદના શિક્ષિત કેમ અને વિચારસરણીના સાહિત્યકારો પણ એ કર્તવ્ય મર્જે રાહજાર બન્યા છે.

લેડો વિધાલેન, હમીમ હૈયદ હૈયદ, અડમ્મ "જોડાર" દેવેશ્વરી, રનેદરશિમ, રવિરાહર રાવળ, હૈયદ જલાલુદ્દીન ઠાકરી, પ્રે. બી. એ. સાહેટાન, મદમદ રૌનક, વહીવ બનારસી, અંદામાઈ, બટ્ટ મજરાલાલ ચાંદલિયા, ધૂમકેટુ, જગ્ગારકુસેન, જયતી દલાવ વગેરે અનેક જાણીતા સાહિત્યકોએ દિન્દુમુસ્લિમ એકતા માટે ગુંડા-ગારી સામે અને સાંતિ માટે માંધીજી અને રાષ્ટ્રીય સરકારને મદદ કરવા વિશ્વમિ પ્રયત્ન કરી છે.

૧. અમે આ તમામ પ્રયાસોને, અમારો સંપૂર્ણ સહકાર અને ટોા મહો કરીએ
 છીએ, તથા સિત્તિવિત્ત વિચારણાથી અને કેમોના સંસ્કારોને તો સર્વ માર્ગોને,
 આપનો સમય સંસ્કારિતાનો અસ્તિત્વને કાયરૂપ હોવાનું પ્રિય, એક બનવા તથા
 જનતાને શાંતિ અને સહકારના એક માત્ર સાચા રાહો દોરવાથી આપવા ભક્ત
 અને સક્રિય થવાની અપેક્ષા, આગળ મરીએ છીએ.

આશ મારા દેશની !

સુખી સ્થિતિમાં રહેવાનો અર્થ
—સ્વપ્રત્યક્ષ

[દિલ્લી સંઘની સ્વાધીનતાના આજ પ્રકાશમાં દેશની જન્મભૂમિ ગુજરાતનું
ચિત્ર અને અનેક દુઃખોમાં બંધાયેલાં જનજીવનની મુશ્કેલી-જનસામાન્યતા પૂર્ણ
જીવનની જાંખના આ કાવ્ય રચી નય છે.] * ૧

અરબી તણા અંધોળ ઉમટે વર્ષે પથ્થર પાથ પર,
રમઝુમ રમત, વળી ધવલ દેવિલ ચરણ ચુમે રેંતી પર;
આવરી આકાશ એ આખું જ નમે મેઘ કેરાં મંડલ—
પાછળ હજારો જોતો હરિયાળીના

બીના પવનમાં ડાઘતા આનંદમાં
માટી તણા બીના ફસકતા ધર યતા કણ કણ
ખેતરો પર હજ તણી હારોનાં ધીર કદમ.—

ગામડાં કીચડ ભયો;
ગામૂજ મળગારાથી લયભય શરી ને ફળિયા,
નાગાં છોકરાં છોકરાં નાચી રજાં,
વહુવારુઓ સોતી લઈને સપડાં,
ગંબીર ચિંતાતુર ચહેરે જોતી ડેલી પાર,
ફેલી રહી ગારાની ફુનિયા જે અનંત જહાર.

સાંજના ધનધોરમાં સહુ સીમ કેરાં ઝાડવાં
ગુપચૂપ જિભાં તજે ધણ મૂંગાં વહી આવી રજાં,
કાળાં નીરવ નદી નીર સમાં,
ને ખીચ હોડી જેમ તરતો ચાંચતો ભરવાડ !

ચિત્ર. પર ચિત્રે, અબુજે, સીમ પર વરસાદ.

દૂર ઢોલક ગામ પર

સીમનાં લીલાં તરુની હાર

પાતાળ હાડી જિઠતા જૂતલના બટ્ટી ગોટ;

* જન્મભૂમિ 'સ્વાધીનતા' અંકમાંથી

દિગંતે ધન ધુવાનાં જોલ,

બીની રાખના રંગોળ !

ન્યાંથી અનર્ગલ ઉતરતી જલધાર, ! ! !

જલધારના પટ ડોલતા, આડા થતા,

ફરકો રહ્યાં, નીચે ઉધાડી ઠાર !

આવતો ખેડુ !

પગ એસરી, ચડતા હતા કીચડા બધો...

ચિંતામહી ચમકી શી સુખની વાત !

હેલી મચી રહી પ્રહર પર, પ્રહરો, વટે મધરાત...

વીજના મલકાટ દૂર ઈશાનના...

બાળકોનાં રૂદન ચાંચડ કરડતાં !

એ સદ્ બિહાતની ખીચ હેયાં કેરી એક બિહાતમાં...

લકષ પ્રાણ !

ઓ રે પ્રાણ મારા દેશના !

આઝાદીના આગમ સમી સ્વાધીનતાનાં મોણીમાં !

ગારા તણી આ ગાઉના ગાઉ પડી

ધરતી વચાળે

ખેડુઓના જૂથની ભાંગેલ ઝુંપડીઓ ખડી...

એ મધપૂડલાની ખીચ રાણી જેમ

ગણુગણી રહ્યું આ શહેર અમદાવાદ...

ઉધાને આવકારે રોજ જૂંઘળનાદા...

ને ઉમટે હજારો વસહીણા મજૂર આ કંગાળ

સાંકડી શેરી તહીં છલકી રહે

પાછળ મૂકીને મૃત્યુની કુહરો સમા આવાસ

આંખો જુલે ન્યાં ત્યાં ધુમરતા જીવનના નિશ્વાસ

સાકાર આજ બને !

અહો નિશ્વાસ ! ને ઓ આરા !

ઓ આરા મારા દેશની !

ઓ જનજીવન ! અય બદ જીવનવાદ !

પૂર્ણ જીવન, પૂર્ણ મુક્તિ, કારણે જે અધીર પારાવાર

તું અને આ અજ ને સંયોજતી ઘટંભાળ

ત્યાંથી રહે :—

આ માટી મુજ મુઠ્ઠી મહી ખોલું
ફળદ્રુપ કહો ! કહેશે શું હું ખોલું ?
તારા અમર અમોઘ શક્તિ સ્રોત.....

‘મુક્તિની ચરણાર્ધ’ નો, છે સ્વરો હિસોત
‘આલેશી’ આકાશ !

સમુદ્ર છોળો

‘સાથ’ ડાલો ‘નવજીવન પંચંગ’ !
‘સર્વ’ હૈયે આજે ‘અભિનવ’ ઉપગતું ‘નવપર્વ’ !
‘ખેંચે’ આજ આમળ આશ

આસાદી કાળે જાગતી મુજ રોમરોમે ભાસ,
જનજીવન, ખેતી, યંત્ર પર ચાલું અનંત પ્રદાસ !

સુખના

‘પૃથ્વી’ અને ‘આકાશ’ ને ‘માંગી’ રહ્યાં યુગયુગ થયાં
‘એ’ ‘માનેવી’ કલ્યાણના !

ક્રાંતિનાં ઈંધણ

૧૧૭૬ લા ૭૫
અનુ. અનિલ કોઠારી

[પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પૂર્વના અમેરિકી સાહિત્યકારો-વાર્તાનવલકથાલેખકોમાં
ઉદામ કલાકાર તરીકે નામના પામનાર, કામદાર જીવનના સ્વાનુભવમાંથી ક્રાંતિકારી
દષ્ટિ અપનાવનાર એક લંડન ૧૮૧૬ માં મૃત્યુ પામેલા ત્યારે થારક નવલકથાઓ તથા
અનેક ટૂંકી વાર્તાઓ માટે નામ કમાઈ ગયો હતો.

એક નાનકડા મેકિસકોન ઓકરની ક્રાંતિ માટેની અર્પણ તમેજાએ એને સંવાદી બની
શાંત પીરશીથી ભરી એની કલાણી અગ્રે રજૂ કરી છે.

એના વિષે કોઈ કંઈ જાણતું નહિ. એમાં જે જનતાપક્ષના કાર્યકરો
તો જરા જોટલું યે નહિ એમના માટે એ “નાનકડા બેદ” સમાન હતો.
મેકિસકોની આવતી ક્રાંતિ માટે એ લોકો જોટલી જ મહેનત કરતો હતો.

જનતાની કચેરીના પ્રવૃત્તિમય આરડામાં બ્યારે એણે પહેલવહેલો
પગ મૂક્યો ત્યારે બધા એને જાસૂસ માનવા લાગ્યા. સરકારની છૂપી
પોલીસ હોવાની શંકા સેવવા લાગ્યા; કારણ કે એમના સંખ્યાબંધ સાથીઓ
અમેરિકાના સંયુક્ત રાજ્યોની ધરતી પર પથરાયેલી સરકારી જોલોના
સળીઆ પાછળ ગોંધાયેલા પડ્યા હતા. બીજા કેટલા યે સાથીઓને માટીની
ઘોઘવાળા દિવાલો સાથે જકડીને ગોળીએ દેવામાં આવ્યા હતા.

કાંતિના શરીરવાળો છોકરો એમના માટે તદ્દન અજાણ્યો હતો. ને અજાણ્યા હોવાની બધી બીક એના ચહેરામાં એમણે બાળી લીધી. પણ મોલીનો વિરાગે સમયસૂચકતા વાપરી. એણે કહ્યું: “ તું કહે છે કે, તારે મેકિસકોની કાંતિ માટે કામ કરવું છે. ઠીક ! તારો કોટ કાઢી નાંખી પેલી ખીટી પર દીગાવી દે. ને મારી સાથે આવ, તને જતાની દહ કે સાવરણી ક્યાં છે ને કચરાની ટોપલી ક્યાં છે એ જાણે. આ ચોરડામાં કેટલો બધો કચરો છે. એ વાળવાનું શરૂ કર. પછી બીજા ચોરડાએ વાળી નાખજે. પછી બારીએ ને બારણાં સાફ કરજે. ”

“ આ કાંતિનું કામ છે ? ” ફેલિપ રિવેરાએ પૂછી બેસ્યું.

“ હા, એ કાંતિનું જ કામ છે ! ” મોલીનો વિરાગે જવાબ આપી દીધો. પછી રોજ નિમમિત રિવેરા જનતાપક્ષની કચેરીએ આવતો ને સાફસુધીનું કામ કરી કરતો. કદી એક શબ્દ બોલતો નહિ. એક દિવસ, એણે પૂછી બેસ્યું: “ હું અહીં રાતે સૂવા માટે આવી શકું છું ? ”

“ જાસ થઈ ગયું ! સરકારી જમણીનું કામ શરૂ થઈ ચૂક્યું ! પક્ષની કચેરીમાં સહ રહેવું એટલે, એનાં ખાનગી કાગળાઓની જાંચ કરવી. સભ્યોની નામાવલિ ને મેકિસકોની ધરતી પર વિખેરાયેલાં એનાં કાર્યકરોનાં સરનામાં જાણી લેવાં. રિવેરાની અરજ નકારવામાં આવી. ત્યારબાદ રિવેરાએ કદી એ વિષે ઉલ્લેખ સરખો થે ન કર્યો. કાર્યકરોમાંનું કોઈ જાણતું ન હતું કે, આ છોકરો ક્યાં રાત પસાર કરે છે, ને ક્યાં ને ક્યાં રીતે ચેલાતું પેટ ભરે છે. એક વાર એરેલેનોએ રિવેરા સામે થોડા ડોલર ધર્યાં. રિવેરાએ ડોકું હલાવીને એ લેવાનો છન્દાર કર્યો. બહુ દબાણ થતાં એણે કહી નાખ્યું: “ હું કાંતિ માટે કામ કરું છું. ”

આધુનિક જમાનાની કાંતિ આજુબા માટે પૈસાની જરૂર રહે જ છે. અને જનતાપક્ષને હંમેશાં પૈસાની જોડ રહેતી જ. એના કાર્યકરો સખત શ્રમ કરતા ને ક્યારેક ભૂખે પેટે પણ રહેતા. અને છતાં ધણીવાર કટોકટી આવી જતી. એક વાર, કચેરીનું એ મહિનાનું બાકું ચડી ગયું. મકાનમાંલિકે તકાદો કર્યો. ખાલી કરાવવાની ધમકી આપી. ત્યારે થીંગડાંવાળાં કપડાંમાં વિંટળાયેલા રિવેરાએ ચૂપચાપ આવીને શેખીનાં ટેબલ પર ૬૦ ડોલરની રોકડ રકમ મૂકી દીધી. એક વાર, શેખીનાં ટેબલ પર ૩૦૦ કાગળ ટપાલમાં જવાની રોકડ ભેટા હતા. ટિકિટો ખૂટી ગઈ હતી. ખરીદવાના પૈસા હતા નહિ. આ કાગળો પર જનતાની સારી થે પ્રવૃત્તિનો આધાર હતો. ત્યારે,

રિવેરા હેટ પહેરીને ચૂપચાપ આજી મીકળ્યો. જ્યારે પાછો આંખો ત્યારે શેળીનાં ટેળક પર એ રોટવાળી હાથર ટિપ્પણિતો ઢગસો થયો.

“રિવેરા તરફથી મળતી મદદ સંરક્ષારી સોનું તો નહિ હોય ને?” એક વાર વિરાએ એના સાંધાદારને કહ્યું. પંચ કાઈ કંઈ નિર્ણય કરી શક્યું નહિ. આ છોકરા ક્યાંથી આટલી ગોટી રકમો લાવતો હતો એ સૌને માટે મૂંઝવણભર્યો સવાલ હતો. “એક વખત તો, પ્રચારપત્રિકાઓ કાઢવાના કામચોની કિંમતનું લગભગ દોઢસો ડોલરનું ખીચ રિવેરાએ ચૂકવી આપ્યું હતું!

છતાં યે, કોઈને આ છોકરા તરફ મમતા જગી ન હતી. એને કોઈ જાતના સવાલો પૂછવાની યે કોઈ કિંમત કરતું ન હતું.”

“કોઈ મદદ ને એકલાયો આત્મા હશે ક્યાંય. કોણ જાણે!... કોણ જાણે કોણ હશે?” એરેલેનોએ એક વાર પોતાની મૂંઝવણ દાઢવી.

“એ માનવી તો લાગતો જ નથી” રામોસેએ કહ્યું.

“એનો આત્મા પાપાણુ ખની ગયો લાગે છે” શેળીએ કહ્યું, “એનામાંથી ચેતન ને હાસ્ય જળી ગયાં છે જાણે. મને તો મરી ગયા જેવો લાગે છે, ને છતાં યે એ જીવે છે. મને તો ડરાવે છે એ.” શેળીએ પોતાની બ્રીક કઢી દીધી.

“જાણે નરકમાંથી આવ્યો છે. એ સિવાય આવા દિહાર દેખાય નહિ.” વિરાએ ઉમેર્યું.

રિવેરા કોઈ સાથે વાત કરતો નહિ. કદી કોઈ પ્રશ્ન પૂછતો નહિ. ન કદી એ કંઈ સૂચન કરતો. એ ચૂપચાપ સાંભળ્યા કરતો. કોઈ જાતના ભાવ એના મોં પર દર્શાવતો નહિ. જાણે મરેલું હતું. જ્યારે ક્રાંતિની ચર્ચા જેસઝેર યાદતી હોય ત્યારે રિવેરાની આંખો શાંત રહીને જલ્યા કરતી હોય એમ લાગતું.

“એ જલસૂસ નથી.” પોલીનો વિરાએ શેળીને એક વાર કહ્યું, “એ દેશભક્ત છે. હું કહું છું એ યાદ રાખજો. આપણા બધામાં એ જળેરા ક્રાંતિકાર છે. હું એ જાણું છું, મને એવું બાસે છે. મારા દિલમાં મને એવું લાગે છે. જે કે એના વિષે હું કંઈ જાણતો નથી.”

“એનો મિજાજ બારે ખરાબ છે.” શેળીએ કહ્યું.

“હું એ જાણું છું.” પોલીનો વિરાના શરીરમાં ઝીણી કુજરી ફરી વળી. “મારા તરફ એ વિચિત્ર નજરથી જુએ છે. એ આંખોમાં મમતા

નથી. ધમકા છે. એની આંખો ઝાંઝાળી આંખો જેવી ફર છે. માની લોડકે, હું આપણા બેયને એવકા નિયકું તો એ મને મારી નાખે. એની પાસે દિલ નથી એ પોલાદ જેવો દયાહીન છે. જરૂર જેવો ઠડો ને કાતિલ છે. એ શિયાળાની રાતની આંદની જેવો છે જેમાં, માણસ ઠાઠ વેરાન-હુંગરાની ટોચ પર મરણુતોલ દયામાં યીજા જાય. મને સરકારની યા એના મારાઓની ખીક નથી. પણ આ છોકરાનો તો મને ડર જ લાગે છે. હું તને સાચું કહું છું શેખી! હું કહું છું એનાથી એ છોકરો મૃત્યુનો આસોજીવાસ છે. છતાં એ રિવેરા પર વિશ્વાસ મૂકવાનું પહેલવહેલું પોલીનો વિરાએ જ તેના સાથીઓને કહ્યું હતું.

શેખીનાં કથન મુજબ ને જ્યાં જ્યાં લાંગણ હતું એ મુજબ રિવેરાનો ખંડામ્ય મિર્ગજ એના દિદાર પરથી દેખાવા લાગ્યો હતો. હવે એ આવતો ત્યારે, ક્યારેક એના હોડ ચિરાયેલા હોય તો ક્યારેક એના ગાલ યા હાથ પર થોડા જખમો હોય. હવે તો રિવેરા, જનતાની ક્રાંતિકારી પત્રિકાઓ માટે ખીખાં ગોડવવાનું એ કામ કરતો થયો હતો. ક્યારેક એવું એ જનતું કે એના હાથનાં આંગળાં સીસાના ટાણપ ઉપાડી ન શકતાં. એના ચહેરા પર મૂક વેદનાનાં એ દર્શન થતાં. હવે તો રિવેરાનો આવવાનો ને કામ કરવાનો સમય પણ પ્રૂળ અનિયમિત થઈ ગયો હતો. ક્યારેક સવારે વહેલો આવીને જ્યોરે આલ્યો જતો તો ક્યારેક એ સમી સાંજે આવતો, ને મોડે સુધી કામ કરતો. ક્યારેક એ દિવસો સુધી દેખાતો જ નહિ. એક વાર તો, એક મહિના સુધી એની ગેરહાજરી રહી હતી. પણ થોડા દિવસોની ગેરહાજરી પછી એ ત્યારે પાઉં ફરતો ત્યારે શેખીનાં ટેળલ ઉપર સોના ને રૂપાનાં સિક્કાઓનો ઢગલો થયો જ હોય.

x

x

x

કોટાકટ્ટીની ઘડી આવી પહોંચી હતી. કાંતિને દોરવણી આવવાનો સમય પાડા ગયો હતો. જનતાપક્ષ પર સૌની ચીટ મંડાઈ હતી, ત્યારે જનતાપક્ષ માટે પૈસાની અમૂલપૂર્ણ મુરોલી જિજી થઈ હતી. દેશભક્તો અન્યુ તેટલું જનતાપક્ષની ઝેળીમાં આપી ચૂક્યા હતા. મેકિસકોના મનુરો ને પટાવાળાઓ એમના ટૂંકા પગારમાંથી એ અર્ધો રકમ તો આપી ચૂક્યા હતા. પણ હજી એ વધારે પૈસાની જરૂર હતી. વરસોની જહેમત નકામી જતી લાગતી હતી. જે પળની વરસોથી રાહ નેવાતી હતી એ આવી પૂછી હતી. કાંતિની. છુણીમાં ખડો થવાની તૈયારી હતી. એક અટકો, એક વધારે અપાસ-એક અક્ષાહરી ભરી સડતું ને જીત. કાંતિની હતી. જનતાપક્ષના કાર્યકરો

મેકિસકોની ધરતીને ધરાગરં નાચુતા હતા. ક્રાંતિની શરૂઆત થઈ એટલે તે પોતે જ પોતાની સંભાળ રાખવાની હતી. સરકારી વહીવટ, પત્તાનાં મહેલની નેમ પડી ભાંગવાનો હતો. જનતાપક્ષની પ્રવૃત્તિનાં અધાં કેન્દ્રો ક્રાંતિ જગાવવા, ક્રાંતિની આગને ઊંચે લઈ જવા તૈયાર હતાં. સ્વયંસેવકોની ખોટ ન હતી. પણ જરૂર હતી બંદુકોની, શસ્ત્રોની. પ્રજાના અધા પક્ષો જનતાપક્ષને સાથ આપવા આગળ આવ્યા હતા. પણ એ લોકો માગતા હતા બંદુકો, શસ્ત્રો. એમેરિકા એક જ માંગ હતી, એક જ તરવરાટ હતો : શસ્ત્રો લાવો, બંદુકો લાવો.

જનતાપક્ષ પાસે ક્રાંતિને દોરવણી આપવા બુદ્ધ તૈયાર હતો. વિગતો તૈયાર હતી, પણ બંદુકો ક્યાંથી લાવવી ? શસ્ત્રો ખરીદવાના પૈસા ક્યાંથી લાવવા ? એ પ્રશ્ન આડો પડ્યો હતો. બધા ચિંતામાં પડ્યા હતા. જાગેલી પળને ફરી જવા તે શે દેવાય ?

એ સમયે રિવેરા ગોઝોબરે બેસીને કચેરીની પરશાળ બંધવડે સાફ કરતો હતો. એણે જાણું નેહું. મેલાં પાણીવાળો હાથ ઊંચો કરીને એણે પૂછ્યું : “પાંચ હજાર ડોલર જસ યશે ?”

બધા સ્તબ્ધ બનીને એક બીજા સામે નેહ રહ્યા. આ છોકરો આવડી મોટી રકમ લાવી આપવાની વાત કરે છે ! વિરાએ ડોકું હલાવીને હા પાડી.

“બંદુકો ને શસ્ત્રો માટે વરદી આપી દો.” રિવેરાએ કહ્યું. અને પહેલી જ વાર એ આટલું લાંબું બોલ્યો કે, “આપણી પાસે વખત મર્યાદિત છે. ત્રણ અઠવાડિયામાં હું તમને પાંચ હજાર ડોલર લાવી આપીશ. એટલે જાણો નેહું. મારે જંગ ચલાવવા માટે તમને પણ માફકસર હશે. વધુમાં વધુ એટલું હું કરી શકું એમ છું.”

“તું મૂર્ખામી ભરી વાત કરતો લાગે છે.” પોલીનો વિરાએ કહ્યું

રિવેરા કપડાં પહેરી બહાર જવા તૈયાર થઈ ગયો. જતાં જતાં વિરાને જવાબ આપતો ગયો : “બંદુકો માટે વરદી આપી દો. હું નહિ છું. ત્રણ અઠવાડિયામાં લાવી આપીશ.”

x

x

x

સૌંદર્યમાં દાખલ થતી વેળા રિવેરા તરફ કોઈનું ખાસ લક્ષ દોરાયું નહિ. હિસાહ વિનાની તાળીઓનાં ધીમા અવાજો અને આવકારો. મુશ્કાળાજીની રમત જેવા બેળા મળેલી ૧૦ હજારની માનવમેદનીને આ છોકરો તરફ તિરકાર છૂટ્યો, પ્રેક્ષકવર્ગને નિરાશા સાંપડી. ત્રણ અઠવાડિયા પહેલાં કરેલી બહેરાત પર આધાર રાખીને, પ્રેક્ષકોએ તો લોસ એન્જલીસ શહેરના વિખ્યાત

ખેલાડી ખીલી કાર્યો અને ન્યુયોર્કમાંથી ખાસ જોનાવવામાં આવેલા જંગ-
બળીતા ખેલાડી ડેની વોર્ડ વચ્ચેની રસાકસી જાણેવા માટે જંગ દીકરીટા
અગાઉથી રીજર્વડ કરી રાખી હતી, ત્યારે અહીં તો, ખીલી કાર્યોને બદલે
મેકસીકન મેંદાં જેવું આશુ જેવા મધ્યુ, ખીલી કાર્યો તો અકસ્માત નડતાં
ધરપીતાકને ખાટલે પડ્યો હતો. વળી, પ્રેક્ષકવર્ગે પોતાનો અસતોષ વ્યક્ત
કર્યો એકલા ડેની વોર્ડનાં નામ પર જ પાંચ ને દસ ગણી શરત લગાવીને.
ન્યાં પ્રેક્ષકોનાં પેસા ત્યાં એમનું દિલ.

રિવેરા રીંગમાં એની જગ્યાએ એક ખુલ્લામાં જઈને બેઠો. ત્યાં અખા-
ડાના માલિક કેલીનો માથુસ રિવેરાને ચેતવણી આપવા આવ્યો. “ હવે તું
જરા હોશિયારીથી રહેજે. ડેની વોર્ડ તો વિખ્યાત ખેલાડી છે, તારે તો દારી
જવું જ પડશે. ડેની વોર્ડની આવતી રમત એ પીઅન યંવાની છે. એની પાસે
તારું ગજુ કેટલું ? પણ ન્યાં સુધી શક્ય હોય ત્યાં સુધી તારા દાવને લંબા-
વવાની કોશીશ કરજે. મી. કેલીએ આ સૂચના આપી છે, જે તું જરાવારમાં
રમત ખલાસ કરશે તો, અખબારો આ રમત ‘ બોગસ ’ ગહેર કરશે, તે
સારાં મે હોસ એન્જેલીસમાં અમારા અખાડનું નામ બોળાશે.”

આની કંઈ રિવેરાને ચાનક ચડી નહિ. એ તો આ રમતને ને એના
સંચાલકો અને પ્રેક્ષકોને ધિછારતો હતો. એને તો પાંચ હજાર ડોલર મેળ-
વવા હતા. ને એટલે છતવું હતું. છતવા સિવાય ખીલો વિચાર જ રિવેરા કરી
શકે એમ ન હતો. ડેની વોર્ડની રાહ જોતાં જોતાં, રિવેરા જૂતકાળનાં
દિવસોમાં ખેંચાઈ ગયો. જાણે એ સમયમાં એ શવવા લાગ્યો. એની નજર
સમક્ષ ખડી યઈ ગઈ સફેદ દુધિયા રંગની જંગી દિવાલો. એ દિવાલો હતી
રિઓ બ્લાન્કો શહેરનાં કારખાનાંઓની. એણે જોયાં, એ કારખાનાંઓમાં
કાળી મગૂરી કરતાં શીક્ષાં પડી ગયેલાં ને જૂને મરતાં છ હજાર કામદારો
ને ૧૦ સેન્ટના રોજ માટે લાંબા કલાકો સુધી મગૂરી કરતા ૬-૮ વરસની
કુમળી વયનાં સેંકડો બાળકો. રંગકામ કરાવતાં ખાતાંઓ દેખાયાં. એના
બાપાનાં શબ્દો એનાં કાને અંધારાં “ રંગકામનાં ખાતાંઓમાં કામ કરવું
એટલે મોતને નોતરવું. એ ખાતાંઓને “ આપઘાતનાં બોણુ કહેવાં જોઈએ.”

રિવેરાને એની મા યાદ આવી. એક ઝુપડીમાં ધરકામ અને રસોઈ
કરતી એવી મા, અને એમાંથી સમય મેળવીને ખાર કરતી માની જોદ
સાંભરી. લાંબા ને ચપડી બેસા છાતીવાળા એના બાપાની વાત પણ એને

યાદ આવી. એતું દિલ એવડું મોઢું હતું કે, કુનિયા આખી એમાં સમાવી લે. છતાંયે રિવેરાને એની મા, માટે ચે જળ્યા રહેતી.

રિવેરાને ભૂતકાળની ભૂતાવળો ઘેરી વળા: એમાં એના પિતા સૌની આગળ હતા. એ નાનકડા પ્રેસમાં ખીખાં ગોડવંવાતું કામ કરતા રિવેરાની નજરમાં, એની કેટલી 'યે વિચિત્ર સાંજની હારમાળા ખડી' થઈ ગઈ. ન્યારે એના બાપને મળવા આવતા કામદારો સાંજે 'અધારામાં' લપાઈ છુપાઈને આવતા, કલાકો સુધી વાતો કરતા ને આલ્યા જતા. અને 'છેવટ, રિચો બ્લાન્કેના કારખાનાના માલિકોએ કારખાનાંએને' તાળાં લગાવી દીધાને દિવસ એને યાદ આવ્યો.

આ કામદારોનો ગુન્હો એ હતો કે, એમણે પ્યુબ્લા શહેરના કામદારોની હડતાળને ટેકો આપ્યો હતો. કામદારો પર આથી બૂખમરો ઊતરી પડ્યો. જંગલો ને ટેકરીઓ વચ્ચે જઈને ઝાડનાં પાંદડાં ને કંદમૂળ ખાઈને ભંડકે બજતી બૂખ હારવાની ઠાશીય કરતા એ કામદારો એણે ફરીથી દીધા. 'અને પછી, એની નજર સમક્ષ ભૂતકાળનો એક ભયાનક બનાવ ખડો થયો. કંપનીએના કાદારો સામેના ચોગાનમાં હળરો કામદારો એકઠા મળ્યા હતા. સરકારી મીલીટરી અને તેનો વડો ચે આવી પૂજ્યા હતા. અને પછી? પછી મૃત્યુના મોંમાં કામદારોને હડસેલતી રાઈફલોમાંથી એકધારી ગોળાઓ વજૂટવા માંડી. જાણે કામદારોનાં અન્યાયી(?) કૃત્યને એમનાં જ લોહીમાં ફરી ફરીને ધોવામાં આવતું હતું! અને પેલી રાત એને યાદ આવી. એ પોતાના બાપા ને માના શબોને દૂંદવા મડદાંઓ ખૂંદતો શેરીઓમાં ધૂમી વળ્યો હતો. છેવટે ન્યારે એની માતું મોં લાખ્યું ત્યારની વાત એ કદી ભૂલે એમ નથી. માતું મોઢું જ માત્ર દેખાતું હતું. એતું શરીર ખીખ સેંકડો શબો નીચે દટાઈ ગયું હતું. ને ફરીવાર એકાએક ગોળાઓ વજૂટી ત્યારે 'એને મડદાંઓ વચ્ચે દટાઈ જવું પડ્યું હતું એ વાત પણ એને યાદ આવી.

ભૂતકાળની સ્મૃતિમાં ફૂલેલા રિવેરાના કાનના પડદા તોંડી નાખે એવું ગર્જન થયું. એ જાગી મર્યો. ડેની વોર્ડ રીંગ વચ્ચે ફેદી પડ્યો. આખા પ્રેક્ષક સમુદાયે એહં ને આહની ક્રિકિયારીઓ સાથે તાળીઓના ગડગડાટથી એને વધાવી લીધા. ડેનીનું શરીર સુદૃઢ હતું. એની ચામડી સુંદર સ્ત્રીની ચામડી જેવી સરેદ ને લીસી હતી. એણે મુઝાયાજના વિખ્ખત ખેલાડી તરીકે-સારી નામના મેળવી હતી. આરોગ્યનાં 'અસંખ્ય' ચોપાનીઆઓ ડેની વોર્ડનાં ચિત્રો છાપતાં હતાં.

“પાંછળથી અવાજ આવ્યો “રિવેરા ! જરા”યે હિંમત દારતો નહિ, એ તને મારી નાખશે નહિ, હોશિયારીથી કામ લેજે.” પણ રિવેરાએ એ તરફ લક્ષ આપ્યું નહીં. એની આંખોની નજરને ઢગલાબંધ બંદુકોનાં દરે રોકી રાખી હતી. એની નજર આંખી ચંકતી હતી એટલે સુધી એકલો એક એક પ્રેક્ષક એને બંદુક જેવો દેખાયો. અને એને દેખાઈ મેક્સિકોની વિશાળ સૂકી, ધોમે ધખતી ને ચીરાયેલી ધરતી, ને એ ધરતી પર અર્ધ-બૂખ્યા માનવીઓની લાંબી કંતાર ! જાણે બધા બંદુકોની રાહ જોતા જ બેઠા હતા.

ખેલ ચંદ્ર થયો. ડેની વોર્ડ તો થેટા પર તૂટી પડતો વાંધેની પેઠે રિવેરા પર તૂટી પડ્યો. એ ખેલ ન હતો, રમત ન હતી પણ કતલ હતી. પ્રેક્ષક-વર્ગને તો રોંગ વચ્ચે ડેની જ દેખાતો. એના પાછંદ સરીરમાં રિવેરા તો ક્યાંય ઢંકાઈ ગયો હતો. પણ રિવેરા માટે એ કંઈ નવું ન હતું. એને ઘણી વાર આવી તિરસ્કૃત રમતમાં ઉતરવું પડતું. એ રીતે પેસા મેળવવા સહેલ હતા, અને ઘણીયે વાર ખેલાડીઓના માથુંસખાઉ ધસારાઓ એને ઝીલવા પડતા. પ્રેક્ષકોને દિલે તો શ્રદ્ધા હતી જ કે ડેની વોર્ડ જ જીતવાનો છે.

રિવેરાના બધા દુશ્મનો હતા, અખાડાના માલિકો ને રમતના સંચાલકો; પ્રેક્ષકસમુદાય પણ. એ આ બધાને ધિક્કારતો હતો. સાત દાવ પૂરા થયા હતા, છતાંયે રિવેરા ટકી ચક્રયો હતો. રિવેરા ચાલુ રમતે પણ દિવાસ્વખો જોવા લાગ્યો. જાણે રથુ સમા મેદાન પર રેલ્વેના પાટાઓ પરથી દોડતી ટ્રેનોમાં અમેરિકન સત્તાવાળાઓ લોખંડી જંજીરો ને ફાંસીના માંચડાઓ, શઓ ને સરંજામે લઈને લશ્કરી મોટી દુકડીઓ સાથે ધસ્યા આવતા હતા. અને એને દેખાઈ કે મેક્સિકોની સારીયે ધરતીને આવરી લેતી લાલ ક્રાંતિ આ લશ્કરી ધસારાને ખાળવા ને એનો નાશ કરવા બાથ બીડવા ધસી આવતી હોય ! એક એક તિરસ્કૃત ચહેરો એને બંદુક લાગ્યો. આ બંદુક માટે એ મુક્કાબાજીમાં ઉતર્યો હતો. એને થયું એ પોતે પણ બંદુક છે, ક્રાંતિની બંદુક ! એ પોતે ક્રાંતિ છે, લાલ ક્રાંતિ ! એ આખા મેક્સિકોને છાપ દેતી ક્રાંતિ છે.

દશમો દાવ રમાતો હતો. પ્રેક્ષકોએ જોયું કે, રિવેરાનો હોડ ચિરાઈ પડ્યો હતો. કાનમાંથી લોહી નીકળતું હતું. પણ એની પાયાથુ છાતી તરફ ટાંકતું લક્ષ ન ખેંચાયું. ત્યાં તો ડેની વોર્ડ વરુની પેઠે રિવેરા પર ફૂદી પડ્યો ને મરણતોલ મુક્કા લગાવવા મંડી પડ્યો. આવી મોટી હલંગ જોઈને

પ્રેક્ષકો - કિંકારીઓ પાડવા લાગ્યા! “હેની! ભારી, નાંખ, બીંચી, નાખ
આ મેકિસકન વછેરાને!”

—અને સત્તરમા દાવ વખતે હળ્લેરો, આંખોનાં અંધાંબા વચ્ચે ડેની
વોડ જમીન પર હસડાઈ પડ્યો. બીજા દાવ માટે સમયસર બિડવાની સો
તેનામાં રહી નહોતી.

“કોણ જીત્યું?” રિવેરાએ રીંગ માસ્ટરને પૂછ્યું. પંથુ રિવેરાને
કોઈએ અભિનંદન ન આપ્યાં. એ એક ખૂણામાં બેસી ગયો. કોઈએ એની
પરવા ન કરી. રીંગનાં દોરડાંને અટકેલીને જોરથી શ્વાસ લેતો એ બેઠો હતો.
૧૦ હળ્લર પ્રેક્ષકો ચાલ્યા ગયા ત્યાં સુધી એ તિરકડારની નજરથી જોવા
કરતો હતો. એના ગોડણ મળતા હતા. બેક્ષમ મારના પ્રચંડ ધાકના ધક્કાઓ
હવે તેની છાતીમાંથી બેળે બેળે ધ્રુસકા જેમ છૂટતા હતા.

પ્રેક્ષકોની ખાલી પડેલી ખુરશીઓ જાણે બંદુકોથી ખડકાઈ ગઈ અને
લાગી. એ બંદુકો એની હતી, ક્રાંતિની હતી!

એશિયામાં વિજ્ઞાન

વિજ્ઞાન પંડ્યા

[પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી ૪ થી સદી પર્વત એશિયાએ વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં આપેલ ફાળો અને તેનું મૂલ્ય, પાંચમી સદીથી આજ સુધી એ ક્ષેત્રમાં એશિયાની પધાન દસા અને પાશ્ચાત્ય દેશોની પ્રગતિ તથા એશિયા આગળ પડેલાં ભાવિ મંદિ વિજ્ઞાનના ફેલાવાની અગ્રમ-એ મુદાઓ પર આ નાના લેખમાં પણ મધુસંચય કરી, વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થી બાક વિજ્ઞાન પંડ્યા આપતી મૂકે છે]

પશ્ચિમના દેશોમાંથી જ્યારે જ્યારે કોઈ નવી શોધના સમાચાર મળે છે ત્યારે ઘણીવાર આપણા વિચારો એશિયાના ગૂઢ-અંધકારભર્યા ઇતિહાસમાંથી કોઈ ભળતી જ વસ્તુ શોધી કાઢવા નીકળી પડે છે. સામાન્ય માન્યતા પ્રમાણે તો આપણા પુરાણોમાંથી અદ્ભુત સામ્ય ધરાવતી વાત હંમેશાં મળે છે. દારૂગાળા, ભયાનક આગ વગેરેની તોષો, વિમાનો આગુઓગ્ન કે વાય-રલેસ અને એવા ઘણા નવા જમાનાના સાધનોના પૂર્વજો, હજારો વર્ષો પહેલાં છતી ગયેલા આપણા ઋષિમુનિઓ હતા તેમ માનવાવાળા ઘણા છે. આ વાતની સાચીતિ આપણને હજી કોઈ રીતે મળી નથી. સિવાય કે પુરાણોની વાર્તાઓમાં આવતાં વર્ણનો.

સાચીતિ બીજી વાતની છે-અને તે એ કે એશિયા ખંડ જગતના સંસ્કાર અને માનવતાની જન્મભૂમિ છે. માનવીનું કૌટુંબિક જીવન સૌપહેલું એશિયામાં વિકાસ પામ્યું, અહીંજ આખા જગતને આવરી લેના ધર્મના વિચારો વિકાસ પામ્યા. અને એશિયામાં જ સામાજિક તેમજ રાજકીય પદ્ધતિઓના પાયા નખાયા જે હજી પણ સાચૂત છે. આ બાબતોનો સ્વીકાર આજે દુનિયાભરના ઇતિહાસકારો કરે છે. પણ એશિયાની પ્રજા એક બીજી ગર્વ લેવા જેવી શૂતકાળની વાત માટે ઇતિહાસકારોનું સમર્થન માગે છે. મનુષ્યની વિચારશક્તિના દળદળ વિસિષ્ટ પ્રકારના જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનું મૂળ પતન એશિયા છે.

એશિયાનો માનવી સૌથી પ્રથમ વિચાર કરતો થયો હતો તે વાત સૌ સ્વીકારે છે, પણ વિચારોનું વિજ્ઞાનમાં પરિવર્તન કરનારો એ જ હતો

તે સત્ય છેલ્લાં ૪૦૦ વર્ષના યુરોપીય વિજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં ઢંકાઈ જાય છે. પશ્ચિમના ઇતિહાસકારો કહે છે કે વિજ્ઞાનનું વતન છે ગ્રીસ-એટલે યુરોપ. પણ વસ્તુસ્થિતિ જુદી જ છે.

વિજ્ઞાનનો ઇતિહાસ “એકઠે એક” થી માંડવો તો મુશ્કેલ છે. ‘પશ્ચિમ વિજ્ઞાન શબ્દને ઘણા જ બહોળા અર્થમાં લેવાયે તો વિજ્ઞાનનો જન્મ એશિયા માધ્યમોરમાં થયો ગણાય. પુરાણ કાળમાં ગ્રીસ અને એશિયા માધ્યમોરનો પ્રદેશ એકજ હતો. અને ગ્રીક વિજ્ઞાનના સંસ્થાપકોમાંના ઘણા મૂળ એશિયાના રહેવાસી હતા. દા. ત: થેલ્સ અને એનેક્સી માન્ડર નામના પ્રાચીન ગ્રીક વિજ્ઞાનિકોમાં એશિયાનું સ્થિતિ વહેતું હતું. યુરોપ અને ખાસ કરીને ગ્રીસની જંગલી અવસ્થામાંથી બહાર આવતી પ્રગતે તેમણે જ પશ્ચિમ એશિયાના સંસ્કારો અને વિજ્ઞાનના પહેલા પાડો બહાળ્યા. ગ્રીસનાં પુરાણો અને ઋષિમુનિઓજ કહે છે કે મૂર્ધનિ અને રસાયણશાસ્ત્રનું જ્ઞાન ઇજિપ્ત તથા ગણિતશાસ્ત્ર અને ખગોળશાસ્ત્રનું જ્ઞાન બાબીલોન પાસેથી તેમને મળ્યું. વળી ઘણી શોધખોળો જે યુરોપમાં થઈ ગણાતી હતી તે પાછળથી મૂળ પશ્ચિમ એશિયામાં થયેલી તેમ સાબીત થયું છે. દા. ત: મકરવૃત્ત, કર્કવૃત્ત અને વિષુવવૃત્ત વિષેનું જ્ઞાન સૌ પહેલાં ગ્રીક ખગોળશાસ્ત્રી હીપ્પાર્કસને થયેલું તેમ માનવામાં આવતું. પણ હીપ્પાર્કસના કરતાં એક સદી પહેલાં થઈ ગયેલા બાબીલોનના યાદીબન ખગોળશાસ્ત્રી ક્રીડીન્નુના લંબાણોમાંથી ત્રણે વૃત્તો વિષેની શોધખોળો હવે મળી આવેલ છે આ ઉપરાંત તાન્ત્રિકોરમાં જ જુદા જુદા દેશોમાં થયેલી ભૌગોલિક શોધખોળો ઉપરથી ઘણી માહિતી મળી આવી છે. પરિણામે પૂર્વના દેશો-બાબીલોન, એસીરીયા, ઇરાન, હિન્દ અને ચીનનો પુરાણકાળના વિજ્ઞાનમાં ઘણો ભેટો દાખો હતો તે વધુ ને વધુ સાબીત થતું જાય છે.

છતાં એટલું કહેવું જોઈએ કે હજી જેટલી હકીકતો જોઈએ તેટલી મળે નથી. હિન્દ અને ચીન-એશિયાના મોટામાં મોટા તથા સૌથી પ્રગતિશીલ પ્રદેશોમાં થયેલા વિજ્ઞાનના વિકાસ માટેની માહિતી અગર તો નાશ પામી છે અથવા કેઈ અગ્રાત સ્થળોએ દટાયેલી પડી હશે. સમયના ઝંઝાવાત સામે ટકીને સાબીત રહેલી અને શોધખોળ કરનારાઓના હાથમાં સંજોગવશાત્ આવી પડેલી માહિતીઓ ઉપરથી જોમ માની શકાય કે આ અને દેશોની પ્રગતિએ વિજ્ઞાનની વિચારસરણીમાં ઘણો વિકાસ સાધ્યો હતો. શોધખોળોમાં પણ તેજો પાછળ નહોતા. વિચારશક્તિ અને કાર્યશક્તિનો સંપૂર્ણ સમન્વય જીવનના દરેક ક્ષેત્રોમાં યોજ્યો હતો.

પૂર્વના દેશોની પ્રજા સામાન્ય વિજ્ઞાનની વિચારસરણીને જુદા જુદા શાસ્ત્રો તથા વિદ્યાઓમાં ચોક્કસ રીતે ગોઠવી રાખી હતી. આમ વેદશાસ્ત્રે પહેલા વિચારકો, વૈજ્ઞાનિકો અને સંશોધકોની સાધનાઓને ચોક્કસ વિદ્યાનું નામ આપી તેને વિજ્ઞાનનો એક વિષય બનાવવો તે કંઈ નાનીસૂતી પ્રગતિ નથી. વિજ્ઞાનનો એક અનોખો વિષય સર્જવા માટે તો અખૂટ વિચારો તથા સંશોધનોનો સંગ્રહ જોઈએ. આ વસ્તુ એશિયાની પ્રજા પાસે હશે ત્યારે જ ગણિત, ખગોળશાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર, ખેતી અને ઢોર ઉછેર વિજ્ઞાન, વૈદકિય વિદ્યા, અને બાંધકામ જેવા વિષયોમાં તેમણે પ્રગતિ સાધીને ?

એશિયામાં ગણિતશાસ્ત્રના પાયા નખાયા. શૂન્યની શોધ હિન્દના ગણિત શાસ્ત્રીઓએ કરી અને આરબ દેશોએ ખૂબ જ પ્રગતિ સાધી. ઇશ્ટપ્ત અને ગ્રીસના વિચારકોને ગણિતનું પહેલું શિક્ષણ આપનારા પશ્ચિમ એશિયાના પ્રજાજનો હતા. તે જ પ્રમાણે ગણિત સાથે નીકટનો સંબંધ ધરાવનાર ખગોળશાસ્ત્રમાં પણ શરૂઆતની પ્રાથમિક શોધખોળો એશિયામાં થઈ.

અરબસ્તાનનાં રણોમાં, પશ્ચિમ એશિયાના કુંગરાળ પ્રદેશોમાં કે હિન્દની નદીઓના પટોમાં ચોખ્ખી રાત્રે આકાશ સામે નક્કર રાખી વિચારે ચડતા યુસાફરો અને વિચારકોએ જે વિચારો કર્યા તેમાંથી ખગોળશાસ્ત્રનાં પહેલાં પ્રકરણો લખાયાં. જોયેલી વસ્તુઓ ઉપર શીલસુરીભર્યાં લખાણો લખાવાને બદલે તેનાં કારણો, ઉપયોગો અને કુદરતની અને બ્રહ્માંડની ભેદી ગતિનું જ્ઞાન સમગ્રવર્તાં લખાણો પ્રચલિત થયાં. ૪૦૦૦ થી ૫૦૦૦ વર્ષ પહેલાંની એશિયાની મનુષ્ય સંસ્કૃતિ કેવા જિંવા પ્રકારની હતી તે તો મોહન-જો-ડરો અને હરપ્પના ખોદી કઢાયેલા શહેરો બતાવે છે. તે વખતનો મનુષ્ય પોતાની સગવડ પ્રમાણે રહેતો-જીવન વિતાવતો થયો હતો એટલું જ નહિ પણ આગુ-બાગુની, સૃષ્ટિને પોતાની સગવડતા પ્રમાણે વૈજ્ઞાનિક રીતે બદલાવતો થયો હતો. બાંધકામ વિદ્યાના જોરે પોતાની તંદુરસ્તી સાચવવા તે વૈજ્ઞાનિક નુસ-ખાઓ, વિચારીને અમલમાં મૂકતો પણ થયો હતો. અને આ વિદ્યા તો કેવી સફળ રીતે છેક સુધી વારસામાં ઉતરતી આવી છે ! પૂર્વના દેશોનું શિષ્ટ અને બાંધકામ તો જર્ગાવખ્યાત છે.

ઇસુ ખ્રીસ્ત પહેલાંના ૨૫૦૦ વર્ષથી માંડીને અશોક હર્ષના સમય સુધીની હિન્દની સંસ્કૃતિનું કોઈ પણ તાદ્દશ દૃષ્ટાંત આપણી પાસે હયાત નથી. પણ એ વખતના અનોખા સાંસ્કારિક વાતાવરણનાં વર્ણનો પેદી દર પેદી રૂઝા મૌખિક રીતે યાદ રખાતા સાહિત્યમાંથી મળી આવે છે. :

હિન્દ ઉપરાંત દર. પૂર્વના દેશે ખાસ કરીને ચીનના વિજ્ઞાનમાં મોટા ફાળો છે. મહત્વની વાત એ છે કે હિન્દમાં મુખ્યત્વે 'વિચારપ્રધાન-Theoretical' બાજુ વિકાસ પામી હતી. જ્યારે ચીનમાં 'કાર્યપ્રધાન-Practical' બાજુ પણ વધારે વિકસિત બની હતી. ચીનના પૌરાણિક વૈજ્ઞાનિકો અને સંશોધકો વિષે આપણી પાસે ઘણી થોડી માહિતી છે. અને જગત સમક્ષ પણ આ માટે સાહિત્ય-ઘણું જોઈએ છે. આધુનિક દૃષ્ટિથી જો જાતના ભૌગોલિક સંશોધનો થવા જોઈએ તે હજી ચીનમાં રાજકીય પરિસ્થિતિને લીધે મોટા પાયા પર થયાં નથી. પણ ચીનના વિજ્ઞાનની પ્રગતિ વિષે થોડાંએક પ્રચલિત દૃષ્ટાંતો આપવામાં આવે છે તે આપણે સાબિતી તરીકે લઈ શકીએ. કોગળ બનાવવાની રીત હજારો વર્ષો પહેલાં ચીનમાં પ્રચલિત હતી. કેટલાએક ચીની કેદીઓએ સમરકન્દના આરબોને ઈ. સ. ૮ થી સદીમાં એ રીત બતાવી ત્યારે જ પશ્ચિમની દુનિયાને તેની ખબર પડી. લોહચુંબક, તેની વિશિષ્ટતાઓ અને તેમાં હોઠાચંદ્ર તરીકેના ઉપયોગ માટેના સંશોધનો સૌ પહેલાં ચીની વૈજ્ઞાનિકોએ કર્યાં. તે જ પ્રમાણે બ્લોક-પ્રિન્ટિંગ-લાકડામાં આકૃતિ કાતરીને છાપવાની કળા પણ પ્રથમ ચીનમાં ઉદ્ભવ પામી. કહેવાય છે કે ગંધક અને ફેરફરસની સ્ફોટકતાને ઉપયોગ 'દાકખાનામાં' ચીનના લોકોએ કર્યો-એક્કસ રંજનાત્મક કાર્યો માટે. વેતીસનો મશહૂર દુનિયા ખૂંદનારો માકોપોલો એ યુરોપમાં લઈ 'આબ્યાની' વાંત અબાણી નથી. જે વિજ્ઞાનના વિકાસને યુરોપીય 'ગણવામાં' આવે છે તેની શરૂઆત તો ઘણા નજીકના જૂતકાળમાં થઈ. યુરોપીયન વિજ્ઞાનનો ઇતિહાસ માત્ર ૪ થી ૫ સદીનો છે. પણ આ સમય દરમ્યાન તેનાં વિકાસ અસાધારણ ઝડપથી થયો. અને તેનાં પરિણામો એટલા અગત્યનાં છે કે આખી દુનિયાની પ્રજાના જીવન અને સંસ્કૃતિને આવરી લે. મનુષ્ય સમાજની વિચારસરણીની પ્રગતિને હજારો વર્ષો લાગેલાં-તેની સાથે સરખામણી કરતાં લાગે છે કે વિજ્ઞાનનો ખરો વિકાસ આ સમય દરમ્યાન જ થયો. પણ એ ન જુલવું જોઈએ કે તેને માટેના મજબૂત પાયા પેલાં હજારો વર્ષો દરમ્યાન જ નાંખાયેલા.

વિજ્ઞાનનો સર્વાંગી સંપૂર્ણ વિકાસ આ સમયમાં થયો. સાથે સાથે મનુષ્ય સમાજ માટે ખૂબ જ મહત્વનો એક ખીલો ફેરફાર પણ. આ ચાર સદીઓ દરમ્યાન નોંધવામાં આવે છે. પહેલાં મનુષ્ય પોતાની જરૂરીઆતોની શોધવા વપરાશની ચીજો પોતે જ-નાના પાયા ઉપર, પોતાની મહેનતથી. અને હાથના ઓળંગે વડે બનાવી લેતો, પણ આ નવા સુગમાં તે 'રીતનું' સ્થાન

ખનિજ તેલ, પાણી અને કાંતસાની શક્તિ વડે ચાલતાં 'યંત્રો' અને ફેક્ટરી-ઓને મળ્યું. 'પહેલાં' યુગને 'અગ્રેજીમાં' પેલીયોલિથિક એજ (Palaeolithic Age) કહે છે; 'ન્યારે' બીજાને નીયોલિથિક એજ (Neolithic Age) કહે છે. સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય સંસ્થાઓમાં ક્રાંતિ આ 'ન' યુગમાં થઈ. અને તેના પરિણામરૂપે જગતભરની પ્રજાની જીવન વિતાવવાની રીતોમાં 'મોટા' ફેરફારો થયા. યુરોપના સંક્રાન્તિ કાળ-Renaissance Period પછી 'ન' ત્યાંની 'પ્રજા' સમગ્ર રીતે જોતાં વૈજ્ઞાનિક વિચારસરણીને જીવનમાં પ્રથમ સ્થાન આપતી થઈ. પણ તે પહેલાં એશિયા અને યુરોપના વિજ્ઞાન-વિકાસમાં ખાસ તકાવત નહોતો.

ઈ. સ. '૫' માં સદી પછીનો ઇતિહાસ જોતાં એમ લાગે છે કે જાણે એશિયાની પ્રજાએ એક સાથે વિચાર કરવાનું બંધ કર્યું અને કાર્યશીલતા છોડી દીધી. વધારે ચરમની વાત તો એ છે કે પૂર્વના ધણાખરા દેશોમાં સક્રિય બૌદ્ધિક વિનિમયને બદલે વિચારોમાં સડો પેસવા લાગ્યો અને બુદ્ધિનું 'તેજ' ઝાંખું પડવા લાગ્યું. ધર્મ, રૂઢિ, વહેમ, પુરાણો અને શાસ્ત્રોના અવળા અર્થો વગેરેએ એટલી હદ મુઠી પ્રજાના માનસ ઉપર અસર કરી કે મોટા મોટા પંડિતો પણ જાણે માર્ગે દોરવાઈ ગયા.

ન્યારે યુરોપમાં લીઆનાર્દો-દા-વી-સી, ગેલીલીઓ, ન્યુટન વગેરે સમર્થ વૈજ્ઞાનિકોએ રચેલા પુષ્પપદ ઉપર જ દરેક પેઢીનો વિચારપ્રવાહ વહેતો થયો. આ વૈજ્ઞાનિક વિચારસરણીના અનુકરણે યુરોપની પ્રજાને દુનિયા ઉપર સર્વાંગી વ્યસ્ત અપાવ્યું. મહાન વૈજ્ઞાનિકો પછી યુરોપમાં રાજકારણના કુરંધરો અને જળહજતા નેતાઓ પણ જન્મ્યા. ૭ મી અને ૮ મી સદીમાં તો સ્થાપિત થઈ ગયેલી અને વિજ્ઞાનનો સાચો માર્ગ છોડી ચિત્ર-વિચિત્ર પ્રતિજ્ઞામાં ગુંથાયેલી એશિયાની પ્રજા ઉપર નવીન વિકાસ પામેલી યુરોપીય સંસ્કૃતિનાં વાદળ છવાઈ રેલાં. દૂર પૂર્વની સુવર્ણ સમાન ભૂમિએ ઉપર મહાત્ સામ્રાજ્ય સ્થપાયું અને ચીન માટે યુરોપની પ્રજાઓ વચ્ચે અથડામણો થવા લાગી. લગભગ સમગ્ર એશિયાનું આર્થિક તંત્ર યુરોપનું શુભામં બન્યું. એક ચોક્કસ દિશામાં જ મૂકી અને નફાની દૃષ્ટિએ જ વિકાસ પામતા યુરોપીય સમાજના વિજ્ઞાનનું પરિણામ એ આવ્યું કે એશિયાની કાઠ પ્રજા પોતાના વિજ્ઞાન-વિચાર કે સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય રચનાના સાધેલા વિકાસવડે તેનો સામનો કરી શકી નહિ. દારૂગોળા, લેહસુબક, કામળ, ગણિત તેમજ ખગોળશાસ્ત્રનું અસાધારણ જ્ઞાન અને

ખેતીમાં સાધેલી પ્રગતિ-ક્રાંતિના, એશિયાની પ્રજાએ મોટા પાયા ઉપર ઉપયોગ કર્યો નહિ, ત્યારે મોડું સીઝ અને સ્પેનીશ વહાણવટીઓ, લોહચુંબક અને ખગોળશાસ્ત્રની મદદથી, દુનિયાભરના સમુદ્રો ઉપર ફરી વળ્યા. તેમણે સાથોસાથ દારૂગોળાનો પણ સારો ઉપયોગ કર્યો. કાગળ અને ચોપડીઓ છાપવાની રીતોથી તો યુરોપના વૈજ્ઞાનિકો, વિચારકો અને રાજકારણના સમર્થોની દુનિયામાં મોટી હિલ્લપાયલ થઈ ગઈ. એશિયાની પ્રજાઓ ઉપર વિજય મેળવવા માટે આ મધ્ય ને પરતુઓ ઉપયોગી થઈ પડી.

પણ દારૂગોળા, લોહચુંબક અને કાગળથી, સામાન્ય દેશોમાં, તેમને ઘણું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું હોત. પણ આ વખતે, તેમને Neotechnic Method ની અમૂલ સહાય મળી. તેના વડે, એશિયાની આર્થિક રચનામાં સંહેલાઈથી વ્યવસ્થા મળ્યું—સામાન્ય આમ દેશો રહ્યું.

એશિયાના જ વિજ્ઞાનના ફળોના સર્વોચ્ચ ઉપયોગને લીધે યુરોપની ચઢતી થઈ એશિયામાં આમ ન જન્યું તેનું કારણ તારતમ્યિક છે. એશિયાની પ્રજાએ આ સમય દરમ્યાન મગજની વિચારશક્તિ અને હાથની કાર્યશક્તિનો સમન્વય કરવાનું તદ્દન છોડી દીધું હતું.

હિન્દના ધંધાદારી ગતિ બંધનો-ધાર્મિક બંધનો અને ચીનના સમાજ ઉપરના મહાપડિતો અને આદર્શવાદીઓના વ્યવસ્થાને લીધે, આ બે દેશોમાં યાત્રિક શોધખોળો લગભગ દબારે વર્ષે સુધી થઈ શકી નહિ. ત્યાર પછી છેક ૧૯ અને ૨૦ મી સદીમાં યુરોપની સંસ્કૃતિ સાથેની અચકામણોના પરિણામે આડકતરી રીતે એશિયાની પ્રજાઓ યોડીએક પ્રગતિ સાંધી શકી છે.

આર્થિક, સામાજિક અને રાજકીય ફેરફારોને, પરિણામે હવે આપણે ગંભીરતાપૂર્વક જૂતકાળના ચન્ન સમાન વાતાવરણનો વિચાર કરી તેમાંથી અવિષ્યના કાર્ય માટે બોધપાઠો લેવાના છે. છતાં કાર્ય એટલું સરળ નથી. યુરોપની Neotechnic Methods અને વૈજ્ઞાનિક સંસ્કૃતિના પરિણામ રૂપે જે ગુલામી આપણે ભોગવી છે તેનો વિચાર પણ આપણા સામાજિક પરિવર્તનમાં મહત્વનો ભાગ બજવશે. પશ્ચિમની રીતો અને આધુનિક દુષ્પરિણામો તરફ ધૂણાની દૃષ્ટિથી જ્ઞાનારા લોખાં આપણી પ્રાચીન ઔદ્યોગિક રીતો દ્વારા જે દેશને ઉદ્ધાર છે તે સૂચના પ્રચાર કરે છે. આને આપણે જોઈએ છીએ કે દેશના મોટા રાજકીય પક્ષોમાંનો એક પશ્ચિમની જેમ દેશ-વ્યાપી ઉદ્યોગીકરણદ્વારા આર્થિક સમૃદ્ધિ લાવવાની તરફેણમાં નથી. એને બદલે ગ્રામોદ્યોગ અને એવી પુરાણી ઔદ્યોગિક પ્રણાલિઓ પ્રચાર થઈ રહી છે. ત્યારે બીજો પક્ષ સમગ્ર દેશના આર્થિક અને ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે જરૂરી

એવા રાષ્ટ્રીય એક્યતા વિચારોને બાબુએ મૂકી ધાર્મિક મેદાને આગળ લાવી દેશના બાગલા પાડવાની નીતિ અખત્યાર કરે છે.

એશિયામાં સ્વતંત્ર રીતે યુરોપની વૈજ્ઞાનિક વિચારસરણી ઉપર ચાલી થોડા જ સમયમાં પશ્ચિમના દેશો સાથે હરીફાઈ કરવા સમર્થ થયેલા એ જ પ્રદેશો છે. એક જાપાન અને બીજો મધ્ય એશિયાનાં સોવિયેટ રીપબ્લીકોનાં. જાપાનમાં પશ્ચિમના દેશનું આંધળું અનુકરણ થયું હતું. રાજકીય સ્વાયો સાધવા વિજ્ઞાનનો વિકાસ અને આધુનિક હથોગીકરણ જરૂરી છે એ સત્ર અને 'ધ્યેય હોવીયો' જાપાનના વિજ્ઞાનની પ્રગતિ સ્વતંત્ર તેજસ્વી નહોતી. વિજ્ઞાનના વિકાસ પાછળ પ્રગતિ આર્થિક અને સામાજિક જીવનમાં એ ઉપયોગી થઈ શકે તે કરતાં જાપાનની, લક્ષ્મી, સર્વોપરીતા, વધે અને પશ્ચિમના દેશોની, જોમ, બીજી પ્રગતિએ સુધામ, પનાવી ચૂસવાનો હેતુ વધારે વધારે બાગ જળવતો હતો. એટલે જ પશ્ચિમના દેશો સાથે તેને બીજા વિશ્વ યુદ્ધમાં મોટું ધર્ષણ થયું, અને તેનું પરિણામ તો આપણી નજર સમક્ષ છે. મધ્ય એશિયાના સોવિયેટ રીપબ્લીકો વિશે તો લખીએ તેટલું બોલું છે. આખી દુનિયા એ અમલ, ગરીબ પ્રગતિએ પા સદીમાં જ વિજ્ઞાનવડે સર્જેલ સમૃદ્ધિ તરફ તાજીબીની નજરે ભેદ રહી છે. લાં યતા વિજ્ઞાનના આટલા ઝડપી વિકાસનાં કારણો વચ્ચે લખવા માટે આજે રથર્જસકોચ અનુભવો પડે છે. પણ એટલું કહી શકાય કે આંતર પાછળ કામ કરતાં બધા જાપાનના કરતાં તદ્દન જુદા પ્રકારનાં અને હિલકાં એટલે કે શોષક નહોતા પણ અમલવી જનતા માટે કામ કરતાં હોય છે.

આ ઉપરથી આપણે દાખલો લેવાની નહીં છ કે આપણું દેશમાં વિજ્ઞાનનો સર્વોગી વિકાસ થવો જોઈએ એટલું જ નહિ પણ આપણી રાજકીય સત્તાએ ખૂબ જ સાવચેતીપૂર્વક એ વિકાસ મૂડીવાદી કે યુદ્ધખેત્ર જથ્થેથી સ્વતંત્ર રીતે થાય અને પ્રગતિ આર્થિક તથા સામાજિક જીવનમાં ઉપયોગી અને તે જીવનમાં રાખવું જોઈએ.

આજે એશિયાના દેશોમાં વિજ્ઞાન એ પ્રગતિના સમગ્ર જીવનને આવરી લેતો વિષય નથી, પણ થોડાંએક જુદાશાળી અંગ્રિકો અને સંસ્થાઓની આજીબાજીના ટૂંકા ક્ષેત્રમાં વિટળાઈ રહેલું છે. એ ક્ષેત્રને વધુ ને વધુ વિશાળ બનાવી આખા દેશની પ્રગતિ વિટળાઈ વળે તેટલું આપણે અને તેવી પરિસ્થિતિ લાવવી તે એશિયાની દરેક સ્વતંત્ર રાજ્યસત્તાની દરજ્જા છે.

References:-

Social function of Science.-Bernal

Social Relation of Science.-Crown

"Science in Asia" article in Science & culture April 47.

આક્રમ ચાંદની

-પ્રહલાદ પારેખ

[વીજળીના દીવાના રેન્જિંગ મળદળાટ એ અવાનંદજનક છે. અને આક્રમની દલી છતાં ન દલી દેખાતી તેવી ચાંદની પ્રકટ થાય છે. 'કવિતું સૌદર્થવતસ્થુ' ચિત્ત એ પળેકના અનુસવને સરી સરીને પીએ છે. દીવા ફરી ચમકે છે તો યે ચાંદનીનાં અમી આપણને પહોંચાડે છે.]

રાત્રિ દલી.

ધેર જાડ રહ્યો'તો.

હાંકી અપાઠા સહુ દોસ્ત સાથ.

ખતી મઈ'તી જનમન્ય વાટ.

કિન્તુ હજીએ ચકચૂર વાતના

નચા મહી હું ખપતો જતો'તો

આગે પડ્યો'તો પથ વીજળીના,

તેજે જળાંજળાં.

ને વાતને માદ કરી કરીને

સહુ દોસ્ત ફેરી

જરી જરી હું મરડી રહ્યો'તો.

થંભી ગયો ત્યાં

ચમકી ગયો હું.

એ વીજ દીવા સહુ એક સાથ

ગયા છુલ્લ—

પળેક વીતી ચમકેલ ચિત્તની, ૧૧
 બીજી પળે આહમ ચાંદનીની
 છટા નિહાળું રમણીય, મુખ
 આનંદશેલો
 અડી રહી બીતર ને બહાર,
 એ ચાંદની—ને થઈ રતબ જાણે
 પળે પળે હું રહું છું અનુભવી
 એ શાંત તેજ.

એ શાંત ને શીતળ આત્મરપણી
 પ્રકાશ જૈને પડદા મઢી આ
 છૂંધો હતો શું પુર રોશનીના ?
 છટી ગયો એ, તહીં સૌમ્ય રમ્ય
 ખીલાવતું આતમ પોયણાંને
 એ તેજ જોઈ
 ને જાત ખોઈ
 જઈ છું મઢી હું.

જાણે હતો ત્યાં કંઈ ગજગણાટ
 જન્મી રજો એ પુર રોશનીથી
 બરી દિયે અંતર જે ધડી ધડી.

બુઝાઈ જાતા સહુ વીજ દીવા,
 ના રોશની કેવળ એ ચમી મધ
 ચમી ગયો એ ગજગણાટ સાથે.

ને શાંત એકાંત સમી બનેલી
 સૃષ્ટિમહી એ—મુજ અંતરેથી
 આનંદ મૂર્તિ નમની પરી થી
 ચાલી બહાર

મેદાનમાં, કુંજર, ખેતરોમાં
 ને દૂર દૂર અજકંત તીરમાં
 ફરી રહી એ.

જાગી ગઇ ઠાઠ અપૂર્વ ચેતના
 મુજ રોમરોમે
 ને આંખમાંહીં મુજ, દર્પકેરાં
 ચળકત મોતી
 ને આસમાની મુજ અંતરે 'કો'
 પ્રકટત જ્યોતિ !

પ્રકાશ તેનો મુજ રક્ત કેરા
 બળતો વહેણે
 ત્યાં તો—
 ઊઠે ઝખૂંધી સદૃ વીજ દીવા,
 પડી ગયો એ પડેો ફરીયા
 પુર રોશનીનો,
 જાગી ગયો એ ગગણાટ જૂનો.

આનંદમૂર્તિ ઉરના નિવાસે
 પાછી ફરી;
 આડમ ચાંદનીની સૃષ્ટિ સરી ગા
 એની બરી અંતર સ્મૃતિ ને
 ચાલ્યો ફરી હું ધરની દિશામાં
 સ્મૃતિના નશામાં !

ગોકા ડાસા

નિલસાલ મહિયા

[નિલસાલ એટલે રાંછો કૂદી જાયો એ માન્યતા તો ધનિકો વર્ગના વારસો છે. પરંતુ ફક્ત રાંછલા પાછળ ફ્રા થનારાં કરોડો છે, એ કરોડો આપણાં જામડાંમાં રહે છે, એમાંથી બેડુ, ગોવાળ, કારીગર એવા પ્રકારો છે. અધશ્રદ્ધાળુ આમલમાજને હાડવેદાંતું વિજ્ઞાન પણ કોઈ ચમત્કારી 'સુટકા'નાં નામ વગર ફળતું નથી. એવા એક સુટકા કારીગરનાં જીવનની રૂપરેખા આ વાર્તા દોરી નેચ છે. આખી દુનિયાને રાંછો કરી ચાલે 'કરવાવાળા' પોતાની વિરાટ ભૂખના 'એ પ્રચંડ' રાંછલા તમે અસંખ્યને ચમકી નાખે છે એની તરફ પણ આ દિશારેા કરે છે.]

ઉધાડે થગે ખેતરમાં મોર્નિંગ પૉક કરવા જતાં બકુતો પગ લચકાઈ ગયો અને બપોર થતાં પોંચા ઉપર સારા પ્રમાણમાં સોજો ચડી ગયો.

“જળસાત્ર, માશીખા પ્રાસેથી આયોડીન ન મળી રહે ?” બકુએ તુમારી હાથે મારા દ્વારા માશીખા સમક્ષ માગણી રજુ કરાવી.

માશીખા તો આ છોકરાઓ શું માગી રહ્યા છે એ જ પૂરું સમજી શક્યાં નહિ. બકુએ રપજતા ખાતર આખું નામ ઉચ્ચાણું... ‘ટીકચર ઓફ આયોડીન... મેળવી આપોને, માશીખા !’

“તમે તો ઓલ્યા રાખના કુંવરને ફોડી. થઈતી એના જેવા લાડ માંખા છે. હાલતાં હાલતાં પગ ચોરડાં યો છે એમાં તો મલાવીને મોટો કરી બેડા છો ! હજાર ખદખદોવીને ચોપડથું તો અમલદી મરડ બિતરી જવશે...”

માશીખાએ તળપદો ઉપાય સૂચ્યો.

“પણ હજાર ચોપડવાથી કપડાં નહિ બગડે ?” બકુએ ભય વ્યક્ત કર્યો.

“વાહરે લાડકા !” માશીખાએ મોં પર અજળ અભિનય કરીને બકુની હાકા કરી. પછી હાથે... “હજાર ચોપડતાં ચ લૂગડાં બગડતાં હોય તો મેલો વાત તરફ હાલો ગોકા ડાસા પાસે થગ ચોરડાવા મારે હજાર ખદખદાવવી મટી.”

“એ શું ?” માશીખા નવા સૂચનનો અર્થ બકુ સમજી નહોતો શક્યો.

“થગ ચોરડાવા બીજું શું ?”

“ એટલે ! એ શું મસાજનો કાંઈ પ્રકાર છે ? ” બકુને આમાં સમજ નહોતી પડતી.

“ અરે તમારા મસાજ કરવાવાળા ય આ ગોઠા ડોસા પાસે પાણી ભરે પાણી ! ” માશીયા બસે કે ગોઠા ડોસાના કેન્વાર્સિંગ એજન્ટ હોય એટલા બધા અહોબાવથી બોલતાં હતાં : “ બલભલા મરડ, નસતરક ને ટચકિયાને ગોઠા ઘડીકમાં હળવાપૂલ કરી મૂકે છે.”

બકુનું કુતૂહલ ઉત્તેજિતું હતું, એ તો એના મોંની રેખાઓ જ કહી આપતી હતી. હોઠ ઉપર આછો મલકાટ પણ હતો. એમાં, માશીયા તેમજ ગોઠા ડોસા બન્ને પ્રત્યે ઉપહાસનો બાવ પણ અછતો નહોતો રહેતો.

રેંદો નમતાં સુધીમાં તો બકુએ ગોઠા ડોસા વિશે જાતજાતની વાતો પૂછીપૂછીને માશીયાનો દમ કાઢ્યો.

“ એમ પૂછ પૂછ કર્યે પણ નહિ મટે, લાડકા ! ” માશીયા ઉત્તરે આપતાં યાદે ત્યારે છેવટ સંભળાવતા.

સાંજ સુધીમાં બકુએ શોધ કરી લીધી કે ગામ આખામાં ‘આયેડીન’ જેવી વસ્તુ શોધી જડે એમ નથી. પણ માશીયાને હાથે હળદર ચોપડાવતાં પહેલાં આ ગોઠા ડોસાનો પરિચય તો સાધી જ લેવો એમ બકુએ નિર્ણય કર્યો.

“ જ્યલ્લાલ, પગ ન મટાડે તો ફિઝર નથી, પણ ગોઠા ડોસો એકાદ નવી નોવેલનું ટેરેક્ટર તો પૂરું પાડશે જ. ” માશીયાને મોંએથી મેળવેલા પરિચય ઉપરથી બકુએ મત બાંધ્યો હતો.

વાળુ પતાખા પછી માશીયા અમને ગોઠા ડોસાના ઘર બણી સ્થઈ ચાલ્યાં.

કણુખીવાડનું નાકું વજોડતાં વાતાવરણ જ એવું પશ્ચાદ્ ગયું કે આપમેળે સમગ્ર જગ કે ખેડૂતોની આ વસાહત છે. સાવ નીચે ખામણે જિભેલાં એકઠાજિયાઓની પછીતોને વરસાદના મારં સામે રક્ષવા માટે ઝરડાંની આડરો કરી હતી. છૂટેલાં ગાડાં ગડેરાં હાથવાનો મારગ રોડોને આડાંબવળાં પડ્યાં હતાં. મામના સુતારે ઘડી આપેલ ટચૂકડી બળદ-ગાડીઓ લાકને નાગાપૂગાં પણ ફૂટડાં છોકરાંઓ મસ્ત જનીને રમતાં હતાં. બકુ જેવા અપરિચિત આગતુકને આવા અસૂરે ટાણે રૂઝિયામાં દાખલ થતા જોઈને કેટલાંક સમજી છોકરાંઓ બસે કે દેવ-ઉકલતથી જ આપમેળે પૂછવા મંડ્યાં.

“ ગોઠા આપને ઘેરે જાવું છે ને ? ”

બકુ તો આ બહુમેઢુઓથી ડચાઈ જ ગયો.

“ માંશીયાએ હુકમ કયો : ”

“ એલ છોકરાવ, તમારા ડાઘિયાની આંડા નેંધને જિભાં રિયો ઘડીક વાર એટલે અમે ગોકા બાપાને ઘેરે પૂગી બાધ્યો...”

કણુબી-પાનો ડાઘિયો ફૂતરો અબળ્યાંઓને કરડવામાં કુશળ હતો. એ પ્રાણીના રોંગ-માસ્ટર તરીકે ફળિયાના આ છોકરાઓ જ કામ કરી શકતા.

“ થોડાં છોકરાઓ ડાઘિયાની અટકાવતમાં રોકાયા અને બીજાં થોડાંઓ ગોકા ડાસાને અમારા આગમનનો સંદેશો આપવા પહોંચ્યા.

“ નેંધને નેંધુ તો એક એકદાળિયા ધરેનીં આશરીમાં ડાસો ડાકતો હતો સંધ્યાતું ઝાંખું અબવાણું પણ એની આંખોને આજી નાખતું હોય એમ એણે બન્ને હાથતું નેજતું કરીને કપાળે ગોડવ્યું હતું.

અંમને તો ડાસો પારખી શકે એમ નહોતો, પણ અમારો પગરવ અને બકુનો સતત ચાલતો વાફ્રવાહ સાંભળીને જ એણે આવકાર આપી દીધો :

“ આવો ; હાથા આવો, જી હોય ઈ, હાથા આવો બાપોસિયા ! ”

આંખો પર ઊંજલી રચવામાં રોકાયેલા એના બન્ને હાથનાં આંગળાં તેમજ હથેળી પર બાંજરાના લોટની કણક ચોંટી હતી. અમારું તો એ તરફ બહુ ધ્યાન ન આવ્યું પણ માંશીયા એ પારખી જઈને બોલ્યા :

“ ગોકા બાંપાને આપણે રાટલા ઘડતા ઘડતા જિહાડ્યા ! ”

“ રાટલા તો ઘડાશે એને ટાણે. હજી તો રાત્ર નેવડી રાત્ર પડી છે. ”

“ આ આપણે ઘેરે મેમાન આપ્યા છે એનો પગ લચકાઈ ગયો લાગે છે...” માંશીયાએ કહ્યું.

“ અબઘડી એરંડી દૂઢ. એમાં શું ? ” કહેતાં ગોકા ડાસો ચૂલા બંધી વળ્યો અને બોલ્યો : “ આ એક રાટલો તાવડીએ પડ્યો છે એને ઉચલાવી લઈ બંમરો જીડી આવશે તો છોકરાવને બાવશે નહિ. ” અને પછી કાંઈક આદિત મુજબ જ ગણગણ્યો :

“ છોકરાંવ પણ બારે આગાહુમાં પાક્યાં છે—સરોસર એની માં ઉપર જ ગિતયાં—એકે રવાગનો મંદેર નંધને ! ”

માંશીયા કાંઈક બોલવા જતાં હતાં, પણ બકુએ જ આડે કહ્યું : “ તમારું કોમ બહુ પતાવી લેજો હં કે ! અમે તંમને ખેલેલ કરવા નથી માગતા...”

અને આ સ્થળના નિર્ભેળ ગ્રામીણ વાતાવરણમાં... કુમેળિયો! 'ખલેલ' રાખ સહના કાનમાં ખટકી રહ્યો.

બહુએ લાગ સાધીને માશીઆને વિદાય આપી ; “ માશીઆ, તમતમારે ઘેર પહોંચોને ! અમે નિરાંતે આવશું.”

“ બલે ! ” કહેતાં માશીઆ બહાર નીકળ્યાં... પણ વળી પાછા વળીને ડાસાને ભલામણ કરતાં ગયાં : “ જોકા બાપા, આ બાણિયાવને તમારું ફળિયું વળાટાવી દેજો, અજણ્યાને જોઈને ડાધિયો ભૂરાયો થાય છે...”

“ ફર નંધ ” ડાસો રાટલો ઉઘલાવતાં બોલ્યો : “ એમ તો ડાધિયો માણસ કરતાંય વધારે સમજુ છે.”

સાવ સાહજિકતાથી ઉચ્ચારાઈ ગયેલું ડાસાનું હેલું વાક્ય સાંભળીને બહુએ મારા કાનમાં ગણગણાટ કર્યો : “ ડાસાએ આખા સીકસર ઠોકી હો ! ”

ગમે તેવા અજણ્યાઓ સાથે પણ ઘડી પળમાં જ, પ્રેરોએ, દેળવી લેવાની કલા તો બહુને સહજ સાધ્ય હતી. અહીં પણ એ કલા, અજમાવીને એ સીધા ચૂલા નજીક જતોડને ડાસાના પડખામાં જ બરાઈ બેઠો. અને પછી તો જાણે કે અદાલતમાં આરોપીની ઉલટ તપાસ લેતો હોય એમ પ્રશ્નોની ઝડી જ વરસાવવા માંડી. સારું થયું કે ડાસો સરળ-હૃદયી નીકળ્યો.

“ આ છોકરાં એય તમારાં કે ? ” સામે ખૂણે પડેલા ઘોડિયામાં સૂવાને ગલે બેસીને હીંચકતાં બે ગોખરાં છોકરાં કેમ જાણે ઠાંઈતા ચોરાઉ માથ હોય, એવી દબે બહુએ પૂછ્યું,

“ મારે એવડાં છોકરાં હોય ? ” ડાસાએ એક જ વાક્યમાં અજળ અભિનય કરીને બહુની વ્યવહારિક બુદ્ધિનું દેવાળિયાપણું સ્પષ્ટી દીધું અને રફેટ કર્યો : “ ઇ તો મારા ગગાના ગગા છે... બગવાને જીવતાં રાખ્યાં છે...”

બહુએ ધરને ચારે ખૂણે નજર ફેરવીને પૂછ્યું : “ તમારો દીકરો અહીં નથી ? ”

ડાસાએ હાથ ધાલીને લોટ મસળતા જ કહ્યું : “ ઈ હોય તો તો અટાણે મારા હાથમાં આ લોટના લૂનાને બદલે તળશીની માળા ન હોય !... બધીય લેણાદેવીની વાતું છે ! ”

બહુ હજી એજ પ્રશ્નો સગડ નહોતો છોડતો : “ દીકરો ક્યાંક કમાવા ગયો છે ? ”

“ કમાવા તો ગયો તો જ ને ? કમાવે તો સહ કરતાં સવાયો હતો.

પણ મારા ફૂટલ નેસીંગમાં ન સંમાજો... નેવી લેણુદેવી ! ”

હવે બંકુએ પોતાના પ્રશ્નોમાંથી ઉઘટ તંપાસેવું બરછટપણુ ફર કરીને દિલસોજી અને કુમાર દાખલ કર્યાં. ડાસાને પણ આ દિલસોજી ચાંતાદાખક સાંગી, અને મોકળે મને હૃદય ઠાલવવા માંડ્યું :

“ ટપુ કહ્યો અમદાવાદની મિલમાં કમાતો. આજ ઈ બેઠો હોતો તો આ ગામને ટીપ્પે એણે વિલાસતી નળિયાં નાળીને મેડી ચણાવી હોત. એની મોટામાં મોટી અબજખા વિલાસતી નળિયાંવાળી મેડીની હતી. પણ મનનાં મોરાં મનમાં જ રિયાં ને મીલમાં સાપડીંગનો પટો ચડાવતાં સંચોડે પોતેજ એમાં ચડીને ચેપાઈ ગયો... ચોખામામાં પેલે વરસાદે સેંચકનાં દેડકાં ફટી નીકળે ને એકાદુ ગાડાનાં ધરામાં ચેપાઈ જાય એમ સાડાતન મણુની કાપા સાવ ચેપાઈ મઈ. લીમ હતી પડ્યું... મારું રાંકનું રતન...”

અને પછી, થોડિયે દીવ્યકતાં બે ય છોકરાં તરફ આંખ ફેરવીને ઉમેયું :

“ આ બે છાજના કીડા જેવાં સંભારણું મેલતો ગયો...”

બંકુનું કુલ્લસ વધતું જતું હતું : “ આ છોકરાંઓની મા... ? ”

“ હતી. પણ ટપુના પાછા આ કેડે બીજે જ દિ હાડી નીકળી. ટપુના કાક અમદાવાદી બાઈમંધ બરમાની આ. ઈ તો જીવતાં-લોહીની જ સગી હતી. પોત નીચોવવા લગણે ય નો રોકાણી. હોય ઈ તો, જેવી આપણી લેણું-દેણું ! ”

‘ આપણી ’ શબ્દમાં ડાસાએ અમને પણ આત્મ મણી લીધાં હતાં.

“ મેં જાને ઝટ આ બે ય છોકરાં એની પાસેથી લઈ લીધાં. નીકર તો આ મૂંગા પડેને ય. એની મા વેગીને કાવડિયાં કરી નાખત. એવી કળત હતી ઈ બાપડી...” ડાસાના અવાજમાં પડેલી જ વાર વેદના વ્યક્ત ચર્મ.

“ પછી એણે શુ કયું ? ” બંકુએ પૂછ્યું.

“ એણે થોડાકાં દિ તો કાકના રોટલા ખડ્યા ! પણ પછી નાટક-કંપનીમાં કામ કરવા મઈ. આ ગામના એક બે જીવાનિયા એવું મોડું જોષ આગ્યા છે. દેતાતા કે ‘ ચેલેયા ’ ના એલમાં હાલરડું જવ મળતું. ગાય છે ને પેઠા ચેલેયા આ બે ય આંહી પડ્યા છે. ”

ડાસાએ ફરી હૃદયની જળતરા વ્યક્ત કરી; પણ તુરત, આદત પ્રમાણે આધાસન લીધું : “ હોય ઈ તો, જેવી મા હારે જજ્યાંની લેણુદેવી ! ”

થોડી વાર ડાસો સાવ મૂંગો રહ્યો. આંખ મીચીને જાણે કે કશુંક આંતરદર્શન ન કરતો હોય !. પછી એ મંથનનું નવનીત હાલતી દીધું : “મારા ટપુનું આટલું આ નામલેણું રિયું, ઇ મારે મન લાખું છે. હજી તો જ્યાં ડાસના કીડા છે; પણ કાલ સવારે મોટા થઈ રશે ને ટપુનું નામ રાખશે. ને આ છોકરાં ઉઝેરવામાં મારો ય જીવ પડેવાયો રિયે છે, તો ટપુના મરણનો ધા વસમો નથી લાગતો. નીકર ટપુની વીધી કરતો કરતો હું ગાંડો જ થઈ જાત. આ ‘છોકરાં તો મારે’ આંધળાની હાથલાકડી જેવાં છે...જગવાન એને કોડ વરહનાં કરે !..”

તાવડીમાંથી રોટલા ઉઘલાવતા ડાસાએ કહ્યું : સ્વેદ હવે હાથ ધોઈને તમારો પગ ઓરંડી દઈ. એક છેલ્લો રોટલો વાંહેથી લીધી લાઇશ. તમારે શેઠિયા માણસને અમરૂં યારો. ”

“ ના, ના, અમારે ઉતાવળ નથી જરાય, ” બકુએ કહ્યું : “ તમ તમારે છેલ્લો રોટલો ય ધડી સ્વેદ નિરંતે. ”

“ તો બહે આ દીવી જેવા તાપમાં અખવડીએ લીધી નાખીશ. ”

બકુની ઉલટ તપાસ હજી પૂરી થઈ નહોતી. પૂછ્યું : “ ડાસા, તમે ધંધોપાણી શું કરો છો. ? ”

“ ધંધો ! ” ડાસાએ આશ્ચર્ય વ્યક્ત કર્યું. “ અમારે મૂલી માણસને વળી ધંધો ક્યાંથી લેવા જવો ? મેં તો જંગમી આખી જાખડિયે ઠેસણે મજૂરી કરી છે. પણ હવે અવસ્થા થઈ અટલે બે મણુથી વધારે બાર ઉપડતો નથી. જીવાનીમાં તો સાતસાત મણુની ગુણ એકલે હાથે કાંધે ચડાવી દેતો. કાઠના દીઠાનો ય ખપ નો પડતો. પણ હવે કાયા એટલું કામ નથી કરતી એટલે જંકશનેથી આંવાની ટપાલ હાઈસનો કાચળો લેવા-દેવા જઈ હું. ”

“ પણ જંકશન તો અહીંથી તેર માઈલ માવ-સાડા છ ગાઉ થયા ! ” બકુએ કહ્યું.

“ જંકશન તો મારે મન પધડે ધા જેવું. સાત ગાઉ તો સાત ડગલાં જ મણોની ! અવસ્થા થઈ છે તો ય મારી હાથ જરા ય મોળી નથી પડો હો ! હજી ય હું મારો જીડતો જ જાઉં. ખદકે હાલતા થોડાને હું મારી વાંહે રાખી દઈ. આડે ઓઝતનો ખેતરવા પટ આવે છે, પણ ગમે તેવા થોડાપુરમાં ય હું સોંસરવા તરી જઈ ને ટેમસર કાચળો પોંચાડી દઈ. ”

“ એમ કે ? ”

“હા, ઇ વિના ટપાલ હાકિસવાળા મને નભાવતા હશે? આ એ ય છોકરાંવને મારા બાજુ જેવા વાંદા ઉપર ફાળિયું વીંટીને બાંધી લઉં, ને માથે ઉપાડું કાચજો. તો ય મારી હાલ્ય જરા ય મોળી ન પડે હો!”

“આ છોકરાંઓને પણ સાથે જ લઈ જાઓ છો?” બકુએ પૂછ્યું.

“આઈ વાંદે એને કાના વસુ મેલવાં? જરાક સમજણાં થાય પછી રેલાં મેલાય. હમણાં તો મારી ભેગાં જ રાખ્યે છુટકો. મારગમાં ક્યાંકથી ખલેલાં તોડીને ખવરાયું, કોકની વાડીએથી ચીમકું ચખાડું, ને કાલીકાલી વાતું કરતાં બાપ-છોડ ઝંઝિટા કરતાં જાઉં, તો મારગ ક્યાં કપાઈ ગ્યો એની ખબર ન પડે. હું એકલો હાલું તો ટપુની વીવીએ ચડી જાઉં...”

લોટવાળા હાથ ધોઈને ડાસો બકુની સારવારમાં લાગ્યો.

“કેમ કરતા પગ લચકાણે, બાણુભાઈ?”

બકુ ચરમાઈ ગયો હોય, એમ એના મોં ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. આ વૃદ્ધ માણસની રોજના છવ્વીસ માઈલની ઝડપી દોડ સામે પોતાના એ ફ્લાંગના મોનિંગ વોકમાં પગ લચકાઈ જવા બદલ એને ક્ષોભ ઉપજતો હતો. ડાસાને જોણે એટલો જ ઉત્તર આપ્યો: “ઉઘાડે પગે ચાલવા ગયો એમાં.”

“હાલવાની મજા તો ઉઘાડે પગે જ આવે ને બસા માણસ! મારા કાંટારખા દસ વરસ મોરના શીવજાલેલ હજી ટકે છે, પણ પગબળણું હોય તયે જ પગમાં ઘાલું; ઇ સિવાય તો એને ટપાલના કાચજો હારે જ બાંધી રાખું. પગમાં નેટલો બાર એટલી આપણી હાલ્ય મોળી પડે એમ સમજવું.”

“પગ મટાડવાનો તમારી પાસે કોઈ કીમિયો છે?” બકુએ પોતાની મહાન શંકા છેવટે વ્યક્ત કરી જ.

“મારા જેવા માણસ પાસે કીમિયો વળી કેવો? આ તો એક સુટકો છે કાલો ઘેલો. ગલદાવ કેતા ગ્યા છે, એમ કરીએ છીએ...”

“સુટકો? એ વળી શું? કોઈ વિદ્યા છે?”

“ના રે બાઈશાય, ના. વૈદાં એમ આપણને ક્યાંથી આવડે? આ તો ગલદા કેતા ગ્યા છે, ઇ પરમાણે અમે...”

“ગલદાઓ શું કહી ગયા છે?” બકુનું કેતકલ હવે હાથ નહોતું રહેતું.

ડોસાના મોં ઉપર મુઘ્યાની ઘરમના શેરડા પડ્યા: “લાઈ, તમે શેરમાં રેનારા ન સમજો, એટલે મારે મોઢે જ બોધવું પડશે. આ પગ ઓરડવાનો સૂટકો સહુને હાથે ન થાય. મારા જેવાં કોક જ...” ફરી ડોસો કોમ અતુભવતો થોડી વાર મૂંગો રહ્યો. પણ બકુની આતુરતા અને અધીરાઈ જોઈને છેવટે ડોસાને રોકી કહેવા જ પડ્યો: “મારા જેવા કોક જ, માતા! ઓદરમાંથી માથાને બહારે પગેથી નીકળ્યા હોય” જ પગનાં ટચુક્યા ઓરડે.”

કથુંક અદ્ભુત જીવનદર્શન લાધ્યું હોય એમ બકુ આનંદી બહો, અને એક પ્રકારના મુગ્ધભાવે ડોસા સામે તાકી રહ્યો. બોલ્યો: “પણ એવા માણસો તો ગણ્યાગણ્યા જ હોય ને?”

“હા, આ ગામમાં તો એક હું જઈ, ને બીજાં છે સઘવારા ખામાં એક સઘવારણુ. પણ તમે જેવાં માણસ સઘવારા ખામાં પગ મોડો મેલે એટલે ધણખઈ તો મારે જ સૂટકો કરવા પડે. જે ભગવાન કરશે તો સવાર પડતાં જ તમારો પગ હળવોફૂલ થઈ જશે...”

બહાર નીકળતાં પહેલાં બકુએ પૂછ્યું: “આની શી તમને શું આપવાની?”

પણ ડોસો આમાં કથું સમજ્યો હોય એમ લાગ્યું નહિ. એટલે બકુએ રમજી શબ્દોમાં પૂછ્યું: “તમને કેટલા પૈસા આપવાના?”

“અરે, રામ રામ કરો મારા બાઈ! સૂટકાના તો ક્યાંય પૈસા લેવાના હશે? આ તો ધરમનું કામ કેવાય. મારી આવડી અવસ્થામાં હજાર પગ ઓરડી નાખ્યા, પણ કોઈની રાત્રી પૈ લેવી ગવ-મેટ બરાબર. મારીઆને કેન્ને કે કાલ્ય તાવડી માંડતાં, પેલો રોટલો ફૂતરાંનો ઘડીને મારું નામ લઈને નાખી દિયે...ઈ મારી શી!”

“બલે.” કહી અમે બહાર નીકળ્યા.

ડોસો અમને ડગિયાના નાકા સુધી વળાવવા આવ્યો. નાકા પર હાથિયો પડ્યો પડ્યો હાંફતો હતો.

ડોસો બોલ્યો: “તમતમારે ડાગિયાનો જરા ય બો રાખજો. તમે એને વતાવો નંઈ ત્યાં લગણુ ડાગિયો ફરડવા ન ધોડે...” અને છેવટે પેલી સીકસર ફરીથી ફટકારી: “એમ તો મૂંગા જનાવર માણસ ફરતાં ય વધારે સમજુ છે.”

પલટાતા ઇતિહાસની ધારા

ઉમરાવો-અર્ધગુલામો ગયા

વેપારીઓ-કામદારો આવ્યા

લે: ચંદ્રકાંત પરીખ

હવેના કરો. આશરે પચાસ શીટ લાંબા કથકડાની ફિલ્મ પર માનવજાતિના ઇતિહાસનાં એક પાછી એક દ્રશ્યો ખડાં યત્નાં ભર્યાં છે. પશુની માફક જંગલોમાં રહેતો મનુષ્ય કુદાતના સંજોગોનો લાભ લઈને ખાનગી પ્રાણીઓથી જુદો પડ્યો ભય છે. જાડ પર રહેવાનું/છાડીને એ ગુફામાં પ્રવેશો છે. પથ્થર અને લાકડીઓને આત્મરક્ષણના સાધનો બનાવી તે જંગલી પ્રાણીઓ પર પોતાનું પ્રભુત્વ સ્થાપે છે. ત્યાર પછી તો અગ્નિ અને ખેતીની આકર્ષિત શોધ એના જીવનમાં ક્રાંતિકારી પડ્યા છે. સદાકાંડે અને નેસગઓ બંધાય છે. મનુષ્યમાં ધીમે ધીમે સદાકારી માનસ પેદા થતું ભય છે. તીરામડાંની શોધ માનવીના વિકાસનું એક આગળ પગલું બને છે. એ ક્રાંતિકારી અભણ શોધે માણસને સર્વશ્રેષ્ઠ બનાવી દીધો છે.

આમ ને આમ ફિલ્મ પર એક પાછી એક ચિત્રો પસાર થતાં ભય છે. અને ત્યારે પાંચ જ શીટ બાકી રહે છે ત્યારે મધ્યયુગી સમાજનું નજરે પડે છે. અહીં આ મધ્યયુગના સમાજનું ખારીક અવલોકન કરવાનો હેતુ છે. આ સમાજ કઈ રીતે ઘડાયો-તેનાં અંગે કયાં હતાં, સમાજને પડનારાં પરિબલો કયાં કયાં હતાં, સમાજમાં નારાનાં તત્ત્વો કઈ રીતે પેદા થયાં અને એ સમાજ દરમિયાને એમાંથી કઈ રીતે નવો સમાજ વિકસ્યો એનું આ આખું અવલોકન કરવાનો આ પ્રયાસ છે.

પોતાની મહેનતનાં ફળોનો ઉપસોગ કરી એ કરી શકતો નહિ

હસથી બારમા સૈકાના મધ્યયુગી યુરોપ તરફ નજર કરે. કેર કેર ચારસો પાંચસો કુળાઓનાં બનેલાં ગામડાંઓ તમને દેખાશે. ગામડાંની આગુ-બાગુ સેંકડો એકરની ખેતી માટે જમીન આવેલી છે. એને છેડે પડતર જમીન, જંગલો અને ગોચર પડેલાં છે. આવા આ ગોચર અને ખેતરો સહિત આખું મે. ગામ. 'મેનોર' ને નામે ઓળખાય છે.

આ આખા ચે મેનોરનો ધણી ઉમરાવ છે. મેનોરમાં આવેલું ઉમરાવનું ઘર ફરતી કિલ્લેબંધીથી જણાઈ આવે છે. જુદી જુદી જગાએ આવાં મેનોરનાં હદ અને તેમાં રહેતાં માણસો તથા ખેતરો વગેરેની સંખ્યા જુદી જુદી હોય છે.

મેનોરનાં જંગલ, ગોચર તથા ખીજ પાંતર જમીનનો ઉપયોગ સૌનો સહિયારો લેખાય છે. પણ ખેતરાઉ જમીન એ ભાગમાં વહેંચી દેવામાં આવી છે. તેમાંની લગભગ ત્રીજા ભાગની સૌથી સારી જમીન ઉમરાવની માલિકીની છે અને તે 'ડેમેસની' તરીકે ઓળખાય છે; બાકીની જમીન જાતે ખેતી કરતા ખેડૂતોમાં વહેંચાયેલી છે. પરંતુ જેમ આજે હિંદનો ખેડૂત જુદાં જુદાં ટુકડામાં વહેંચાયેલી જમીન ખેડી ખાય છે તેમ મધ્યકાલીન યુરોપના ખેડૂતની જમીન પણ જુદા જુદા પટાઓની અંદર એક ખીજથી દૂર વહેંચાયેલી હતી અને તો પાકની ફેરબદલી, ખાતર, પાણી, પાકને થતા રોગોનો ઉપાય વગેરે અનેક ખેતીને લગતી બાબતોમાં આપણે આગળ વધેલા છીએ, પરંતુ સામંતીયુગના ખેડૂતો આજે કાંઈ જણતા નહોતા તેઓ તો ખેતરને એક વરસ એમ ને એમ રહેવા દેઢને દર ત્રીજે વરસે પાકની ફેરબદલી કરતા હતા.

ખેડૂત અને એનું કુટુંબ એક ખૂબ જ કંગાળ ખૂંપડામાં રહેતા હોય છે. અને જુદાં જુદાં ટુકડા ખેતરો પર લાંબો વખત સુધી કાળાં મજૂરી કરતા હોવા છતાં ચે તેમનું માંડ માંડ પૂરું થતું હોય છે. કારણ કે એ સામંતી (જમીનદારી) સમાજનો ખેડૂત જમીન સાથે જકડાયેલો છે. અથવાના ખેત્યાર દિવસ તેણે ઉમરાવનાં ખેતરોમાં જઈ કામ કરવાનું હોય છે. જો તીડો પડતાં હોય અને પાક જળાવવાનો હોય તો તેણે પોતાનો પાક છોડી પહેલાં ઉમરાવના પાકને જળાવવા દોડવું પડે છે. પોતાનાં ખેતરો ખેડવા માટે, પાકની લજણી કરવા માટે, બરડવા માટે કે ખીજ કાંઈ પણ કામને માટે તેણે ઉમરાવની માલિકીનાં સાધનો વાપરવાનાં હોય છે અને જદલામાં મોંમાંથી બાહુ ચૂકવવું પડે છે ઉમરાવના રસ્તાઓ, પૂલો વગેરે બાંધવા અથવા સમરાવવા માટે ગમે તે પણ તેને વેઠે બોલાવવામાં આવે કે. જ્વરમાં સંક્રાંતિ એક ટીકાકારે કહ્યું છે તે પ્રમાણે ખેડૂત પોતાની મહેનતનાં ફળોનો ઉપયોગ કદી ચે કરી શકતો નથી; એટલું જ નહિ પણ જો એ પોતાની કાળી રોટી અને થોડુંક માખણ સાચવી શકે તો એ નરસીબદાર ગણાય. ”

ત્યારે શું ખેડૂત ઉમરાવનો ગુલામ હોતો ? ના, આજે આપણે જે રીતે ગુલામનો અર્થ સમજીએ છીએ એ રીતે તે ગુલામ નહોતો. ખેડૂત જમીનનો

શુધામ હતો, જમીન સાથે બંધાયેલો હતો. સામંતી સમાજના રિવાજ મુજબ ખેડૂતને જમીન પરથી હાંકી શકાય તેમ નહોતું. જે ઉમરાવ જમીન વેચે તો સાથે સાથે ખેડૂત પણ વેચાતો. જેમ શુધામનું કુટુંબ આખું કે વિભક્ત કરીને વેચી શકાતું એ રીતે આ ખેડૂતનું કુટુંબ વિભક્ત કરી વેચી શકાતું નહોતું. સામંતી સમાજના આ ખેડૂત અને તેના કુટુંબનો સામાજિક હોદ્દો 'સર્જ' અર્થાત્ અર્ધશુધામનો હતો. આજે હિંદમાં લગભગ આવી જ હાલત ભોજવતાં હાળીઓ મુરતી છત્તામાં પહેલાં છે.

વળી આના અર્ધશુધામ ખેડૂતોમાં બેઠે પણ હતા. ઉમરાવની જમીન પર ચોવીસે કલાક કામ કરતા અને જીવતા ખેડૂતો, ઓછી અને ઊંચાડની જમીનવાળા ખેડૂતો, તેમજ જમીન વગરના પણ માત્ર ધરવાળા અને માલિકની જમીન પર બાંહે કામ કરતા ખેડૂતો. ઉપરાંત કેટલાક નધુ પ્રમાણમાં આર્થિક અને અંગત રીતે સ્વતંત્ર ખેડૂતો પણ હતા. તેઓને માલિક-ઉમરાવ પ્રત્યે અમુક ચોક્કસ ફરજો જ અદા કરવાની રહેતી તો કેટલાકે જમીનના પ્રાકમાર્થી અમુક ઉપજ કે દાણ ઉમરાવને આપતું પડતું. આમ, અર્ધશુધામથી માંડીને તે કોઈ કોઈ લગભગ સ્વતંત્ર જેવા ખેડૂતો હતા.

વળી પોતાની જમીન ઉપરથી માણસો ઓછા ન માપ એ માટે ઉમરાવ ખાસ પરવાનગી વગર ખેડૂતનાં છોકરાંને ગદાર પરણાવવાની છટ્ટી આપતો નહોતો. એટલું જ નહિ પણ છોકરાંઓ પરણાવતી વખતે ઉમરાવને લાગે પણ આપવો પડતો.

વળી, આ ઉમરાવોની માથે પણ ઉમરાવો અને એમની માથે પણ મોટા ઉમરાવો એમ માંડીને તે કેટલાક મુશ્કેલી ચડતી સાંકળ હતી. એ જમાનામાં પોતાની નીચે ખંડણી આપતા, દાણ-ફરજો અદા કરતા વધારે માણસો હોય તેવું દરેક ઉમરાવ ઈચ્છતો. કારણ કે એ જમાનામાં જમીન દરેક પ્રકારના ઉત્પાદનનું સાધન હતી. કપડાં, લાકડું, અનાજ વગેરે સામંતી સમાજને ઉપયોગની વસ્તુઓ જમીન પરથી મેળવી શકાતી. એટલે એ વખતે જમીન સર કરવા માટે લક્ષ્મીઓ ખેડાતી અને તેમાં જેની પાસે તાબેના વધુ માણસો હોય તેઓ સ્વામાવિકપણે જીતતા એવું હતું.

કાઠિવાર ઉમરાવ અને તેના અર્ધશુધામ ખેડૂત વચ્ચે જવડો પણ પડતો. ત્યારે એનો નિકાસ લાવવા ઉપરના ઉમરાવની મોટાંમાં જવું પડતું. પરંતુ એવું પરિણામ હંમેશા સોભાંથી નવાજુ દેકા ઉમરાવના લાભમાં અને ખેડૂતના ગેરલાભમાં જ આવતું હતું.

આમ, ઉમરાવો અને અર્ધશુદ્ધામ જેડૂતો ઉપરાંત સામંતી સમાજમાં ધર્મશુદ્ધો અને મહંતોનો (Church) એક ત્રીજો વર્ગ પણ હતો. તેઓ એક મોટા જમીનદાર હતા. સામંતી સમાજમાં એમનું કામ ધર્મનું રક્ષણ અને પ્રચાર કરવાનું હતું. તેઓ નિયાળો ઢાઢી શિક્ષણ પણ આપતા હતા અને ગરીબોને દવાખાનાંઓમાં મફત સારવાર આપતા હતા. આથી સ્વાભાવિક રીતે લોકોમાં આ ધર્મશુદ્ધો અને મહંતો પ્રત્યે સદ્ભાવ હતો.

કોઈ ઉમરાવ બિનવારસ શુદ્ધી જતાં એની જમીન ધર્મશુદ્ધોને સોંપવામાં આવતી તો કોઈ દાનદક્ષિણાએ પણ તેમને જમીન આપતું હતું. મહંતો આ જમીનનો કર આપતા નહોતા પણ તેઓ એ જમીન ખીજને ખેડવા આપવા બદલ દશાંશ કે એવો કોઈ કર ઉધરાવતા હતા. આમ જ્યારે ઉમરાવોની જમીન નીચેના ઉમરાવોમાં વહેંચાઈ જતી ત્યારે આ મહંતોની જમીન કોડેડાટ વધ્યા જ કરતી હતી. મહંત કે ધર્મશુદ્ધ જમીનની વ્યવસ્થા કરતા પાદરીઓને ઘણું કરવા દેતા નહિ જેથી કરીને આખી યે જમીન અખંડ રીતે સચવાઈ રહે. ધીરે ધીરે મહંતો અને ધર્મશુદ્ધોમાં સડો પેડો જમીન અને તેમાંથી મળતી આવકની બૂખ વધતી ગઈ. ધર્મશુદ્ધ સૌથી વધુ શ્રીમંત જમીનદાર બન્યા હતા અને તેમણે જેડૂતોનું શોષણ પણ ખૂબ જ કરવા માંડ્યું હતું. તેમની મિલકત અને શોષણ નીચે તેમની જીવદંધાની વૃત્તિ ક્યાં યે અદ્રશ્ય થઈ ગઈ. ઉત્પાદનનું સાધન જમીન તેમના હાથમાં હતી. એથી તે પણ એક સત્તાધારી અને શોષણખોર વર્ગ જતી ગયો હતો.

ઉમરાવો, ધર્મશુદ્ધો અને અર્ધશુદ્ધામ જેડૂ જનતાના વિશાળ સમૂહના બનેલા આ સમાજ અંગે ટીકા કરતા ઇતિહાસકાર પ્રો. બોક્સેને કહ્યું છે કે, “ સામંતી સમાજ પદ્ધતિએ આખા યે શ્રમજીવી વર્ગને આબસુ વગોનો ભોગ બનાવી દીધો અને તેણે ખેતી કરનારને નહિ પણ બધાની પાડનારને જમીન આપી.”

વેપારી આવ્યો, રૂપિયા લાવ્યો

આવા આ સમાજમાં વેપાર કે વસ્તુઓના વિનિમય જેવું બહુ એણું હતું. આજે તો માણસની જરૂરિયાતો અનેકમણી વધી ગઈ છે અને તેમને સંતોષે તેવાં રીતસરનાં બજારો પણ ખુલ્લાં પડ્યાં છે. સારે તે જમાનામાં લોકો પોતાની નહિ જેવી જરૂરિયાતો જાતે જ પેદા કરી લેતા હતા.

આમ છતાંય થોડો ઘણો વસ્તુઓનો વિનિમય તો જરૂર હતો જ; અને તે અઢવાડિયે નજીકના કરખામાં શુદ્ધીઓ ભરાતી તેમાં થતો હતો. અનાજ આપીને બિન ખરીદી શકાતું હતું.

પરંતુ આ ગુજરીઓ ખૂબ જ સ્થાનિક અને નાના પાયા પરની હતી. કારણ કે વસ્તુઓના વિનિમયને-વેપારને વેગ આપે તેવી લોકોની આશુ માંગણી નહોતી. ઉપરાંત વસ્તુઓને એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે લાવ લઈ જઈ કરવા માટે રસ્તાઓ પણ કઠિન, ખાડાકરા વગેરેથી ભરેલા અને ચોર, લૂંટારા, ડાકુઓના ઉપદ્રવવાળા હતા, તે કટલીક વાર સામંતી ઉભરાવ પણ વેપારીઓને અટકાવી હેરાન કરતો અને લાભોનો પડાવતો હતો. આવા સંજોગોમાં સ્થાનિક બજારો અને વેપારનો વિકાસ યથા શક્યો નહિ.

પરંતુ આ પરિસ્થિતિ લાંબો વખત ચાલી નહિ. વિજ્ઞાસનાં પરિણામ એક પછી એક જોરદાર બનતાં હતાં.

અગિયારમા સૈકાની આખરમાં યુરોપમાં મુસ્લિમોના હાથમાંથી યાત્રાના ધામને બચાવવા ખૂબખાર ધર્મયુદ્ધો ખેલાયાં. ધર્મને નામે ફના થઈ જવા હજારો યુરોપિયનો જખીન અને દરિયામાર્ગે યુરોપ ખંડને ઝોળંગી પેલે-સ્ટાઈન તરફ ગયા. જોકે ધાર્મિક ઝડૂતને વશ થઈ મોટાભાગના લોકો ગ્રેરાયા હતા તે પણ મુખ્યત્વે આ ધર્મયુદ્ધોની પાછળ કેટલાએક સમૂહોની જખીન, સત્તા વગેરે વધારવાની લાલસા જ હતી. ધર્મયુદ્ધોએ જોકે “ધર્મયુદ્ધ” માટે હાકલ આપી હતી તેપણ તેમને ખ્રિસ્તી ધર્મને પરદેશમાં ફેલાવવાની અને એ રીતે પોતાની આશુ ફેરવવાની ખૂબ જ લાલસા હતી. ઉભરાવે વગેરેએ આ ધર્મયુદ્ધોમાં લૂંટ, મિલકત અને જખીન ગેળવવાની તક જોઈ. ત્યારે ઇટાલીના વેનિસ, જીનીવા અને પીસા જેવાં શહેરોએ ટ્રેનિકોને માલ પૂરો પાડી વેપાર વિકસાવવાની તક પણ જોઈ. ઇટાલીનાં આ શહેરો જૂમખ સમુદ્રમાં મુયોગ્ય સ્થળે આવેલાં હોઈ અને તે વખતે પૂર્વના વેપાર માટે જૂમખ સમુદ્રનો સરિયામ વસતો હોવાથી આ શહેરોનો વેપાર ખૂબજ વિકાસ પામ્યો હતો.

ધાર્મિક દૃષ્ટિએ આ ધર્મયુદ્ધોનાં પરિણામ હાથજીવી નીવડ્યાં; કારણ કે થોડા જ વખતમાં મુસ્લિમોએ જેરુસલેમનું રાજ્ય પાછું સર કરી લીધું. પરંતુ વ્યાપારની દૃષ્ટિએ એનાં પરિણામ ખૂબ જ અગત્યનાં નીવડ્યાં. ઉમરાવો, ધર્મયુદ્ધો અને અર્ધયુદ્ધામ ખેડૂત જનતાના પશ્ચિમ યુરોપના ઈંધતા સમાજમાં આથી નવું એતન ઉભરાયું. તેમણે મુસલમાનો પાસેથી વેપાર માટે જૂમખ સમુદ્રનો ધોરી માર્ગ છીનવી લીધો. આમ બારમા સૈકાની અંદર વેપારી પ્રવૃત્તિને જખરજસ્ત વેગ મળ્યો. ઉત્તર સમુદ્ર અને બાલ્ટિકમાં વહાણો, માછલાં, ચામડાં, ચરખી, ફર વગેરે માલ ભરીને આવજ કરવા લાગ્યાં. ત્યારે સાંથે સાથે બજારો પણ ખીલી ઊડતાં હતાં. ઉત્તરમાંથી માલ લઈને આવતા વેપારીઓ અને દક્ષિણમાંથી આકર્ષ પર્વત ઝોળંગીને આવતા

વેપારીઓ એમ્પેનના વિશાળ મેદાનમાં ભેગા મળતા. અહીં લેખી, પ્રેલીસ, ટ્રાટ્ઝ વગેરે શહેરોમાં મોટા મેળા ભરવામાં આવતા હતા. આ મેળાઓ વરસ દરમ્યાન એવી રીતે ગોઠવાતા કે જ્યાં આખું એ વરસ મેળાઓ ચાલુ જ હોય. એક મેળા પૂરો થાય કે તરત જ બીજો શરૂ થયો હોય. અને વેપારીઓ એક મેળામાંથી બીજા મેળામાં પોતાનો માથ ઉપાડી જતા હતા.

દસમા સૈકામાં ભરાતી નાનકડી ગુજરીઓ અને આ વિશાળ મેળાઓ વચ્ચે લાખ ગાડાંનો તકાવત છે. ગુજરીઓમાં મુખ્યત્વે રથાનિક અને ખેતીને લગતા માથનો જ વિનિમય થતો ત્યારે આ મેળાઓમાં દૂર દૂરના પરદેશી-માંથી આવેલી અનેક જાતની ચીજો વેચવામાં આવતી.

વળી, આ મેળાઓમાં એમ્પેનનો રાજકર્તા કોઈ પણ પ્રદેશના વેપારી-ઓને આવવાનું આમંત્રણ આપતો હતો. એટલું જ નહિ પણ તેમને સહિસલામતી અને રક્ષણ પણ આપતો હતો. કેટલીક વાર તો ગેરવાજબી લાગાઓ પણ વેપારીઓ પાસેથી લેવામાં આવતા નહોતા. વળી જો કોઈ પ્રદેશમાં લૂંટાકોઓ વેપારીઓને હેરાનગતિ પહોંચાડી હોય તો તે પ્રદેશના વેપારીઓને મેળામાંથી ગાઢાત રાખવામાં પણ આવતા હતા. પરંતુ કોઈ પણ વેપારીઓને આકરે તેવી આ ગંધી સગવડો એમ્પેનનો રાજકર્તા દેશગઢમાં આપતો નહોતો. મેળાઓ ભરાતા તેના પ્રદેશને અને તેને અંગત રીતે પુષ્કળ લાભ મળતો હતો. જે વેપારીઓ મેળાઓમાં વેપાર કરતા તેઓ તેમને મજાલા ખાસ હકોના બદલામાં એમ્પેનના રાજકર્તાને પૈસા આપતા હતા. ઉપરાંત વેચાણ વેરા, દુકાન વેરા, ગોદામ વેરા, દાખલ વેરા વગેરે અમુક ચોક્કસ કરો પણ વેપારીઓ તેને ભરતા હતા. આ કરો ખૂબ જ જાણીતા મુકરર કરેલા અને જલુ ભારે પડે નહિ એવા હતા.

મેળાઓ એટલા મોટા હતા કે તેની શાંતિ અને સહિસલામતી જાળવવા માટે ખાસ પોલિસ, રક્ષકો તથા કોર્ટોની જોગવાઈ રાખવામાં આવતી હતી.

આ મેળાઓનું ખૂબ જ અગત્યનું અંગ જુદાં જુદાં ચલણની અદલાબદલી હતી. મેળાના છેલ્લા દિવસોમાં જેમ કાપડ, ચામડું વગેરે કિંમતી ચીજોનો વેપાર થતો તેમ ચોક્કસ દિવસ ચલણના વિનિમય માટે પણ વપરાતા હતા. આ રીતે માત્ર વેપારને લીધે જ નહિ પણ આર્થિક સોદાઓ-ચલણના ઉપયોગની નવી પદ્ધતિને લીધે આ મેળાઓ ખૂબ જ અગત્યના હતા. મેળાની મધ્યમાં ચલણ-પૈસાની અદલાબદલી માટેની કોર્ટો હતી. ત્યાં જુદા જુદા ચલણના સિક્કાઓનું વજન કરી તેની કિંમત આંકી તેને ખીજા.

ચક્રણ સાથે બદલાવવામાં આવતા હતા. આ રીતે વસ્તુના સીધા વિનિમયને બદલે પૈસા દ્વારા વસ્તુઓના-વિનિમયનું મહત્ત્વ આંતરરાષ્ટ્રીય અને રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ પણ ખૂબ જ મહત્ત્વનું થયું. એથી વેપારનો ખૂબ જ ઝડપી વિકાસ થયો. બારમા સૈકા પછી જૂના સામંતી સમાજનું જગત વિનાશ અને ખિનવેપારી અર્થતંત્ર દુનિયાના વિકસતાં વેપારી જગતોના અર્થતંત્રમાં બદલાઈ ગયું. મેનોરના વ્યક્તિગત પોતાપૂરતા અર્થતંત્રને રદાને દુનિયાને વહી લેતા વિકસતા વેપારનું પૈસાનું અર્થતંત્ર રચાઈ ચૂક્યું.

શહેરમાં આવેા ને આઝાદ બનેા

વેપારનો પ્રવાહ જેમ જેમ વિશાળ બનતો ગયો તેમ તેમ સમાજના ઔદ્યોગિક, વેપારી અને ખેતી વિષયક જીવનમાં નવું ચેતન રકુરવા લાગ્યું. વેપારની વૃદ્ધિનું સૌથી અગત્યનું પરિણામ શહેરોની વૃદ્ધિ અને વિકાસમાં આવ્યું.

વેપારનો વિકાસ થયો તે પહેલાં જે શહેરો તો હતાં જ, પરંતુ તે તો સામંતી સમાજનાં શહેરો હતાં. જ્યાં રાજાની કચેરીઓ તથા ન્યાયની અદાલતો બેસતી અને આગુત્યાગુતના ગામડાંમાંથી લોકોનો અસુક પ્રમાણમાં અવરજવર રહેતો. ત્યારે નવાં વિકસેલાં અને ઠાઠ ઠાઠ જૂનાં શહેરોમાં પણ વેપારની પ્રવૃત્તિને લીધે વાતાવરણ ધમધમતું હતું. આ નવાં વેપારી શહેરો મોટે ભાગે ધારી રસ્તાઓ અને નદીઓના સંગમ પર આવ્યાં હતાં.

સામંતી સમાજનું સારું જ વાતાવરણ બંધિયાર, રિયર અને રૂંધે તેવું હતું ત્યારે વેપારી શહેરોનું વાતાવરણ ખૂબ જ જીવંત, પ્રગતિશીલ અને મુક્ત હતું. વળી, આ મુક્ત શહેરોની જમીન ઉમરાવો ને ધર્મશુરુઓની માલિકીની હતી. તેઓ નવાં વિકસતાં શહેરો અને ગામડાંઓ વચ્ચે કાંઈ પણ ભેદ જોયા વિના પોતાના લગાઓ, કંર, વેડ વગેરે આગુ રાખવા માંગતા હતા. નવાં શહેરોની અંદર પણ જૂની દબે રાગસિયા ગાડાની માફક ચાલતી સામંતી અદાલતોને તેઓ રચાવવા માંગતા હતા, ત્યારે બીજી ગાળુ શહેરના મુક્ત વાતાવરણ વચ્ચે રહેતા વેપારીઓને ઉમરાવો અને ધર્મશુરુઓની આ જૂની ધરેડ પાકવે તેમ નહોતું. શહેરી જનોને પોતાની આઝાદી મળતી હતી. એટલું જ નહિ પણ તેમને જમીનની સ્વતંત્રતા જે લેખેલી હતી. જમીન પરની ઉમરાવોની માલિકીની હારમાળા તેમને આડે ત્યારે જમીન ખરીદતાં અને વેચતાં અટકાવતી હતી. ઉપરાંત, નવા વેપારી વર્ગ શહેરના વાતાવરણને અનુકૂળ એવી પોતાની કોર્ટો રચાવવા ઈચ્છતો હતો; કારણ કે જૂની સામંતી કોર્ટને તેમની વેપારી પ્રવૃત્તિની-ગીરો, હુડીખત વગેરેની જગાએ ગમ પડતી નહોતી. અને કદાચ જે ઉમરાવની કોર્ટ આ બધું જાણતી હોતી.

તો તો તે ઉમરાવોના લાભમાં જ કામ કરવાની હતી. નાગરિકો પોતાના સવાશેને પોતાની ઠાટમાં પોતાની રીતે દલ કરવા માંગતા હતા. ટૂંકમાં વેપારીઓ પોતાની પ્રવૃત્તિને વેગ મળે અને પોતાને લાભો થાય તેવું વહી-વટી તંત્ર શહેરમાં દાખલ કરવા ઇચ્છતા હતા. ઉમરાવો ને ધર્મશુરુઓની કર નાખવાની ગેરવ્યાજબી અને અણુધન રીતો તેમને જોઈતી નહોતી. આ રીતે નવા વેપારી મધ્યમવર્ગ અને સત્તાના સિંહાસને બેઠેલ ઉમરાવો અને ધર્મશુરુઓના સામંતી વર્ગ વચ્ચે અથડામણ શરૂ થઈ ચૂકી. નવા વેપારી વર્ગના હાથમાં પૈસાનું દલિયાર, આબુ હતું. પહેલાં જમીન સર્વસ્વ ગણાતી હતી તેને રવાને પૈસા સર્વસ્વ ગણાવા લાગ્યા હતા. તેના વડે ઠાઈપણુ ચીજ-જમીન મુદ્દાં પણ મેળવી સકાતી હતી.

ધીરે ધીરે ઉમરાવોના શહેરો પરનો કાબૂ ઓછો થવા લાગ્યો. શરૂમાં ઉમરાવો નાગરિકોને થોડા ઘણા હોમ આપવા પડ્યા. પછી લગતો દારા વધુ ને વધુ દડો મેળવતાં. છેવટે શહેરો ઉમરાવોથી લગભગ સ્વતંત્ર જેવાં થઈ પડ્યાં.

તમે ધારશો કે ઉમરાવો અને ધર્મશુરુઓ આ મહત્વના સામાજિક ફેરફારોને જોઈ શક્યા હશે અને આ ઇતિહાસનાં પરિણામો સામે તેઓ જાણ નહિ રહી શકે તે પણ તેમણે જાણ્યું હશે. હા, કેટલાક આ હકીકત જોઈ શક્યા હતા અને ચોક્કસ બનીને, નવી સ્થિતિને અનુકૂળ ચર્ચ, જૂના ખ્યાલો તથા ઇતિહાસ નવા વિકસતા મધ્યમ વર્ગ સાથે લાભ પણ લેવા માંગ્યા. પરંતુ મોટા ભાગના ઉમરાવો ને ધર્મશુરુઓ આ સામાજિક ફેરફારોને સમજ્યા નહિ. તેમને પોતાના પુરાણા દેવી હોતો અને જૂના ખ્યાલોનો ત્યાગ કરવો અસહ્ય લાગ્યો તો કેટલાકને આ નવા સામાજિક જગોને લીધે સામંતી સમાજનું આબુ' ને ઘડતર-જેમાં તેઓ સત્તાને રવાને હતા તે તૂટી પડતું લાગ્યું. એટલે તેઓએ સમાજનાં આગળ વધતાં તરવોનો વિરોધ કર્યો. પરંતુ ઇતિહાસનાં પરિણામો સમાજની પ્રગતિને માટે નાલાયક ચર્ચ મધેલા સામંતી સમાજના જે પુરાણા સત્તાધીશોને હડનેલી ચૂક્યા અને પ્રગતિનો માર્ગ મોકળો કર્યો. કેટલીક જગ્યાએ નવા મધ્યમ વર્ગ વેપારીઓની નેતાગીરી નીચે સંયોજ બળવો કરીને ઉમરાવોને ખતમ કર્યો.

આમ છતાં આ લડાયક વેપારી વર્ગ જે સરખાતમાં લૂંટારાઓ સામે પોતાનું સંગઠન બાંધતાં શીખ્યો હતા તે સાચો ક્રાંતિકારી તો નહોતો જ. જૂનાં સામાજિક બંધોને ક્રાંતિકારી રીતે તોડી પાડી તેને રવાને નૂતન પ્રગતિશીલ સમાજ વ્યવસ્થા સ્થાપવા માટે તેણે કદીયે સજ્જત પ્રયત્નો કર્યા નહોતા. તેને તો માત્ર પોતાના વેપારને બીલવવા માટે અને તેના લાભો મેળવવા માટે ઉમરાવો-ધર્મશુરુઓ પાસેથી ખાસ હોમ જોઈતા હતા. વ્યક્તિ

સ્વાતંત્ર્યને જન્મસિદ્ધ હક્ક તરીકે તેમણે કદીયે ગણ્યું. નહોતું પણ તેથી મળતા લાભો માટે જ તેઓ સહતા હતા. આથી જ તો આશસ શહેરના કેટલાક વેપારીઓ અમુક વેપારી કરોમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે પોતાની જાતને 'સદ્' કહેવડાવવામાં પણ વાધો લેતા નહોતા.

થોડા સૈકાની સહત પછી નાગરિકોએ પોતાના વિકાસ આડેની ડખલગીરીને દૂર ફેંકી દીધી. શહેરોની આઝાદીની માત્રા પણ જુદી જુદી હતી. છટાકી અને ફ્લેન્ડર્સના નગર-પ્રજ્ઞસત્તાકો સંપૂર્ણ આઝાદ હતાં તો બીજાં કેટલાંક શહેરો અમુક જ પ્રમાણમાં આઝાદ જન્યાં હતા. ઉમરાવો સામે લડી લડીને નગરજનોએ જો હો. મેળવ્યા હતા તેનાં ખતપત્રો તેઓ ખૂબ જ સંભાળથી વરસો સુધી સાચવી રાખતા હતા. કેટલીક વાર તો આવા હકો નગરની દિવાલો પર સુવર્ણશરે કોતરી કાઢવામાં આવતા હતા.

શહેરોના સ્વાતંત્ર્યની સહતોમાં વેપારીઓએ નેતાગીરી લીધી હતી. તેમણે પોતાનાં સંગઠન-ગીઠ્ઠી રચ્યાં હતાં. આ સંગઠન દ્વારા તેઓ આખા યે શહેરના વેપારનો ઇન્જરો કરી લેતા. 'ગીઠ્ઠી' બહારના કોઈપણ માણસને વેપાર કરવા દેવામાં આવતો નહિ એટલું જ નહિ પણ કોઈ પરદેશી વેપારીને તેઓ પોતાનાં શહેરોના વેપારમાં દાખલ થવા દેતા ય નહોતા.

આવો એકદમ્યુ વેપાર રાખવા માટે વેપારી ગીઠ્ઠી વહીવટી સત્તાવાળાઓ સાથે હાથમાં હાથ મિલાવતા એટલું જ નહિ પણ વહીવટી તંત્રની ખાસ અગત્યની જગાઓ પર પોતાના પ્રતિનિધિઓને પણ મોકલતા હતા. આ વેપારી ગીઠ્ઠી ઇન્જરોચાહી હકો મેળવવા માટે અને પોતાનાં હિતોનું રક્ષણ કરવા માટે હંમેશ તત્પર રહેતા. એ માટે તેમણે ગીઠ્ઠીના નિયમો પણ ઘડી કાઢ્યા હતા. નિયમોનો ભંગ કરવા બદલ ગમે તેવા સભ્યને પણ ગીઠ્ઠીની બહાર ધકેલી મૂકવામાં આવતો હતો. આવા ગીઠ્ઠી ઘણી વખત સાથે જોડાઈને દૂરના પ્રદેશો પર પણ પોતાની વેપારી આણું ફેરવતા હતા; એટલું જ નહિ પણ એક રાજ્યની માફક તેઓ વેપારી સંધીઓ કરતા, વેપારી વહાણોનો કાફલો અને જાંવીઓ સામે લડવા પોતાના લડાવક જહાજો પણ રાખતા.

પહેલાના સાંમંતી યુગમાં ધનને સંગ્રહ થતો હતો. તે રચાયો ને સ્થિર એમનું એમ પડ્યું રહેતું. ત્યારે હવે તે ચપળ રીતે ચેતનવંતુ ચંઈને પ્રવાહીની માફક ફરવા લાગ્યું હતું. પહેલાના સાંમંતી સમાજમાં એક બાજુ સત્તાધારી ઉમરાવો અને ધર્મગુરુઓ હતા અને બીજી બાજુ 'સંખ્યાબંધ

કચડાયેલા અર્ધ શુદ્ધામ ખેડૂતો દ્વારા ત્યારે હવે એક નવો મધ્યમ વર્ગ પૈસા રૂપી હથિયાર લઈને આગળ આવ્યો હતો. પૈસાના નવા ઉપયોગે આ વર્ગને સત્તાની અંદર ભાગ લેવાની શક્તિ આપી હતી.

વ્યાજ લેવું એ પાપ છે. પણ....

આજે મોટા ભાગનો વેપાર એન્ડ પાસેથી ઉછીનાં નાણાં લઈને કરવામાં આવે છે અને જદલામાં એકોને સારું એવું વ્યાજ અપાય છે. અથવા તો અમુક ઉદ્યોગના શેરો કાઢીને પણ લોડા પાસેથી નાણાં એકઠાં કરાય છે અને એ શેરાતું વ્યાજ આપવામાં આવે છે. આજે ઉછીનાં આપેલ નાણાંનું વ્યાજ લેવામાં આપણને કશું બે અઝગતું લાગતું નથી. એ ખૂબ જ સ્વાભાવિક થઈ પડ્યું છે.

પરંતુ પહેલાના સામંતી યુગમાં વ્યાજ લેવું એ પાપ મનાતું. કારણ કે એ જમાનામાં નાણાંનો ઉપયોગ કરીને વધુ નાણાં પેદા કરવાની 'ટ્રીક' ઠોઠ જણતું નહોતું. ખ્રિસ્તી ધર્મ પણ વ્યાજને પાપ ગણતો હતો. એ જમાનામાં જો કોઈ માણસ પૈસા ઉછીના લઈ જતો તો તે હંમેશા પોતાની આકસ્મિક આવકને દૂર કરવા લઈ જતો અને પછી તરત જ આપી દેતો.

પરંતુ જેમ જેમ વેપાર વિકસ્યો તેમ તેમ નાણાંનો વધુ નાણાં મેળવવાનો ઉપયોગ શરૂ થયો. વેપાર કરતા મધ્યમ વર્ગે ધર્મશુરુઓ અને ઉમરાવોની માફક ધન-દોલતને પેટી પટારામાં સંઘરી રાખી નહિ કારણ કે એ ધન દોલતવડે વેપાર કરીને વધુ ધન દોલત મેળવવાનાં ક્ષેત્રો તેની આગળ ખુદશાં પડ્યાં હતાં.

પછી તો આગળ વધતાં જ્યો આગળ ધર્મશુરુઓ પણ દીલા પડી ગયા. તેમણે ઉપદેશ આપતા પોતાનો અવાજ જદલ્યો—“ વ્યાજ લેવું એ પાપ છે, પણ અમુક સંજોગો હોજી લઈ શકાય. વગેરે વગેરે ” કારણ કે ઉમરાવો અને ધર્મશુરુઓ પાસે પણ ધન દોલત એકઠી થઈ હતી.

અને આ “ અમુક સંજોગોને ” સમજાવતાં દલીલ કરવામાં આવતી કે જો કોઈ ઉછીનાં નાણાં વેપાર કરવા માટે આપે તો ઉછીના લેનારે વેપારમાંથી મળતા લાભનો અમુક ભાગ ઉછીના આપનાર માણસને તેણે જેખમ ખેડ્યું તે જદલ આપવો તો જોઈએ ને ?

અને ધીરે ધીરે વ્યાજવટાવ પાપ મટીને રોજીંદી વ્યવહારિક બીના બની ગઈ.

રૂપિયાએ સામંતી સમાજના પાયા હવે મચાવી નાખ્યા.

અર્થે સુધી જૂનો સામંતી સમાજ રિથતે રહિ. અને પ્રજાસિક્ષાના વીડે આવતો અને ખેડૂત જમીન પર જકડાયેલો હતો ત્યાં સુધી ખેડૂતને માટે પોતાની રિથતિ સુધારવાની જગ્યા થે શક્યતાઓ નહોતી. સામંતી સમાજનું આખું ચે: અર્થતંત્ર રચાયેલું અને રૂંધાયેલું હતું. એવે વખતે, વેપારની વૃદ્ધિ, શહેરોનો વિકાસ અને નાણાંના અર્થતંત્રે ખેડૂતને પોતાની શુદ્ધામીનાં બંધનોને ફગાવી દેવાની તક આપી.

વળી, નવા મધ્યમ વર્ગના અસ્તિત્વમાં આવવાથી હવે નવી જરૂરિયાતોની પેદાશમાં શ્રમની વહેંચણી થઈ હતી. શહેરો ઔદ્યોગિક પેદાશ કરતાં હતાં ત્યારે ગામડાંએ ખેતીની પેદાશ કરતાં હતાં. શહેરો અનાજ નહિ પેદા કરતાં હોવાથી તેમને જાનરમાંથી અનાજ ખરીદવું પડતું. એથી સ્વાભાવિક રીતે અનાજની માંગ વધવા માંડી અને જેમ આખા ચે: ઇતિહાસમાં જનતાં આવ્યું છે તેમ અનાજના જાનરોની વૃદ્ધિએ ખેતીના ઉત્પાદનને વેગ આપ્યો. ખેતીનું ઉત્પાદન વધારવા માટે એ જ માર્ગો હતા: જોકે તે ખેતીનાં સાધનોને વિકસાવી, સારું એવું ખાતર વાપરી એની એ જ જમીન પરથી વધુ ઉત્પાદન મેળવવું; અને ધીરું પડતર જમીનનો ઉપયોગ કરી ઉત્પાદન વધારવું.

જો કે પહેલા માર્ગે અમુક પ્રમાણમાં ખેતીનાં સાધનો વિકસ્યાં, તે પણ ઉત્પાદનની ઝડપને વધારવા માટે બીજો જ માર્ગ વધુ મોકળો હતો. કારણ કે સામંતી સમાજમાં વિશાળ જમીન, જંગલો વગેરેથી હવામેલી પડતર હતી.

આની પરિરિથતિમાં ખેડૂતને પડતર જમીન પર વસાહતો કરી પોતાની હાક્ત સુધારવાની તક મળી. ખેડૂતોએ પડતર જમીન માટે માંગણી કરી અને મોટા ભાગના ઉમરાવોએ તે ચોક્કસ દાણુ આપવાની શરતે આપી. ય ખરી, પણ પડતર જમીનને ખેડૂત ખેતી કરી સુધારે તે ઉમરાવો અને ધર્મશુરોને પસંદ હતું. આ રીતે ઇ. સ. ૧૩૫૦ માં સાઈનેથિયામાં લગભગ દોઢથી બે લાખ માણસોએ ૧૫૦૦ જેટલી વસાહતો પડતર જમીન પર બિંબી કરી હતી. કેટલાક ઉમરાવો તે જલદી જ પડતર જમીન ખેડૂતોને વેચવા માટે બહાર પડ્યા હતા.

આની અસર અત્યાર સુધી જમીન સાથે જકડાયેલા અર્ધ શુદ્ધામ ખેડૂત પર પણ થઈ. અત્યાર સુધી ધર્મશુરો અને ઉમરાવોએ બિંબી કરેલી રહિ પ્રજાસિક્ષાઓનો ભોગ અનેલા અને પોતાની હાક્ત માટે નસીબને જ

દોષિત ગણતા આ અર્ધ શુદ્ધામ જેડૂતમાં પણ જંગીન માટેની ખૂબ જંગી. અનાજની માંગ વધેલ હોવાથી તેણે કાળી મજૂરી કરીને પણ, ઉમરાવનો લાગો આપતાં પણ થોડું થોડું અનાજ બચાવવા માંડ્યું અને તેને બજારમાં વેચી ધીરે ધીરે તે પૈસા ચૂકવી ઉમરાવની તાબેદારીમાંથી છૂટો થતો ગયેલ. ઉમરાવો પૈસાના જાડુથી પરિચિત થયા હતાં એટલે તેમણે પણ રાજપુત્રીથી જૂની રીતે મજૂરી લેવાને બદલે હવે પૈસા લેવાનું શરૂ કર્યું. આમ છતાં જે ઠોઠ ઠોઠ ઉમરાવો જાણી જાની બેઠા તેમની પાસેથી અર્ધશુદ્ધામ જેડૂતોએ બળજબરીથી પોતાની મુક્તિ મેળવી.

આઝાદીનો પવન ફૂંકાયો હતો અને જેડૂતોને આગળ વધતાં ઠોઠ રોકી શકે તેમ નહોતું. આર્થિક બજોનું દળાણ એટલું બધું હતું કે તેનો સામનો કરવો અશક્ય હતો.

વળી અર્ધશુદ્ધામ જેડૂતોની મુક્તિ લાવવામાં ૧૪ મા સૈદ્ધામાં આવેલી બપંઠર મહામારીએ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો. આ મહામારીએ યુરોપમાંથી લાખો માણસોને બરખા લીધા. પરિણામે માણસોની કિંમત વધી ગઈ, મજૂરી ખૂબ જ મોંઘી થઈ ગઈ. જે ઉમરાવોએ માણસોને છૂટા કર્યા હતા તેઓને હવે પોતાનાં ખેતરો પર મોંઘી મજૂરીએ માણસો રોકવા પડતા હતા. ભારે ખીજ બાજુ ગાદીના ઉમરાવોએ જેડૂતોને મુક્ત કરવાનું બંધ કર્યું હતું.

ઉમરાવોએ ખેતમજૂરોને વધુ પગાર નહિ આપવા અંગે કાયદાઓ કર્યા પરંતુ આગળ વધતાં આર્થિક બજો આગળ આ કાયદાઓ નિષ્ફળ ગયા. મજૂરો તો બેંચા પગાર માગતા જ રહ્યા અને ઠોઠ ઠોઠ ઉમરાવોએ ગરજને લીધે ખેતમજૂરોની મંગી કળૂલ પણ કરવા માંડી.

પરંતુ છેવટે જંગીનનાં માલિક ઉમરાવો અને જેડૂતો વચ્ચે અથડામણ જંગી પડી. એક વાર મુક્તિનાં ફળ ચાખ્યા પછી જેડૂતોની આઝાદી અને જંગીન માટેની ખૂબ સંતોષાઈ નહોતી. તેમણે તો મુક્તિની કુબેશ ચાહુ જ રાખી હતી. જેડૂતોના બળવાઓ (Peasants' Revolts) ડેરેકર ૧૪ મા સૈદ્ધામાં ફાટી નીકળ્યા.

હવે જંગીન પૈસાથી ખરીદી શકાય તેવી એક વસ્તુ જાની ગઈ હતી. અને આજ હકીકતે જૂના સામંતી સમાજના પાયાને છેવટનો જીવલેણ ફટકો માર્યો. સ્વતંત્ર કામદારો માટે જમિદારી સર્જાઈ ચૂકી.*

* 'મેન્સ વર્કડેલી ગ્રૂડ' ઉપરથી

મહાપંડિત રાહુલ સાંકૃત્યાયન

-ઉત્પુક

રાહુલજીનાં લાડીલાં નામે ઓળખાતી વ્યક્તિને જોતાં જ આપણને પ્રકુલ, નવપલ્લવિત મુવાન વટવૃક્ષની યાદ આવે. એ સચક્ત જીવો દેહ, એ સ્વસ્થ અને સાર્વદ સહેરો જોતાં, માનવીના નૈસર્ગિક વિકાસની આપણી કલ્પના સાકાર બનતી લાગે છે. તેમની સરિમત પ્રેમાળ આંખો સામે જોતાં થોડી વાતચીત થતાં જ એ પ્રકુલિતતાનું ઉગમસ્થાન તો જ્ઞાન છે એ વાતની સાનંદાશ્રય પ્રતીતિ થાય. જ્ઞાન એટલે ગાંધીર્ષ, બારેખમપણું કે ચિંતન-છાયા એ જાતના ખ્યાલો ઓસરી માનવ વિચારોતી જટિલતા અને સંઘર્ષોમાં પ્રકાશ અને ચેતન રેડતી શક્તિ-નડતરોને દર્શાવતું એક અમોઘ શસ્ત્ર એ સત્ય સમજાઈ જાય; અને એ સમજતાં જ એ વિરલ શક્તિવાળાં મનની નિખાલસ નિરાડંબરતા જ્ઞાનથી વિકસતી અહંત્વને ગાળતી માનવની આધ્યાત્મિક જિંદગીનો પણ પરિચય આપી રહે છે.

રાહુલજી-મૂળનામ કેદારનાથ પાડે-ઈ. સ. ૧૮૯૩ના એપ્રિલમાં યુક્ત પ્રાંતનાં એક ગામડાંમાં ખેડૂત કુટુંબમાં જન્મ્યા હતા. અને ઘણી નાની ઉંમરે તેઓ જીવનનાં સત્યની શોધમાં નીકળ્યા હતા. સૌથી પહેલાં તેઓ પરિવારજનક સંન્યાસી બની સંસ્કૃત તથા હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસી બન્યા અને ‘સાધુ રામોદર’ કહેવાયા.

જીવન અને તે પણ સમજીનાં જીવનમાં જ્ઞાનનું સ્થાન એ શોધ તેમને બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ તરફ લાઇ ગઇ. તેઓ મિત્ર બન્યા અને રાહુલ સાંકૃત્યાયન કહેવાયા. અહીં તેમણે પાણીનો અભ્યાસ કર્યો અને બૌદ્ધધર્મનાં ત્રણેય પંથોનાં ‘ત્રિપિટિક’ ના આચાર્ય એટલે પારંગત થયા.

પરંતુ, સમજીને મૃત્યુ પછી નિર્વાણ જ નહિ પણ જીવનમાં દુઃખવિનાશ એટલે મુખપ્રાપ્તિ થાય. જેવાં જ્ઞાનની પ્રેમજન્ય પિપાસા અને દેશમાં થતા

રાજકીય અને આર્થિક ફેરફારો તરફ આંખો ન મીંચી શકતી તેમની શુદ્ધિ તેમને સર્વપ્રથમ રાષ્ટ્રીય લડતમાં લઈ આવી.

૧૯૨૧ના અસહકારમાં તેમણે ઝંપલાવ્યું. રાષ્ટ્રીય જીવન તેમને પ્રજ્ઞના એટલે જનતાના સાચા સંસર્ગમાં લાવ્યું. જ્ઞાનનાં પગથિયાં ચડતી શુદ્ધિ જનતાનાં દુઃખોનાં કારણરૂપ રાજકીય દાસ્ય સાથે સામાજિક અને એ સર્વના મૂળમાં આર્થિક એવી અસમાનતાઓ પણ કેમ ખોળી કાઢ્યા વગર રહે? ૩૦-૩૨ની લડતો આવી તેમાં યે તેમણે ભાગ લીધો! કિસાન-લડતો આવી તેમાં યે જોડા બોગવી. આમ જ્ઞાનને એકાંગી કરતી જીવનરહિતતા તૂટી અને રાહુલજી જનતા માટેના જ્ઞાનમાર્ગ સામ્યવાદ પાસે આવી પહોંચ્યા.

રાહુલજીનાં જીવન અને કાર્યની બહુમુખ વ્યાપકતાના પરિચય સાથેજ બહુશાખા વડનાં વૃક્ષ જેવો છે. એ પ્રયંત્ર વિકાસમાનરહેલું આ યદ સ્વરૂપ છે.

રાહુલજી કાશીમાં મહાપંડિત' થયા. અને ઇરાન, તિબેટ, લંકા, સોવિયેત, યુરોપ એમ પગપાળા અનેક પ્રવાસો કરી તેમણે એ દેશોનાં લોકજીવન, લોકભાષા અર્થાત્ બોલીઓ, સાંસ્કૃતિક અને આર્થિક રાજકીય જીવનનો પરિચય લીધો. વિશ્વસંસ્કૃતિનાં એકમૂલ બહુરૂપ સ્વરૂપનો એ પરિચય તેમની વિદ્વતામાં વિશાળતર અને ચિરંજીવ દષ્ટિ લાવે છે.

નિબેટના અનેક પ્રવાસો કરી તેમણે-તેઓ રાજકીય કાર્યકર હોઇ સરકારી પરવાનગીના અભાવે ડેટલીક વાર ગુપ્ત પ્રવાસો કરી મૂળ સંસ્કૃત એવા તિબ્બતી ભાષામાં રહેલા હજારો ગ્રંથો ઉઘસાવ્યા. અને તેમાંથી આજે સંસ્કૃતમાં ક્યાં યે ન મળતાં છસોથી સાતસો તિબ્બતી ભાષાંતરો શોધી કાઢ્યાં. એ બધા ગ્રંથોમાં સૌથી મહત્ત્વનું તેમણે કરી સંસ્કૃતમાં ઉતારેલું અશ્વ-ઘોષનું “પ્રમાણુવાર્તિક” છે.

હિંદીની બેનો જેવી ખડી, અવધિ, બિહારી વગેરે અનેક બોલીમાં આંસાનીથી વિહરી શકતા રાહુલજીએ હિન્દી કવિતાના પ્રારંભકાળ અંગે પણ ‘સ્વયંભૂ’ નામના કવિનું રામાયણ જોળી કાઢી એક મોટી શોધ કરી છે.

તેમણે ‘સિંહ સેનાપતિ’ અને ‘ન્યય યૌધેય’ જેવી ભારતપ્રસિદ્ધ નવલો, ટૂંકી વાર્તાઓ, મિતાક્ષરી જીવનચરિત્રો, તત્ત્વદર્શનની લેખમાળાઓ અને અનેક પ્રવાસવર્ણનો હિન્દને આપ્યાં છે. વિશ્વકોષ સંમે વિશાળ અને ગહન જ્ઞાનના બંડાર રાહુલજીને જોળખાવતા તેમના ગ્રંથો—વિશ્વકોષ રૂપરેખા, દર્શનસ્પિદર્શન, વૈજ્ઞાનિક ભૌતિકવાદ તથા માનવસમાજ-માનવ મતિના આજ સુધીના પ્રાપ્તજ્ઞાનને સંક્ષેપમાં રજૂ કરે છે. તેમની “વેદાભ્યાસી ગંગાની”,

ઐતિહાસિક સામાજિક પરિવર્તનની વાતોમાલતો પરિચય તો છેલ્લાં 'સંસ્કાર'માં અપાઈ ગયો છે.

ઈ. સ. પૂર્વ ૬૦૦૦ થી ઈ. સ. ૧૮૨૦ સુધીનાં ૮૦૦૦ વર્ષના માનવવિકાસના ઇતિહાસને સર્વભોગ્ય વાર્તાના રૂપમાં આપનાર રાહુલજીની પ્રતિભા નેટલી સરળ છે એટલી જ વિશાળ છે. રહેણીકરણી, હૃદયભાવો, સ્થાપત્ય, ખોરાક, જીવનદર્શન એ તમામની વિગતો જેને જીદાગ્રે હોય તે જ એવું સાદસ આદરી પૂરું કરી શકે.

આ ઉપરાંત બોજપુરી, તિબેટી, સંસ્કૃત અને સિંદહ ભાષામાંના તેમના અધ્યોએ તેમને વધો થયાં જગતખ્યાતિ આપી દીધી છે.

ગુણ એટલે વિકાસ, જીવન એટલે વિકાસ, એ સહને નિજ જીવનમાં કમયોગીની અદાથી ઉતારી વિશાળ જનતાને મુલમ કરાવતા રાહુલજીની વિનમ્રતા પાછળ નિરાડખરતાની નિર્ભયતા પણ છે. એમની વાણી શાસ્ત્રોની શ્લોકોને તર્કો પણ સજીવ વિકસતી સાંસ્કૃતિક ઉમ્મતિની વાકક છે, તેમનું જીવન એકમાર્ગી અભ્યારીનું જ તર્કો ગઢે રાષ્ટ્ર અને જનતાના દરેક સંગ્રહમાં સાથ અને નેતૃત્વ આપનાર વીરનું છે.

લેનિનપ્રાડ વિદ્યાપીઠના પૌરત્વ સંસ્કૃતિના આચાર્ય રાહુલજીના દૈયામાં તો એનું ભારત જ વસે છે. તેમણે ભારતવર્ષની મહાન સંસ્કૃતિને જગતભરમાં માન અને ગૌરવ અપાડ્યાં છે; તેમણે ભારતના તત્ત્વજ્ઞાનને સાચે સ્વરૂપે વિશ્વ સમક્ષ રજૂ કર્યું છે. ખીજે હાથે, તેમણે ભારતની એ મહાન સંસ્કૃતિને રૂંધનાર અંશે તથા બગે સામે ભારતવાસીઓને જાગૃત કરતાં, અને એ અનિષ્ટો સામે જેહાદ પોકારતાં પાઠા વળી જોઈું નથી. એથી જ તો, રાહુલજી ભારતની સંસ્કૃતિના કેવળ પ્રખર અભ્યાસી જ નહિ, એના કેવળ પ્રશંસક-બક્ત નહિ, પણ સંશોધક આચાર્ય છે.

એટલે જ તો આજે સોવિયેટમાંથી દુનિયાભરમાં પર્યટન કરી કરીને આખરે જન્મભૂમિની ગોદમાં જ વિસામે શોધવા આવે છે. ભારતની જનતાની ઉન્નતિનો આરાધક આત્મા દેશસેવાના શ્રમમાં જ સાચો વિસામે ખેળે છે.

હિન્દી પ્રગતિશીલ લેખક સમ્મેલન

પ્રથમ અધિવેશન

સપ્ટેમ્બરના પ્રથમ સપ્તાહમાં અહિંદાવાદખાતે લરાયેલાં અખિલ હિન્દ હિન્દી પ્રગતિશીલ લેખક સંઘનાં પ્રથમ સમ્મેલનના વરાયેલા પ્રમુખ રાહુલજી તંથા સ્વામત પ્રમુખ બદન આનંદ કૌસરચાવનનાં બાપણુમાંથી પ્રેક્ષક રૂકરાઓ કાઢી અને રનૂ કર્યા છે. દેશની આજની સ્થિતિ અને તેમાં સાહિત્યકારોની મહાન જવાબદારીનો માર્ગ દર્શાવતાં આપણા સાર્વજનિક નેતાઓનાં આ બાપણુ સાહિત્યકારો અને તેના વાચક વર્ગ બન્નેને ઉપયોગી છે.

★

મહાપંડિત રાહુલજીનાં બાપણુમાંથી

પેઢીઓ જેનાં સ્વપ્નો જેતી ચાલી ગઈ, સદીઓ જેની પ્રતીક્ષા કરતાં વીતી ચૂકી, લાખો વ્યક્તિઓએ જેના મારે પ્રાણોની આદુતિ આપી એ સ્વતંત્રતા આપણી સમક્ષ આવી બેઠી છે.

એમાં શંકા નથી કે અત્યારે આપણે દેશ રૂંવાડાં ખડાં કરતી બીષણુ ઘટનાઓમાંથી પસાર થઈ રહ્યો છે. આજે પંજબ રાક્ષસીપણામાં દાનવોને ય મહાત દરી રહ્યું છે. સારાયે દેશમાં એભેર ધૂણા અને દ્વેષની વિધકારી હવા ફેલાઈ ગઈ છે. આવો આ સંક્રાંતિ દાળ છે. સંક્રાંતિયુગના એ અધારાને આપણે હટાવવું છે. ધર્માન્ધતા અને કોમી દ્વેષનો વિનાશ કરવો, નિરાશાને હણવી એ આપણું કર્તવ્ય છે અને એ આપણે પૂરું કરીને જ જાપીશું.

આજની આપણી સ્વતંત્રતા યુગો પહેલાંની ગણ્યામાંડ્યા લોકોની સ્વતંત્રતા નથી, એ જનસ્વતંત્રતા છે. જનતાના જળયી એ પ્રાપ્ત થઈ છે અને જનતાના હિત માટે છે. દેર ઠેર જનતાને આંધળી બનાવી મૂકવાની કોશીશો થઈ રહી છે. પુરાણા અવશેષો સમા સામંતો અને એમની ઉપર નબતતા ધર્માચાર્યો જ માત્ર નહિ, મોટા મોટા પૂજ્યપતિઓ પણ જનતાને ખોટી રીતે દોરવા માટે કંમર કરી તૈયાર થયા છે. ત્યારે, જનતામાં એનું હિત અહિત સમજવાની શુદ્ધિ અથવા જ્ઞાનનો ફેલાવો કરવાની આજે અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. જ્ઞાનથી વંચિત

રહીને પોતાના હિત-અહિતને ન સમજી શકવું એ જનતા માટે ખારે ખત-રનાક વાત છે. જ્ઞાનનો ફેલાવો કરવાનો સાધનો આજે મૂડીઝર પૂંછપતિ-ઓનાં હાથમાં જઈ પડ્યાં છે. દિલ્હી, મુંબઈ, મદ્રાસ, કલકત્તા, પટણા, પ્રયાગ, ક્યાંય પણ નગર દોડાવે, સ્વતંત્ર વર્તમાનપત્રો ખતમ થઈ ચૂક્યાં છે. આ વર્તમાનપત્રોનું કાર્ય જ્ઞાન ફેલાવવાનું નથી રહ્યું, પરંતુ ભ્રમ અને અસત્યને ખૂબ ફરજતાપૂર્વક અને વ્યાપક સ્વરૂપે ફેલાવવાનું રહ્યું છે. પહેલાં વિશ્વયુદ્ધ અગાડિના એ આદર્શવાદી, જનસેવક હિંદી પત્રકારો અને એમના વર્તમાનપત્રો આજે ક્યાં ગયાં છે ? મૂડીવાદી અખબારો દ્વારા અસત્યનો પ્રચાર કરવામાં આવે છે. સામાન્ય જનતા પર તેની અસર પડે છે. એટલે જ તો જનતાંત્રિકતાની રક્ષા કાળે જનતાને શિક્ષિત જનાવતી એ પહેલી આવશ્યકતા છે—અને એ પણ વિના વિલંબે.

સોવિયેત મધ્ય એશિયામાં ક્રાંતિને નિષ્ફળ જનારી મૂકવા માટે સાય-જીની અનેક વાતોનો પ્રચાર કરવામાં આવતો હતો. સોવિયેત સરકારે એનો પ્રતિકાર જનતાને કડપત્તેર શિક્ષિત જનાવવામાં ભાળ્યો. અને દસ પંદર વરસોમાં તો નિરક્ષરતાનો નાશ કરી નાખવામાં આવ્યો. એ કેમ જન્યું હતું ? સોવિયેત સરકારે જોયું કે એના માટે જનતાની માનુષાયા જ એકમાત્ર શ્રેષ્ઠ સાધન છે. એ સરકાર જ્ઞાન દેવું એ જ શુભ્ય કર્તવ્ય સમજી હતી; એક જનતની જ ભાષા શીખવવામાં નહિ. હરેક જનતિ માટે એના પોતાની માનુષાયા જ શિક્ષા-દેહાનું સર્વશ્રેષ્ઠ સાધન છે. ત્યાં કિર્ગિઝ, તુર્કમાન જેવી પચાસ-પચાસ બોલીઓ માટે ઉચ્ચારણાનુસાર લિપિ શોધવામાં આવી, એમાં પુસ્તકો બ્રખાયાં, સાહિત્ય તૈયાર કરવામાં આવ્યું ને પ્રકાશન કાર્ય ચાલ્યું. થોડાં જ વરસોમાં તો એ ભાષાઓ દ્વારા અધ્યયન કરીને હજારો દાકતરો, ઈજનેરો, ટેકનિશિયનો, કૃષિતિજ્ઞાતો, બૂગર્જવેતાઓ અને સાહિત્યકારો પેદા થયા જેમણે દેશની કાયા પલટ કરી નાખી.

આપણા દેશમાં પણ-સ્વતંત્રતા દેવીના આગમનની સાથેસાથ એવી જ ત્રિકટ સમસ્યાઓ ઉપરિચિત થઈ છે. આજે દરસાથ અગીઆર કરોડ એંગ્રી લાખ મધુ અવતની અછત આપણા દેશમાં છે, જે આપણે અદારથી મંગાવીને પૂરી કરી રહ્યા છીએ. અને પ્રતિવર્ષ આપણી વસ્તીમાં પચાસ લાખનો વધારો થતો જ રહે છે. એટલે એનો અર્થ એ કે, દર સાત સાત-ચાર કરોડ મધુ અમાજ વધારે ને વધારે મંગાવ્યા કરવાનું ! જે આપણે આ ખાધ પૂરવાનો કોઈ રસ્તો નહિ શોધી શકીએ તો પરિણામ ભયંકર

આવશે. બંગાળે ગૂણમરામાં પચાસ લાખ આદમીઓનાં બલિદાન આપ્યાં છે; એનાથી અનેકગણો વધારે બોમ આખા હિંદને આપવો પડશે. કૃષિ ઉપયોગી સારીયે ધરતીને ખેતરોમાં ફેરવી નાખવાનું, પાક વધારવા માટે ખાતર અને પાણીની વ્યવસ્થા મોટા પાયા પર કરવાનું અને, ખેતીવિજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરીને આજની ઉપજમાં વધારો કરવાનું—જે બધું આપણે તત્કાળ કરવાનું છે.

પશુ વૈજ્ઞાનિક ખેતી અને દેશનું મોટા પાયા પર ઔદ્યોગિકરણ ત્યારે જ થઈ શકે છે જ્યારે વિજ્ઞાન અને કૃષ્ણવણી સામાન્ય અને સાર્વજનિક બને! સારીયે જનતાને શિક્ષિત કરવી એ આપણાં માટે શોખની વાત નથી, પણ એ જીવનમરણનો સવાલ છે. આપણે એ કાર્યને દસપંદર વરસો જેટલા જ ગાળામાં પૂરું કરવું હોય તો માતૃભાષાઓને શિક્ષણનું માધ્યમ બનાવવા સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો આપણા માટે નથી. જનતાની બોલીઓને ઉચ્ચારણાનુસાર લિપિઓ આપો અને જનબોલીઓમાં વિજ્ઞાન ને સાહિત્યના પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરો. દેશને દરિદ્રતાનાં કૂવામાંથી બહાર કાઢવા માટે ભારતનાં કરોડો હાથો અને મસ્તકોની જરૂરત છે એટલી જ જરૂર માતૃભાષાઓની છે. અને એ માટે તો, માતૃભાષાઓ અનુસાર પ્રાંતોની પુનઃરચના જ આજની આવશ્યકતા છે.

માતૃભાષાનુસાર જનેલા પ્રાંતોથી હિન્દી ભાષાને કોઈ જાતની હાનિ નથી થવાની. એ તો સંપૂર્ણપણે હિંદીસંઘની અનિવાર્ય રાષ્ટ્રભાષા જ રહેશે. એ વાતનો વિરોધ કરનારાઓ સંઘદોહી હોવાના લાંછનથી બચી શકે નહિ.

આપણે સંઘની એવી એક લિપિ અને એક ભાષા જ અપનાવી શકીએ એમ છીએ જે, અદ્યપસમયમાં સાધ્ય હોય. હિન્દી (નાગરી) એક માત્ર એવી લિપિ છે જેના માટે કોઈને વાંધો હોઈ શકે નહિ. અને ભાષા માટે કહીએ તો, સારાંયે હિંદના પ્રાંતોની જનતા માટે હિન્દી લખતાંવાંચતાં શીખવું તદ્દન આસાનીબધું કામ છે.

વળી, આપણી નાગરી લિપિ ઉચ્ચારણુ-સંકેતમાં પણ કોઈ દોષ ધરાવતી નથી. અને થોડાક સુધારાવધારાથી એ છાપખાનાં માટે પણ વધારે લઘુ-ઉપયોગી બની શકે છે. આમ, નાગરી લિપિમાં લખનારી સંસ્કૃતાનુ-સારિણી હિન્દી જ હિંદીસંઘની એકમાત્ર ભાષા બની શકે એમ છે, અને બની રહેવાની જ.

“હવે થોડું” પ્રગતિવાદ ઉપર” પ્રગતિવાદ કોઈ સંકુચિત સંપ્રદાય નથી. પ્રગતિવાદનું કાર્ય છે પ્રગતિનાં સુધાયેલાં રસ્તાને ખોલવાનું. પ્રગતિવાદ કલાકારની સ્વતંત્રતાનો નહિ પણ પરતંત્રતાનો દુશ્મન છે. એ તો શક્તિવાદ અને કૃપ-મંદુકતા, બન્નેનો વિરોધી છે.

આપણે, આપણાં સાહિત્યને આધુનિક યુગને અને એની આવશ્યકતા અનુસાર સમૃદ્ધ બનાવવું છે—અને એ, હૃદય કવિતા, નવલિકા, નવલકથા, નાટક અને નિબંધો દ્વારા જ માત્ર નહિ પણ જ્ઞાન-વિજ્ઞાન સંબંધી પુષ્કળ સાહિત્ય પેદા કરીને જ બને. આજે વિજ્ઞાનનો યુગ છે. વિજ્ઞાનની પાસે વસુન્ધરાના ઉદરમાં છુપાયેલી અનેક સમૃદ્ધિને બહાર કાઢવાની ચાવી છે. વિજ્ઞાન કંઈ વિશેષજ્ઞ સુધી જ સીમિત રહેનારું જ્ઞાન નથી; એને તો સામાન્ય જનતા સુધી જનભાષાદ્વારા પહોંચાડવાની જરૂર છે. આપણે સરતાં પુસ્તકો પ્રગટ કરવાની એવી યોજના ધરાવી લેઈએ કે જેથી વિજ્ઞાનના બિજા બિજા વિષયો પર લખાયેલાં પુસ્તકો જનતા સુધી પહોંચી શકે. આવી જ રીતે, વિશ્વસાહિત્યનાં અનેક અશ્વમેધ સજ્જનને પણ આપણી બાંધામાં લાવી શકાય, તો જ આપણે વિશ્વના કલાકારો સાથે બેસીને આપણા અસ્વધોષ અને કાલિદાસનું મૂલ્યાંકન કરી શકીએ.

હવે એ શબ્દો લેખકોને લેખક આંજો સૌથી અધિક શોધિત કાર્યકર છે. એનાં પરિશ્રમને ઠાડીનાં મૂલે ખરીદી લેવામાં આવે છે. જીવનભર જેથી જેથી પરિશ્રમ કરવો, માંદગી અને વૃદ્ધાવસ્થામાં અસહાય બનીને બૂખે મરતું-જણે એટલું જ એના ભાગ્યમાં લખાયેલું છે! આમાંથી છૂટકારો મેળવવાનો એક જ રસ્તો છે—લેખકોનું સંગઠન. હું તો કહું છું કે લેખકોએ પોતાની સહકારી વ્યવસ્થા કરવાની જરૂર છે. થોડા પુરસ્કાર અને લેખન-સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાનો આ જ એક રાજમાર્ગ છે.

આપણું બાવિ ઉદ્ગમવદ્ધ છે. આવો! આપણે એકતાબદ્ધ અને સંગઠિત બનીને રાષ્ટ્રના નર્તનિર્માણના કાર્યમાં દિલ દબને લાગી જઈએ.

ભદ્રેત આનંદ કૌરાલ્યાયનનાં પ્રવચનમાંથી

“કોણ નથી જાણતું કે ૧૫મી ઓગસ્ટની સુવર્ણ ધરીને નજદીક લાવવામાં દેશને જે બલિદાનો અપાયાં પડ્યાં છે, એમાં, રાહુલજીની વાણી અને લેખન જ માત્ર નહીં, એમની જોડપત્નીઓ, જૂથપદ્ધતાઓ અને

લાડીના, મારથી, માયામાંથી ટપકેલાં લોહીનાં ટીપાંએને પણ સ્થાન છે. આપણે આ અવસરે, આપણા મહાન પરિમાળક રાહુલ, સાંકૃત્યાયનનું આપણી માતૃભૂમિને આંગણે સ્વાગત કરીએ છીએ.

“ હિંદ ‘સ્વાધીન’ બન્યું છે ખરું, પણ ‘જે’ જનતાનાં સુખ માટે આપણે સ્વાધીનતાની આકાંક્ષા કરીએ છીએ, શું એ જનતા માટે સુખની પ્રાપ્તિ થઈ છે ? એ દિવસે એક આંધળો બિખારી કહેતો હતો : “ બાણ ! શૂખ લાગી છે. જ્ય હિંદ ! ” શું આ આજના હિંદની ખરી તસ્વીર નથી ? એ આંધળો હતો. હિંદ પણ આંધળું ન હોય તો, આ કોમી કલહો શા માટે ? એ શૂખ્યો હતો. હિંદ પણ શૂખ્યું ન હોય તો, સ્વાધીન લોકો ધર્મ કે મનહજનના નામે લોકોનાં ખૂન કરાવવામાં કેવી રીતે, સફળ બની શકે ? ખરેખર, આંધળા, શૂખ્યા હિંદના શિરે જ્ય હિંદનો તાજ પહેરાવવામાં આવ્યો છે. આપણને શ્રદ્ધા છે એટલે જ આપણે પ્રયત્ન કરીશું કે આંધળું હિંદ આંધળું ન રહે, શૂખ્યું હિંદ શૂખ્યું ન રહે. એ જ્યહિંદ પોકારે, પોકારી શકે, પણ જરા જાતી બહાર કાઢીને પોકારી શકે.

“ મને ઘણીવાર કહેવામાં આવ્યું છે કે, પ્રગતિશીલ લેખક આદિકલન એક પરદેશી રોપ છે. પરદેશમાં એનો જન્મ થયો છે અને તેથી પરદેશ જ એને અનુકૂળ થઈ શકે. કેવી હાસ્યાસ્પદ વાત છે કે એશ્વચારામ જેટલી બીજો છે એમના માટે કોઈ વિચાર જ કરતું નથી કે એ, સ્વદેશી છે કે વિદેશી; પણ દેશનાં સ્થાપિત હિતોને બચરૂપ દુનિયામાં કર્યાં પણ જન્મે કે તરત સ્વદેશી કે વિદેશીની ચર્ચા બીજી કરાઈ જ છે !

“ સૌથી પહેલાં હું પ્રગતિશીલ લેખકની ભાષાની જ વાત બિપાડીશ. એની ભાષાશી સરિતાના બે તટ છે. એક એ પોતે જ અને બીજો એનો વાચકગણ. જે ભાષા એના પોતાના વિચારોનું અધિકમાં અધિક સ્વરૂપમાં ઇમાનદારીપૂર્વક પ્રતિબિંબ પાડી શકે છે અને જે ભાષાના દર્પણમાં એનો વાચકસમુદાય પોતાનું મોટું સ્પષ્ટ દેખી શકે છે, એ ભાષા અને કવય એવી ભાષા જ કોઈ પણ પ્રગતિશીલ લેખકની ગ્રિયવાણી બની શકે છે.

“ કોઈ પણ લેખકની પેઠે પ્રગતિશીલ લેખક પણ ‘સ્વાન્તઃ સુખ્યાય’ માટે જ લખે-વાંચે છે. વિશેષતા એટલી જ છે કે, સમાજ પ્રત્યે એનું કર્તવ્ય-પાલન કરવામાં જ એને ‘સાચું સુખ’ મળે છે. એ જાણે છે કે :

‘યે’કેચિત્ દુઃખિતા લોકે સર્વજાતમુંલેચ્છયા ।

‘યે’કેચિત્ સુખિતા લોકે સર્વે અન્યમુંલેચ્છયા ॥

અર્થાત્ : સંસારમાં 'જેટલાં' માણસો હુંખી છે એ 'જેટલાં' માટે જ હુંખી છે કે, એ પોતાને જ સુખી બનાવવાની ઇચ્છા રાખે છે. અને સંસારમાં જેટલાં માણસો સુખી છે એ 'જેટલા' માટે જ સુખી છે કે એ લોકો બીજાંઓને સુખી કરવાની ઇચ્છા 'ધરાવે' છે.

मुच्यमानेषु सत्त्वेषु ये ते प्रामोद्य सागराः ।

तैरेव ननु पर्याप्त मोक्षेण'अरासिकेन' किम् ॥

અર્થાત્ : પ્રાણીઓને મુક્ત બનેલાં જોઈને મારા મનમાં 'આનંદનો' જે સાગર ઢિલોળા લે છે એ જ મારા માટે પ્રાપ્તિ છે. એકલાં મોક્ષને મેળવીને મારે શું કરવું છે ?

" પ્રગતિશીલ લેખક માનવીના ભૌતિક મોક્ષ-મોક્ષન, વસ્ત્રાદિના અભાવના હુંખને મીઠાવવા માટે જ માત્ર પ્રયાસો કરતો નથી, પણ એ એના આંતરિક વિકાસ સાટે પણ પ્રયત્નશીલ રહે છે.

" ભગવાન શુદ્ધ અપ્રગતિશીલ વ્યક્તિ અને પ્રગતિશીલ વ્યક્તિ વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવે છે:—

' ધાસની એ ગાંસડીઓ ઉપાડીને બે માણસો ચાલ્યા જાય છે. રસ્તે જતાં 'કપાસનાં' ખેતરો આવે છે. એક કહે છે કે, ' ધાસને ડેડે દૂરથી લાવ્યો છું. એ'છોડીને કપાસ યા માટે ઉપાડું?' બીજો માણસ પ્રગતિશીલ છે. એ માણસ ધાસની ગાંસડીને ત્યાં છોડી દઈને કપાસની ગાંસડી બનાવીને ઉપાડે છે. ફરી, આગળ જતાં રસ્તામાં બિનના ઢગલાઓ જુએ છે. પહેલો માણસ જે કપાસને જોઈને પોતાનું ધાસ છોડી ચક્રોતો નથી એ બિનને જોઈને ધાસ છોડે નં ચાલે? એ તો સડું ધાસ લઈને જ આગળ ચાલે છે ત્યારે બીજો પ્રગતિશીલ માણસ હતરોતર મૂલ્યવાન વસ્તુ મહણ કરતો કરતો આગળ ધપે જાય છે.'

" આપણે જેને આજ સુધી ' ધર્મ ' સમજીએ છીએ એ ' અધર્મ ' હોઈ શકે છે. ભગવાન શુદ્ધ કદાચ જેટલા માટે જ કહ્યું હશે:

कुल्दपमं चो भिखव्ये घम्मं देसिस्सामि
निर्त्थरणत्थाय, नो गहनत्थाय

અર્થાત્ : ભિક્ષુઓ ! હું નૌકાની પેઠે ધર્મનો ઉપદેશ આપું છું. એમાં બેસીને પાર બિતરવા માટે; પકડીને બેસી રહેવા કાળે નહિ. જેને તમે ' અધર્મ ' સમજો છો એ જ માત્ર નહિ, જેને તમે ' ધર્મ ' સમજો, બેઠા છો એને પણ છોડી દેવાની જરૂર પડે.

“ અને લાગે છે કે પ્રગતિશીલ સાહિત્યકાર માટે કદાચ આનાથી વધારે સારું માર્ગદર્શન લાગ્યે જ મળ્યું હશે. આગ્રીન અથવા અર્વાચીનના મિથ્યા-ભાસથી મુક્ત જાનીને જ્યારે, વ્યક્તિ સદૈવ એટલે ‘ધર્મ’ને અંગીકાર કરવા માટે તૈયાર રહે છે ત્યારે જ એ પ્રગતિશીલ કહેવાય શકે છે. એનાથી પહેલાં નહીં જ.”

“ પ્રગતિશીલ સાહિત્યકારના હાથમાં કલમ છે, પણ એનું દિલ તો શોષિત સમાજ છે. જે સડકો ખનાવે છે પણ એના પર, મોટરમાં, બેસીને ફરી શકતો નથી, મકાન અણે છે પણ એમાં રહી શકતો નથી, અખખારો ને પુસ્તકો છાપે છે પણ વાંચી શકતો નથી, આધુનિક સમયતાની સારીયે સામગ્રી અને એનાં સાધનો પેદા કરે છે પણ પોતે કદી એનો ઉપયોગ ના ઉપયોગ કરી શકતો નથી.”

“ આજનો સાહિત્યકાર પોતે પણ થોડેમણે અંશે એવો જ, માનવી છે. એની ‘કૃતિ’ સમાજ-સેવા અને સાહિત્ય-સેવાના સાધન. જનતાને બદલે હવે ઘણા લોકોની બેઠકની ચાપલુ વધારવાનું સાધન જની ગણાય છે. પુસ્તક વેચાય કે ન વેચાય, પ્રકાશકને તો છાપખાનાનાં અને કાગળનાં ખીલનાં પૈસા ભરી આપવા પડે છે. પણ લેખકની રોયલ્ટી તો... પુસ્તકનાં વેચાણ પર નિર્ભર રહે છે. લેખક પોતાની ‘કૃતિ’ને પાણીના મૂલે પ્રકાશકને જરૂર વેચી શકે છે. વિવાહના નામ પર વેચાતી દીકરી પણ પિતાને ઘેર આવળા કરી શકે છે, પણ લેખકની કૃતિને એના જન્મદાતા સાથે એટલો પણ સંબંધ રહેતો નથી.”

“ હિન્દી પ્રગતિશીલ લેખકો સમક્ષ અનેક સમસ્યાઓ પડી છે, એમાં આ અને એવી ખીણ અનેક સમસ્યાઓ ઉદ્ભવ માગતી પડી છે. આપણે બધા આ બાબતમાં વિચાર કરીએ, નિર્ણય કરીએ અને આપણા નિર્ણયને કાર્યસ્વરૂપમાં પરિણત કરીએ.”

કવિ નર્મદનો ગુર્જરીલાલને જવાબ

મારા ગુર્જરીલાલકુઓ !

તમારા પૂર્વજને તમે આટલે દાડે પહેલી વાર યાદ કર્યો તેનો હારખ કરું કે શોક ? તમે તો હેતભાવે, હિમજાએ કહી નાખ્યું : “ વીર નર્મદ ! તારા જન્મકારને માથે તારા પંશજીએ કલગી ચઢાવી છે, તું સ્વર્ગમાં સુખે સુજે. ”

દીકરાઓ ! નર્મદને નિરાંતે સવાના દાંડા તમે આજ્યા છે ખરો કે અમથા જ ફૂલચુચ યદ્દ શાસ્ત્રાશાસ્ત્રા બગરો હાંકતા ફરો છો ? તમે તમારે કારણે યદ્દને આજે ગુર્જરી માડીનાં નસીબ ઉઘડી ગયાં છે ? એનું ‘૩૫, એનો જવાબ, એનાં તેજ, એનાં અંબાર સોળે કળાએ ખીલી ગયાં છે ? મા-ગુર્જરીને તમે દેશભરમાં અદકરે આસને બેસારી છે... એમ ને ?

ને આવી આવી ડકારોમાં, દીકરાઓ, તમે મને ય યાદ કરી લાવો “ જ્ય જ્ય ગરવી ગુજરાત ” નું ગાણું ગાઈ નાખ્યું !

અને, ઘડીબર તો, મારા જેવા ખુશામદના દુશ્મનને ય, આવડે, તરસે આવી હુકાળી વાણી સાંભળી મદ ચંડી આવે, પણ એ તો ઘડીબર જ, મેં કહ્યું ને ? ઘડીબર જ.

અહીં સ્વર્ગને સુખધામે એંશી વરસથી પચ્ચો છું, પણ મારા દિલનો ઉચાટ તમે જોયો જણ્યો હોય તો તમને ખબર પડે કે કેવી આગે બગમડી રહી છે, મારા હૈડામાં !

અમારા એ જમાનો હતો—ત્યારે વહેમનો કોઈ પાર ને હતો; ને કુરિવાજોમાં આખો સંસાર બગી રહ્યો હતો. ત્યારે બાળકજનનાં જોડાં ને બાળવિધવાની દુર્દશા તો આંખે દેખી ને નર્મદ એવી હતી. ત્યારે ધમધમકે જોતા ઢોંગને કોઈ આડો હોય દેવાર ને હતું. ‘લખવાં વાંચવાતું’ ને ‘સોર

છાપવા કરવાનું થોડા આદમીઓ કરતા, ને બીજા તો આંધળે આંધળું જીવે જતાં. નવા આચારવિચારો, નવા મુદ્ધારોનો સવાલ પેદા કરનારા એર જેવા લાગતા, ને એમને માથે - આજઆફેપો, મારપીટ, બહિષ્કાર ને કંઈ કંઈ વિષદા પડતી.

આ બધામાં, અધૂરામાં પૂરું, ધનના લોભે-તમારા જેવા કેકે-બલબલા ભણેલા, સંસ્કારી ને સમજી લોકોએ ય સદો ખેલવા માંડ્યો ત્યારે તો અનાચારનો પાર ન રહ્યો. એ સદા-ખોરીમાંથી જે રામાયણ જગી એણે તો ગુજરાતની કાવાને કાળી પાડી દીધી. ગાડી-વાડી-લાડીના ઉપભોગમાં હજારોનું સત્યાનાશ વાળ્યું.

ત્યારે-તમે બૂલી ગયા કે અમારાથી ન રહેવાયું, ને અમે લખ્યું-

“સરસ્વતીએ કુંભકર્ણની નિદા લીધી, અખંડ પ્રીતજેત, ખેવયતી-પણ તથા વિશ્વાસઘાત એના એરી વાણથી ઘેરાઈ ગઈ. માયાવી રાક્ષસી સક્ષમીનું રાજ્ય. નોંધ બિચારી ભકિત-નીતિ ખૂણેખોતરે ભરાઈ રહ્યાં... ઇશ્વર તો શુદ્ધાવતાર લઈને બેઠો ! ”

“આજ કાલ ધનવંતો પોતાના લોભ, મદ, મથન, અને સરસાઈના જોરમાં પોતાના ધનમાન વધારવા સારુ પ્રયત્ન કરીએ નાખી દેવા ને પછી પોતાને કંપલાવવાને અને ઊંચે દેશને પાડવાને ખરાબીનો ખાડો ખોદે છે-ધન કાઢવાને ખાડો ખોદે છે એમ દેખાય તે પણ આખરે તે ખાડામાંથી જીતી જવાળા નીકળવાની કે જેણે કરીને ખાડામાં પડેલા પડેલા ને ન પડેલા પછી, વહેલામોડા સર્વે દેશીજન જળા મરવાના ! અરેરેરેરે ! ”

પણ એ બધું છતાં ય કાળાં કામ કરનારા તો ક્યે જ ગયા. ખાડો ખોદતાં ગયા ને જાતે પડતા, બીજાને પાડતા ય ગયા. ને અમારી સામે, દ્રવ્યની વાતમાં અમારી પદવી ઉતરતી એમ નોંધ, હાંમતકરી કરતા રહ્યા. પણ આખરે પાપી ચંડાળોને શિક્ષા યદ્ર ને શેરના કામગળના કનકવા ઉઘા. “બચ્ચાઓ સમાધો ! કાકા કહેતા તે ખરું, એમ કહેવું પડશે” એવું જે ડાંડિયો કહેતા તે સાચું ય પડ્યું.

ડાંડિયાએ તો જાતી ઠેકાને કહ્યું : “અમારી પાસે સ્વતંત્રતા મોડું વન અને મોટી પદવી છે; જેની આગળ ખુશામત-ધન અને ખુશામત-પદવી ઈજ નથી.” અને અમે નવી દોલતમાં આંધળા ખતેલાઓનાં અંદરનાં દૂડાં કામો હિંમતભેર ઘોળે દાડે દોલ પીટી બહાર પાડ્યાં. ત્યારે દટલાક મિત્રો ને ‘દારો’ ય ચીસાચીસ કરી બહ્યાં. કંઈએ તો

કહ્યું ય ખરું કે “ જેની સાથે આગળ મિત્રાઈ અથવા જેના પાંચ પૈસા ખાધેલા તેની સામા ખોલો છો ! ” પણ એનો જવાબ ડાંડિયાએ એવો વાળ્યો કે, “ ઘણું નિભાવ્યું. હવેથી ડાંડિયા મતલબિયા મિત્રાનો મિત્ર રહેવાને ઇચ્છતો નથી. હવે ડાંડિયા મતલબિયા મિત્રાનાં કાવતરાં જાહેરમાં આણશે. ”

ને ડાંડિયાએ જે કાંઈ કીધું એનાથી તવંગરો તો તતડી લાડ્યા, પણ જેમનાં મોઢાં આ તવંગરોએ બધે કર્યાં હતાં ને જેઓ ગામડાંમાં અમલજી લોકો ઉપર સવાર થઈ બેઠા હતા, તેમની ય ખબર લઈ નાખી : “ ઓ જીજ્ઞાના અમલદારો ! ખૂબ પાદ રાખજો કે હવે આગળના દાંડા ગંધા છે. ”

ડાંડિયાએ મોટે અવાજે, બધા સાંભળે એમ, જાહેરમાં ડાંડી પીટી દીધી—

“ ઓ ગરીબ લોકો, સાવધ ચાલો. ઓ આંધળાઓ, દુધ્યાઓ ને ખોટાઓ, પાછા દેખવા, પ્રમાણિક અને ખરા હલોગ કરવે ખરા ચાલો. ”

ઓ લોકો, એમ ન જાણ્યો કે હું ડાંડિયા ઉમ ઉમ ઉમ ડાંડી પીટી જ જાણું છું—રેશતને જીવમીઓના જીવમમાંથી બચાવવાને, દુધ્યાની ટોળા વિખેરી નાખવાને, લમારમાંથી અદ્વાન, વહેમ ને અનીતિ કાઢી નાખવાને, રેશનું ભક્ત યાદ તેમ કરવાને, હું થોડો થલો લાયક છઉં.

જરવા ચાઓ, જગતા રહો લોકો—ઉમ ઉમ

ઉમ, ઉમ ઉમ ઉમ, ઉમ ઉમ ઉમ, ઉમ ઉમ ઉમ, વદાણું

ચાઓ ! ”

*

ને ન જાણતા હો તો જાણી લેજો, દીકરા ! કે તમારા આ વડવાને શું શું સહેવું પડ્યું હતું. પણ અમે એથી ડર્યા ન હતા; ડરવા ન હતા. ઉલટું જોરસામાં આવીને ગાયું હતું—

“ મધિ મધિ બાઈ રાત્ર ફેરવવાં, મરતાં લગી પણ શિર ન નમાવ્યાં જીત થઈ તો મુખ દહાવો લેવો, મરંનો જોલ કોને નવ કહેવો દાર થયે રણભૂમિએ પડતાં, અહીં મરા વહીં મુક્તિ મુખ મળતાં સિંહ ઠરે વીજ મરજનથી પણ જ્ઞાની નર્મદસિંહ નિડર થઈ રમે રણ. ”

*

“ ડરી દરીથી ડરી ન જગથી, જુદી કહે તે કરવું સંધા સંકટ સંરાય સમગી, નર્મદ સિવ થઈ રરવું. ”

*

“ પાવલપણમાં રાચતો, પ્રસંગ ખોળું નીવડ્યું કે પડું જાણમાં, એવી દર મુજ રીત. ”

અને : અમે ગાયું જ નહિ, આયરી જતાવ્યું. અમે ન્યાત જાતનો બહિષ્કાર વેણ્યો, અમે ધનિક મિત્રોનો રોષ વેણ્યો, અમે જાતે વિધવા વિવાહ કર્યો, પરદેશ જઈ આવેલાઓ સાથે ભોજન લીધાં, ગુરુમહારાજોના ઢોંગ ખુલ્લા પાડી એમના ગુંડાના ડંડાનો રવાદ ચાખ્યો, અને પાછ પૈસા માટે દાંડાના દાંડા દુઃખમાં વીતાવ્યા; અમે અમતદારોનો ખેદ વહોર્યો; ને અમે 'કલમને ખોળે' જીવન સમરપીને, એ ઓગણીસમી સદીમાં અમારાથી થાય એટલું કર્યું.

★

પૂછો છો—આ બધું શું કામ કર્યું ? અમારાથી મા ગુર્જરીની અવદશા દેખી ન ગઈ માટે કર્યું. અમારાથી હિંદ દેશની પડતી, ગુજરાતની કુદંશા, સૂરતની અવગતિ દેખી ન ગઈ માટે કર્યું.

અમે જોયું—હિંદ દેશમાં—

“શુદ્ધ યયા છે વેશ્ય, કમાઈને વેપારે
પણ વિધાવણ મૂક, દુઃખી છે શુક્રને મારે.”

અને—

“વળગી રહેછ લોક, જૂના વાતોને ન્યારે
કેમ દુઃખી ના હોય, સુખો બદલાયો ત્યારે ?”

અને અમે જોયું—

“રૂઢિ ધરમ ને રાજતણા સહુ છેથે જ નીચા દાસ
વેડવાં બંધનદુઃખ ત્યાં લગી, હયા સુખથી રહવું નિરાસ.”

તથા—

“આપણી શ્રીનંદ પરાજન ભોગી, સાંખી રહેવું એ શું દહાડો ?
આપણે દામ ખીન ધણિયાવા, ત્રસ યદી છે આંક આડો.”

અરે, અમે જોઈ દેશી રાજાઓની રિયતની કુદંશા—

“રાજ રહે શુભતાન, ખુસાલીમાં દારોને
રતિ રાજના રંગ, કેડમાં લહેકે મોળે.”

★

“લૂંટી ઉતરી જન, વળી બહુ ધમકાવીને
ધરો ભરે ખૂબ નિજ રાજને સમજાવીને.”

ત્યારે પરદેશીઓ કેવા હતા ?—

“પણા નહિ લાયક, નહિ કુળવંતા તેઓ

★

“પગાર મોટો લેયું, કરે નહિ કામો દિલ
કમોઈ ધઈ કે જરૂર, દેશમાં નય છે તે.”

“ પ્રથમ પોલીકું જોય, પછી તે બીજાઓનું
પક્ષ ઉઘાડા કરે, કરે નિજ જનનું સાચું.”

નત ધર્મનો ફેર ફેર ગોરા કાળનો

જોયે ન્યાયાધીશ ન્યાય સાચો તે શાનો ?

રહી બરેસે કાઠ બિલાડાં ખેંચે ગોરા

આફત આવી પડે, ત્યાહરે મરતા કાળો.

આ બધું અમારાંથી ન સહેવાયું—

“ મુજ જન થયા પરતંત્ર, હું પણ પરતંત્ર, પ્રેદેશીતણી ખાઇએ લાત
ઓ માત અમારો દેશ, તાહરું ધામ, તેહમાં અવર કરે છે વાસ !
નહિ વાસ માત પણ કરે, દેશીઓતઝાં, દતમનધન તણો બહુ નાચ.”

*

“ પરજન રંગમાં રમે, અમુને દમે, તુઝ બહુ ગણે, યાચ નવ ખેદ ! ”

*

અને અમે દેખી—

“ તાપી દશિણ તદ, સુરત મુજ ધાવત શૂંમ
મને પણ અભિમાન ભોંચ તારી મેં ચૂમી.”

ત્યારે અમે ગાયું—

“ આ તે શા તુજ હાલ સુરત સૂનાની મૂરત
થયા પૂરા બેઢાલ સુરત તુજ રડી સુરત ! ”

અને અમે પણ લીધું—

“ નહિ નહિ ખમીએ રૂઢિતાપને કર્મભૂમિમાં વસતાં
નહિ નહિ જોઇએ સંતતિજનને, દાલપણાથી સસતાં
મારતાં બાણ, આપણે પ્રાણ.”

અમે મુદ્રાલેખ કર્યો—

“ મા હોમ કરીને પડો ક્ષેત્ર છે આગે.”

*

અને આવાં હૈયે અમે ગરવી ગુજરાતની પ્રીત ગાઈ—

“ જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત ! હીંચે અઠણ પરભાત !

જ્યા—

સંચે સોહિ સદુ નત.....

અને અમે આશાભર્યાં હૈયે લલકાર્યું—

“ તે રંગયત્રી પણ અધિક-સરસ રંગ યસો સ્વરે માત !

ગુલ રાકુન ફિસે, મધ્યાહ્ન ચોસરો, વીતી ગઇ, છે રાત.”

*

અને અમે ગુર્જરીલાલોને ઉદ્દ્યોધન કયું —

“ બોધી રે ગુર્જરાતપુત્ર, સમે જુદું કાળે. ”

તમે જ કહો હવે, મારા ગુર્જરપુત્રો; તમે તમારા આ વડવાની સ્તુતિ તો ગાઇ, પણ એણે કહેલું કયું કામ-કયું; એણે મના કરેલું કયું ન કયું; ને એણે ઉદ્દ્યોધેલું જુદામાં કેટલું અંપલાયુ? —

કરો, તમારે મોટે જ ન્યાય કરો; ડાંડિયાએ જમને દિટકારેલા, આજથી એંશી વરસ પૂર્વે, એમનાથી તમે કયાં સારા નીવડ્યાં? બોલો, છાની પર હાથ રાખી, તમારા વડવાની સંમુખે, ગુર્જરીમાની હીન-હીનતા દૂર કરવા તમે શી કરજો બાબતી?

તમે સદાબાહુને સોગણી ચલાવી, ને તમે એથીયે જૂડાં કાળાં બગરો કર્યાં; તમે એ જ વહેમોને નવે રૂપે ઉત્તેજ્યા; તમે ધર્મશુરુઓના ઢોંગોને સુધરેલી રીતે પપાળ્યા ઢાંક્યા; ને સુધારાને નામે દેખાવો કર્યાં; તમે પરદેશીઓને ને એમના અમલદારોને લાંચો આપી આપીને તમારા સ્વાર્થ સાધ્યા ને લાખોનાં ગળાં કાપ્યાં; તમે રાજરજવાડાની છાત્રામાં વેપારો ધીકાળ્યા ને બંગલા બંધાવ્યા. તમે અમારા જમાનાના બધાં જૂડાં કામો કર્યાં; ને ઉપરથી નવી ફેશનનાં નવાં ઉમેર્યાં !

તમારી સામે કાંઈ ડાંડિયાએ ડાંડી પીટી, તો તમે એને તમારા ધનને જોરે મરદન મારી. ને તમે દેશદાઝની હંભી પાતોમાં રૂપતને છેતરી. રૂપતને છેતરી ને મા ગુર્જરીને ય છેતરવા નીકળ્યા. એને બદલા થવા દોડ્યા “ મા, અમે તારે કાળે આ કયું, એ તો કયું ! ” મા બહુ ય સમજે છે પણ આખરે એનું માનું હેયું. એણે તો એના હેવાની વાત તમને મોઢામોઢ ન સંભળાવી; અને તમને યહુ લાવને કદિ નર્મદને નામે ગુર્જરી માડીની જય ગાયા ગાઈ લઈ, ભેગા ભેગા જશે ખાંડી જઈએ. ધન છે તમારી હિંમતને ય. બલમલાની હિંમત ન ચાલે. હાં તમે ધસી આવ્યા ! તમે જૂલો ગયા હશે નર્મદના નમકીન, આખખા, પણ કાંઈ નર્મદ નથી જૂલ્યો એનો ડાંડિયો.

ક્યાં મારા “ જય જય ગુજરાત ”ની બાવના ને ક્યાં તમારી એ સ્વાર્થની છેતરામણી ! તમારે તો “ જય જય ગુજરાત ” એટલે જય શોષકોની જમાત, ઉજળા નામે કાળાં કામોની; જય ! એટલે જ તો મેં પહેલેયા જ કહ્યું—આટલે ‘દા’ડે પૂર્વજને—મને યાદ કયો એનો હરખ કરું કે શોક ? બોલો, કઈ રીતે આ સ્વર્ગમાં ય સુખે સઉ ?

પાટશાળા

સંસ્કૃત શાસ્ત્રોના અભ્યાસ માટે

સંસ્કૃત શાસ્ત્રોના અભ્યાસ માટે

ઓક્ટોબર મહિનો

૧૯૧૧-૧૨ માટે સંસ્કૃત શાસ્ત્રોના અભ્યાસ માટે

તા. ૨ ઓક્ટોબર ૧૯૧૧ : આંધ્રીયનો જન્મદિન.

તા. ૧૦ મી ઓક્ટોબર ૧૯૧૧ : ચીનીકાંતિનો આરંભ.

તા. ૧૭ મી ઓક્ટોબર ૧૯૩૭ : લખનૌ અધિવેશનમાં મુસ્લિમ લીગ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનું ધ્યેય સ્વીકારે છે.

તા. ૨૬ મી ઓક્ટોબર ૧૯૦૫ : અકબરની મરણતથિ.

તા. ૨૭ મી ઓક્ટોબર ૧૯૨૩ : ટર્કીશ પ્રજાસત્તાકની સ્થાપના.

તા. ૨૭ મી ઓક્ટોબર ૧૯૩૭ : એ. આર્. સી. સી ની 'કલકત્તા બેંક' જનતાને ચીન પર આક્રમણ કરનાર જાપાનના માથેનો બહિષ્કાર કરવાનો આદેશ આપે છે.

તા. ૩૧ મી ઓક્ટોબર ૧૯૨૦ : અ. હિ. ટ્રસ્ટ મુનિયન કોંગ્રેસનું લાલા લજપતરાયને પ્રમુખપદે, મુંબઈ ખાતે મળેલ મેમ્બરોના પહેલા અધિવેશન.

તા. ૩૧ મી ઓક્ટોબર ૧૯૨૦ : અ. હિ. ટ્રસ્ટ મુનિયન કોંગ્રેસનું લાલા લજપતરાયને પ્રમુખપદે, મુંબઈ ખાતે મળેલ મેમ્બરોના પહેલા અધિવેશન.

અકબર

ન્યારે ધર્માંધ યુરોપમાં નેધરલેંડનો વિગ્રહ ફાટી નીકળ્યો હતો, ન્યારે શેકસપીઅરે ઈંગ્લાંડના સ્થાપિત હિતો સમો છુલ્લું અવાજ ઉઠાવ્યો હતો, સારે પં. જવાહર જેને હિંદી રાષ્ટ્રવાદના આદિપિતા કહી અપનાવે છે તે મુમલ-સમ્રાટ અકબરના એકદત્ત આપખુદ કારભાર તળે લગભગ અર્ધી શતાબ્દિ-મુધી (૧૫૫૬-૧૬૦૫) હિંદમાં ધાર્મિક ઉદારતાની આજી બોલી રહી હતી.

તેર વર્ષનો અકબર દિલ્હીની ગાદીએ આવ્યો. સારે જૂનાં મુસ્લિમ આક્રમણ-કારીઓની જાલીમ ધાર છુટી થઈ ગઈ હતી. મુસ્લિમો હવે પરદેશી નહોતા રહ્યા પણ હિંદુઓની માથે હિંદના વતની-હિંદી બની ચૂક્યા હતા. મુસ્લિમ રાજાઓ હિંદની સમૃદ્ધ લૂંટવાને બદલે રાજવહિવટ સદર પાયા પર ચલાવવાની જરૂર જોતા થયા હતા.

અકબરના સમકાલીન કવિવર તુલસીદાસજીવિત હિંદી રામાયણ પરથી દેખાઈ આવે છે તેમ જમીનમૂખ્યા નાના મોટા રાજવીઓના ગૃહયુદ્ધથી ત્રાસી ગએલ પ્રજા-વલ્લિયુક તેમજ ખેડૂત-શાંતિ, શિસ્ત અને સલામતી માગતી હતી. તેમની નાઝ પારખીને અકબરે તેમને આખી પોતાના આપખુદ સામાન્ય-ની લોકપ્રિય વ્યવસ્થા. તે માટે આમપ્રજામાં સંસ્કારિક એકતા લાવવી અત્યંત આવશ્યક હતી. સમયનો પોકાર સાંભળી હિંદી પ્રજાએ વંખતોવળત છુદ્ડ જેવા મુગપ્રવર્તક સુધારોને જન્મ આપ્યો છે. હિંદુ-મુસ્લિમ બિરાદરી-નો પાયો નાખવા માટે ચૌદમી સદીમાં દક્ષિણ ભારતવાસી સુધારક રામાનંદ આગળ આવ્યા. તેમના મુસ્લિમ વણકર શિષ્ય કબીરે, હિંદુ-મુસ્લિમ એકતાના આ શુરુમંત્રને ભારતના વિશાળ પટમાં વહેતો કર્યો. પંજાબમાં શીખ ધર્મ સંસ્થાપક શુરુ નાનક હિંદુ મુસ્લિમ સંસ્કારોનો સમન્વય સાધવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા. અકબરના તીક્ષ્ણ રાજદારી માનસે આ સુધારક વિચારધારા-ઓમાંથી પ્રેરણા ઝીલી અને હિંદુ-મુસ્લિમ ધર્મ તથા સંસ્કાર વચ્ચે સુમેળ સાધવાના નાનાવિધ પ્રયાસોને રાજ્યાત્મક આપ્યો. એકબાજુથી રાજમહારાજા-ઓ ભારતના રાજદારી ટુકડા ટુકડા કરી નાખતા હતા તો બીજી બાજુથી આમપ્રજા, રાજદારી સીમાઓને ઓળંગીને ભારતની સંસ્કારિક એકતા કાયમ રાખવા માટે અવિરત પ્રયાસો કરે જતી હતી. આ તંદુરસ્ત પ્રજામતને મળ્યૂત બનાવવામાં જ પોતાનો સ્વાર્થ પારખનાર અકબર ભારતના ઇતિહાસમાં એક અમકતું પાતું મૂકી ગયો છે.

આ બાઈચારાનું મંગળાચરણ કરવા માટે તેણે બીનમુસ્લીમો પરથી

‘ઝઝીઆ’ વેરા રદ કર્યો. હિંદુ નિષ્ણુતોને પોતાના દરબારમાં મહત્વનાં સ્થાન આપ્યાં. હિંદુ-મુસ્લીમ વિવાદની શરૂઆત કરી. હિંદુ ટોડરમલની મદદથી મહેસુલ વ્યવસ્થા થાળે પાડીને ખેડૂતોનો વિશ્વાસ સંપાદન કર્યો. હિંદુઓમાં વગ વધતાં તેમની સતી પ્રથા જેવી સામાજિક બીબો દૂર કરવાનો પ્રયાસ પણ કરી જોયો.

તેના ‘ઈશ્વદત-ખાનામાં’ સર્વ ધર્મના વિકાસો આવી ચર્ચા ચલાવતા અને સંકુચિત પૂર્વગ્રહોને દૂર કરી પોતપોતાના ધર્મમાં સુધારા લાવવા માટે અનાયાસે પ્રેરાતા. વિવિધ સંસ્કૃતિઓનો સમન્વય સરળ અને તે પહેલાની સ્વાભાવિક અચકામણે અત્યંત રસપૂર્વક સાંભળતો અકબર પોતે નિરક્ષર હતો, પરંતુ તેણે જોયું કે જ્ઞાન, ડહાપણ અને ‘સત્ય’ એ કોઈ એક ધર્મનો ઈગરો નથી. તેણે અનેક સંસ્કૃત ગ્રંથોના પરશિષ્ટન અનુવાદો કરાવ્યા અને સાંભળ્યા. તે જ વખતે આમગ્રામમાં હિંદી અને ઉર્દુ જેવી બે શૈલીઓના સમાગમથી હિંદુસ્તાની ભાષા ઝડપથી આગળ વધી રહી હતી. રાજપૂત અને મોગલ શિલ્પ તથા ચિત્રકળાની પ્રણાલિકાઓ અરસપરસની આપલેથી વધારે સમૃદ્ધ બની રહી હતી. આપા પાસે નિર્જન બાસતી અકબરની નગરી-દુલ્હનપૂરસીદી બાઈબાઈનું લોહી પીને ગાંડાતૂર બનેલા આજના હિંદુપુત્રોને તેમના સંયુક્ત વારસાની સજીવ યાદ આપતી આજે પણ ખડી છે. આ સંયુક્ત શિલ્પ-પ્રણાલિકાની અસર છેક અમદાવાદ સુધી પહોંચી હતી. તેના દરબારના સંગીતરંજન જ્ઞાનસેને ભારતીય સંગીતને નવી રાગરાગિણીઓ આપી છે, તેની યાદ આજની અરાજકતામાં પણ સંગીતપ્રેમીઓ જૂલી રમ્યા નથી.

રશિઆના પીટર દેવેટની માફક અકબરે દેશદેશાવરથી ભારતને શણગારવા માટે અને ખીલવવા માટે નિષ્ણુતોને બોલાવ્યા. તે સમયના એક ખીસ્તી મુસાફરે નેધી રાખ્યું છે કે ‘દીલ્હી શહેર લંડન કરતાં પણ વધારે મહાન અને સુંદર છે.’ છતાં અકબરકાલીન પશ્ચિમના પછાત દેશોએ ઝડપથી યંત્રયુગમાં પ્રવેશ કરીને આજે દુનિયાની નેતાગીરી કબજે કરી લીધી છે એ ઐતિહાસિક ઠાપડાનો ખુલાસો એ જ દેખાય છે કે અકબરના સમયની સમૃદ્ધિ પણ ગુલામોની મજૂરીવડે રચાઈ હતી; પશ્ચિમની માફક સ્વતંત્ર મજૂરોથી નહિ. એટલે પોતાનો સમય બચાવવા ખાંતર નવા નવા અખતરાઓ કરીને યંત્રો શોધવાની હિંદી કારીગરને એક તો ઠાં ખાસ પ્રેરણા મોકોતી, અને તેમ છતાં જોટલા કીમિયાઓ શોધાયા તેમને રાજવીના અગમ્યઅધરમાં અનામત રાખવા માટે બિચારા સંશોધકને કુતરાને મોતે મારવાનો હિંદુ તેમજ મુસ્લિમ રાજવીઓમાં રિવાજ હતો. અકબરે કેદીઓને ‘ગુલામ’ ન બનાવવાનો આદેશ આપ્યો હતો ખરો

પણ તે સમયે ગુલામ પ્રયાને ઉખેડી શક્યો નહિ. તેના પાપા પર રચાયેલ અપરિપક્વ સમાજની મર્યાદા તે જ અકબરની ઉદાર દિલ્લસુરીની મર્યાદાઓ હતી. પ્રગતના મનમાંથી ધાર્મિક હરીફાની અસર ટાળવા માટે તેણે દીન ધલાલી નામનો નવો ધર્મ રચાવ્યો. તેનો વડો, અકબર પોતે હતો ! મુસ્લિમ, તેમજ હિંદુ સ્થાપિત હિંતોએ તેનો જખ્ખર વિરોધ કરવાથી આ નવો ધર્મ અસફળ નીવડ્યો. આમગ્રામ્યે તેને વધાવ્યો હોત તો પણ, એ, નવો વાડો. હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા કાયમ કરવાને બદલે આજે શીખધર્મના વગદાર રાજવીઓ અને પુરોહિતો કરી રહ્યા છે તેમ આયસના વિખવાદનું નવું હથિયાર તો પૂરું ન પાડતને એવી શંકા આવે છે ખરી. તે ગમે તે હોય, પરંતુ અકબરના આશ્રિત કળાકારોએ એક વાત તો સંપૂર્ણ સફળતા પૂર્વક પુરવાર કરી આપી છે કે હિંદી સંસ્કૃતિ હિંદમાં વસતી હિંદુ, મુસ્લિમ જેવી તમામ પ્રજાઓના સહકારથી ઘડાઈ છે. તેનું ઋણ આજના કળાકારો જૂલ્યા નથી એ મુખબના કળાકારોએ [તા. ૨૭ ઓક્ટોબર] ગાંધીજીની વખતે કાઢેલ શાંતિ અને એકતાના સરઘસ પરથી દેખાઈ આવે છે. આજે સન ૧૯૪૭નું ભારત અકબર અને તેના સંસ્કારી મિત્રોનું સ્વપ્ન પૂરું કરી શકે તેમ છે, પરંતુ મોંઘામાં આવેલ આઝાદીનો કાળિયો પરદેશી દુશ્મનના હાથમાં જઈ પડે તેવી સ્થિતિ ઊભી કરતાં દુશ્મનોનો મઠ્ઠમ હાથે સામનો કરીને આપણે એ તરફ ધ્યાન દઈશું ખરા ?

-શાંતા ગાંધી.

*

અ. હિં. ટ્રેડ યુનિયન કેંગ્રેસ

“હવેનું બવિધ કામદારો અને મૂડીવાદીઓ વચ્ચે લાંબી લડતો નિહાળશે. ઓગણીસમી સદીમાં કામદાર માત્ર ગુલામ હતા. હવે એક નોખી જ માટીના કામદારનું ઘડતર થશે અને નિરાળી અજાણનાં મંડાણ કરશે એમાં શંકા નથી. કામદાર વર્ગ પોતાની આઝાદીની ઘોષણા કરશે અને પોતાની મજદૂરીની માલિકી પોતાની જ હોવી જોઈએ તેવી માંગ ઉઠાવશે.” છેક ૧૯૧૮માં મિલમાલેક મંડળના પ્રમુખ તથા હિંદી રાષ્ટ્રીય કેંગ્રેસના જૂન-પૂર્વ પ્રમુખ સર દિનશા વાઘજાએ બાબેલ બવિધ આજના કામદારે સાચું પાડ્યું છે. તા. ૧૫ મી ઓગસ્ટને દિન સત્તાની ફેરબદલી થયા બાદ, ન્યારે અ. હિં. ટ્રેડ યુનિયન કાઉન્સિલની એક મળી હતી તે વખતે બંદાર પાડેલ આંકડાઓ અનુસાર આ સંસ્થાની સભ્યસંખ્યા લગભગ ૮ લાખની છે. તાજેતરમાં ઊભી થયેલ હરીફ સંસ્થાઓ પછીની આ સંખ્યા છે.

એ સંસ્થાના નામ અને જીવનસંગ્રામની આ કથા છે. આ કથા પાછળ હજારો કામદારોના અદ્ભુત સ્વર્પણ અને યાતનાઓની યશગાથા છે. જૂની અર્થરચના તૂટી અને મૂડીવાદી તંત્ર ગોડવાયું. એ તંત્રમાં બાર બાર કલાકે સુધી પીસાતા અધિકારવિદોષી કામદારવર્ગ પર શાહીવાદના નમ-કીન ચામખાઓ પડ્યા. આ દમનનો મુકાબલો કરવા માટે, કાષ્ટપણ સંસ્થાની દોરવણી વિના તેણે હડતાળનું અંજ શોધી કાઢ્યું. ૧૯૦૮માં ન્યારે લોક-માન્ય દીળકને ૬ વરસની જંગલી સજા થઈ ત્યારે મુંબઈના સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી કાષ્ટ કામદારો હડતાળ પર ઉતર્યા હતા. ત્રણ દિવસ ચાલેલી તેમની એ પહેલી હડતાળમાં હજારો માઈલ દૂર વસતા સોવીએત ક્રાંતિના નેતા લેનિનને બ્રિટીશ શાહીવાદના નિશ્ચિત વિનાશના દર્શન થયા હતા.

પહેલાં વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન દેશના ઔદ્યોગિક વિકાસ સાથે કામદારોની સંખ્યા વધી પરંતુ તેમની આર્થિક સંકડામણ પણ અસહ્ય બની ગઈ. હિંદી જનતાનો પ્રાણ જળ્યો અને સન ૧૯૧૮ થી ૧૯૨૨ દરમ્યાન કામદારોની એકતા અને લડાયક મિત્તજને પ્રતાપે રેલ્વેના માલિકોને ૩૫ થી ૭૦ ટકા નેટલો પગારવધારો આપવો પડ્યો. મુંબઈના કાષ્ટ કામદારોએ પણ એક મહિના સુધી વ્યવસ્થિત હડતાળ ચલાવીને ૫૦ ટકા પગારવધારો મેળવ્યો અને કામના ૧૨ કલાકમાં રોજના એ કલાકનો ઘટાડો મેળવ્યો. માત્ર તેમની દરવાસે એક મહિનાની રજાની માંગણીજ મુશ્કેલી રાખવામાં આવી.

મહામહેનતે મેળવેલ આ છૂટછટોનું રક્ષણ કરવા માટે પોતાના કાષ્ટમી વર્ગ સંઘટનની જરૂરીયાત આ દેશમંકત કામદારોને તેમના જાતઅનુભવે શિખવી હતી. તા. ૩૧ મી જાન્યુઆરી ૧૯૨૦ ને દિન તેમણે અ. હિં. ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસ સ્થાપી ત્યારે તેમાં ૩૦ મજૂરમંડળો આવી મળ્યા અને બીજા ૪૨ મંડળોએ ટેકો આપ્યો. શ્રી એન. એમ. જોશી જેવા નેતા પણ આ સંસ્થામાં રસ લેવા માંડ્યા.

રૂસી કામદાર કિસાન રાજ્યના સફળ અખતરાએ થી. ડાંગે, શ્રી. મુજ-કરે અહમદ જેવા શુદ્ધિજીવી યુવાનોનું સામ્યવાદ તરફ ધ્યાન ખેંચાયું. સરકારે તેમને કાનપુર હાલિયા ફેસમાં સડાવી જેલમાં પૂર્ણ પણે દેશી અને પરદેશી શોષકોએ ખેડીને તૈયાર કરેલ હિંદી જર્મીનમાં આ વિચારોના ઠેર ઠેર અંકુર ફૂટ્યા વિના રજા નહિ. સન ૧૯૨૬થી સામ્યવાદીઓના સંગઠિત દળો આ સંસ્થામાં આવીને કામદાર વર્ગની ક્રાંતિકારી નીતિ હિંદના કામદાર સમક્ષ રજૂ કરી, આંધળા ખેતી કાષ્ટથી અકળાતા કામદારને તેનું સાચું પથ મળતા તેણે પોતાની શક્તિ વ્યવસ્થિત અને ચોક્કસ માર્ગ તરફ વાળી. માર્ગમાં

મળતા જતજતના દુશ્મનોનો સામનો કરવા માટે પોતાના, અજ્ઞ સમજ્યાં. તેમાં ત્રાસવાદીઓની વ્યક્તિગત, ખૂનામચ્છી નહોતી, અમદાવાદના મજૂર મહાજન જેવી રાજકારણી દૂર ભાગવાની અને આર્થિક હડતામાં માલીકો સામે નમતું આપવાની શિખામણુ પણ નહોતી. તેમને માલિક અને મજૂર તેમજ માલિક અને સરકાર વચ્ચેનો સંબંધ સમજાવો, એટલે હડતાળોનું એક જળ્પર મોજું ફરી વળ્યું અને હજારો કામદારોના સંગઠિત યુનિયનો મૂકતું ગયું. માલિકોએ તેમના પર હુમલો કર્યો ત્યારે કામદારોએ મરણીઆ જતીને તેનું રક્ષણ કર્યું. આ તગકામાં સામ્યવાદી નેતાગીરી તળે મુંબઈના કાપડ કામદારોએ પાંચ મહિના સુધી હડતાળ ચલાવી. તેમની વહુબેટીઓએ પીકેટીંગ કર્યું. સમસ્ત એશિયામાં પ્રખ્યાત અનેક મુંબઈના ગીરણી કામદાર યુનિયનની સ્થાપના આ દિવસોમાં જ થઈ

પોતાના હક માટે હડતા કામદારો એક પગલું આગળ ભરે ત્યાં તો ચાલુ સરકાર જોડે અચડાઈ પડ્યા. જ્યાં સુધી કાપડા ધડનાર રાજતંત્ર નહિ બદલાય ત્યાં સુધી તેમને પોતાની આઝાદી મળવાની નથી એ વાત ધીમે ધીમે વધારે સ્પષ્ટ બનતી ગઈ. સામ્યવાદીઓની નેતાગીરી તળે મોટા ભાગના ટ્રેડ યુનિયનોએ સાયમન કમીશનનો ચાલદાર વિરોધ કર્યો. મુંબઈમાં પરેલના છ. આઈ. પી. રેલ્વે વર્કશોપના કામદારો એક જગી સરઘસમાં પોલીસની પરવા કર્યા વિના બહાર પડ્યા અને કામદારોએ રાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં સંપૂર્ણ સ્વાર્તા અને કિસાન કામદાર રાજ્યની ગગનમેદી ધોપણા સાથે પ્રવેશ કર્યો ત્યારે હજુ ઠેગેસના આઝાદીના દરાવને બે વરસની વાર હતી.

આમ જતતાનો વધતો જતો રોષ જમાનાના ખાગ્રેલ અંગ્રેજ શાહીવાદીઓએ પારખી લીધો હતો. સન ૧૯૩૦ ની આગામી હડતાના લણકારો તેમણે સાંભળ્યા અને તેની સૌથી વધારે લડાઈને પહેલેથી જ મરણુ-તોલ કરી દેવાનો તેણે નિર્ણય કર્યો. હિંદી માલિકોની સ્વાર્થી ટૂંકજીવિને કારણે તેમની મેલી મુરાદ બર આવી ચડી. ટ્રેડયુનિયનના કાર્યકરો નોકરી-માંથી બરતરફ થવા લાગ્યા. દેશબરમાંથી ૩૨ સામ્યવાદી નેતાઓને મિસ્તમાં આણી તેમના પર આજો વિશ્વવિખ્યાન, જતી ગએલ મીરત કાવત્રા કેસ ચલાવ્યો. તેમાં તેમાં પી. સી. જોશી, ડાંગે, મીરજકર, મુઝફર અહમદ, ગંગાધર અધિકારી, એડલે [અંગ્રેજ] વગેરે પણ હતા. રાજદ્રોહ માટે દેશનિકાલની સજા આપીને અંગ્રેજોએ સુધારણાવાદી મજૂર નેતાઓનાં પેટમાં 'ધાક બેસાડી દીધો. નાગપૂર અધિવેશનમાં જહાલ મતવાદીઓની જાદુમતિ હતી એટલે તેમણે સંઘમાંથી છુટકા પડી હરીફ સંસ્થા સ્થાપી. અમદાવાદના મજૂર

આઝાદીના માર્ગમાં જે મુસીબતો ખડી કરી છે તે જોતાં આ સંસ્થાની દરદર્શિ પ્રત્યે માન યથા વિના રહેતું નથી.

છેલ્લા વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન જનતાને કાર્ગા બજારો તથા પરદેશી આક્રમણથી બચાવવા માટે ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસ ખડે પગે ઉભી રહી હતી. જાપાની ગોળાઓ વરસતી હતી ત્યારે પણ કલકત્તાના ટ્રામ કામદારે વાહનવહેવાર ચાલુ રાખીને શહેરમાં ગમરાટ તથા અવ્યવસ્થા ફેલાતાં અટકાવ્યાં. બંગાળ તથા મલબારના અનાજબોરોને હાથે મરતા લાખો નિર્દોષ પ્રજાજનોને બચાવવા માટે તેણે રાઈનીંગ માટે આદેશન આપ્યું, દુકાળ પીડીતો માટે કાળો ઉધરો અને આવી કટોકટી વખતે રાજ્યના સૂત્ર પ્રજાના નેતાઓના હાથમાં સોંપવા માટે, નેતાઓની શુક્તિ માટે અને રાષ્ટ્રની એકતા માટે દિનરાત મહેનત કરી.

આઝાદીની વાટાપટ્ટી ચાલતી હતી ત્યારે પણ દેશીરાજ્યોનાં સંવાદ પર નમ્રતા ન મૂકવા માટે તેણે નેતાઓને અપીલ કરી હતી. નાવિર્માનો બળવા વખતે મુંબઈ શાખાએ ૬ કલાકમાં પોતાની સહાયુક્તિ બતાવવા માટે મિલેમિલમાં હડતાળ પકાવી હતી. આ વિદ્રોહના પડખાથી કામગીરી બંધી મચેલ શિદ્ધિશ મેળીનેટ આઝાદી આપવાની લાંબી વાટાપટ્ટી ચાલતી ત્યારે પણ આ સંસ્થાએ તેની ચાલચાલથી રાષ્ટ્રના નેતાઓને ચેતવ્યા હતા દેશી રાજ્યના સંવાદપર નમ્રતા ન આપવા માટે અપીલ પણ કરી હતી.

સંપૂર્ણ આઝાદી મળવી હજી બાકી છે અને તે મેળવવા માટે કામદારોએ હજી પ્રયાસો કરવા પડશે એ વાત તેણે જાહેર કરી છે છતાં જેટલી આઝાદી મળી છે તે પણ હુલ્લમાં બરખાઈ ન જાય અને હિંદી રાષ્ટ્રકંઠને શિદ્ધિશ સામ્રાજ્યનું 'સંસ્થાન' જનાવવાની અંગ્રેજોની ચાલચાલ દોક જાય તેટલા માટે કોમી એકતાના પ્રચારને તે સૌથી મોખરે મૂકે છે. રાષ્ટ્રીય સરકારના દરેકે દરેક રચનાત્મક કાર્યને સહકાર આપવાનો તેણે કોલ આપ્યો છે.

કામદાર વર્ગની લડાયક એકતાના આ પ્રતીક સમી સંસ્થા સામે કોઈ બહેનરૂપી અને નેશનલ ટ્રેડયુનિયન જેવી હરીફ સંસ્થાઓ ઉભી કરે એ વાત બેદગજ તો છે. જ પણ ટ્રેડયુનિયન કોંગ્રેસની દિવસે દિવસે વધતી જતી મુખ્ય સંખ્યા કામદારવર્ગની એકતા જાળવવામાં સફળ નીવડશે એવી આશા રાખી શકાય ખરી.

સાગર સાહિત્ય

આઠ કિતાબો

માનવીની સ્વર્ણ : લે. પત્રાકાશ પટેલ; પ્રકાશક : આર. આર. શેઠી
કું, મુંબઈ-૨; પૃષ્ઠ : ૩૬૫; મૂલ્ય : રૂ. ૫.

દિનરાત : લે. મનુભાઈ બાસ (સ્વપ્રસ્થ), પ્રકાશક; ઉપર મુંબઈ, પૃષ્ઠ :
૨૭૬; મૂલ્ય : રૂ. ૪.

જ્વાલા : અનુ. : મહેન્દ્ર મેઘાણી : પ્રાપ્તિસ્થાન : ભારતી સાહિત્ય સંઘ મિ :
કાશિઝીરી રસ્તા, મુંબઈ ૨ : પૃષ્ઠ ૩૩૪ મૂલ્ય રૂ. ૩૧

ત્રિવેણી : હરિદ્વર પુસ્તકાલય : ટાવર રોડ : સુરત : પૃષ્ઠ ૪૬૮ : કિંમત રૂ. ૩૧

પિતાશીતો વનપ્રવેશ : લે. પૂર્ણાનંદ મ. ભટ્ટ; મુખ્યનિકેતા : ગુર્જરમંથ
રત્ન કાપોલક, અમદાવાદ.

હું નિસર્ગપ્રિયાર તારક કેમ વળ્યો ? : અનુ. રમણલાલ એન્જિનિયર;
પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ, મુંબઈ-૨; પૃષ્ઠ : ૧૬૦;
મૂલ્ય : રૂ. ૨.

વક્તા કેમ થવાય ? : લે. સતીશચંદ્ર દેસાઈ; પ્રકાશક : ઉપર મુંબઈ;
પૃષ્ઠ : ૧૮૧; મૂલ્ય : રૂ. ૨૧.

પથિક : કવિ પ્રશાંત; પ્રાપ્તિસ્થાન : આદ્ય પુસ્તક ભંડાર, રાયપુડ, અમ-
દાવાદ. પૃષ્ઠ : ૭૨; મૂલ્ય : રૂ. ૧૧.

માનવીની ભવાઈ

શ્રી. પન્નાલાલ પટેલ જીને—“ મારી માટીના મોઢિરા મોર ” કહે છે તે, ‘ માનવીની ભવાઈ ’ અથવા માનવીનાં હૈયાને વળગતી માટીની સૃષ્ટિ-મિલકતની આ કથા, આપણાં આમજીવનનાં બળવાન ઘટકોની એક અપૂર્વ કૃતિ બની રહે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં અને શ્રી. પન્નાલાલનાં આજ્ઞાતીનાં સર્જનોમાં અપૂર્વ કૃતિનું રચના અપાવતું એવું એમાં શું છે ? એ પ્રશ્ન આપણાં સાહિત્યના સજ્જાન, સવિશેષ ઉત્કર્ષ માટે જરૂરી છે.

શ્રી. પન્નાલાલે ‘ મળેલાં જીવ ’ આપ્યું અને ગુજરાતે સર્વપ્રથમ, માટીનાં નરનારીનાં હૃદયમાં જીવનુભર દૃકોત્તે, અદલાતુની (Platonic) પ્રેમ, એનાં સૂક્ષ્મ સંવેદનો અને અમર બળ સાથે મેળવ્યાં. પ્રેમનાં એ ઉદાત્ત સ્વરૂપનાં નિરૂપણમાં જે ઓચિત્ય હતું, પ્રાકૃત જીવન અને શારીરિક બળોમાં પણ નિષ્પોળ પ્રેમ પ્રકટે છે, જૂઠું છે અને અમર બને છે તેવું એ સંપૂર્ણ પ્રતીતિકર આલેખન હતું. પ્રણયનાં એ મૌરવડોરી દર્શન અને તેનાં ઉચિત સ્વરથ નિરૂપણમાં એ કૃતિની અપૂર્વતા હતી.

તે પછી, ‘ ઘડાતો તલાટી ’ ‘ જીવો દાંડ ’ અને એવી અનેક સુંદર વાર્તાઓમાં શ્રી. પન્નાલાલની કલમે, આમડાંનાં ઇ અર્થજીવનનાં નૈતિકામૃદુલ અને રહિઓમાં નંદવાતી અને બંડ કરતી માનવતાને અત્યક્ષ કરાવી. સમાજજીવનનાં મૂળમાં રહેલાં અર્થજીવનનાં કારણોની સમજદારીમાંથી જુદોલી એ વાર્તાઓએ ગુજરાતી સાહિત્ય માટે ‘ મળેલાં જીવ ’ જેટલી જ મહત્વની હતી. શ્રી. પન્નાલાલનાં વિકાસની જે એ એક ઉચ્ચ ભૂમિકા હતી.

પરંતુ ત્યારબાદ તેમણે ‘ કડો ની વાર્તાની ’ સંજ્ઞતાથી પ્રેરાઈને અને શહેરી જીવનના નિકટના પરિચયે બદલાયેલાં સમાજનાં જીવન નિરૂપણમાં કલમ સજ્જાતી ‘ સુરમિ ’ અને ‘ મૌવન ’ આપ્યાં. પરંતુ તેમાં તેઓ છાબીવા પડ્યા. કારણ એ જ કે, શહેરીજીવન આમજીવન કરતાં વધુ સ્પષ્ટ રીતે આર્થિક બળોના સંઘર્ષથી ભરેલું છે. ત્યારે તેમનાં પાંત્રો તેા આમબાવો-સુખ્યત્વે “ નારીના મોઢિ ” થી પીડાતાં હતાં. અને તેથી એ એકાંગી નિરૂપણ બની રહ્યું. તેમની મનોવિશ્લેષણની શક્તિ પણ કૃત્રિમતામાં અટવાઈ.

લેખક કહે છે, એ અધૂરપથી અબજીવન હતા. ‘ જરૂરના પ્રયત્નો ’ અંગવાનેને આપની જગ્યાને સ્થપવા અર્થતા પન્નાલાલ એ કર્તવ્યની પૂરી હિંમત કરી સકવાના અણુવિશ્વાસે જ કદાચ, એકાદ ‘ રેઠાં માયા ’ ની

વાતી આપી કૃષ્ણકૃષ્ણ આપા હશે. કેમકે એ જીવનનો તો ભરપૂર રીતે આર્થિક અને રાજકીય જટિલતાઓનું હલનચલન, જળવાનો વીરતા અને સાહસજનક નહીં, એથીયે વિશેષ નવું, ૧૯૪૨નું, હુનિયાનાં રાજદારણી આંધીમાં અંધગાતો હિંદુ જીવન ચીતરવાનું હતું.

પરંતુ યુગરાતની માટીનો કલાકાર કાંઈ એકલા પ્રજાપતી જ. અસરો અનુભવી એસી : હો ના. હો ના. રજાડી. સમાજની આર્થિક પાયમાલીની કરણ-બીસની વચ્ચે પ્રજા ઉછેરો હતો. વતનનો એ પ્રજા સાથે, સામંતલાહી સમાજની ઊન્નતિમાંથી એ “જર, એક અને જમીન” ની પુરાણી રાજ પ્રીતથી ન હટી શકતો એ માનવ નિરપેક્ષ હજી જાણી હતો. જમીન જેટલી જ અડીમસ દાગતી એની જીવન વિપાસના નવાસુના પ્રગલ્ભ અંશવાતોના ભાર નીચે બાંગી પડતી પડતી એકી દત્તી હતી. એ માનવતાની એ રૂધામણ અને માનવજીવનની એ અપરાજિતતાને રૂગરૂગે પિછાનતો કલાકાર સહ લખે : “માનવીની ભવાઈ.”

આ કથા વધ એટલે દાણની પાછલાં જીવનની યાદરૂપે લખાઈ છે. અર્ધ સદા પહેલાં એટલે કે, ઇપ્સિવાના કાળમાં જીવાની જ્ઞાવતામાં તો અનેક મુશ્કેલીઓ, લેડી ચૂકેલ, એ દાણની આસપાસ અધ્યયન, પાકટ, અર્ધ-ભાંગ્યા અને સાવ ભાંગેલાં નરનારીઓની આખી પ્રાકૃત હુનિયા પડી છે.

રિયલિસ્ટ પુનઃ પિતૃર્થ સાથેના કલક અને ગરીબીમાં જન્મતા દાણને માથે, ધરની પુરાણી સંપત્તિ અને પ્રતિષ્ઠા મેળવવાનો ભાર ત્યાગપણથી આવી પડે છે. ત્યાગ દાણ એ રીતે માનવજીવનનાં અગત્યના શુભો જળ, માણસો અને વટ તથા દિવાલકોના વાલક બને છે. અને એ તમામ શુભોની કસોટીમાં ધડાતો અને ઝગકતો દેખાય છે.

એને કસનાર છે ભાંગતાં ગામડાંનાં આર્થિક, કૌટુંબિક, સામાજિક અને હેવટે રાજકીય ખજા. રહિએમાં જલ્દ અને તેની આરપાર પણ કુદરતી ઉમળકા અને સ્વાર્થથી એ આવી પડતાં એવી અનેક મુખી છતાં એક એની પ્રાસંગિક પ્રસંગોમાં રંગ, તાલુકા અને સામર્થ્ય પૂરતી થકી, એક અંધકાતી માનવતાનું દર્શન કરાવી રહે છે. માત્ર જરૂરના અતિલોભમાં રૂબેલાં, ‘માટી’ અને ‘નાન્યા’નાં પાત્રો ‘કરણી તેરી બરણી’નો ‘કવિ-ન્યાય’ પામી અગર વિધિ-વકતને વશ બની જતાં, અમાનુષતાની હદે જતાં ગતાવ્યાં છે.

આ તમામ વાતો અને જીવનપટ પર ગોરખાતી ધડનાઓમાં દાણના એમની સીમાઓને વિચાર જલાવ્યે જતી (કવિચિત્ત) ચરદાણના ‘શ્રીકાંત’ની

પિયારીની (માદ-આપતી) રૂપ, કદિંક સંત મનકાદ રૂપે તેા કદિક આમ બનુકતી વીજળી માફક પ્રારંભથી અંત પર્વત ચમકી રહે છે.

અસ્ત યતાં કદરાતી સમાજની અંગમૂલ એવી જમીન અને જોડ અને છેવટ જરની કામનાઓના સંઘર્ષોમાં તવાતી માનવતા અહીં સુંખ અને પ્રેમની (કાળુના અનુભવોદારા) વ્યક્તિ, કુટુંબ અને સમાજ પર્વત વિસ્તરતી અરુઢ છતાં સનાતન મંગલ-કામનાનું નવોચ્ચારણ કરે છે.

એ ઉચ્ચારણની સુરેખતા, જાણતા, જિવંતતા અને 'ધણાંગિક' રચને પ્રકટતી ઉચ્ચ કાવ્યભૂમિકા-પેશા સાચૂકલા મોરનાં પીછાની ફાટીમાં રજે રજે અસંખ્ય ગાયો બરતા રંગોની માર્મિક મિલાવટની દરીદ્રાંધ કરે છે. એની રંગોમાં ઉછળતું પ્રાકૃત રક્ત એની જન્મદાતા માટીની અદ્ભુત સર્જન-તેજાના વેગથી ધમકે છે.

આ નવલકથા પાશ્ચાત્ય Triology અથવા ત્રિખંડ-મહાનવલનાં રૂપમાં લખાઈ છે, પરંતુ આ એક જ ખંડ સાથે લેખક આરમાની (Rimaginal) અને પ્રૌઢ (Classical) સર્જનોના મિશ્રણપ્રદેશમાં આવી પડેલો છે. તેમાં તેમની ભાષા પણ અગાઉ કરતાં વિશેષ નીતરી, સંયમી અને ભાવંતયા વિચારને વિશેષ અનુરૂપ અને છે. અને અનુશ્રુતિથી સજીવ કેસાનું એક નવું ધોરણ રચાયે છે.

અનુશ્રુતિની કલામાં અથવા પ્રાણપૂર્ણ જીવનસૌંદર્યનાં પ્રકટીકરણમાં આટલી ઉચ્ચ સિદ્ધિ વરેલા ખલાલાલ, અમને એક નવા સીમાડા પર આવી જોએલા લાગે છે. પ્રાકૃત જીવન અને ભાવનાના સફળ આલેખનની સિદ્ધિ તેમને એથી યે આગળના Classica પ્રૌઢ સર્જનોના, જીવનદષ્ટિનાં પ્રદેશનાં પ્રવેશદ્વાર પાસે લાવી મૂકે છે.

આ વસ્તુને સ્પષ્ટ કરવા અમે નવલકથાના અંતનાં છાપનિષા કાળમાં તૂટતી અર્થરચના અને સમાજનાં તેમના નિરૂપણ તરફ લક્ષ્ય એચીએ. છીએ. અમારા મતે, આ ફુકાળ અને તેમાં જાંગતી માનવતા જ એક નવલ નેવડો આલેખન વિસ્તાર માગી લે છે, પરંતુ લેખકે એ માત્ર તેથી ચોથા ભાગમાં સમાપ્ત્યાં છે. તેમાં તેમણે આપેલું જીવનચિત્ર સાચું હોવા છતાં કરુંક પૂટતું હોવાની યાદ આપ્યા કરે છે. એ અંતભાગમાં આવતાં બીજાજીવનની રૂઢ કવિતા અને છેક અંતની પ્રણય કવિતા આપણાં સાહિત્યમાં યાદગાર બને તેવી છે; અને સાંકુદારી શોષણમાં પરુમમ જનતાં જીવમાત્રનું એ આલેખન પણ સાચું છે છતાં, લેખકની દૃઢમત્ત્વા કવચિત ઉતાવળી થતી તેા દૃષ્ટ

ચિત્ પ્રણય કે કવિતાભાષા વર્ણનો તરફ દર્શાવી જાય છે; અને તેમને કશું મૂળભૂત કહેવું છે; પણ કહેવાનું નથી એમ સામે છે.

એ અંતમાં જે ખૂટે છે એ છે-જનન 'કિરોદ' કે 'હંચમેક'ની નવનો માં મળતી સંજોગ 'જીવનદષ્ટિ' અને 'જૂનાં મૂલ્યોનું' વિરોધન કરી કરી નવાં મૂલ્યોને ઉત્તર અને ઉત્તમ કરવી-માનવતાની જયમાયા-દુકાળ પહેલાં, દુકાળ વચ્ચે અને દુકાળ પછીનાં જીવનને સાંધતી એક દૃષ્ટિ.

આ મર્યાદાઓ હેતુ તે જે ખંડ બાકી છે. શ્રી: 'પત્તામાં પડેલ આજે આ નવા ક્ષેત્રની સંપૂર્ણ' એકના નવા સીમામાં પર-આંતી ગયા છે. એમની આ સુખદ આગેદ્ય કરતી કક્ષમ, શુભરાતને દહે જે સમૃદ્ધ-પાકની બોક્તા બનાવે એ આશા સાથે અમે આ નવજને સત્કારીએ છીએ.

દિતરાત

શ્રી રવિવરની ૨૦ નવલિકાઓનો આ સંગ્રહ હાર્દિક આવકારને પાત્ર છે. 'રાવલકાઓ' તથા 'ધરતી'નો કવિ આ નવલિકાઓમાં પોતાનો નવો સંદેશ મૂકે છે.

વિશાળ જીવનની ભૂમિકા આ નવલિકાઓને પ્રાણવાન બનાવે છે. સાગરમાં ભરતી ચડે ત્યારે મચ્છીની લણણીમાં લાગતાં માછીમારોનાં ગામ, માથેરાનની આસપાસનાં જંગલો, ધોધમાર વરસાદમાં ભીંજતી ઘાટની ઝાડીઓ, મુસલમાનોના પીરના મેળા અને શુભરાત-કાઠિયાવાડનાં ખમડાં એવી એવી વિવિધ ભૂમિકા, આ લેખકે કેટલાક સ્થાનોએ સાધે છે અને જીવનની કવિતા તેમજ વેદના કટકી ગંભીરતાથી અનુભવી છે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવે છે. નવલિકાઓમાં તેથી નવી તાકત અને નેમ આવ્યાં છે. વાસ્તવિક જીવનનાં જળો જોડી સંવેદનશીલતા સાથે લેખકે પારખ્યાં છે અને તેમાંથી જીવનની કિસ્સો ધરી છે.

જે જીવંત અને પંચરંગી પાત્રસર્પિ આહી ખડી થઈ છે તે પણ તેના સર્જક કલાકારે માટે આદર ઉપજાવે તેની છે. રાધુ પાસેથી પોતાનું મન-માધુ મેળવનારી પૂરી, વહાવભરી મુઘ કાન્તા, અપીકન્ધા કામ્, મીઠાંબોલાં પૂતળાં પાસેથી માસી, છટતી, જમતી, માછીવાસમાં રહેતી કાયા, જનતાના સુખ માટે વ્યક્તિગત પ્રેમને જતો કરતી ઉલ્કા, એ સર્વ જીવતીજગતી, ધન અને દેહનાં પ્રણય લોકો, અસુખજીવી, પોતાની જાતને પદાધાર રહેતી.

એવી સ્ત્રીઓ છે. ઉરસમાં 'હિન્દુ-મુસ્લિમ' અથવા 'ચંચલો' રીક, 'લડાઈના' અનુભવોથી ઘડાતો હતો. જંગમનો 'ધંધકાર' - અનુભવોનો 'ચિરંતી', ધાર્મિકતાથી અકબર, મુઠીદારની 'ચાખૂક' ચાખેના દમકુ અને અહમદ, વ્યાજનો વારસ જાણે એ સર્વ પરિચિત દુનિયાનાં પાત્રો અહીં તેમનામાં ગુમારકેલી માનવતા પ્રગટ કરી આપણને સાદે દે છે : "આવો, અમને સમજ્યા, વગર તમારો ચાલે તેમ નથી."

નીતિનાં જંધનો સામાજિક જીવનની જાગૃત્તી, તે, છતાં માનવતા દેહ એ એક અરુણ જાળ છે એ વાતનું લેખકે અહીં બારો સ્પર્શતાથી સચોટ નિદર્શન કરાવ્યું છે. 'મધવાળી', 'દેવો વિકાસ', 'ત્રીશુ નયન', 'જમની', 'ધાર્મિક બીતરમાં', 'કાયા' એ નવલિકાઓમાં સ્ત્રીપુરુષતા, શારીરિક આકર્ષણ, મોટા ભાગ ભજવે છે અને પવિત્રતા મૂલ્યોનાં આ સમયમાં સમાજ-શાસ્ત્રોએ વિચારસામગ્રી પૂરી પાડે છે. 'સંમતની ઉત્તમ વાર્તાઓમાં' 'દુન', 'કાન્તા', 'જમની', 'વ્યાજનો વારસ', 'શ્રેય' અને 'દરજ' તથા 'કાયા' એ ગણવી શકાય.

લેખકને નવું ઘણું કહેવાનું છે અને પોતાનાં એ 'વકતવ્ય'ને 'પ્રગટ' કરવાનું તેમને હાથે ભાષાના નવા મર્યાદા સર્જવા છે. કથિતવ્યને સચોટ બનાવવાને લેખકે સતત જાગૃતિ રાખી જણાવે છે. વાર્તાત્રિક જીવનની વિષમતા, વિસંવાદ, દુખો લેખકે આલેખ્યાં છે પણ તેમાંથી આશા, જનવસર્જન અને ભાવિ સુખનો સંદેશ તેમણે તારવ્યો છે. "માણસ" હજી આથી વધુ પ્રધારે મુખી થવા લાયક છે. એને માટે તો, એ પ્રધુલ્લાવવા માટે તો, આ બધાં જીવે છે. ખાસી જીવતરને શ્રદ્ધાથી ફરી જરી દેવા, મકેનત અને સુખની આડે આવતાં વળો સામે લડનારો લેખક સંદેશ આપે છે. એ વાતનો પ્રચાર કરવો જતાં ધાઈવાતો માત્ર રેખાચિત્ર કે ચર્ચા એવી જાતે થઈ છે, જેમ કે 'તત્ત્વજ્ઞાને' 'ત્રીશુ નયન', 'સાંજની જમીન' : દૂકામાં ઘણું એક સમાવવાના પ્રવાસમાં કેટલીક વખત વાઘે કડાઈ જતાં લાગે છે, તથા પ્રાંત અને શિષ્ટાચારને ભાષાનો એક જ ફકરામાં થતો ઉપયોગ ઓચિત્તને મરદી નાખે છે. આવા દાખલા 'કેળો વિકાસ', 'અજાત ભાવિ', અને 'ધસારો' એવી પ્રારંભિક વાર્તાઓમાં મળી આવે છે.

પણ વાર્તાઓને સમગ્ર ધ્વનિ એકદરે વાંચનારને માટે 'અદોષ' નોંધે આપો તેવો, નવો ઉત્સાહ અને આશાપૂર્વક તેવો તાંત્રીબંધો છે. 'સંવાદ'માં લેખકે એ જાણત કરી છે કે 'વર્તમાન'માં 'દલીલ' અને 'દરજ' દેહ છે.

વિચારુ છું: એક આશા જ આ બધું રચી શકે છે, તો એની જ વાત અંતરમાં ધરવી. કદાચ, ટોચ દિવસે, સમસ્ત સુખી માનવજાતિથી અલક્ષિત આ પૃથ્વી તેના અગણિત પ્રાણીજીવન અને ન જોયેલાં રવગીં સાથે, એ સાંખ્યી અનંત ગણી સુંદર બની શકશે.” એ શ્રદ્ધા અને આશા જગાડતી આ વાર્તાઓ માટે લેખકને અભિનંદન ઘટે છે.

—નાથાલાલ દવે

★

નવાલા

વિક્ટર હ્યુગોની નવલકથા ‘દૃઢ નો આ અનુવાદ છે. અને જો હું બૂલતો ન હોઈ તો લેખકનું આ પ્રથમ પુસ્તક છે. વિક્ટર હ્યુગોએ બળવા સમયના ફ્રાન્સને એકથી વધારે નવલકથામાં મૂર્તિમન્ત કંચુ’ છે, જો કે તેનું સૌથી નિકટનું ચિત્ર નોત્ર ડામના ખૂંધામાં અને સૌથી દૂર-ચિત્ર ટોઈલ્સ ઓફ ધ સી-માં જોવા મળે છે. વિક્ટર હ્યુગોની સૌથી જાણીતી નવલકથા “લા મિસરાબ્લ” ના બેથી વધારે અનુકરણો મુજરાતીમાં થયાં છે. આ લેખકની ખાસ ખૂબી એ છે કે ગમે તે વર્ગનો માણસ લઈને કેવળ સ્વાભાવિકતાથી તેની પાસે તે લોકોત્તર કામો કરાવે છે. અને જાણે કે માણસ ક્રમે ક્રમે તેની સ્વભાવગત દુષ્ટતાઓ ભૂલી વધારે ને વધારે ઉત્તત બનતો જાય એવો જ સૃષ્ટિકર્મ હોયો જોઈએ એમ તેને સોંપીત કરવું હોય તેટલા સાતત્યથી તે એ જ વાત આપણી સમક્ષ રજૂ કર્યો જાય છે, ઓ રીતે અંગ્રેજી લેખકોમાં મિલ્ટનને તે સૌથી વધારે મળતો આવે છે.

ખેદની વાત એ છે કે ‘નવાલા’ એ નાઇન્ટી થ્રીનો સંપૂર્ણ અનુવાદ નથી; કદાચ જો આખા પુસ્તકનો અનુવાદ થયો હોત તો લાન્તેનાક અને ગોવેન બન્નેની લોકોત્તરતાનું ચિત્ર વધારે સારું જોઈ શક્ય હોત. આ પુસ્તક વાંચતાં તેના નાવક કરતાં નોત્રદામના ખૂંધા કે લા મિસરાબ્લનો છત્ર વાંચન વધારે મોટા લાગે છે. પણ “દરિયો ખૂંદનારા” ટોઈલ્સ ઓફ ધ સી વાંચતાં દેખાય છે કે હ્યુગોનાં પાત્રો માત્ર તેણે અમુક કક્ષાથી નીચે જતા દીકાં જ નથી. અને માણસમાં અંતર્ગત રહેલી જીવ્યતાનાં દર્શનથી ક્ષણે દર્શન-વિહન-વિહન મંદી જાય છે તે ઘણી સ્વાભાવિકતાથી તેણે નિરૂપેલું છે.

આશા રાખીએ કે હવે પછીના અનુવાદોમાં અનુવાદક આખા પુસ્તકને, સળંગ અવતારવાનો નિશાનો રાખશે.

★

પ્રેયસી

પ્રખ્યાત રશિયન લેખક લીઓ ટોલ્સ્ટોયની પ્રખ્યાત નવલકથા રીસરેક-
શનનું આ રૂપાંતર છે. અને એ જ પુસ્તકના અવતરણનો આ બીજો પ્રયત્ન
છે. પ્રથમ વાર પુનરવતારને નામે યથો હતો. હિન્દુશાસ્ત્રોમાં પુનર્જન્મની
માન્યતા છે. પણ એક જ જન્મમાં ઠાઠ મોટાં કારણોને લીધે માણસમાં
એટલો બધો ફેરફાર થઈ જાય કે જાણે તે બીજો માણસ જ લાગે-અને મોટે
ભાગે એ ફેરફાર દુષ્ટતામાંથી શુભ તરફ હોય છે ત્યારે તેને ક્રિશ્ચન માન્યતામાં
પુનરવતારને નામે ઓળખવામાં આવે છે. પ્રત્યુત કથાના નાયકનો એવો
પુનરવતાર કેમ થાય છે તે તેમાં નિરૂપવામાં આવ્યું છે, પણ રશિયન કથા-
ઓમાં નામો અપરિચિત અને જીવનવ્યવહાર જૂદો તેને લીધે સ્વભાવસામ્ય
હોવા છતાં અનુવાદ ધણીવાર રચિકર થતા નથી. સ્વ. ભોગીન્દ્રરાવે રૂપાંતરનો
પ્રયત્ન ટોલ્સ્ટોયનાં પુસ્તકો માટે જ કરેલો.

કાશાન્તરે પણ મૂળ પુસ્તકના અનુવાદની અપેક્ષા રહેશે, આ અનુવાદ
મૂળ પુસ્તકના સારભાગને સમજવા ઉપયોગી થશે એવી આશા છે.

- ઇ.

★

પિતાજીનો વનપ્રવેશ

શ્રી. પૂજાર્નંદ ભટ્ટના આ પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહમાં શુભશતી કૌટુંબિક,
પ્રજાવાદી અને રાજકીય જીવનને ઝીલવા પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

લગભગ બંધી વાર્તાઓ ભાષા અને સંદર્ભનાની દૃષ્ટિએ અનુક્રમે
આડઅરી અને નબળી છે. પાત્રો ઉપસતાં નથી. પ્રસંગો આપાસ ખૂટાવે છે.

લગભગ બંધી વાર્તાની પાછળ નિષેધવાદી દૃષ્ટિની પ્રમળ અસર પડી
છે તેથી કૌટુંબિક, પ્રજાવાદી કે રાજકીય ત્રણેય જીવનનાં નિરૂપણમાં પ્રગતિમાં
રહેતાં સાચાં ઉમદા તરવોને બદલે નિર્જળ, વિકૃત અને સામાન્ય તરવોને
પસંદગી મળી છે.

વિષયની આવી એકાંગી રજૂઆત ટેલેક ટેકાણે પ્રત્યાઘાતી સ્વરૂપ પણ
લે છે. ચીલીની નમળાઈ ધણીવાર કંટાળો પણ ઉપજાવે છે. અત્રે અમે
દાખલો નથી આપતા કેમકે આખું પુસ્તક એ બતાવે છે.

શ્રી. પૂજાર્નંદ ભટ્ટ તેમની કલમ વંધુ સ્વરૂપ ફેરી 'ગૂંચરાતે ગ્રેરક'
વાર્તાઓ આપે એ શ્રેષ્ઠ, તેમની અને શુભશતી જનતા સમક્ષ પોતાનાં

વિશાળ-ભાવિને અને તેમાં યદા જોઈતા નવયુવાન સાહિત્યકારોના પ્રયાસોની અગત્યને વિચારી વ્યક્ત કરીએ છીએ.

— ઉત્સુક

★

હું નિસર્ગોપચાર તરફ કેમ વળ્યો ?

નિસર્ગોપચાર એ એલોપેથીની માફક પરદેશમાં જન્મેલ શાસ્ત્ર છે.

અવલોકનારે આવેલ પુસ્તકમાં શેનું અવલોકન કરવું તે જ પ્રથમ પાથ છે. એનું નામ પણ એક હેતરપોડી જ છે આખા પુસ્તકના વાંચન પછી પણ લેખક “નિસર્ગોપચાર તરફ કેમ વળ્યા ?” તેનો જવાબ ક્યાંય પણ મળતો જ નથી. એ દિશામાં પ્રયાસ ફક્ત પહેલાં અદાર પાનામાં કરવામાં આવ્યો છે. “નિરોગી જીવનના નિયમેને કેટલી હદ સુધી તોડી શકાય છે તેના અખતરા લેખકે ક્યાં અને કુદરતની સહનશીલતાની મર્યાદાઓ સુધી પહોંચી ગયા” — અને દુઃખથી પીડાતા લાગ્યા. દાકતરોની દવાઓથી સારું ન થયું. તેવામાં એક સહૃદયી મિત્રે તેમને નિસર્ગોપચારનું પ્રતક આપ્યું. તેના વાંચનથી અને અમલથી એ સાબ થયા. પછી તો તેઓ એલોપેથી, હોમીયોપેથી, ઇલેક્ટ્રીક વેલ્ડ વગેરે શાસ્ત્રોના સ્નાતક થયા અને પછી યુરોપીયન શિક્ષણ સંસ્થાઓ અને આરોગ્ય બવનોમાં જ્ઞાનની શોધ માટે ગયા. પરંતુ તેમની દષ્ટિએ આ સંસ્થાઓ “ફક્ત સત્યનો અમુક ભાગ શીખવતી અને આચરતી હતી... એ સંસ્થાઓ જે કરતી હતી તેમાંની કેટલીક પૂરેપૂરી ખરી હતી તો ખીજી પૂરેપૂરી ખોટી હતી (પાન ૧૩). અને તેથી “નૈસર્ગિક જીવન અને ચિકિત્સામાં જે કંઈ સારું છે, તે તમામ શીખવતી અને આચરતી હોય” તેવી સંસ્થા ઊભી કરવાનો વિચાર કયો.

બધા જ ખોટાં અને હું જ એક સાચો એ ન્યાય સિવાય આમાં બીજું કંઈ જણાતું નથી. વયમાં વયમાં નિર્મળ ઉપચારના સિદ્ધાંતો અલગત દાંડ્યા છે પરંતુ ભાષાની રચના તથા શબ્દમયોગો એવા ખરબચડા છે કે સાધારણ જનસમાજને સમજવું મુશ્કેલ પડે તેવું છે. પરંતુ નિસર્ગ ઉપચાર તરફ વળવાને માટેનું એક પણ સજ્જ અથવા છેલ્લે નિર્મળ-કારણનો ઉલ્લેખ સુધ્ધ કરવામાં આવ્યો નથી.

આખાં પુસ્તકને બાવીસ ક્ષેત્રોમાં (વિભાગ ગ્રાન્ડ વધુ યોગ્ય થશે) વહેંચવામાં આવ્યું છે. પરંતુ તે બધા સ્વનંત્ર વિભાગો છે અને આગળ પાછળ કશા પણ સંબંધ વગર મૂકવામાં આવ્યા છે દા. ત. સાતમું પ્રકરણ સામયિક.

તાનો નિયમ, એ સોળ લીટીમાં પૂરું થાય છે, તેમાં, પ્રેક્ષા વાક્યમાં જણાવે છે કે “આ રસિક વિષય... ‘રોગનિવારક કાન્તિઓ’ અને, ‘સામયિકતા’ એ નામના પદરણમાં વધુ વિસ્તારથી ચર્ચામાં આવ્યો છે.” ‘વધુ વિસ્તારથી’ નો અર્થ “ટૂંકામાં” એમ થતો જણાય છે. એ ‘શબ્દપ્રયોગ ઉપરાંત પ્રકરણમાં કંઈ જ નથી. છટું પ્રકરણ ‘રોગ નિવારક કાન્તિ’નું કંઈ વધારે વિસ્તારથી વર્ણન આપતું જ નથી અને ‘સામયિકતા’ નામક પ્રકરણ પુસ્તકમાં છે જ નહિ આરી જ ગતનો એ પકરણ છે તે અનુક્રમે નં. ૧૩ તથા નં. ૧૪ તેમનાં મથાળાં વાંચી અને જે વસ્તુની આંધા રાખીએ તે અંદર છે જ નહિ પડેલાનું નામ “આખેની કર્નાનિકા” ઉપરથી નિદાન-તેમાં માત્ર આરી રીતે નિદાન થઈ શકે છે તેનો જ ઉદ્દેશ છે; કેમ કરવું તેનો નિર્દેશ નથી બીજાનું મથાળું ‘નિસર્ગોપચારનું નિદાનશાસ્ત્ર’ તે પણ એક પાનામાં, એટલે ૨૮ લીટીમાં ખાસ થાય છે. આગલા પ્રકરણમાં છેલ્લું વાક્ય “હું એક નવું પુસ્તક લખી રહ્યો છું જેનું નામ છે ‘નિસર્ગોપચારનું નિદાનશાસ્ત્ર’” એ વાંચતાં આ ૨૮ લીટીમાં આખું પુસ્તક આરી ગયું હોય એમ સમજવું કે એ નામના પુસ્તકનું સીનેમાની માફક આ ટૂંકલં છે તેમ સમજવું ?

આખા પુસ્તકમાં ઘણી જગ્યાએ આ મઠિ વીગતવાર જણાવો મઠે માંહે દલાણું પુસ્તક વાંચો તેમ આવ્યા જ કરે છે. અને તેથી જણે અંતરણે પણ એક જાહેરખતનું પુસ્તક વાંચતા હોઈએ તેવી અસર થાય છે.

વાદકાપ સામે લેખકને સ્થળ છે ડાકટરો આનંદપૂર્વક અંગોઅદ્દન (પા. ૧૪ ક્યાં કરે છે તેમ તે લખે છે છતાં પણ બિનજરૂરી વાદકાપ પુસ્તકમાં એ જગ્યાઓ આવે છે. પાન. ૧૪ તથા ૪૩). - તો પછી જરૂરી વાદકાપ વિષે તેમના શું મન છે, તે તેમણે જરૂર લખવો જોઈતો હતો.

આખા ઉનાવળે ભાષાંતર થયું છે તેમ જણાવે છે. પુસ્તક ને અંતે પારિભાષિક શબ્દકોશ આવ્યો છે પરંતુ તેમાં અત્રે શબ્દો આખા હોવાથી ફક્ત ગુજરાતી જ જણવારાળા વાંચકા તેમાંથી વધારે પ્રકાશ કે જ્ઞાન મેળવી શકશે નહિ ટિપ્પણ મૂક્યું છે તે પુસ્તકમાં આવેલ પાનને પદાપૂર્વના સંબંધથી અર્થિત કરે છે. દર્શન વાક્ય પ્રયોગો સમજાવે છે અને પુસ્તકને સુવાચ્ય કરવામાં મદદ કરે છે.

-રમણિક અ. વૈદ્ય એમ. બી. બી. એસ.

વક્તા. કેમ થનાય !

અમે ન જૂઠ્ઠા હોઈએ તો ગુજરાતી ભાષામાં વકતૃત્વકળા પર આ પ્રથમ પુસ્તક છે. અને તેમાં વકતૃત્વકળાનો કસમ તરીકે સારો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે.

વક્તુનાં સંમર્થનમાં આવતા વિદેશી દાખલાઓ બતાવી આપે છે કે, તેમાં મૌલિક તત્ત્વ બહુ ઓછું છે. લેખક પોતે જ તે સ્વીકારે છે, પરંતુ એથી વકતૃત્વ કળા, જે એક પરિપૂર્ણ સામાજિક કળા છે તેના લોકશાહી ગુણો, વિશાળ જનતા પ્રત્યેની શ્રદ્ધાભાવણી વગેરે મૂલ્યો સ્પષ્ટ હતાં નથી. અને રૂઢિચુસ્ત પ્રભાવ પાડેલા, લોકને ખેંચી લેતાં, વગેરે શક્તિની વધુ તારીફ થતી જણાય છે.

આ પ્રવાસને આવકારતાં બાવિ લેખકો આ વિષય વિશેષ કાળજીથી ઉપાડે એ વસ્તુ આગળ કરીએ છીએ.

-દિત્સુક

*

પ્રથમ

૩૦-૩૨ થી ઉલટું '૪૨ ની લડતે આપણને જૂજ સાહિત્ય પરિપાક આપેલા છે. એ અભાવમાં-શબ્દોની ઉદાત્ત ભાવનાને પ્રકટ કરતું શ્રી. પ્રશાંતનું "પ્રથિત તારે વિસામાના દૂર દૂર આરા"નું ગીત, ગુજરાતનાં શ્રવણ અને પ્રાણે અત્યંત તૃપ્તિ બની વારંવાર પીકું છે.

એ ગીતની ભાવનાને અનુરૂપ બનતી ગેવતા અને તેનું ભાવાનુરૂપ પદનિરૂપણ, શ્રી પ્રશાંતનાં ગીતોની લાક્ષણિકતા છે. એટલી સમજાવતાં નહિ પણ, ભાવોદ્વેગથી સજાર છે, સમાજ અને દેશનાં દુઃખો અને બંધનમાંથી મુક્તિની તેમની કંખનાં.

"નવા ચીજા", "શુરજને સદેશ", "માતાની મમતા", "કૂદડતી પાંખો", "મીઠા", "કુખીઆનાં યાત્ર" અને "લુદ્ધ ગીતો" વિભાગનાં મોટા ભાગનાં ગીતો એની સાહેલી આપી રહે છે. સાથે સાથે જ એ ગીતોમાં આવતી અદ્વિત નિરાશાને કે એ લડત વરસે પ્રેરે છે-અમને કવિનું બધાં રચાણ જણાય છે.

કંઈક અંશે સ્વ. મેધાણીની કુચુમાંથી જન્મતી વીરતાનાં ગીતોની યાદ આપતી આ વધણ, તેની પોતીફી મર્પાદાઓ પણ રમે છે એ, તેમનાં

“એતાલ રાસડો” નાં કુદરતમાં એતાલ દેખતાં, વિસંવાદ અનુભવતાં, ગીતમાં જણાય છે.

કાંતિ એટલે આંધી નહિ; તેમજ શહીદી એટલે કેવળ ફનાકાતિયા થવું નહીં બલકે કાંતિ એટલે સામાજિક નવજીવન અને શહીદી એટલે એ જાગ્રતિની લડાનની જીવન પૂરતી પરાકાષ્ટા-એ. ૨૫૪ હોત તો તેમનાં કાવ્યો વિશેષ આશાવાદી બનત, એ કરુણ વીરના ચોક્કસ, મંગલરૂપ ધરી શકત એમ અમને જણાય છે. આ ફનાગીરીની બારના કેટલાંક ગીતોમાં બાપાનો આકાર પણ લાવે છે.

કુદરતનાં તેમનાં ગીતોમાં ષ્ટતાંક સારાં છે અને કેટલાંક નેકજીયાં જેવાં છે જે આ સંગ્રહમાં ન લીધાં હોત તો સારું હતું. અમે આ ગીતોને ગુજરાતમાં ફેરફેર ગુજતાં સાંભળવાની આશા ત્યજત, કરીએ છીએ.

-ઉત્સુક

★

નવાં સામયિકાં

દક્ષિણ : (ત્રિમાસિક) તંત્રી : સુન્દરમ્ : પ્રકાશક : અરવિંદ કાપાંસય, આણંદ, વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૫. છટક : રૂ. ૧૧.

શ્રી.અરવિંદ ધોષના સંદેશના પ્રચાર-અર્થે ઓગસ્ટ માસથી પ્રકટ થયેલું ૩૫૨મું સુન્દર એવું આ ત્રિમાસિક કવિ શ્રી. સુન્દરમ્નાં સંપાદન હેઠળ પ્રકટ થાય છે. તેમનાં તંત્રીપદે એક વર્ષ પર્વત નીકળેલાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠનાં “સાગરમતી” દ્વિમાસિકની યાદ એવી તાજ થાય છે, પરંતુ સાહિત્ય, જીવન અને દેશનાં પુનરુત્થાનમાં કાળો આપતાં એ સામયિકનાં ઉમદા જીવન-લક્ષી તરવોની ખોટ અત્રે વસખી લાગે છે.

નિત્યેના મહામાનવ (પંચજાનમ) અને ઉપનિષદોએ કહેલી ચેતનાનો સમન્વય કરવા મથતી અરવિંદની યોગપ્રજ્ઞાલિ દેશ અને કાળે જીર્ણ ગાંધી સાગ કરેલી છે. ઔતિક જીવનથી અસંગત એવી કોઈ દિલ્લુશી આજના જન-તંત્રયુગમાં વિકાસ કરતાં બાધારૂપ નીવડવા વિશેષ શક્યતાઓ છે.

દક્ષિણ અને વિશેષ શ્રી સુન્દરમ્નાં સંપાદન ગુજરાત એટલે તેની જનતાનાં જીવનની ફરીથી નજીક આવે એ આશા અમે આ તકે વ્યક્ત કરીએ છીએ.

કેડી : (અઠવાડિક) : સંપાદક : ઘણીકોત નાણાવટી; કેડી કાપાંસય, ૩૦૬૩/૪, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૮

‘જર ના લોકજીવાળના અનુભવો સર્વ બદલ આવેલા હુવાનોએ ૧૫ મી ઓગસ્ટથી શરૂ કરેલું’ આ અધ્યાત્મિક આપણાં સિને-સામયિકો કરતાં હવે ધોરણે હોય તે સ્વાભાવિક છે.

બીનકોમી રાષ્ટ્રવાદ, સામાજિક વિદ્યા અને એવા ઉમદા ગીતોને આગળ લઈ આવતાં આ અધ્યાત્મિકને બધું જ હેમત અને અભ્યાસ સાથે ભળે તો પૂરી સફળતાનો અવકાશ છે એ નિર્દેશી, અમે “ ૧૫ ” ને અવકાશીએ છીએ.

ભગિની : (ભાસિક) તંત્રી : પુષ્પાબેન મહેતા પ્રકાશક : ભારતી સા. સંપ દિ. અમદાવાદ.

પુન : સંચાલિત થતું ભગિની (પ્રથમ અંક ઓગસ્ટ) આપણાં સી-સામયિકોમાં વિશિષ્ટ ભાત પાડે છે જ. પરંતુ આપણાં અન્ય શિષ્ટ ભાસિકો કરતાં એમાં હળવા વિષય અને કિશ્કણ લખાણો લેવાની જરૂર ધટાપતિ નથી. ભાસિકનાં ઉમદા ધ્યેય અનુસાર, નારી જીવનની ઉત્તિ, સંગઠન અને સામાજિક ન્યાયનાં ગંભીર પરંતુ સરળ લખાણોની જરૂર જણાઈ આવે છે. આશા છે ભગિની એ માર્ગે તરિત પ્રયાણ કરશે.

પલટાના દુર્ગિયા

રાષ્ટ્રીય પ્રવાહો

કોમી રમખાણો કે નથી આઝાદી પર આક્રમણ?

સાઠ સાઠ વર્ષની અનેક યાતના, સ્વાર્પણ અને શૌર્યભરી ઐતિહાસિક
લડતને અતે ૧૫મી આગસ્ટે હિંદે સ્વાતંત્ર્યદિન ઉજવ્યો. ૪૦ કરોડના
હીન-દીન જીવનમાં કાયાપગટ કરવાની અને સર્વદેશીય વિકાસની અમોક્ષ
તક આપણને સાંપડી.

વડવાઓની જન્મભૂમિ ત્યજી પડેયે કપડે નાસી છોડે છે ! અને આ નિઃસહાય દિગ્ગજતીઓ માર્ગમાં પણ સજામત નથી. માર્ગમાં જ, મૃત, તરમ અને હથિવારમય ગુંડાઓનાં અને કેટલીક વાર રખેવાળ હરેકરોની બંદુકોના ચિકાર ગળ્યા છે !

વારંવાર થતા દુમ્મલાઓ અને યોગ્યતા વિનાના ભાગમાને લીધે ઉત્તર દિશાનો રેલ્વે વ્યવહાર સુધાં તદ્દન ખોરવાઈ ગયો છે. બજાર, સ્કૂલો-કોલેજો સમસામ પડ્યા છે. અનેક સ્થળે સરકારી વહીવટી તંત્ર પણ ભાંગી પડ્યું છે.

પંચમનું રાજકીય, આર્થિક અને સામાજિક જીવન સમૂળગ્ન ખોરવાઈ ગયું છે.

ફક્ત પંચમમાં જ નહિ; દિલ્હી (તા. ૬ દી સપ્ટે), દિલ્હી સરકારના વહીવટીતંત્રનું મધ્યસ્થ કેન્દ્ર પણ કોમી આગમાં સપડાયું. અને, કલકત્તામાં ફરી શરૂ થયેલી ખૂનરેણુ બંધ પાડવા પોતાની નિઃદગી હોડમાં મૂકેલ ગાંધીજીએ દિલ્હીમાં અફી જમાવ્યો.

એ પછી તો, સંયુક્ત પ્રાંત આજે બરેલા દારૂગોળા જેવો છે. અને સારાય દિશમાં કોમી ઉરકેરાટે દેશ માટે બપજનક સ્વરૂપ પકડ્યું છે.

પંડિતજીએ કહ્યું છે તેમ આ માત્ર મોટા પાયા પરનાં રમખાણો નથી; આ સુદ્ધ છે. ‘આ પરિસ્થિતિને સુદ્ધની પરિસ્થિતિ ગણી આપણે તેનો સામનો કરવાનો છે.’ (પં. નકેશ તા. ૧૦મી સપ્ટે). દિલ્હી સંઘ અને પાકિસ્તાનના વહીવટીતંત્ર, તેમની સરકારોને નજાળી પાડી, તેમને પરસ્પર કંદેર દુરમન બનાવવા માટેનો આ વ્યૂહ છે-ના, આ કાવતરું છે.

કાવતરું : કોણ જવાબદાર ?

કોઈ કહે છે : મુસ્લીમો દિલ્હી પર ઇસ્લામી રાજ્ય જમાવવા માગે છે. નકેશનું મગજ રાષ્ટ્રવાદના ઝેરથી બરેલું હોવાથી તે મુસ્લીમોને સીધા ફરી શકતા નથી અને પરિણામે મુસ્લીમો જમણા બેરેલી દિલ્હીઓ પર આક્રમણ કરે છે (સાવરકર : તા. ૨૮ મી સપ્ટે).

આજ દલીલને ઉદાહરણો એટલે મી. ગઝનફરઅલીનું રમખાણ-સુદ્ધનું અન્વેષણ મળ્યો. આ રમખાણો તો દિલ્હીઓનું પાકિસ્તાન પરનું આક્રમણ છે, એમ કહી તેમણે દિલ્હી-પાકિસ્તાનની સરહદ પર દિલ્લેમંદીની અને સુદ્ધની તૈયારીઓની આગણી કરી છે.

અંમ, પરંપરે આક્રમણની ભૂમિકા રૂપે યોગે રહી છે ને વિશાળ લોકસમૂહ એ તરફ ધસડાઈ રહ્યો છે. ત્યારે બીજી દેલ્લીક નોંધવા જેવી વાંતો, ખબરો ને હકીકતો સૂચક પ્રેક્ષણ પાડી નાંખે છે.

મહેતી અને છઠી સપ્ટેમ્બરે જુદા 'ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા' ના ખબર-પત્રોએ પંજાબના રમખાણોમાં સંસ્કરે અને પોલીસનો હાથ હોવાનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કર્યો હતો. પંડિત નકેરેએ પણ પોતાના નિવેદનોમાં સંસ્કરે સત્તાવાળાઓ સામે ફરિયાદ કરેલી. પંડિત કુઝરેએ તો બાંહડરી ફાસની કામગીરીની જાહેર તપાસની માગણી કરી છે.

બીજી તરફથી બ્રિટિશ અમલદારો પાસેથી ગંભીર પ્રમાણમાં હથિયારો અને દારૂગોળો હાથ લાગ્યાં છે; અને તેમની ધરપકડ કરાઈ છે. જ્યાં એક ફોર્ટનું પંજુ ગેરકાયદે મળવા શુરુકર હતા ત્યાં હોમોફ વેચાતા જોમ, ગ્રેનેડ, શેનગન, બેન ગન વગેરે આધુનિક હથિયારો કપડાંથી આવ્યાં? સંસ્કરે શંકાગ્રસ્ત સિવાય બીજા કયાંથી આવે?

અને અહીં આપણને બીજા ધાગો વ મળે છે. બ્રિટિશના ખોંધિયા પંતિયાળા, ફરીદકોટ, બોંવલ્લુર વગેરે દેશી રાજ્યોએ તેમને બ્રિટિશને આપેલો ગંભીર સંસ્કરે સંસ્કરે, રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘ, અકાલીઓ, મુસ્લીમ નેશનલ ગાર્ડને પહેંચાડવાની વાતો પંજાબમાં સદુને મોટે સંભળાય છે.

ઉશ્કેરાયેલા લોકોના અભિપ્રાયો જેવા લોકોના આ રમખાણો પાછળ, વિસ્તૃત અને વિચારપૂર્વકની યોજનાનો એક દરતાવેજી પુરાવો-એક ખાનગી કાંગડની નકલ-પાકિસ્તાન ટાઇમ્સે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે (તો પંજા સંસ્કરે) તેમાં પંજાબના રેલી, આછા, ટી. ડેમુડી ઇન્સપેક્ટર, જેકા-સે રમખાણો ઉશ્કેરવા માટે જાસુસી જળ પાયરવાની વિગતવાર સૂચના આપી હતી.

આમાં બ્રિટિશોનો હાથ એકબે જાણી આવે છે.

પંજુ આમાં માત્ર બ્રિટિશ જ નથી. આ રમખાણો પાછળ લઘુમતિ કામના વેપારીઓને હાંકી કાઢી તેમને વેપાર કબજે કરવા માંગતા નીચ વૃત્તિ નફેખાતે પણ છે. કિસાનોની લડતોમાં જંગલ પાડવા કે તેમની જમીન પચાવી પાડવા માંગતા લોહુપ જમીનદારો છે; પ્રમ્મની લોકશાહીની લડતમાં કુસંપ્રિત બીજા વારી તેને છિન્નબિન્ન કરવા માંગતા રાજા-નવાજો છે; અને અને લોકોના કુખંભથી નફાખોરી કરનારા ઠાગો અર્જાશિયા પણ આ કારનામોમાં બામ જમવે છે. હરેક જાતના કાબીવાદીઓનો દેખો વિપયોગ કરે છે.

નવા જન્મેલા આઝાદ હિંદ અને પાકિસ્તાન પરનો એ દુમલો, આપણા અસ્તિત્વ પરનો દુમલો છે.

શાંતિના અડીખમ મોરચા

પરંતુ, સહભાષ્યે, દેશના ભાવિને બચકર રીતે જોખમમાં મૂકતા કામીવાદ અને કામી-હત્યાકાંડ સામે ઠેર ઠેર પ્રજા અને સરકારે સામા મોરચા માંડ્યા છે. ગાંધીજી અને પંડિત જવાહરલાલ અપૂર્વ વીરતાથી અને મોતની પરવાર ક્યાં વિના ઝૂમો છે તે ખરેખર પ્રેરણાદાયી છે. વધતી જતી કામીવાદના આક્રમણ સામે સાચા લોકચાહીવાદીની નીંદર અદાથી બુદ્ધિ અવાજે તેઓ ઝૂમી રહ્યા છે.

“ હિંદુ કામી વિચારધરણી યુ. પી. ના કોમિશનરીઓમાં વધતી જાય છે, તે કોમિશન માટે ભયરપ છે... હિંદુ રાજ સ્થાપવાની વાતો કરતી એ તફાત મૂખ્ય છે. ... મારી ફરિયાદ હિંદુ મંદાસલા સામે નથી. તે તો હંમેશાં કોમિશન અને દેશની આઝાદી સામે લડતી આતી છે. પણ મારી ફરિયાદ તે મારા મિત્રો અને સાથીઓ સામે છે કે જેઓ હિંદુ મંદાસલાની જેમ બોલવા લાગ્યા છે... બહારના દુરમનો કરતાં અંદાના દુરમનો વધુ ભયંકર છે. ” (૧૨ મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૭)

ગાંધીજીએ તો કલકત્તાની આગને દારવા પોતાનો જીવ પાલ્યો હતો. આજે જ્યારે કામી ઉશ્કેરાટમાં મોટા ભાગના નેતાઓ તથા પ્રજા છે અથવા ધર્માર્થ ગયા છે ત્યારે, આ ધીર પુરુષે પોતાની અખૂટ માનવતા વડાવી છે. તેઓ સતત રીતે, અડગ અને નિર્ભય સૂરે, શાંતિ અને કામી જિરાદરીનો સંદેશ આપી રહ્યા છે. અધ્યા આગેવાન રાષ્ટ્રનેતાઓમાં એવર એક છે જેમને, કામી એકતા અને તેની શક્યતામાં પૂરી શ્રદ્ધા છે. તેથી જ તો તેઓ વસતીની ફેરબદલીને સાચા ઉકેલ તરીકે દરમીઠ સ્વીકારતા નથી.

અને આ પુરુષોને પગમે સુક્ત પ્રાંતના વડા પ્રધાન પં. જોર્જિસ વલ્લભ પંત વગેરે હિંદને કામીવાદની આગની ભરમમાંથી બચાવવા તનતોડ અને એકનિષ્ઠ પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે.

સૌથી વધુ આચારપદ વસ્તુ તો એ છે કે જનતા પણ જાગી જીતી છે, અને પહેલી મૂંઝાંમાંથી જાગી ઉશ્કેરણીખોરો અને ચુંડાઓ સામે વળતા દુમલા કરી રહી છે.

કલકત્તાની સર્વપક્ષીય મધ્યમ શાંતિ સમિતિ ‘શાંતિ સેના’એ સચોટ રીતે દુહાખોરોનો સામનો કરી, સાંરા ૫ હિંદને અનુકરણીય અને પ્રેરક લખાણો આપ્યો છે.

મુસ્લિમોમાં શાંતિની લેહાલેને અપનાવે છે

એક તરફથી આ સવતોમુખી શાંતિ-આદાલત અને બીજી તરફથી કિનાબેર કોમીવાદનાં ગાંઠાં પરિણામોએ હિંદીસંઘના મુસ્લિમોની શાંતિ માટેની લાગણીને નક્કર સ્વરૂપ આપ્યું છે.

જંગાળના માછ વડા પ્રધાન અને આગેવાન લીગ નેતા મી. સુદરા-વર્દી તેા ગાંધીજીના સતત સહકારકર્તા બની ગયા છે અને મુસ્લીમોમાં કોમીવાદ દૂર કરી તેમને તંદુરસ્ત રાષ્ટ્રવાદની બાવના આપવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવી રહ્યા છે.

હિંદી બંધારણ સભાના મુસ્લીમ લીગ પક્ષના નેતા યૌધરી અબ્દીક-ઉલ-ઝમાન યૌધરી પણ ધણું જ સુંદર વક્તવ્ય અપાવ્યાર કરી રહ્યા છે. ત્યારે મી. ગઝનફર અલીખાને પંજાબની મુસ્લીમ લીગ સમક્ષ ઉરડેરણીબેર ભાષણમાં પાકિસ્તાન અને હિંદ વચ્ચેના યુદ્ધ વગેરેની વાંતો કરી ત્યારે તરત જ યૌધરી સાહેબે તેને સહુસહુનો જવાબ આપી ગાંધીજીને માર્ગે આગવાની અપીલ કરી. ત્યારે સંયુક્ત રાષ્ટ્રોખાતેના પાકિસ્તાનના પ્રતિનિધિ મંડળના નેતા સર ઝરફલાખાને સંયુક્ત રાષ્ટ્રોમાં હિંદ સામે દરિયાદ દેરાની બહેરાત કરી ત્યારે પણ, યૌધરી સાહેબે તેને એકમી જ સ્પષ્ટતાથી વખોડી કાઢી અને પડિત જવાબદાર નહેરૂની સરકાર અને કેમિસ મુસ્લીમ લઘુ-મંતિ માટે જ ક્રોધ છે તેની પ્રશંસા કરી.

યૌધરી સાહેબ વગેરે હિંદબરના આગેવાન મુસ્લીમ લીગી નેતાઓએ પૂર્વ પંજાબમાં હિંદુ લઘુમતિઓ પર થયેલા અત્યાચારો વખોડી કાઢ્યા છે. આથી આગળ વેધી ઓરિસાના લીગી નેતાએ બહેરં કહ્યું છે કે અમે જે દેશો-હિંદુઓ અને મુસ્લીમોની વિચાર સરણી સ્વીકારી તે ખૂંટ કરી. અને તેમણે જણાવ્યું છે હિંદ અને પાકિસ્તાનને બેઠી દેઈ સંયુક્ત સરકાર સ્થાપવી બેઠએ.

આમ, કેમિસ અને લીગના આગેવાનો ફરી પાછા શાંતિ મેારચે એકત્ર બને, તો ક્યા કોમવાદીની દિંમત છે, ક્યા હથિયારબધ રાજ્ય નવાજના લરકેરની અને ક્યા જમીનદારના મુંડાની દિંમત છે કે અનેક યાતનાઓ બાદ સ્થપાયેલ હિંદીસંઘ વા પાકિસ્તાનની આઝાદીને આંચ પણ અગડી શકે ?

૨૦-૬-૪૭

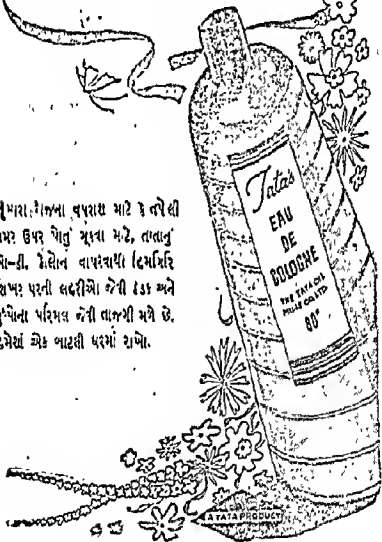
નરોરામ

★

[અનિવાર્ય કારણોને લઈને આ વખતે આંતરરાષ્ટ્રીય નોંધ ન મૂકી શકવા બદલ અમે દિલગીર છીએ. તંત્રી]

તમારા રોજના વપરાશ માટે

તમારા રોજના વપરાશ માટે કે તમે સ્ત્રી
સમગ્ર ઉપર પોતું મૂકવા માટે, તાતાનું
ઓ-ડી. ડેસોન વાપરવાથી દિવસરો
શિખર પરની સદરીઓ જેવી હક અને
પુષ્પોના પરિમલ જેવી તાજગી મળે છે.
હમેશાં એક બાટલી ધરમાં રાખો.

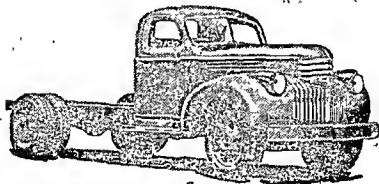
રામો સેલ્સ ડિપાર્ટમેન્ટ, મરચાણ રીટીલ, કોર્ટ, મુંબઈ

Whatever YOUR BUSINESS

THERE'S A CHEVROLET TRUCK

TO DO THE JOB

Every Chevrolet truck is built in accordance with Chevrolet's principle of balanced engineering, each with frame, springs, axles and drive units fitted to the rated capacity of the truck. "It's just as if each truck were made to order to meet the user's needs — built of matched units engineered to work together as a balanced team."

THE BOMBAY GARAGE (Ahmedabad) LTD.
SHAHIBAG ROAD AHMEDABAD

રૂંડ રૂંડ

તુલના : ભલુભાઈ ઢીસ (૨૦)

“દેશમાં હિંદુ રાજ્ય સ્થાપવાનો પોતો
પ્રત્યાધાતી છે. એથી દેશની ભાવી પ્રગતિ
તમામ દરવાજા બંધ થઈ જશે. તેથી
તે દેશમાં જીનજોમી પ્રારંભ સંજો
લોકશાહી રાજ્ય સ્થાપવા માગે છે. સમાજ
વાદી લોકશાસન એ આપણો આદર્શ છે.”

—પં. નેદર

—(આકાશવાણી-૪)

અભિનવ. ડિઝાઈનના અંતે

મુલાયમ કાપડ વડે

૦૦ રૂસ્તમ સાડી ૦૦

સૌંદર્યના સુમેળ સર્જે છે

૦ એના સુરેખ સળમાં
જળ-લહરીનાં જાદુ છે

૦ વસ્ત્ર-પરિધાનના નવયુગમાં
રૂસ્તમ મિલતું કાપડ
નૂતન પ્રથાઓ પાડે છે—

સ્વાધીન ભારતની નવજીવનની આકાંક્ષાઓનું પ્રતીક

સં રકા ર

★

અનુક્રમ

નિવેદન ... તંત્રી ૩

અભિનંદન ... ૫

પરિચ્છેદ ... સ્વમંત્રી ૬

નાટક

દિવાળી ... શાંતિ ગાથી

વાર્તા

રામાની દિવાળી ... અનુ: મુખતિ દલાલ ૧૨

તરસ ... અનુ: અનિલ દોડારી ૩૩

તાતનો ત્યાગ ... પરાજિત ૫૫

કાવ્ય

કરોટી ... બ. ક. ઠાકોર ૯

જીવન નર્મ નર્મો જીવન મળે ... સ્વમંત્રી ૧૦

મે ગીત ... હસનમુ ૪૧

વાઝી તો રહી છું હંટક ... શાંતિગુમાર કડિયા ૫૦

એક જ અંકમાં ... મનનજય ૬૮

લેખ

યુનિટી વિષેસર ... અરજી ચંદ્રારણ ૫૧

ગુજરાતની ખેતી-સેમસથાનાં મૂળમાં ડોકિયું ... અર્ચન પારેખ ૪૨

જવાહરને જન્મદિને ... ૬૩

મદાન પ્રમુખની કક્ષિતીની યાદગર કથા ... નરોત્તમ ૭૨

દિવાળીનાં કાઠો ... વિનાયક પંડ્યા ૨૦

મુખડા દુખો દરખાસ્ત

ગુજરાતના લોકને આદિજનમર 'મુખડા' સમાચાર નો જવાબ ૭૬

પરિચય

લાલા લગ્નપતરાય ... અનિલ કેસરી ૮૫
મોલાના શિખરી તથા સર જગદીશચંદ્ર બોઝ : અરવિંદ માછ ૮૭-૮૯
રેન્ડિશચંદ્ર દત્ત કેતન મુનશી ૯૨

સર્ગતું સાહિત્ય

અમારા સરદાર; આપણા સરદાર; ...
આચાર્ય દુપલાલી; રઠડયાન ... ૭ ૬૬-૬૮-૬૯

પક્ષગાતી દુનિયા

રશ્ટ્રીય પ્રવાહો ... નરિત્તન ૧૦૦
આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રવાહો ... રવિરાંદર મહેતા ૧૦૫

સોવિયેત અર્થતંત્ર ... ચંદ્રકાન્ત પરીખ ૧૧૨

સંસ્કાર

તંત્રી

ભનુભાઈ ંયાસ (રૂપરત્નચય)
૬, પાઠશાળા, વિદેપાલો-પૂર્વ, મુંબઈ-૨૪

વ્યવસ્થાપક:

ચંદુલાલ વ. ભટ્ટ, કલામ દિર, ખોટ, ભાવનગર.

ચૂચના

★

લયાજન્ય બંધવાનાં સ્થળો:

● લખાણો અંગેનો પચબ્ધવહાર તત્રી સાથે કરો.	(૧) લોકપ્રકાશન મુદ્ર, સેન્ટ્રલર્ટ રા. મુંબઈ-૪.
ફટક વેચાણ, ગ્રાહક તથા એજન્ટી અંગે વ્યવસ્થાપકને લખો.	(૨) એન. એમ ત્રિપાઠી લિ, મુંબઈ-૨.
લયાજન્ય	અમદાવાદ: (૧) પિપ્પલસ બુક ડાઉસ પ્રાર્થનાલમાળ. (૨) ગુર્જર મંચાલ માર્ચલમ, ગાંધીરસ્તો.
દેશ પરદેશ	કલકત્તા: રમણીક મેઘાણી, ૧૪, અમર-વલા સ્ટ્રીટ.
વાર્ષિક રૂ. ૮ રૂ. ૧૨	
છમાસિક રૂ. ૪૦... ... રૂ. ૭	
ફટક પ્રત રૂ. ૧	

માહિતર ખુબર એક વખત એક પાનાંના રૂ. ૬૦.

ચાહુ જાજખ માટે ખાસ લાલો અંગે પૂછવો:-

તંત્રીને સરનામે.

★

નિવેદન

દિવાળીના આ લોકોત્સવમાં સહુ સાથે અમે જે અમારી આ દીપાવલિ પ્રકટાવીએ છીએ. અંજાવાતી તવારિખો વચ્ચે પણ ઉત્સવ ઉજવાયે જાય છે. એનાં નોતરા હોતાં નથી. જીવનનાં સનાતનતાવનો એ બલિહારી છે. દેશ અને કાળ બદલે નથી બનતાં; ઉત્સવ એને અનુરૂપ રીતે ઉજવાય છે. અમારાં આ પ્રયાસ પાછળ એ જ પ્રેરણા છે.

અમે આગળ ધરેલા આ સંસ્કાર દીવડાનાં જાતનનાં કાર્ય અને જરા, તેના આહો-વાચકો અને સહાયકોને આભારી છે.

ગુજરાતમાં મોઢપણુ મુદ્રણાદય કે પ્રકાશન સંસ્થાના ટેકા વગરનાં માસિક સામેની મુશ્કેલીઓ, અનેકગણી બને છે. એ મર્યાદામંથી બેંચાઈને પણ અમે તમારી આગળ આ ધરીએ છીએ.

આ અંકમાં અમે દિવાળીપૂર્તિનાં ૩૨ પાનાં વધારે આપ્યાં છે. ૧૯૪૭ નાં વર્ષનો આ છેલ્લો સંયુક્ત નવેમ્બર-ડિસેમ્બર અંક બનશે. ડિસેમ્બર અંક જુદો નહિ હોય ત્યારે આવતા વર્ષનો જન્યુઆરીનો પ્રથમ અંક વિશેષ અંક તરીકે (મોટી સાર્વજનિક કાઉન્ટનાં ૧૦૦ થી વધુ પાનાંનો) નીકળશે. જે આહોનાં લગ્નજમ ૧૯૪૭ આખરે પૂરાં થતાં હશે તેમને એ ખાસ અંક ૧૯૪૮ નાં લગ્નજમ અંગે જા. ૮-૩-૦ ના વી. પી. થી રવાના કરીશું.

અમને આશા છે કે, અમારો દિવસે દિવસે વિસ્તરતો જતો સંસ્કાર-પ્રેમી વાંચકવર્ગ અમારા આ પ્રયાસને આવકારી વી. પી. છોડાતી લેશે અને એ રીતે આવતા વર્ષમાં અમને વિશેષ વિકાસ કરવાની તક આપશે.

‘સંસ્કાર’ ના આગામી ખસ અંક (જન્યુઆરી) દ્વારા અમે આપ સહુની સન્મુખ એક વિશિષ્ટ સંદેશ રજૂ કરીશું. અમે જે વિશાળ દષ્ટિકોણથી સાહિત્ય અને સંસ્કારક્ષેત્રનાં પ્રગતિશીલ ઘણોને એકત્ર કરી એતું સુકળ ગુજરાત આગળ ધરતાં મંથીએ છીએ તેનો તથા સ્વાધીનતા અને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા વચ્ચેનો ગાળો દ્વંદ્વ જનાવવા સાહિત્ય, કલા અને સંસ્કાર ક્ષેત્રે દેશ જે નવવિધાન માગી રહ્યો છે તેની ઉદામ વિચારસરણી અને ભાવનાનો એ પ્રતિનિધિ બનશે.

ઉર્દુના મુખ્યસિદ્ધ સાહિત્યકાર, અગ્રિય પત્રકારત્વના સુંદર શૈલી સ્વામી, અ. હિં. લોકનાટ્ય સંઘના સ્થાપકોમાંના એક અને “ધરતી કે લાંબ” જેવાં

ક્રાંતિકારી ચિત્રપટના દિગ્દર્શક શ્રી ખ્વાજા અહમદ અબ્બાસની સર્વશ્રેષ્ઠ વાતી-“અજંતા”, આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્કાર છવનના એક અપ્રણી, અગ્રેષ્ઠ સાહિત્યમાં હિંદી છવનના- ખ્યાતનામ લેખક શ્રી મુદરરાજ આનંદની એક લઘુ કહાણી, શ્રી કરસનદાસ માણેક(વેશપાપન)નો સંસ્કૃત સાહિત્યને અમિનવ દૃષ્ટિથી મૂલવતો અભ્યારી લેખ, લોકપ્રિય ઉદ્દામ વાતીકાર શ્રી બકુ-લેશની નાટિકા ‘પોષ્ટ’, તાજેતરમાં યુરોપનો પ્રવાસ કરી આવેલા શ્રી રમેશ સંઘવીનો આંતરરાષ્ટ્રીય સાહિત્યના નૂતન વિભાષકોનો પરિચય, હિંદી લોકનાટ્ય સંઘનાં જૂનાં કલાકાર સાંતા ગાંધીનો, છેલ્લાં એક વર્ષના દેશના સાંસ્કારિક જીવાળનો મૂલ્યદર્શી પરિચય આપતો લેખ, ગુજરાતી પ્રગતિશીલ લેખક અદોલ્ફના પ્રાણરૂપ શ્રી બોગીલાલ ગાંધીનો સાહિત્યનાં મૂલ્યમૂલ અગો અને પ્રગતિશીલતાના સિદ્ધાંતો છણતો અભ્યાસપૂર્ણ લેખ, અતિંદાનિક તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસી તેજસ્વી ઉદ્દામ શૈલીના અનુકરણીય શ્રી ચંદ્રભાઈ ભટ્ટની કલમનું ૧૯૪૭ના રાષ્ટ્રીય તારારિખી ખતવેલું બ્યાન;-ઉપરાંત શ્રી પ્રદલાદ પારેખ, શ્રી મગનલાલ ચાંદલિયા, શ્રી ઉશનસુ, શ્રી શાંતિકુમાર દુડિયા, શ્રી નાયાલાલ દુવેશ્રી મુકુન્દ પારાશર્ય, શ્રી પરાગ જાની વગેરે નવી કવિપેઢીનાં કાવ્યો-ગીતો-ભાષ્યશ્રી વિનાયક પંજાનું કલાનિયોજન, ભાષ્યશ્રી હર્ષદ પંજાનું ‘નર્મદાતટ’નું તૈલચિત્ર એ અને બીજી નાનાવિધ બાનીઓ અમે સાનંદ રજૂ કરીશું.

✱

પૂરા થતા આ વર્ષમાં જેમની અમૂલ્ય મદદથી સંસ્કાર સમૃદ્ધ બન્યું છે એવા મુરખી-મિત્રોનું ઋણુ અમારી પર છે. સાંજવર્તમાનના તંત્રી-પદની બારે જવાબદારીમાંથી જેઓને પણ વર્ષભરે ‘આંતરરાષ્ટ્રીય’-નોંધનો જોગ ઉઠાવનાર શ્રી રવિશંકર મહેતા, જ્યારે આગીએ ત્યારે હૃદયગમ શૈલી લઈ સાચ આપનાર શ્રી જિતુભાઈ ગહેતા, સંસ્કાર અંગેના પ્રકાશનથી માંડી અવલોકન લખી આપના મુધી સહાયક થયેલા શ્રી મુનિકુમાર ભટ્ટ, ઉપરાંત પોતાની કૃતિઓ સહિત અમારાં સંપાદન કાર્યમાં પણ સાચ આપનાર ભાષ્યશ્રી પ્રદલાદ પારેખની આત્મીય ભાવભરી મદદ અવિરમરણીય છે. તથા અંતે, જેમના વિના ‘સંસ્કાર’ આટલું જ્યારિયત પ્રસિદ્ધિ જ ન પાગી શક્યું હોત તે, અમરા મિત્ર શ્રી ચંદુલાલ ભટ્ટનો પણ આભાર માનીએ તેટલો ઓછો છે.

*

*

*

‘સંસ્કાર’ ગુજરાતની જનતાનું છે. એ જનતામાંથી ગ્રેરણુ લેતું, એને ઋણુ આપતા વધુ વધુ ચેત્ય બનતું રહે અને જનતાના અધિક અધિકતર સ્નેહાદરબર્ષી સહકારના સુભગ માર્ગે ચિરાયુ વરે એજ અભ્યર્થના !

-તંત્રી

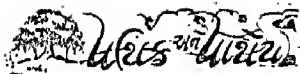

સાહે 'સુરેશ્વર' ઝમીઆને
દિવાળીનાં અભિનંદનો !

દીપોત્સવી ભારતની સુઝાવતી
આ પેર. ડામી કલહોની અંજા !
પ્રતિ ઉરે મનવતા તથા શિખા
માગી રહી : જલન જાગત રોહનીનાં
અંધારાં ડારતા સાથી, મસાલી માનુષમિના !

દિવાળી આવી છે. અને તેની દીપમાલા પ્રકટાવીએ છીએ. આપણું વર્તમાન જ્ઞાન, સંસ્કારિતા અને સમૃદ્ધિનાં પ્રતીક જેવા દીવાઓની વ્યાસપાસ કામીવેરના ઝંઝાવાતો ફૂંકાઈ રહ્યા છે. સ્વાધીનતાનાં આગમનથી સ્વચ્છ થવી જોઈતી આપણી મુસીબતોની રાત ઉઝટી વધુ ઘેરી ખની છે છતાંયે આપણે દીપોત્સવ અટકશે નહિ. અધિકારનો ક્ષણિક ધેરાવો જોઈ આપણે પગજથ્થ સ્વીકારીશું નહિ.

આજે અનેક વીરો દીપક લઈ હિન્દની રાત્રિ ઉગળા રહ્યા છે એ વીરો છે ગાંધીજી જેવા અધ્યાત્મ પુરુષથી માંડી પંડિત જવાહર, મૌલાના આઝાદ અને તેના ઉમદા રાષ્ટ્રપ્રેમના ઉગ્ગ્રાસ માર્ગના અનુયાયીઓ, અનહદ શ્રમ અને શોષણ નીચે કચડાતી મજૂર અને ખેડૂતોની જનેલી વિરાટ જનતાના નાણકો-સામ્યવાદી, સમાજવાદી, વિદ્યાર્થી અને મહિલાસંઘો તથા લેખક-કલાકારોની જાગતી ઉદામ હરોળના અગ્રણીઓ.

માનવતાની એ ઉજ્જવલ પરંપરાને ભારતરૂપમાં જ્વલંત કરતી એ સંપ્રદાયિત, આજની રાષ્ટ્રોપ આંધીમાં લાયકા આંકડા ભીડાવી કાર્ય કરતી એ સદૃક રી જાગતિ વિજય વરો ।

મુખ્યમંત્રી શાંતિસંમિતિ

વિજયી એ શુભેચ્છા સાથે જ આપણે આપણી પોતાની કર્તવ્યસાધના સંભાળીએ. એને રૂકાવટ આપતાં વિદ્યો તેને મદદ કરતાં બળો પ્રીછીએ અને ધ્યેયને વધુ નજીક આણવાના પ્રયાસો વિચારીએ. નવાં વરસની એ પહેલી ફરજ લાયક થઈએ.

મુખ્યમંત્રી સત્તર જેટલાં લેખકો-કલાકારોનાં મંડળો, વિદ્યાર્થી તથા મહિલા સંઘો અને સાંસ્કારિક મંડળોએ ગાંધીજીની પ્રસંગે જે ગ્રંથક કામ

ગીરી બગીચી હતી તે આપણે ગયા માસમાં જોઈ છે. એ તમામ સંસ્થાઓએ એક સ્થાયી શાંતિ સમિતિની રચના કરી છે. અને મુંબઈની સાંસ્કારિક બાંધકામની બાવના પ્રદીપ્ત કરી શાંતિનું વાતાવરણ સર્જવામાં અપૂર્વ ફાળો આપ્યો છે.

મુંબઈના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ સહકાર્ય

એ અપૂર્વ ફાળાની બીજર બિજબિજ વિચારણામાં અને રાજકીય પક્ષોના અપૂર્વ સહકારની શક્તિ મુંબઈની છે એ આપણે ન વીસરીએ. સહકારની એ ધગય સિવાય આવી જલ્દત કામગીરી શક્ય નથી.

મુંબઈના ઇતિહાસમાં કલાકારોનો આવો સહકાર એ એક અમૂલ્યપૂર્વ બતાવ છે. આ સ્થાયી સમિતિમાં મુંબઈનાં છ જેટલાં સ્વયંસેવક દળો કામગીરી આપી રહ્યાં છે. તેમાં વિદ્યાર્થી મહામંડળ, વિદ્યાર્થી કેમ્પસ અને મુસ્લિમ વિદ્યાર્થી મંડળ પણ છે. આ ત્રણ વિદ્યાર્થી મંડળો તથા પિપલ્સ થિયેટર, નેશનલ થિયેટર અને પૂર્વી થિયેટર્સ જેવી સંસ્થાઓ એક જ મંચ ઉપરથી એક જ સભ્યશાનમાંથી શાંતિનું ઉદ્દેશ્ય કરે છે એ હકીકત જ કેટલી પ્રેરણાદાયી છે ?

ચોતાનો શાંતિનો સંદેશ જનતાની ભીતર લાઈ જવા માટે સમિતિ અથાગ પ્રયત્નો કરી રહી છે. એ પ્રયત્નમાં તેઓ લાખો પરિપત્રો-ભીંતપત્રો અને દિવમ્હારા આધુનિક સાધનો અપનાવે જ છે પરંતુ તે સાથે જ નવરાત્રિ, છઠ્ઠ, દિવાળી વગેરે ઉત્સવો, જેમાં પ્રત્યાષાતી તત્વો જનતાને અવગા માર્ગે લઈ જવા પ્રયત્નો કરે છે તેમાં પણ સરઘસ ગીતો અને નાટિકાના કાર્યક્રમો થોડા નહિ વાતાવરણ પ્રકટાવે છે. ગાંધી જયંતિનું સરઘસ એનું પ્રેરક ઉદાહરણ છે

સરકારની શિથિલતા

પરંતુ જૂની નોકરશાહી પ્રથાના અનેક દુર્ગુણો-આગણી સરકારમાંથી હજી વિદાય થયા નથી જણાતા. આ વિજવાદશીના ઉત્સવ વખતે પુષ્કળ શ્રમ અને દ્રવ્યના ભોગે કરાયેલી એક શાંતિ સરઘસની યોજના વેળાસરની સહકારી અનુમતિના અભાવે પડતી મૂઝવી પડી હતી. આવી કટોકટીની કામગીરીમાં આડે આવતો આ “દીવ” નો દુર્મુલ્ય વિદાય નહિ લે તો એ લોકશાહી સરકારના લાંછનનું રૂપ બનશે. આવા નોકરશાહી ચીકા સત્તર જૂંસી નાખવા જોઈએ.

મુંબઈ કલાકારોની આ જાગૃતિ અને આ સહકાર્ય પ્રજ્ઞનાં અભિનંદન અને મદદને સંપૂર્ણ પાત્ર છે, પરંતુ સારે ખીજ બાજુ શહેરશાંતિને માથે બપરૂપે ઝૂંમી રહેલી નવી સમસ્યા છે નિરાશ્રિતો અંગે.

આવેલાં નિરાશ્રિતો જોટલાં સહાનુભૂતિને પાત્ર છે, મદદને લાયક છે જોટલી જ શાંતિ માટેની જવાબદારી પણ તેમની છે. દુઃખ-લયનાં માર્ગો નાસી આવેલ અનેકાનાં મનમાં લડખડતી ટોંગી-આગ આગુઆગુમાં ફેલાય છે, શહેરના માર્ગો પર નૈતિક જીવનને ખતરનાક દશ્યો દેખાય છે, અને ઘણી વખત આ નિરાશ્રિતો મુંડા કે પ્રત્યાઘાતી તરવોની દોરવણીમાં ફસાય છે.

આ બધા જનાવો શહેરનાં સારકારિક જીવનને બપ રૂપ છે. જોટલી શાંતિ સમિતિ એને કદાચ પકોંચી વંચી ન શકે. સરકારની ત્વરિત અને સાચી મદદ સિવાય પરિસ્થિતિ વલુસવાનો પૂરો ભય છે. એ પ્રત્યે અમે બધાં જ એવાએ છીએ.

પ્રેરણારૂપ મુંબઈ

મુંબઈના કલાકારોએ જગ્યાડેલી આ પ્રેરણાની જ્યોતિ ગુજરાતભરના કલાકારોને પણ પ્રેરક નીવડે. અમદાવાદે પણ આ દિશામાં પગરણ મીંચાં છે. તે વધુ શક્તિશાળી અને સંગઠિત બને. ગુજરાત અને દેશનાં જીવનને સારકારિક નવળખતિનો ખપ આપે છે તેવો અગાઉ કદિયે ન હતો. જનતા અને કલાકાર વચ્ચે તેમજ કલાકાર અને કલાકાર વચ્ચે બાંધે નવા સંબંધો અને સહકારનો યુગ ઉઘડે છે. એમાં આપણે સહુ, આપણી તમામ ઉદારતા, ધીરજ, પ્રેમ અને શ્રમ લઈ આગળ આવીએ અને જનતાને સમૃદ્ધિ માટે મથવા અવકાશ આપીએ. તાન, સંસ્કારિતા અને સમૃદ્ધિની સાચી દીપમાલાથી દેશને શણુગારીએ એ સક્રિય જાગૃતિની ભાવના આપણે આજે ફેલા કરીએ.

ગમે તેવી ને ગમે તેટલી અંધારી ઝાંઝ હો, ગમે તેટલાં દુઃખ ને જોખમો નીચે જિંદગી ધવાઈ રહી હો. પરંતુ માનનીની માનવતા મરી નથી ત્યાં લગી તેના ઉત્સવો મરવાના નથી. હજારો વર્ષથી, હજારો સંતાપોની વચ્ચે થઈ જિંદગીનો સ્ત્રોત આનંદ અને ઉત્સવોને લઈ, વહેતો રહ્યો છે, ને વહા કરશે જ. પરંતુ સમૃદ્ધજીવનના ઉત્સવો, સમૃદ્ધગત રીતે માણવાની તાજગી માગે છે સમૃદ્ધ તરિક્કે જીવવાની અને મૂંઝવાની જામતિ-સમૃદ્ધજીવનને ઊજામિત્ર કરનારાં અનિષ્ટો સામેની જોહાદની તમજા.

દશેગ દિવાળી ને ઇદથી ભરેલા આ મહિનાના સમૃદ્ધ ઉત્સવો આપણે કોઈ કશા ભેદ વિના, કોઈ કશા અંતરાય વિના ઉજવી લઈએ તો ય આપણે એક મહાન કદમ બહુ લેખારો

કસોટી

શ્રી. બળવંતરાય ઠ. ઠાકોર

કસોટિનિ પરંપરા મુજન આયુ આખૂં વહે ;
 મળે જ્ય પરાજયો, ગરથ જાય કિંવા વધે,
 મળે લગન નંદવાય ઘર, થાય જાયે પ્રભ,
 અચિંતિત પડે રવ કે રવજનમરતકે કો કમ :
 ન જાણ જાન જાય કે, લધુ મદાન, વા લાભ કે
 ગણાય તુકસાન જે, નવ કસોટિ લેખાય તે.
 વળી કંઈક સૌવિરો મન મનાવિ લેવાનું જે
 વસે વલણ, સાંધનું અનુભવ દિ ચડિતર શા,
 ગણે પ્રથમ મૂલ, તેહ કલ અન્ય, કડુ કે મિઠાં.
 તથા સકલ જાણ દષ્ટિ, વલણો વિવિધ વિવિધ જે.
 કસોટિ-નુભવી રહો છું દિનરાત, જાતિ માયી પુગી ?
 જિતાય નરનાર જે ચક્રિ અસંખ્ય, -રે જુજગી !
 બહે જનું અશક્તા, થાય ન બહે છ કરણીય જે,
 નહીં અકરણીય લેશ ય કરીશ, -રે જુજગી !

અકરોબર ૧૯૪૭, મુંબઈ

ટિપ્પણ:—(૧૧) 'નુભવી' = અનુભવી; એવી કે તેને કોઈ પણ શું પુગી ચક્રે નહીં.
 (૧૩) જે કરણીય (કર્તવ્ય) છે તે લઈ વધતી જતી અશક્તિને લીધે ન
 કરી શકાય.

જીવન જ્યાં જ્યાં જીવવા માગે-

-સ્વપ્રસ્થ

(હાથોનાં "જન્મમૃતિ" ગીતને મળતા ગુરે)

જલાવો દીવા, જલાવો દીવા,
ઠાટિ સિખા, ઠાટિ કરે !
નાહી મંદિરે નાહી સિખરે; નાહી જલે, અંજરે;
મૃત્યુ તણી ખીચ જીવન જગાવો,
ભારત જીવન પરે.

—જલાવો...

અમજીવનને ધેર તિમિરે
જાગેલ-નૂરેલ પરે,
રિદ્ધિસિંધિના ગણપતિ જગા
ખારસાખોની બેઠે ખાનુએ
દુઃખ દુઃખોથી વંદે ભોધ રહ્યા,
મૃત્યુ રોડે !
અધાર ગણીનાં દૈન્યને બેદતા
સુરજ-દીપ પેટાવો !

—જલાવો...

કાગાં જાગરેલા અધાર કુદરે,
મા-મૃતિ માટીમાં સુપ્ત જે કુદરે,
જંદી પડેલા અજના સુદ્ધિગ ફેર પેટાવો !
ઠાટિ ઠાટિ કામદાર કિસાનોની
આખ કામે બે-નૂરે,
દાણ દાણે કણકણ ખરી રહ્યાં પોગણુદીન શરીરે,
જીવનાનલની જોત જલાવો,
ચાલીસ ઠાટિ અખિલે !

—જલાવો...

અમુક્ષખતા રોજાય છે આવો,
ખાળક-જીવન-કધારે
જૂજ ને રોજ અકાલ વિનાશરે-
છોડ્યાં ધાવણ પાઓ !
ગમલ એ કલિઓની સિખા પરે,

આકળ શાંત કરાવે
પાંદડીઓની. જોત હજારે,
હાસ્ય તણી દીપમાલ પેટાવો !

—જલાવો...

જલાવો દીવા, જલાવો દીવા,
પૃથ્વી તણા પગધારે !
મૃદ વ્યથાઓમાં, મૂકકથાઓમાં
શૂન્ય મનોમાં ને ભગ્ન તનોમાં
જીવન જ્યાં જ્યાં જીવવા માગે, દીપ-પ્રદીપ પેટાવો.
એટલું ના બસ....

આજ સંક્રાંતિની વિકટ વાટે
ઊઠતી આંધી લીધણી
દાનવતાના પ્રલય પવન
ફૂંકતી ભારત માથે
જોતે કેવી ન્યારે દીપ ના રહે
જૂઝાય માનવીનાં મન ?
માનવતાનાં કરવા જતન
મામોમનાં ઈર્જન
તેજની તેજ લો, જીઠો, મથાલચી !
અધાર છો હો ધન,
ભાવી ધડી રહી હાણુ !
માતૃભૂમિનાં રામે રામે આ
જોત જલાવો-પ્રાણ પેટાવો
સાથીઓ, ટોટિ કરે !

—જલાવો...

ડોમાની દિવાળી

લે. દિવા. ફાલ્ગુવીસ

અનુ. મુમતિ દસાલ

પહેલી ઊંધ પૂરી થતાંવેંત આગમન મરડીને ડોમો ઝટપટ ગોઠડી પર બેઠો થઈ ગયો. એણે જલ્દી જલ્દી ગોઠડી વાળી લીધી, મોઢે પાણીનો હાથ ફેરવી દીધો અને બાંડી ચઢાવીને ધરની બહાર નીકળી પડ્યો.

ડોમાની કારબારિણી ઉઠે પત્ની એની પહેલાં જ બિડીને રસોડામાં ચૂસા સાથે ખટપટ કરતી હતી. ડોમાને બિડીને ચાકી જતો જોઈ તે બોલી, “અરે આ શું ! જરા નાહીધોઈને તો જાવ ? આ પાણી કોનું થવાને ક્યાં વાર છે ? આજ સપરમા પરમે આમ મેલા...”

પણ તેનું વ્યાખ્યાન સંજગત ડોમો હાજર હોય તો ને ? જરાય થું કે આ ક્યાં વગર એણે ઝટ લાંબને રસતો પકડ્યો હતો !

હજુ ડોમાની અ ખોમ. ઊંધ ભરી હતી. ચાલત, ચાલતાં એને ઝોકું આવી જતું હતું. મઠકાસે એની શેઠાણીએ એને મોડી રાત સુધી રોજી રાખ્યો હતો. હજુ બેએક કલાક વધારે ઊંધવા મળે તો ફીક થાય, એવી જાનનો વિચાર ફાળુભરે એના મગજમાં આવી તો ગયો, પરંતુ એક ફાળુભરે જ

આજ છે દિવાળીનો પહેલો દિવસ. શેઠનાં ઘરનાં બધાં માણસો અલાર-સુધીમાં તો ગિડી ગયાં હશે. શેઠાણી આજખચ્ચાંને નવરાવવાની તૈયારીમાં પડ્યાં હશે અને પાણી દેવા માટે કરીને એના નામની જૂમાજૂમ ચઢી રહી હશે.

આ વિચાર મગજમાં આવતાં જ સરીરને જોશથી એક ઝટકો મારીને ઊંધ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરતો ડોમો ઝડપથી પગ ઉપાડવા લાગ્યો. શેઠનું ઘર જોમજોમ નજદિક આવતું ગયું તેમજેમ ડોમાની ગતિ વધતી ગઈ અને છેલ્લે છેલ્લે તો એણે લગભગ દોડવા જ માંડ્યું.

ફાળુ ભરતો ભરતો એ શેઠને ઘેર પહોંચ્યો. ત્યારે શેઠ હજુ જિજ્ઞાસામાં પડ્યા પડ્યા ધોરતા હતા. શેઠાણી પધારીમાંથી બિડીને આંખો ચોળતાં હતાં

અને આજુબાજુમાં સૂતેલાં ચિંગી, યમી અને ગદિયાને બિડાકવાનો પ્રયત્ન કરતાં હતાં.

ડોમાને બારણામાં જોતાં જ રોડાણીએ સ્વસ્તિ ઉચ્ચારી, “ પધાર્યા કે રાવસાહેબ ? કહેતીંતી કે, આવશે કે નહિ શ્રીમાન, કાલ જાણે ! આજ દિવાળીની શરૂઆત છે, અને ભાઈને શું આ જ દિવસ મળ્યો મોડું કરવા માટે ? આજ જરા વહેલા ટળ્યા હોત તો ? પણ, તો રોડાણીની જામને સહેજ વિસામો મળેને...”

ડોમો એક ઘન્ટ પણ બોલ્યા વગર ચૂપચાપ બેઠો હતો તેથી તો રોડાણીના મગજનો પારો ઉઘટો વધારે ચડી ગયો.

“ બેઠો શું રણો છે ચોરિયા જેવા ? ચૂનોખૂનો સળગાવે છે કે નહિ ? છાકરાંઆને નહાવાનો વખત થઈ ગયો તો ય હજુ તો ચૂલામાં લાકડાં સુકાં ભપીં નથી ! અને આ બાઈ હજુ કેમ નથી આવી ? આજ ચા-આ નથી કરવાની કે શું ? મરે...કાંઈ માંજુંસ મળ્યાં છે, બાપુ !...”

ડોમો મૂગોમૂગો સ્નાનધર તથા વળ્યો. ચૂલામાં કાકડી મૂકતાં મૂકતાં રોડાણીનું એકધારું સંગીત એને કાને પડતું હતું.

“ એ ચિંગી, એ 'લી યમલી, 'સા ગલિયા-ગધેડાં જેવાં પક્ષાં છો તે હવે તો બિડો ! કાંઈ નહાવું ધોવું એ કે નહિ ? અરે, આજ દિવાળી છે ! આજનો દિવસ તો જરા વહેલાં બિડો...શું અપંચખણિયાં છેકરાં છે ! કેને ખબર ! અરે, મોડાં બિડોને નરકમાં પડવું છે તમારે !...”

પછી પતિદેવ પાસે જઈને-

“ અરે, કહું છું કે હવે પૂરું થશે તમરું ધોરણ ? આજ કાળી ચૌદસ છે. મરે મૂર્છ, આટલી બાંધ તે શે આવતી હશે, ભગવાન જાણે ! ”

“ એ ય, મારે નથી જોઈતી આ તારી કટકટ ! મયાં પછી જ જો નરકમાં જવાનું હશે તો મને તેની ફિકર નથી ! પણ એટલા ખાતર અત્યારે મારું માથું ના ફેડીય ! તું છો ને તારાં છાકરાં છે. તમે તમારે તમને હાવે એમ કરો !...” શેઠ સાહેબ ફરીવાર માથે ઝાઢીને ધોરવા લાગ્યા.

ડોમો અહીં શેઠને ઘેર પાણી ગરમ કરતો હતો ત્યારે એને ઘેર એની સ્ત્રી પણ પાણી ગરમ કરતી હતી. સહેજે ડોમાને એના વિચાર આવવા માંડ્યાં. એ ઘેરથી નીકળ્યો ત્યારે એનો છાકરો બિલતો હતો. પરંતુ હવે એ બિડ્યો હતો અને એની સ્ત્રી એને નવરાવતી હતી. ગઇકાલે ખજારમાંથી તે શું લાવી

કેશ વારુ ? આંર છનુ' જોપરેલ, સાંભુની ગોટી, અંગરગતી, આનાના ફટાકડા, અને વિકલા માટે મિહાઈ...

નહાતાં નહાતાં વિકલાએ પૂછ્યું હતું, “બા, બાપુ દેખાતા નથી ક્યાંયે ?”
...ડોમાની વિચારમાળા ચાલુ હતી ત્યાં જ શેફાણીની ખૂમ એનાં કાન પર અથડાઈ, “એ ડોમલાં, પાણી થયું કે નહિ ? એક હાંડાંભર પાણીને તપતાં ટેટલી વાર લાગશે, હેં ?...”

ડોમાએ ધડાધડ ડોલો ભરીભરીને પાણી કાઢવા માંડ્યું. છોકરાંએને નંવરાવીને એણે આળસ મરડી, ત્યાં તો બાંધ માંડેળ વાંળ બાળ એળાને ત્યાં આવી પહોંચ્યાં. ડોમાએ તેમને માટે ગરમ પાણી કાઢવાની શરૂઆત કરી. પાણી કાઢતા ડોમા તરફ લક્ષ જતાં બાંધ સાહેબે ત્રાડ પાડી, “હાથ રામ, આ નાલા ધોવા વગર એવો ને એવો આંચો લાગે છે ! મરેરે ! આજ સપરમાં દિવસે તો જરા ચોખ્ખા પવિતર થઈને આવીએ કે ? શરમ ના આવી તને આજ અહીં આવું મોં લઈને આવતાં ?”

એની સ્ત્રીએ એને નાહીને જરાનો આમહ ક્યો હતો એ ડોમાને યાદ આવ્યું. તેનું કહેવું પોતે ના સાંભળ્યું તેની જ શિક્ષા અભારે મળે છે. એમ એને લાગ્યું પરંતુ નાવા રલો હોત તો અર્ધો કલાક વધારે મોડું ચાલ અને પછી...

ડોમલાં પાણી કાઢીને ડોમો મૂગો મૂગો બીજા કામે વળગ્યો.

છોકરાંએને નવરાવવાનું પત્યું. નવાં કોરાં કડકડતાં કપડાં પહેરીને એ ફૂલવા લાગ્યાં. ફટાકડાના ટેટા, ફૂલજર, ભોંય ચકરડી અને ચિત્ર વિચિત્ર રંગની ફૂવારો બિડાવતી ઢાલીઓ. એ ફટાકડાની રમતમાં છોકરાંઓ બધું જ ભૂલી ગયાં હતાં. એમની રમત, એમાં ફૂદાફૂદ, એમનો આનંદ-સંઘળ ખૂબ જ સુખદાયી હતું.

સવારથી અત્યાર સુધી પડેલા ઘાંટા ડોમો ભૂલી ગયો, અને એ કરાઓના આનંદમાં લીન થઈ ગયો. પોતાનો વિકલો પણ અત્યારે આજ રીતે આનંદ કરતો હતો, આવી જ રીતે ફટાકડાની મોજ અનુભવતો હતો. માત્ર કલ્પનાથી જ ડોમાના ચહેરાપર આનંદની ઝલક ચમકી ગઈ. આ આનંદમાં એક જ વાત એને ખટકતી હતી, અને તે એ કે વિકલાનો એ આનંદ, એ રમત અને ફૂદાફૂદ પ્રત્યક્ષ નજરે જોવાનું એને માટે શક્ય નહોતું.

ડોમાના શેઠેને ત્યાં આજ એક જ ગરબડ મચી હતી. દિવાળી હોવાથી

શેઠની સંઘર્ષાં સગાં સંબંધી અને મિત્રો આજ જન્મવાં માટે આવવાનાં હતાં. શેઠની મોટી દિકરી અને જમાણ, શેઠના નાનામાણ અને એમનું કુકુંજ, શેઠાણીના પિયરનું કંકેક આહિસન જહિસન, ઉપરાંત શેઠના ૩ બન્નરના ધોડાક સટોડિયાં હોસ્તદારો.

ઘરમાં શેઠાણી એકસરખાં ધમાલમાં હતાં. ચૂલા માથે બેસીને રસોયણ બાઈપર હુંકમનો પ્રવાહ તેમના શ્રીમુખમાંથી અવિરતપણે વહે જતો હતો.

અને આ બધી ધમાલમાં ડોમાને માથે તો કુંગર ખડકાયા હતા. સવારે પંચારી જીપાડતાં એણે આખું ઘર જેમતેમ વાગીઝાડી નાંખ્યું, નાં નાંખ્યું ત્યાં તો ખભે બે મોટા ઝોળા નાંખીને શેઠે એને બન્નરમાં ધકેલ્યો ત્યાંથી આંખ્યા પછી શેઠાણીના તાલે નાચતાં નાચતાં એનો દમ સૂકાઈ ગયો.

“અરે આટલી આ સોંપારી કાતરી દે... પેલા પાનના મૂકાને પાણીમાં નાંખ્યો?... પેલો નયો અને હોડો ક્યારે ભરવાનો છે? આજ ચાર માણસ ઘરે આપશે ત્યારે પાણીનાં બે વાસણ બર્ષાં હશે તો સફ નહિ પડે કે?... જા, પેલી બન્નરાઈપરની મોટી કંકેક જીતારીને માંજીને બાંધને દઈ દે,..... અરે ડોમા—” છતાં ગાંઠી નથી પાથરી હજી.....?”

હાથમાં લીધેલું કામ પૂરું કરવાનો સમય પણ શેઠાણી નહોતાં આપતાં. એના હાથપગ સતત દિશ્યાવ કર્યા કરતા હતા શેઠાણીનું સેપિલું કામ પૂરું કરે ન કરે ત્યાં શેઠની ખૂમ પડતાં, “અલ્યા ડોમા, જરા સિગરેટનું પાકીટ લઈ આવ તો, જોઈ...” અને હાથમાંનું કામ પડતું મૂકીને ત્યાં દોડતું પડતું. પાકીટ ખરીદીને ડોમે ઘેર આવતો ત્યાં શેઠાણી આગળ સેપિલું કામ હજી કેમ નથી થયું એનો જવાબ માંગવા તૈયાર જ!

બધા મહેમાનો આવીને જમવા બેસા ત્યાં સુધી ડોમાના જીવને ડોંલડોળા ચાલુજ ન હતી. એમાં કામ થોડું અને ધોડાં ઝાઝાં! એ દોડદોડમાં જ એનો જીવ ગભરાવા લાગ્યો.

મહેમાનોએ ‘હર હર મહાદેવ...’ કરીને જમવાની સૈરઆત કરી ત્યારે જ એના જીવને જરા નિરાંત મળી.

મહેમાનોની મંડળી ઘરમાં પંચપક્ષવાજ જમતી હતી ત્યારે બહાર ખડકાણીના એક લીમડા નીચે જઈને ડોમે ‘હાઆ...ય’ કરીને બેઠો. બંડીના ખિસ્સામાંથી એક ખીડી કાઢીને સળગાવી અને આરામથી દમ લેવાની ઘરઆત કરી. સવારે શેઠના ઘરમાં પગ મૂક્યા પછી, ખીડીનો એકાદ દમ ખેંચ-

ઉપરાંત એને એની સ્ત્રી તથા પુત્ર માટે આગળ વગર ડેમ રહે ? એ પણ મનુષ્ય જ હતો ને ? દિવઃજીનું પર્વ ખીજાં બધાંની જેમ એને મન પણ મહત્વનું અને મંગલ હતું, ખીજાંની જેમ એને પણ એનાં સ્ત્રીપુત્રપર પ્રેમ હતો.

જેમ તેમ ચાર કાળિયા પેટમાં ધકેલીને ડામો ઊભો થઈ ગયો. સૂચીત થઈને અંધારું થવાને થોડીવાર જ બાકી હતી. ડામો જલ્દી જલ્દી બત્તી પેટાવવાના કામે લાગી ગયો.

શેઠનું ઘર બહુ જ સુંદર હતું. નાનું છતાં હમામદાર નવી હોય બાંધેલું હતું. દેખાવ પણ ધ્વજનેરનું કૌશલ્ય પૂરવાર કરતો અતિ સુંદર હતો. ડામાએ બારણે, ખડખીમા, વરંડાની પાળખર અને એલેરીના કહેડાપર કાઢિયાં સજાવાળીને હારખંધ ગોઠવ્યાં. કાઢિયાંનો મંદમંદ પ્રકાશ બહારથી જોનારને આલ્હાદ કરતો હતો. બણે કે ઘરનો કમાનો અને કહેડા તેજબર્યાં રત્નોથી મઢી લીધાં હોય ને !

પણ ડામાના અંતઃકરણમાં એ સૌંદર્યોનો પડથો ઊઠતો નહોતો. એ તે જલ્દી મને ઘરમાં કામ કરતો હતો, છાકરાઓને ફટાકડા કાઢી દેતો હતો, ફરનીયર સરખું ગોઠવતો હતો, ઘરમાં પથારીઓ પાદરવાની ધમાલ હતી, દિવાબત્તી સાફસફ કરવાની હતી.

બધો રસ્તો કાઢિયાંની રંગિયી રાણુગારેલો હતો. ઘેરઘેરથી છાકરાઓ રસ્તાપર આવીને ફટાકડા ફેડવામાં મશગૂલ હતાં, ફટાકડાથી કે અવરજવરથી એ કાઢિયું બૂઝાઈ જાય તો ફૂલઝરીથી પાણું સજાવાતાં.

ડામાનું કામ અતૂટપણે ચાલુ હતું. એણે વાસણ મહિવીછળાને ઘરમાં ગોઠવી દીધાં. પાણીનો નળો બર્યો, ફૂલઝાડને પાણી પાણું, આખું ઘર ફરીવાર ઝાડી નાખ્યું.

ડામાનું કામ પૂરું થયું ત્યારે રાતના દસ વાગ્યા હતા. શેઠની પથારી પાસે એણે તાંબાનો લેટો બરીને મૂક્યો અને માથે ટોપી ચઢાવીને એ ઘેર જવા નીકળ્યો. પણ એની શેઠાણી એમ કંઈ એને ખાલી હાથે જવા દે ? ડામાનાં સ્ત્રી બાળકની કાળજી એ ન રાખે તો કાણુ રાખે ? વધેલા થોડખંધ ખાવાનામાંથી તેમણે એક પોટલી ડામાને બાંધી આપી.

ડામો પોતાને ઘેર જવા નીકળ્યો હતો, પરંતુ સવારે શેઠને ઘેર આવતી વખતે જે ઉતાવળે એ ચાલતો હતો તે અત્યારે નહોતી. પહે પથરા બાંધ્યા હોય એમ એ એક એક પમણું ભરતો હતો.

એની સી ઘેર એની વાટ ભેતી હતી. છાકરો ક્યારનો યાદને લાવી ગયો હતો. ડોમાએ ટોપી બારણાને આગળે લટકાવી, બંડી કાઢીને ખૂણામાં ફેંકી અને ખાવાનાની પોટલી સી આગળ મૂકી. એમાંનાં પકવાન ભેંધને તે બોલી બીડી, “ઓય મા! કેવી તરેહ તરેહની ચીજો છે!”

વિહલો પાસે જ સતો હતો. એને ઢંઢળાને બિણડતી એ બોલી, “બરે વિહુ, જરા હિંસો તો ખરો—આ બે તારા બાપુ શું લાવ્યા છે તારે માટે! દિવાળીની મીઠાઈ લાવ્યા છે, મીઠાઈ...”

ડોમાએ ગોઠણીપર શરીર ટેકવું અને ખિસ્સામાંથી અર્ધી બીડી કાઢીને સળગાવી.

અભિનંદન પત્રિકાઓ

ગુજરાતની એક લોકપ્રિય ચિત્રપ્રવૃત્તિ

—વિનાયક પંથા.

નવા વર્ષની અભિનંદન પત્રિકાની પ્રથા આપણે હાં ક્યારે અને કાણે શરૂ કરી એ તો કાઠ જણાવે ત્યારે અર. એકંદરે હિન્દના ધણા ભાગમાં આ પ્રથા પ્રચલિત છે પણ ગુજરાતની જનતાએ એ પ્રથાને ખૂબ વધારી છે અને એ એક મહત્વની કલા અને છાપકામની પ્રવૃત્તિ થઈ પડી છે.

કલાનાં કેટલાંક સ્વરૂપે. જળરો લોકાદર પામે છે અને સમાજના બધા વર્ગોમાં તેને સ્થાન મળી જાય છે. લક્ષ્મીપૂજન, દીપ ઉત્સવ, અને નવા વર્ષની ભાવના આ ત્રણ ખામતો અભિનંદન પત્રિકામાં આવી જાય છે એટલે શ્રીમંતો, ઉત્તર ઉજવી શકે તેવો મધ્યમ વર્ગ અને જેને શુભેચ્છાઓની અપેક્ષા હોય છે અને શુભેચ્છાઓ બતાવવામાં માત્ર ત્રણ પૈસાનો જ ખર્ચ કરવો પડે છે તેવો ગરીબ વર્ગ પણ આ પત્રિકાની પ્રથાને વધારો મે છે.

પણ આ પ્રચલિત કલા પ્રવૃત્તિએ એક મહત્વનો મુદ્દો આપણી સમક્ષ સરસ રીતે રજૂ કર્યો છે, તે એ કે કલા પ્રવૃત્તિ સમાજની જરૂરિયાત સાથે કેવી રીતે મેળ મેળવે છે, અને કલાકારોને પ્રજાની ભાવનાઓને દોરવાની સરસ તક આપે છે. સમાજ, પત્રિકાના પ્રકાશકો, અને કલાકારોના ત્રણનાં દિલો આમાં સંકળાયેલાં છે.

આપણે ત્યાં બહાર પડતી પત્રિકાઓ ઉપર એક ઝીણવટભરી નજર નાખીશું તો જણાશે કે લક્ષ્મી, સરસ્વતીથી માંડીને ધણા દેવ દેવીઓ, માંધી-જીથી માંડીને લોકનેતાઓ, અને સામાજિક તેમજ રાજકીય ઉત્ક્રાંતિની ધણી ભાવનાઓને આ પત્રિકાઓમાં સ્થાન મળ્યું છે. છતાં એકંદરે વધુ મોટાભાગ કલ્પનિક ભાવનાઓ અને “મંગળ” કાને કહેવું તેની રૂપરૂપના આપતાં કરતી, કે પ્રજાના દિલમાં દુરતમાં જ જે મંગળની કલ્પના છે તેના તરફ

ફર્લસ કરતી દીવો, સ્પર્ તથા કમળની રૂપકડી દુનિયામાં જ અટવાઈ રહેલો દેખાય છે.

ખીજ બાલુથી ગમે તેવા ચિત્રને " એ ચિત્રનો બ્લોક આપણી પાસે છે અને લોકોને ગમે તે ચિત્ર ચાહે છે એ વિચારે " પ્રકાશકો ગમે તે છાપે રાખે છે એટલે જાત જાતના ચિત્રોનો યંત્રમેળો, પણ આ પત્રિકાઓમાં દેખાય છે. છતાં એટલું તો કહેવાય જ કે અવિનંદનને નામે લોકોના હાથમાં અકકું ચિત્ર તો આવી જાય છે.

આ પત્રિકાનાં ચિત્રોમાં નવાઈ પામે તેવી એક ખીજ વાત દેખાય છે અને તે એ કે નજીવા અપવાદ બાદ કરતાં કલાકારોએ લક્ષ્મીપૂજન, દીપ ઉત્સવ અને નવા વર્ષની ભાવનાઓનાં બધાં સ્વરૂપોનો વિચાર ક્યો નથી. માત્ર દીવા સ્પર્ અને લક્ષ્મીની આકૃતિ સિવાય બહુ ઓછું થયું છે. દાખલા તરીકે આ ઉત્સવમાં બાળકો જે ભાગ ભજવે છે તેની છાપ પત્રિકામાં દેખાતી નથી. સમાજના આજના પ્રમોદી ઉભી રહેલ નજીકના 'મંગલ'ની હવા આ પત્રિકાઓમાં આવતી નથી.

ખીજ બાલુ પત્રિકામાં એક બીજો સુમેળ છે તે તેના લખાણો. ચિત્ર અને લખાણ એ બેનો આવો સાથે અને સરસ ઉપયોગ આ પત્રિકાઓ પૂરી પાડે છે. ફેરફાર, સુંદર કાવ્ય પંક્તિઓ અને સાદાં વાક્યો આપણી જાણી જાતની ભાવનાઓનો પાયો પાડે છે. આમ ચિત્રકારો લેખકો કરતાં પાછળ પડી ગયેલા દેખાઈ આવે છે.

પત્રિકાના સુચોબનો માટે અનેક પ્રકારની ચિત્રચીત્રીના અખતરા કરવાની તક કલાકારોને છે. પણ સુચોબના પત્રિકા એ સાદું ચિત્ર નથી-કે નથી પુરતોનાં પૂર્ણ કે ક્ષણરેટન અને પોતાનું. એક પ્રકારનું ખાસ સ્વરૂપ છે અને એ રીતે સરળ કલાકૃતિ કહેવાય તેવા નમૂનાઓ આપણે ત્યાં યોગ્ય છે.

પ્રકાશકોના કાળે પણ આ પત્રિકાના વ્યાપારમાં અને સર્જનમાં કાંઈ ઓછો નથી. પત્રિકાઓને આકર્ષક અને આનંદની કિંમતે પૂરતા બંધમાં રજૂ કરવાનું કામ એમનું જ છે, પણ તેના ઉદાવ માટે કાગળ ગ્રાહી અને છાપ કામની ટેકનીક કે કલાત્મક વિચાર તેમણે જ કરવાનો હોય છે. આપણે ત્યાં પત્રિકાની પ્રથાને વેગ આપવાનું કામ તેના પ્રકાશકોએ પણ કયું છે જ એનું સ્મરણ કરવું પડે જ.

સમાજે અપનાવી અને વધારી લીધેલી, આ ચિત્રપ્રવૃત્તિ તરફ વિચાર-શીલ ચિત્રકારો, લેખકો, અને પ્રકાશકોનું વધુને વધુ ધ્યાન જાય અને પ્રજાની ભાવનાઓને તેમાં સ્થાન મળે તે તેના વિકાસને વેગ મળે તેમ ઇચ્છીએ.

દિવાળી

—સાંતા માંધી

(નિપથ્યમાંધી)

આવી દિવાળી હું આવી. નેહરના દેશની મુંબઈનગરીમાં ઉત્સવના વસ્ત્રો સજીને હું આવી આઠ આઠ વર્ગોથી, વિશ્વસુદની અધારપછેડીમાં ધુધવાતી, મનની અબળખા પૂરી કરવા હું આવી.

કાળીઅભરના ધનકાદવ ખુંદી, વિરાટ દુબકાળની ભીષણતા જીરવી, મારા જીગજૂતા વણિક મજમાનની અટારીએ, હું રમજુમતી ઉતરી. પણ ન જોયો ત્યાં અવનવો ઉમળકો, ન મળ્યો મને અતેરો આવકાર. અંખવાઈને મેં અંદર ડોકિયું ક્યું—ધનતેરસને રૂપીઓ દૂધે ધોવાતો હતો.

✱

શેઠાણી:—(રૂપીઆનું ચર્ચામૃત આગળ ધરીને) હે આપી દે, હવે સૌને ચમચી ચમચી-પહેલા તારા બાપાને આપજે, પછી છાતરાવને આપી જો વધે તો જ બીજાને આપજે. જો-જો-જરા સાચવીને તો ચાલ-એક છોટાને ઢોળ્યું છે તો તારું આવી બન્યું જણજે.

હિરા:—(બાર વર્ષની હોવા છતાં ૬ વર્ષના બાળકની જેમ કંટાળીને) ના-અમ-પહેલાં તો હું જ પીય, પછી બીજા—

શેઠાણી:—(તેની તરફ હાથ ઉગામી દાંત ભીંસીને) જેમ જેમ બોલતા નથી-તેમ તેમ ફાટતી જ જાય છે...કહું છું તો ખરી કે સપરમે હિં અપ-શુકન ન કરાવતી. જા, આપી આવ તારા બાપાને—(જમણી પાત્રથી, એક હાથમાં લબો લયક કાગળ લઈને બીજે હાથે ઝીણું મસમસતા ધોતીઆની ચાઉતાર પાટલી ખોંસતા ખોંસતા શેઠ પ્રવેશ કરે છે.)

શેઠા:—સાંભળો છો-આ મુનીમજીને આવડો મોટો ખરડો આપી દીધો છે તે-

શેઠાણી:—લે, શુકન તો સારા થયા. તારા બાપાનું મ્હોં બહુ કરાવ નેમ્—(ચરખીથી લદમદતા શેઠાણીના મ્હોઠા પર, તેમના કજઆળા સ્વભાવે આકેલ રેખાઓમાંથી નીતરતા સતોષના રેલા ઝીલી શેઠ થંડા પડે છે.)

શેઠ:—(જમણી હથેળીમાંથી ચર્ણામૃત મ્હોંમાં મૂકતા મૂકતા) જય લક્ષ્મીવર જય ગિરિધારી (બચેલું દીધું માથે ચડાવી) કેમ હિંસ તારા શતાકાનું કહી દીધું છે હોં! આજે સાંજે પેટી આવી જશે. હજારોના ખર્ચ થતાં હોય ત્યાં સો બસો આમ કે આમ—

શેઠાણી:—જ તારા મોટાભાઈને ચરણામૃત આપી આવ-દોડ નેમ્એ. (હિરા જય છે.) મેં કહ્યું તમે મુનીમજનું શું કહેતાંતા?

શેઠ:—(લોચા વાળતા) છ તો એમ કે આ નોતરાના ખરડામાં ઓતમચંદ શેઠનું નામ લખવું મુનીમજ બૂલી ગયા લાગે છે.

શેઠાણી:—(હાથનો લકોડો કરીને) ના રે બાઈ, છ તો મેજ કઢાવી નાખ્યું. મેં કહ્યું કે સીને ઘેર દિવાળી હોય એટલે તેમને સપરમે દિ' શું બોલાવવા? આ એ દિકરી, જમાઈ, કાકુની વહુ ને માથી શપ્તના બે ચાર બોલાવ્યા ત્યાં રપનો આંકડો પૂરો થઈ ગયો. મારા પીએરવાળાઓને તો બધાને જાણખીજને દિ બોલાવવાનું દરાખ્યું છે.

શેઠ:—હવે રપ-પ૦ના આંકડાની માયાદૂટ કરવાનું તમને કાણે કહ્યું છે? બે મુણી ખાંડ તો મોઢામમાં પડી છે ને ઓતમચંદભાઈ પાસેથી દસ ગુણુ થઈ આજકાલ આવી જશે.

શેઠાણી:—પણ આ રાચન ફાચનની ઠાણુ વાત કરે છે! હું તો પેલા જમણુવારના કાયદાની મોકાણુ કેતીંતી. બજારમાં મ્હોટાભા થઈને, બોલ્યા ધોળા ટોપીમજાઈના કાળા નોંધાવા નીકળતાંતા તે લેતા જાઓ. આ નવતર સરકારમાં તો છતે પૈસે વાપરવા સાક્ષી છે.

શેઠ:—(ખડખડાટ હસીને) ઈ કાયદા કાયદા તો ધૂળ ફાકતા મજૂર કારકુનો મોટે છે, આપણે માટે નહિ, સમજ.

શેઠાણી:—તમારા મ્હોંમાં સાકર પણ મારું મન કોળતું નથી. આ પેલા રમાખેન પણ કેમિસના મોવડી થઈને ફરતાંતા જ ને?

પણુ આખ્યું તું કાંઈ તેની હાથકડી કાઢવા? બિચારીએ લઈ લઈને તો દસ હજારની જ પાઘડી લીધીંતીને! ઈ આંખની શરમ રાખવાના વખતું ગયા.

શેઠઃ—(હસીને) ઇ વાતમાં તું નહીં સમજે ! કહું છું એમ ક્યો કરને તું તારે.

શેઠાણીઃ—પણ એતમચંદશેઠની સાથે આપણે શું સંબંધ તે આપણે-

શેઠઃ—(સહેજ સંજ્ઞાધી) નહિ હોય તો ગધારો. ગમે તેમ કરીને આપણી હીરણીને એને ત્યાં નાખવી છે.

શેઠાણીઃ—(ડાખાઈને,) પણ આપણી નાંતનો ધોળ જુદો ને એનો-

શેઠઃ—નાત જાતનું તો બધું ઠીક મારાબધ, આપણે અંધી મૂઠી જમીનમાં રોકી છે તે આ તિસમારખાં જુવાનીઆઓ ભાડૂતોનું તૂત લઈ બેઠા છે તે, એતમચંદભાઈની ઓય વિના દિવાળું કાઢવું પડશે દિવાળું !

શેઠાણીઃ—એતમચંદભાઈની વગ છે તો જગરી.

શેઠઃ—હાલ ત્યારે. આપણાં રાજ રજવાડાંઓ તકવારથી ન પતે તેટલું લમ વહેવારથી પતાવતાં એ તો જેવો વખત તેવી નાત.

શેઠાણીઃ—તમારી નજર બહુ લાંબી પડેલે. અમે બાઈમાણસ-

શેઠઃ—લે રાખ રાખ હવે. મારી ધરવાળીની અકલ જોઈને બધા હક થઈ ગયા છે હક ! ઠીક લે ત્યારે, હું જરા બેચાર ટેલીફોન કરી લઉં.

(મોટાઈનો સતોય અનુભવતો ને પોરસતા હાસ્ય વેરતો શેઠનો સ્થૂળ દેહ દરવાજામાં બહારથી દોડતી આવતી હિરા જોડે અચકાઈ પડે છે.)

શેઠઃ—અરે અરે, આટલો બધો ઉમંગ-વેલી. (હિતથી ટાપલી મારીને શેઠ જાય છે.)

હિરાઃ—આ બા, કાંક નવો દુધવાળો આવ્યો છે. મા'રાજ ક્યારના તેની જોડે લમણા ઝીંકે છે પણ એ તો આપણી વાત સમજતો જ નથી.

શેઠાણીઃ—તે આપણો ભથ્થો ક્યાં ગુડાણો છે ? મા'રાજ આ મા'રાજ-જોઈએ મા'રાજને કહીએ કે નવા દુધવાળાને અહીં મોકલે-

હિરાઃ—(ખાણુ પાસે જઈને ધાંદો ખાડે છે) મા'રાજ અરે એ મારાડડડડ- બા કે' છે કે નવા બેથાને લઈને અહીં આવો-મારા'ડડડડડડડડ-

શેઠાણીઃ—આ મુઆઓને ધરણુ ટાળે સાય કાઢવાની ટેવ જ પડી ગઈ છે. નવા નવા હાથ્યા જ આવે છે. મન તો ઘણું થાય છે કે સપરમે પરમે અપશબ્દ ન કાઢીએ પણ આ મોકડાની જાત જ હલકી-ચાળી ભરીને ખાવ જોઈએ પણ-(બહારથી ઉત્તર દિગંતો બેથો દાખલ થાય છે.)

શેઠાણી:—આશ્વ, તુમ કાષ્ટક પડે આપા ! ખાલીપેલી નવા આઢમી હમકુ નહિ મંગતા.

લૈયો:—(વિવેકથી) બહેનજી, હમ તો સમયરતજી મહેમાન હૈ. આજ આપમે બહુત કામ થા ધસ લીએ—

શેઠાણી:—(અચ્ચતા) મુવાની ખુમારી તો માર્છ રાજ મહાંગમની લેછલો. મોટા મેમાન ચવા નીકલ્યો છે તે ! આ વખતમાં કોઇતો ભરેસો ન કરવો આઇ. બહાનું કાઢીને દિવસે ઘર લોઈ ગય ને રાત્રે માથે કાળિયું બંધીને ખાતર પડે. ધોળે દિવસે ચોરીયું થાય છે—

લૈયો:—(કડક બની. બહેનજી, હમ ચોર કાકુ નહિ હૈ. આપને પંદર શેર દૂધ મંગવાયા થા લેજીન—

શેઠાણી:—અરે બાપુ, ખાલીપેલી જૂઝ કાષ્ટક મારતા ! અમારે તારું દૂધ નથી લેછતું.

હિરા:—પણ બા આ વખતે શ્રીખંડ કરવો તો ને ! દૂધ વિના—

લૈયો:—(હસીને) હાં હાં, બિટ્ટીઆ, કયું ધનરાતી હો ! તુમ્હારા દૂધ તુમકો ભિતેગાલી.

શેઠાણી:—(જરા ચાંત પડીને) સારું થયું કે દરવાજાને લોખંડી ભગી લગાવી દીધી છે. તે લૈયાજીકો બોલના કે આજે બપોરકો આ જના.

હરતારસિંગ:—કયા બતાવે બાઈ સાંજ, હમ રૂપ લોગ લાગે બાજે પંજબજી રિયાસત કનવરસે આ પહુચે હૈ. બિચારે સમયરતજી હૈરાન હૈ, લેકિન વે કર કયા સકતે હૈ બિચારે ?

હિરા:—તો તુમ લોક ઘર છોડ કર કાષ્ટક ભાગા ?

હરતારસિંગ:—કહાની બડી લંબી હે બેટી. ચે દેશકે બટનારને તો હંમારા સત્યાનાથ કરે દિયા. રિયાસતમે હમરે ખેત ચે. ગાય બેસ થો. મગર ગાંવમે મુસલમાન બી ચે. મગર પહેલે રોઝ અંજા કબી નહી. કુખાયાનક કરાવે, પક અત્યાચાર—અબ ઇન્સાન ઇન્સાન નહી રહા બેટા.

શેઠાણી:—એ મુસલમાનો બરોસો કરવોજ બેટો. શેઠ બોલતા થા કે હિંદુ સમાજે તો ગાંધીજીકુ પહેલેસે વારા થા લેકિન જવાહરને કુખા દિયા.

हरतारसिंगः—अच्छ भइल, छोड़ीये ये जाते. हमे कोछ सुसजमानेनि नहि भगवा-हमारे हिंदु रामने ही हमे परगना कर दिया है. कहेने सगे ही हिंदी के तप्त पर लट राम ही भैरवा? अच्छ भगवतमे हथीआर पाते जाते थे. और कहेते थे कि सुसजमानोंकी कृपा करो.

हिराः—तो फिर तुम क्या भगवा ?

हरतारसिंगः—भेटी, नाम सुसजमानोंका होता है और काम-लूटका मेरे परोक्ष के शेष साइजकी लड़की छटा गये. मैंने उन भवाशियोंका यमकाया तो कहेने सगेकी हम राजसाहजकी बीमहं-बाइरमे यह हो रहा है, करंजीमे हमारी आरते नंगी नाथ रही हैं और न जाने क्या क्या. मैंने उन्हें बहुत समझाया कि शेष साइज बहुत शरीर आदमी हैं, उनके घरकी धनमत-लूटना न्यायनी है. लेकिन वहां तो सज्जो पागलपनका नशा आया था. ओके दिन भी और इकते तो हमारा सारा का सारा परिवार डगडग जाता. शेष साइजो साथ लेकर हम लोग भागे.

हिराः—वो भी वहां आये हैं ?

हरतारसिंगः—कहासे, (आंखना जगजगआ लूटीने) वह धमानेदार आदमी हर सुसीमतमे भइ करत या लेखीन...हम उन्हें ज्यों न सके; (थप थप जप छे)

हिराः—क्या ? कहा है वह ?

हरतारसिंगः—अधरके पास. जहां छ-सानकी देवानीअत पड़्य नहि सकती, नेटा.

हिराः—भर गये ? कैसे ? कहोने.

हरतारसिंगः—शेष साइजकी लुअर्ग दादीने घोआ दिया. स्टेशन पर भगवा ऊँके वास्तुअर गुड पांट रहे थे. शेष साइज को टंगकर वे सड़भ गये. मैंने कहा कि वह मेरे यया हैं. मेरा भ्याल है उन्हें विश्वास न था. लेखीन गाड़ी छुट गछ और सीयारामजी दुआसे वहा तो हमारी जलन जय गछ. लेखीन-

हिराः—लेकिन क्या ?

हरतारसिंगः—वह हमारी कहानी दुहरानेका छ नहि यकता, भेटी.

હિરા:-કહો ના ભૈયાણ.

કરતારસિંગ:-(નિસાએ નાખી) દો ગેશન ઓર ગુઝરે ઓર અચાનક ગાડી ચારતેમે રૂક ગઈ. વહી રિઓસિલી ટોલીએને રૂકા લી થી. હરેક ડ્યેમે વે લોખ હથીઆર લેકર ધુસ ગયે. ઓર રોખ સાહનકો પકડ લીયા. મેને કહા કી વે તો હિંદુ હે-લેકિન ઉન્હેને વહ છુઝગે છુઝેકા સમકે સામને નંગા ક્રિયા ઓર-ઓર-૧૦ મિનિટમે ઉનકે દુકડે દુકડે કર કર બહાર ફેંક દિયા. હરે ડ્યેમે લલકી નહી બહેતી થી-ઓરત બચ્ચા કોઇ નહિ છુટા-કોઇ નહિ. ઓર હમ છુઝદિલ બેક રહે-ધરમ કે નામપર તાંડવ ચલ રહા થા-ઓર હમ-

(બે ધડી ચૂપડીદી છવઝ જાય છે. શેઠાણી ક્યારના હંચાનીચા થતાં હતાં, તો ૫ વાતના પ્રવાહમાં ચોડી વાર તે પણ ઉધાડ ગયાં હતાં. હવે તેમણે શાંતિ તોડી. જાણે પોતાનો જ સૂર પારખવા માગતાં હોય તેમ જરૂર કરતા વધારે મોટેથી ધારો પાડ્યો તેમાં કકશતા ઉભરાતી હતી.)

શેઠાણી:-એવી બધી ગંદી વાતો ફેલાવવા અમે તમને અહીં નથી સંધ્યા. ખમસાર જો અહીં પાછો પગ મૂક્યો છે તો.

કરતારસિંગ:-(ચમકીને કથું ન સમજતાં) બહેનજી હમ ગરીબ લિખારી બન કર ફિરતે હે-મેરે દો બેટે બગીચેકા કામ જનતે હે-એક સહે-રમે જાકર મોટર ચલાના લી સીખ આપ દે; અગર કુછ નોકરી બિકરી દિવા દો તો મહેરજાની.

હિરા:-બા, બાપુ માળી રાખવાની વાત કરતાંતા ને ? ગુરબો પણ રાખવોતો, અહીં જ.

શેઠાણી:-છ'ની મર હવે. ચીંગ જેવડી થઈ લાં તો મંડી ચોવટ ડાગવા ! હ બામટાએને ધરમાં ધાત્રીને ધર લૂંટાવતું છે ? એણે સિંધીની લપ છોડતા છોડતા લોહીનાં પાણી થયાં તે એણાં છે. મુઝો કહે કે વીસ હજારની પાઘડી આપુ પણ બે ઓરડી કાઢી આપે તારા બાપુ શંકર જેવું માલુસ લેજોજાઈ ગયા. ઈ તો દીક કે એને ધરમાં ઘાણા પડેજાં જ પંદર હજાર લઈ લીધાંતા. મોજો પાછળથી કે હવે એક પાંચ નવિ વધારે આપું ને માંગશે તો પોલીસને બોલાવીશ. માંડ કાઢ્યો છે એને ધરમાંથી.

હિરા:-પણ બા, આ ક્યાં તેવો માલુસ છે ?

શેઠાણી:—હું ને કે ચૂપ મર ! આવડી ઘોડી જેવડી થઈ તો વધુ
સમજતી જ નથી. તુમ ધધરસે ચલા જવ લેવાજી, ધધર કામ નહિ મિલેજા.

(નેપથ્યમાંથી)

હિસવથી દરખાતા મારા કાળજીમાં ટાટો રોરકો પડ્યો. પરદેશીની વાતોએ
મારા મનમાં કુતૂહલ જગ્યું હતું. જિયારો પરદેશી લેયો નીચું માથું કરીને
ધર બહાર નીકળી ગયો ને હું પણ તેની પાછળ ચાલી નીકળી. મેં જોયું
પણયે જોયું. ન જોયાનુંયે જોયું ને જોવાનુંયે જોયું. ચાક્યો પાક્યો લેયો
પરબણી જતો હતો ત્યાં પોતાના પુત્ર પુત્રી જોડે અચાનક મેળાપ થતાં
તે યંબી ગયો.

કરતારસિંગ:—ઓ હે અચ્ચન હે—સ્થામ હો રહી છે ઓર તુમ દુધા-
રીના લેકર કહા જ રહે હો ?

અચ્ચન:—(જરા ધોધરાધને) જી, ધરમે જી પગરા રહા થા, તો
મેને સોચા જરા ધુમાકર લાઉં.

કરતારસિંગ:—અરે પાગલ, રામચરનકી દુલ્હનિન જિયારી મર કર કામ
કર રહી છે ઓર તુમ લોગ ધુમતે શીરતે હો, રામ નહિ આતી—દુધારી
તુમની જરા રાટીયાં બેતતી તો ક્યા હો જાતા ? અસો વાપિસ—બનકનક બહાર
નીકલી હો જેસે કાઇ કાવત હો—

અચ્ચન:—બાબુજી, દારત હી તો હૈ—મેરે એક મિત્રે ધર પર—
(દુધારી કુત્રકું બરે છે તેની તરફ ડોળા કાઢીને)

અજી હિસાબી બીજીને દુધારીકા ખાસ કાવત હિ હૈ—

દુધારી:—(હિંમત કરીને) બાબુજી, ઉન્હે જિત્રી તો હૈ નહિ. લેયા
મુજે હે જ રહે હૈ—

અચ્ચન:—ચૂપ મેં ખાત કરતા હું.

દુધારી:—મં બી પિંગણે સચ જાતકર હી રહુંગી લેયા મુજે કાઇ
સેક કે વહાં બેચને લે જ રહે હૈ. એક મંત કે રાશીએ મિમેંગે—

કરતારસિંગ:—(રાક પાડીને) લ્યાનત હે તુમે—(દુધારીનો હાથ પકડીને)
અસો ધર—

अभ्यन्तः—(तेनो भार्गव शङ्की) पर जहर पेट कैसे करोगे ? पंद्रह दिनसे मारे मारे फिर रहा हूँ.. काम-नही मिलता. आभिर, रामशरण्य के वहाँ भुक्तमे कितने दिन आ-सकते हो-

हरतारसिंहाः—भा जहेन जेयनेकी नोमत धमने से तो बूके भरना अच्छा है.

अभ्यन्तः—अभूतसर बाहोअमे सेंकडे ओरतोकी बाज लुटाने वालोके यह पात पताधम्ये. हमे जना है-और जमे मे. लगे कैसेकी हो-आप सुंदेहा क्या ?

(जूटो मानमा आगिणा नापीने नीचे जेसी जप छे.)

x

x

x

पग थील गया. रबो सबो विसाह मदी भयो. हवे लोकातुं रोणुं जेथुं थंवा बागुं दतुं. दुवारीजे जूटा करतारसिंहेतो हाथ पकडीने जेनो कथेो अने धरतो रस्तो पकडयो. अडो मौसपर वधारे जहनाभी करी पोतानी किंमत मडांजना करता अभ्यने पक्ष तेमनी पाछण आलवुं पसंद कथुं. पत्रनी रण हाणी होय तेम साथे साथे मारा ये पनला उपजां जेठेदोर्मपर सुतेधां दंप-तिजोनी हतारो वटावी, पूरपाट होडी जती लोकन ट्रेनोमां धेदां जहरानी माइक जूडाजेल माजुसेना गडापाहु आवानुं, आनेशन जंगलानी जहार ईशता जेकवाक पर तीजनं. रोजानी जेम टूटी पतां आनःसवृद्ध श्री-पुत्रो जेपां-ने करतारसिंहेने जितारे पडेयितां रातना दस वागी गया री.

x

x

x

हीराध्याः—(सुभा पासेयी न गाये साओतो समो करती करती) आधम्ये सरदारल, आज तो आपका बहुत डेर हो गई.

हरतारः—जग धंधर उपर शीरता रहा. जजो पिआरी; तुम बाबीडा मईह करे. (जरा अयकधने, मे' जज्यो के लीजे मिहाध देते न रहा या लेकान-

हीराध्याः—ल, आपकी क्या बातें करते है ? कैसे वधतमे मिहाध हाडेकी-

हरतारः—यह तो आपकी सरासत है. जाकी न जाने कितने दिनसे हम लोग यहाँ आ पडे है-न रिस्ता न नाता. रामशरणल के मयास. ल हमारे गांनमे हो साज लहर ये. जाकी कहां पंजज और कहां मेरक.

अभ्यन्तः—यहां के भज्जुरोमे छसी लीजे तो हम जहनाम हो रहे हैं.

કૌશલ્યા:—૪ ઊંડીએ ધન જાતોડો. જનસે મેરી નોકરી છુટી હૈ તનસે બચ્ચો મિદાઈ માંગના હી બ્રહ્મ ગયે હૈ—

દુલારી:—બાબી હમે બી દિલ્લસ દો ના નોકરી મિલમે—

કૌશલ્યા:—પગલી મુજે નિદાલી તો તુમહે કીન રખેગા. નયે મશીન આને કે જાદ કમ મજુર સે કામ ચલતા હૈ ઓર ઘોડીઆ ધન્કા કાપદા હમારી મજુરી બી તો સડતી નહિ રહને દેતે. સેક લોગ ઓરનો કો અન નોકરી બિકરી કુછ નહિ દેગે.

અમ્મન—રામચરણજી કહેતે થે કિ યહાં તો સજુ બેકાર હી બેકાર હૈ—હિંદુ મુસલમાન સજ-કામ હોતા તો દંગે કરનેકી કિસકો કુરસદ મિલતી ?

કરતાર:—(અમકીને પુત્ર સામે નજર નાખી, તેમાં હરખ પશુ હતો) ઓર કયા ! લેકિન બહુ, અમી તક રામચરનજી નહિ આયે ?

કૌશલ્યા:—આયે તો થે લેકિન કાંઈ જલસેમે ગયે હૈ—ઉન્કે કાફી દોરત મિલમે કામ કરતે હૈ—ઉન્હોને કાંઈ મંડલસા બના રખા હૈ—દંગે બંધ દરવાને કે હીએ વહ લોક આજકલ બહોત કામ કર રહે હૈ—લેકીન અન તો આના હી આહીએ.

(બહારથી ૧૦-૧૫ જણા મોટ મોટથી દલીમે કરતા હોય તેવા અવાજ આવે છે, “અમ્મ તો લાઇ રામ રામ.” થોડીવારમાં રામચરન એક જીવાનની સાથે આવી પહોંચે છે.)

રામચરન:—આપ આ ગયે અચ્ચા સાહજ !

વહ હમારે દોરત હૈ બચુબાઇ. અન તો ગુજરાતીમે જાત કરની હોગી.

કરતાર:—સત્ શ્રી અકાલ ! સત્ શ્રી અકાલ ! અન બેશક જાત હીયેગા, અન તો થોડા જોત મૈ બી સમજ લેતા હું. કહાં ગયે થે લાઇ ?

અચુદસાકાં-રામ રામ જાગ્યા ! કેમ છે કૌશલ્યા બહેન ? કાલની મરામત તૈયારી કરી રાખી છે ને ? આજે અમારા મજુર મડો પશુ ધામધુમથી આવતી કાલે શાંતિ સરઘસ કાઢવાનું નક્કી કર્યું છે.

કૌશલ્યા:—અહીયો તો ૫૦ સ્ત્રીઓ આપણી નવી રીતે અંજણ કાઢવા તૈયાર થઇ છે. ખીજ તો કહે કે જની પાસે દેવતાને સ્મૃત સાચાં વડાં ધરવાની થે વેવડ ન હોય તે જાવ એવા વાતોના વડા મૂકવા.

રામશંકરજી:—એજં મુરદેલી છે બંચુભાઈ. મામલો એટલો કથળી ગયો છે કે હથિયાર ઉપાડવા સિવાયની વાતો સાંભળવા જ કોઈ તૈયાર થતું નથી.

બંચુભાઈ:—પણ એ દંડીઆર ઉપાડનારાઓનાં મગજમાંથી કયરો સાફ કરવો એજં તો આપણું કામ છે. નહેરૂ જિયારા એકલે હાથે શું શું કરે ?

કરતાર:—ઠીક કહેતે હો બાઈ.

(નેપથ્યમાંથી)

મારી મરી ગયેલ આશા જીવતી યદ્ય: હિંસવના નવા જોમ ચમ્પા, રાત વિતીને દિવસ આવ્યો, બીજો લાપથી રધાણી હશે પણ અહીં તો એમતાના અમૃત ઘોળાતા હતા. સાંજ પડી ને રાત આવી. લક્ષ્મીપુત્રનો મર્ધ ગર્માં હશે. હળશે મોપડાઓ. મારી આશિષની રાત જોતા બેડા હશે. બંધે જોતાં. સેકડો વધેાં સુધેાં એ છીડરા ખાઓચિયામાં સઘવાણી હતી, આજે મને મહેરામણે ખોલે લીધી છે. જનતાના મહેરામણે-જુઓ જુઓ, શું તેમનો ઉત્સાહ-અફમૃત આવકાર—

“એક” આંચોતું રાંછું અડધું મ્હોં હાંકી મૂગે મ્હોંએ હાથમાં ફૂલો હાંકીને લઇને આવે છે અને બરાબર વચોવચ આરી જોરથી પહોંડે છે. સૌ એક એક ઠીકરી લઇને તેને હાતજી વતી વમાડતી વમાડતી ચારે દિશામાં ફરે છે. સાથે બોલતી જાય છે:—

અજય મર્ધ ને શાંતિ આવી,

અજય મર્ધ ને એકતા આવી,

અજય મર્ધ ને આઝાદી આવી.

હા, તમારી અજય તમે ફાડી છે. તમારી આશા માથે ચડાવીને તમારી વિવાળા તેને બાળીને બરમ કરશે. ઠેર ઠેર હિંસવના દીપક જલાવશે. લો આ તમારા શાંતિના સૈનિકો પણ આરી પહોંચ્યા.

(ચારે બાજુથી હિંદુ અને મુસ્લિમ જુવાનોનું જૂથ, તાલગદ્દ ફૂલવૃત્ત્ય કરતું આશુ આવે છે અને જાતજાતના વ્યૂહમાં નાચે છે. સાથે સાથે ગાય છે.

મૂમ મૂમ કે નાચો આજ, નાચો આજ

ગાઓ મનકે ગીત.

જૂકી આખિર હાર હુધ, હાર હુધ,

સચ્કી આખિર જીવ-

દોકરા મૂકીને સ્ત્રીઓં નવી ચુંદડીઓ પહેરી બહાર આવે છે. પુરુષોને મંગલ તિલક કરે છે અને નૃત્યમાં જોડાઈ જાય છે. નૃત્ય વધારે ને વધારે ચમે જાય છે—સાથે ગીત પણ—)

હા, સત્યની જ છંત ધરો. તમારાં મંગલતિલકમાં આજથી મારું યાનક છે. ગાઓ ગાઓ શાંતિનાં ગીત ગાઓ. તમારાં લેહી પીને મસ્ત બનેલ અન્યાયની અગધ ફૂટી છે. તે જળીને ભરમ ધરો. તમારાં મંગલતિલકમાંથી હું શાંતિનાં અજવાળાં પાવરીશ. જાઓ તમારો રિજ્ય છે. શાંતિને સંપનો ફિર્વિજ્ય કરો ! પ્રગતિનો નેત્રો ફુંકાવો—આ મહેલ્લામાંથી આખા શહેર પર આ શહેરમાંથી, સમગ્ર ભારત પર નેત્રાંથી સમસ્ત માનવજાતિ પર.

આવતે વર્ષે હું આવીશ, તમે સમારેશ નવી હમારતને આંગણે, મારા નવા યજમાનને આંગણે હું ઉતરીશ. જાઓ, શાંતિના મસ્ત પરવાનાંઓ જાઓ, મારા તમને આદેશ છે—

ભારતનું ચિરાતું ઢાળજી, તમે ફરી સંધો—

નવા વર્ષમાં, નવું જીવન, સરજો. તમારું જીવન, આમજનતાનું તમારું મંગલતિલક મારું યાનક છે. તમારાં હૃદયમાં મારો વાસ છે.

(નૃત્ય ને ગીત પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે.)

(પડા)

[માતાનું દ્વંધા-માનવીની પહેલી ભૂખ! એ ભૂખમાંથી તરછોડાયેલું બાળચિત્ત-વર્ષો પછી, ઇવનના અનેક લોભોપભોગોની પાર પણ-ઇવનની અનેક વિકૃતિને ભેદીને પણ-એ સનાતન માનવતાની અનુભિનો ચોક્કસ કડાવે છે. રૂતિના વેશીલા વળાંકો અને પ્રખર રૂપના વડે લેખક એ વાર્તામાં ધંકરી તમારી પાસે પહેલેથી કરે છે, અને બદમાસી અને મુંડાવૃત્તિનાં કારણો પર પણ એજવાણું ફેંકી નય છે.]

“...કેમ શું છે?...તમને શું જોઈએ છે?...મને લઈ જવા માટે તેઓ આવી પૂર્યા! હજુ વાર છે? ત્યારે પેલું કોણ આવે છે?...ઓહ, મારા વડીલ! સલામ, મેરિઅસ સા’બ! મુક્તિ...નહિ મળે! કંઈ વાંધો નહિ!... મારી કંઈ ઇચ્છા હોય તો, તમે જણાવ આપ્યા છો?...હું સમજ્યો-એ લોકો હંમેશાં છેત્તી ઇચ્છા પૂરી કરવાની છૂટ આપે છે...”

“ભગવાનની ખાતર મને એકસો ર’વા દો, મેરિઅસ. મને કોઈ જાતની ઇચ્છા નથી...અરે, હા..., એક ઇચ્છા છે. મને કંઈક પીવા આપો. આ નહિ-આવું કંટાળાજનક પીણું નહિ. આવાં પીણું તો ધણીયે વાર પી નાખ્યાં છે. મને બીજું કંઈક આપો-દાર ...અથવા ચા. ના, ચા નહિ મને કંઈક ઠંડું પીણું આપો, એકદમ ઠંડું...એવું કે જે એસીડ અને મીઠું બન્ને એક સાથે હોય...પારદર્શક, ઠંડું, ગુલાબી-ના, ગુલાબી નહિ-વાદળી રંગનું. એને શું કહેવામાં આવે છે એ હું જાણતો નથી. મને યાદ આવતું નથી. મને એનો સ્વાદ માત્ર યાદ આવે છે-અહીં, મારા ગળામાં-અને એ મને ગુંગળાવી દે છે -મિલકુલ ગુંગળાવી નાખે છે.

કેવો નકામો છું હું! એનું નામ પણ મને યાદ નથી આવતું. મારી પાસે હજુ થોડોક સમય છે, મારે એનું નામ શોધી કાઢવું જ જોઈએ. પણ બહુ ઓછો સમય રહ્યો છે. મેરિઅસ, કહાચ તમે જાણતા હશે...તમે ચાલ્યા જવ

નહિ. તમે ગભરાવ નહિ. નિરાશ પંથુ ન થતા. મરવા દો એ મૂકિતને ! મને જરૂર નથી, આ વાત વધારે જરૂરની છે. એ લોકો મારામાંથી મારા પ્રાણુ જેની કાઢે એ પહેલાં મારી આ તરફને ન છીપાવી શકાય તોય કંઈ વધિ નાહ...

તમે ના જતા. મારે તમારી પાસે થોડી વાતો કરવી છે-સમજાવવું છે-કદાચ એ હલુ એટલું મધું મોડું ન કહેવાય...જે તમે એ લોકોને-આપા-ધીશાને અને બીજાઓને-કહો કે આખરે હું સમજાયો છું-સમજવાનું. શરૂ થયું છે...માત્ર હું એ કહી શકું એમ નથી-મારું ગળું બહુ સુકાય છે...પેલો ખાલો મને. આપો. જી ! મને જોઈએ છે એ આ નંધી-એ નહિ...

...એ નહિ. તમે સમજી શકતા નથી ? મારી સારીયે જિંદગી-જિંદગીના ત્રીસે વરસો-હું તરસથી મર્યો છું. હું હવે વધારે વાર સહી શકું એમ નથી. એ ખરેખર દુઃખ ઉપજાવનારી વાત છે કે, હું એવો તો ગમાર જેવો છું કે હું યાદ કરી શક્યો જ નથી....હલુ પણ યાદ આવતું નથી....

જિલકુલ નાનો હતો ત્યારે ૯-૧૦ વરસની મારી વય દશે-એ લોકો મારા પ્રત્યે હસતા હતા, મારી મજાક બિડાવતા હતા.....ત્યારે હું તરસ્યો થતો ત્યારે પેલા પીણીની જ માગણી કરતો હતો ત્યારે. પણ એ પીણું કયું હશે એ કાંઈ કહી શક્યું નહિ, અને હું તો એનું નામ ભૂલી જ ગયો હતો. 'એ મૂરખ ગધેડા, તું શું કહેવા માગે છે ?' એ લોકો મને પૂછતા, પાણી ?-ના, પાણી નહિ...હાથ ? મોસંબીનો રસ ? ના-ના ! ફળોનો ? હાથ રસ ? ના, એ નહિ. જો ફંડુ હોવું જોઈએ, માત્ર ફંડુ. ફંડુ અને પારફર્શક, અને ધીમેથી વહી શકવું-વાદળી રંજનું વહી શકે એવું.....એ સફેદ કુંગર-માંથી વહે છે, ધીમેથી વહે છે.....' કદાચ બોરોગથી બોરેલા ફવાનું પાણી હશે, 'એ લોકો મને કહેતા, 'તેં એકાદ વાર પીધું હશે એટલે યાદ નથી આવતું'.....ના, એમ નથી, મેં કહ્યું. બોરોગથી બોરેલા ફવાના પાણીની મને ખબર છે, એ નહિ જ. એ તો હલકું રો, વધારે કામળ; જલદીથી બિડી જાય એવું...એ એવું કંઈક છે જે પીણું છે છતાં માત્ર પીણું જેવું જ નથી, પણ પ્રવાહી અને બિડી જાય એ બન્ને તરફે હોઈ શકે એવું છે-એને પ્રવાહી અતર કહો, 'વાં પ્રવાહી વરાળ...એ તો માત્ર તમારા હોઠને અડકે છે અને આખા શરીરમાં પ્રસરી વળે છે-પાણીના ખાલામાં સ્ક્રીન ટીપું જેમ ફેલાઈ જાય તેમ એ શરીરમાં ફેલાઈ વળે છે...એ તમને, શરીરને અને આત્માને શીતળતા સુગંધ અને સ્વાસ્થ્યથી ભરી મૂકે છે...હું જો એક જ વાર પી શક્યો હોત-માત્ર એક જ ટીપું-તો હું ફરી વાર કહી તરસ્યો થયો ન હોત. પણ, બચવાનું જાણે. એને શું કહેવાય તે !

એને શું કહેવાતું હતું ? કતાકો સુધી મેં મારા મગજને કસ્યું, દિગ્મંડ અવસ્થામાં હું ઉઘાતોમાં રખાયો, આંખો મીચી દઈને મારા કેસ પર પંચો રહ્યો. ધણીયે વાર, ધડીમર, શ્વાસ લેતો થંભી ગયો હોઈશ્વ-ગલ્લે મારાં નસ-કોરને એની મુવાસ એકઠી અને જોડી ગર્ભ-અને હું ત્યારબાદ અકળાતો જ રહેતો. કંઈ કામ વિના, ત્યાં હું જિમ્મો રહેતો, કરપનાઓ કરતો, મૂકાયેલાં ગળાં સાથે. યતું પાણી પીઉં ? પણ એથી શો ફાયદો થવાનો હતો ? હું જેનો તરસ્યા હતો એ ચીજની પાસે પાણી કેટલું ઘાટું અને ફિસ્મું અને ગંદું લાગતું ? ચીકણા પદાર્થ જેવું-અથવા તેજ જેવું. પાણી તો, તરત જ સ્વાદ આપ્યા વિના ગળા નીચે જતરી જતું અને મને એવું થતું, મને એવું લાગતું કે આથી તો મારી તરસ વધારે ઉગ્ર બનતી હતી.

તરસ વધારે ને વધારે ઉગ્ર સ્વરૂપ પકડતી જતી હતી....તમે માનો વા ન માનો, એવું કંઈક પીવાનું જોઈતું હતું જેવી મને ખબર હતી કે એવું ક્યાંક અસ્તિત્વ છે, જો હું એને જોણી કાઢી શકું તો. શરૂઆતમાં તો હું આ વાતને બહુ મહત્ત્વ આપતો નહિ-હું મારી જાતને કહેતો કે ક્યારેક મને એવું નામ જરૂર યાદ આવી જશે-યા ઓચિંતાનું એ મને ક્યાંકથી સાંપડી જશે. કોઈક, ક્યાંક, શાંતિથી મારી સમક્ષ એ મૂકી જશે, એક સરસ મગના કાચના પ્યાલામાં, કદાચ કોઈક દવાવાગાની દુકાનની બારીમાં પણ મને દેખાશે-અથવા કોઈ પ્યાલાની મેળાવડામાં મારા મેજ પર દેખાશે...મને ક્યારેક એકાએક એ સાંપડી જશે એ માન્યતામાં મને ધડીમર શંકા આવી ન હતી-ખીજ કોઈ ચીજ માટે હું આવી ભૂજ ન જ કરત-માત્ર આત્માનાં ઊંચણમાં હું એ સમજતો ન હતો, મારા દિલમાં ને મારા દિમાગમાં, બલેને હું એવું નામ ભૂલી ગયો હતો ? મારી જીભ અને મારું ગળું અને મારા હોઠ એ ચીજને અગમર જાણના હતા-ક્યારેક મેં એનો સ્વાદ અગમર રીતે ચાખ્યો હતો-એવું વર્ણન કરતાં મને અત્યારે એનો સ્વાદ અગમર યાદ આવે છે કે મેં એ પીધું હતું અને એ પીવા માટે હું આકુળ-આકુળ બનતો હતો...એ ત્યાં હતું, એ ઓરડામાં મને લાગતું કે એ લોહાએ મારાથી છુપાવીને રાખ્યું છે,-અને એના વિચાર માત્રથી હું અકળાઈ જતો...

રેટોરામાં, મેળાવડાઓમાં, ઇંગ્લીશ ઢગનાં ને અમેરિકન ઢગનાં પીણાંઓમાં મને શું જોઈતું હતું એ, લંગ્વાલુપૂરંક ને સંલોગ પ્રમાણે. નોકરોને સમજાવવાની હું ખૂબ કોશીશો કરતો, ખૂબ થમ લઈને એવું વર્ણન કરતો...અને જ્યારે હું એવું વર્ણન કરતો, આંખોનાં પેપરમાં લાળી દઈને, આંખોને અંદર ખેંચી જઈને હું, કહેવા માગતો હતો એનો સ્વાદ, તથા યાદ કરવા કોશીશ કરતો,

ત્યારે મારા મગજમાં હંમેશાં એક ચિત્ર ઊપસી આવતું... વિચિત્ર, ખડખડી જમીન એના ઉપર ઊભેલાં અજબાં લાંબા લાંબા ઝાડ, અને એક રાક્ષસ-ના, રાક્ષસી નહીં અને ભયંકર... અને ભયાનક જંગલ... ઝાડોના ભયાનક ખડખડ, મેં બધી વાર તોંધ કરી છે કે જ્યારે હું એ ગ્રાપિત પીણાનો વિચાર કરું હું ભારે મને હંમેશાં આ ચિત્ર દેખાય છે... સૂસવટા મારતું, મર્જના કરતું જંગલ અને માયાળુ અને ભયંકર દેખાતી રાક્ષસી મારા પ્રત્યે નત્રતાથી જોતી હોય ... પછી તુફાન આવે છે, ઝાડો હાલે છે અને જમીન તરફ ઢળે છે, આકાશ ઘેરું અને છે અને ચિત્ર વિલીન થઈ જાય છે... અને હું શરીરે નર્જવાતના ભોજવતો અને ગળામાં તકપીડાની પેઠે શોષાતો પડ્યો રહું છું...

તોફાન અદ્ય સાથે મને સાંભળતા. કેટલાક સમત્યા ન હોય એમ માથું ધૂણાવતા અને ધીમે પગલે ચાલ્યા જતા ને સાથે એ લોકો શું લાવશે એની ચાલ જોતા યકતે હેયે હું બેસી રહેતો અને એ લોકો કેાંઈ સરસ યાટલીમાં પીણું લાવીને અદ્યપૂર્વક મારા ટેબલ પર મૂકી જતા... કબાટનાં દૂર ખૂણામાં મૂકેલાં કિંમતી ને લાગ્યે જ મળતાં પીણાં માગ માટે લાવવામાં આવતાં, પણ હું જોતી શોધમાં હતો એ આમાં નોંટું દેખાયું.

મારા વિદ્યાર્થી અવસ્થાના દિવસો મને યાદ છે... તોફાન મચાવતા મિત્રો ... મુલ્લવાન પીણાંઓ, દિવસે ગરમીનની રેસ્ટોરામાં... સવારે ઘેર, પીતો અને જ્યારે તરસ્યો બનતો...

ત્યારબાદ દૂર દૂરના પ્રદેશોમાં પહોંચ્યો-આફ્રિકા અને હિંદુસ્તાન... જપાન તરફ ઝડપી વિમાની મુસાફરી... દિમાલબનાં ટેળાણો પરતો અર્ધનમ્ર વિચારણ પટ ... અરેબિયા... અરે, પેલી એક હજાર ને એક રાત્રીઓ, પેલા મોંઘાં મસાલા અને કિંમતી અતરો. આમડાંની પખાલોમાં રાખેલું ઘોડીના દૂધમાંથી બનાવેલું સ્વાદિષ્ટ પીણું મેં પીધું, પ્યાલાઓ ભરી ભરીને પીધું, પેલા સ્વાદ આખવાની આશામાં. અને સૂકા રજુની સરદહ પર, તરસ છીપાવવાની મારી તલપ. મારા પર ચડી બેઠી... હું બેબિબીનનાં પાણી પાસે બેસીને તરસથી ધૂમો મારવા લાગ્યો. અને મારો હાથ મેં અંદર નાખ્યો કે મરી ગયેલા સમુદ્રનું (David Seb) સરોવર નીમક મારી હથેળામાં ચોંટી ગયું. અરબોએ મીઠું કેફિર મારી સામે ધર્યું ને તુકે લોકોએ એનાયો યે વધારે મીઠાં સરખતો ધર્મ. મેં રાત્રી પીધું અને સીડોનમાં લોહી અને પુષ્પોમાંથી બનેલું ખાસ પીણું યે પીધું. સ્પીનમાં કસ્ટુમો પાંદો અને મંચુરિયામાં માંસનું મુપ પીધું. છતાંયે મારા મનમાં તો એ ધરતીનું ચિત્ર ઊભું થતું અને એ સ્વાદ યાદ આવતો. અને હું તરસ્યો જ

રહી, તરસ્યો જ, મેરિઅસ. સદરાના રણની રેતીના ઊંચા ઢગલાઓ અને અસરત પર્વતની કુંગરોની હાર જ્યાં પાણી ઠલી પહોંચી શકતું જ નથી, એમના જેવો હું તરસ્યો જ રહ્યો.

ના, મેરિઅસ, હું ગડિ નથી ચર્ચ ગયો. હું તમને એ વિષે હમણાં જ કહેવા માગું છું. કારણ કે એ સત્ય છે. ધર્મશ્રુતને ત્યાં જ મરવા દે—મારે એની જરૂર નથી. મને જે કંઈ જોઈએ છે એ, મારે તમને એના વિષે કહેવું છે, મારી તરસ વિશે કહેવું છે. એ મારી છેલ્લી આશના છે. હું મારાં વસિષ્ઠનામા વિષે વાત કરવા નથી માંગતો—મારી પાસે જે કંઈ છે એ બધું તમારી મરજી પર એને આપી દેજો; ચિત્રા, ચિદમ્બર કૃતિઓ, કવિતાઓ, બધું જે કંઈ મેં લખ્યું છે તે.....

હલા—મારી હલા ! એ બધું વૂન છે, મેરિઅસ. પેલા પીણા માટે મારી તરસ અતિ ઉમ્મ હતી, જાસ એટલું જ. તમને ખબર છે શા માટે મેં ચિત્રા દોરવાનું શરૂ કર્યું ? મને યાદ છે ત્યાં સુધી મેં મુનિયમાં બોલકડીને દોરેલાં ચિત્રો જોયાં હતાં—કે પછી એ બર્લિન હતું ! તમને એની દોરેલી, દરિયામાંથી પાણી પીતી માનવ-પશુઓ જેવી આકૃતિઓ યાદ છે ? મને એ આકૃતિઓનાં ચહેરાઓમાં મારી તરસ જેવું કંઈક લાગ્યું. એ લોકો શું પીતા હતા ? એલિમ્પીઅન પીણું ? દેવો પીતા એ મધ ? હાથ, પેલા ગ્રીક લોકો સમજતા હોવા જોઈએ કે હું કંઈ વસ્તુ પાછળ બટકું છું—એમણે એને ખાસ નામ નહિ આપ્યું હોય—એવું નામ હોય કે જે બીજા કોઈ સ્ત્રીને લાગુ ન પડે અને એ લોકો એમ માનતા ન હતાં કે એ મધ માત્ર દેવોને જ પીવા માટે પીરસી ઘટાવે ? હું એમની ક્લામાં માનવા લાગ્યો, પણ હું પર્યટનમાં કે રંગોમાં, એ ઇન્જીને, અદસ્ય, શ્રાપિત ઇન્જીને, જેનું અસ્તિત્વ નથી એવા પીણાનું એક ટીપું મેળવવાની એ ઇન્જીને આકૃતિ આપી શક્યો નહિ જ....શબ્દિક નિર્દોશીને સુખમય બનાવવા માટે જરૂરી એવી ગંધી સ્ત્રીને હું ભોગવી શક્યો છું મેરિઅસ, પણ-પેણું એક ટીપું હું મેળવી શક્યો નહિ....

કેટલાક સમય પછી મને લાગ્યું કે મને જે જોઈએ છે એ હાથ પીણું જ નહિ હોય—કદાચ એ બીજો ક્યાંક હોવું જોઈએ અને મારે એનાં રવાદ અને સુગંધ શોધી કાઢવા જોઈએ જેના માટે હું આટલો અતિ વ્યાકુળ છું. કદાચ એનું અસ્તિત્વ બહારની દુનિયામાં નહિ પણ મારામાં હોવું જોઈએ—સરીર અને આત્મા વચ્ચેની મર્યાદા પર રહેલું હશે, મગજનાં યનતંત્રોમાં ક્યાંક હશે; કાનના આલુઆણુના પ્રદેશમાં હશે, શક્ય છે કે, અહીં કોઈક વિચિત્ર અને વિચિત્ર પ્રક્રિયાથી લગભગ ઉન્માદમાં ફેરવાઈ જતી હશે. કદાચ

હું જેની પાછળ ગાડાતર બન્યો છું એ સ્વાદ જ નહિ હોય પણ એક વાર સાંભળેલો અવાજ હશે-એવો અવાજ કે જે કાનના આડાઅવળા રસ્તે ભટકતો હશે અને કોઈક દિસામે મારા મુખદ્વાર સુધી આવી ગયો હશે... એટલે-હું અવાજ મારે મારું હૃદય દ્રવિત કરવા લાગ્યો કે કદાચ અદ્વિધી મને જોઈતી વસ્તુ મળી જાય.

સંગીત...ઓરોસ્ત્રાનું 'દર્ભર્તુ' સંગીત, આત્માના દરવાજે ખીલામણી ટોકારા...આ બન્નેમાં સ્વાદ છે અને સુગંધ પણ. જીવે અને નીચે દોડતી મૂજતી સુગંધ, શોધતી, કેંઈક જેનું નામ નથી એ ચીજને શોધતી, પાલ્તે, પકાલે, બીજી જિંદગીમાંથી સંભળાયેલા સૂરને...આત્માની તરસ છીપાવવા માટે કોઈક ચીજને શોધતી.

આ સુગંધને મેં સાંભળ્યા અને નોંધી લીધી,-પણ એ નિરર્થક નિવડ્યું; મેંગિઅસ. એ નિરસાગ્નનક વરસો હતો. જીવન અને આનંદ વિનાના, અને મૃતપાપ આત્માનાં. દારૂડિયા બનવાના અને અધઃપતનને માર્ગે જઈ ચડવાના સાર્યા કારણો શોધવાને ધણી વાતો મારી આબુખાલુ વહેતી કરવામાં આવી હતી. એમ કહેવામાં આવતું કે હું મરિા હતો.

અને પછી ધીર અધઃપતનના ખાડામાં ધોસી દેતી ઢોકર લાગી. અને અભિચારના વમળ ને જાગમાં હું જોવાઈ ગયો-રીડાંઓ-પેરિસ-વેશ્યાઓ... અને પછી આવી ડોના લેટિટીઆ...

હા, હું એને ચાહતો હતો. અને એ-મને બચાવવા માટે એ વચ્ચે પડી હું એ જાણ્યો હતો, અને નજીબૂદીને, જિલ્લાસા સાથે, એનું પરિણામ જોવાની આતુરતા સાથે મેં એને એના રસ્તે જવા દીધી...પહેલાં હું એના પગ પાસે કેવી રીતે પડી રહ્યો હતો ? સુગંધી સોરમ ફેલાવતી એની પીળી ચામડી-ને મેં કેવી રીતે ચૂમી હતી ! કોઈક ઉત્તેજક, કોઈક અબ્બધા પીણા જેવો સ્વાદ મેં ચાખ્યો. આમ મેં એના હોઠ ચૂમ્યા, એનું આખું શરીર ચૂમી લીધું અને એ સમયે કોઈક વિચિત્ર કંપારીથી હું મૂજ જોડ્યો...કદાચ એ ચીજ હશે, જે ચીજને હું હુંડી વળ્યો હતો એ આ ચીજ હોતી જોઈએ...અને જ્યારે હું એના ગોઠણ ચૂમતો ત્યારે મને એના માટે પ્રાણ પાથરી દેવાનું દિન થતું...

પણ એક દિવસે મેં ગદ્વીચ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા, અને એની આંખોમાં શ્રાવણ વરસવા લાગ્યો.

ખરેખર, એની સાથે હું કર્તાપૂર્વક વર્ત્યો હતો. એની નજરમાં, બીજી સ્ત્રીઓ સાથેના મારા અનીતિમય વ્યવહાર એ મહત્વનું ન હતું-એ તો એક

મારી આલુઆલુ ગળ હતી-અને મારા માટે તરસ છીપાવવાનાં ફાંફાં હતાં. પણ એને એ ખચર ન હતી, અને એ એની કદપના સરખીયે નહિ કરી શકી હોય કે, એના મૃત્યુ પહેલાંના બે દિવસો પહેલાં, જ્યારે મારાં સ્થિર અને મુગા દરવાજા બહાર એ સારી રાત પડી રહી હતી ત્યારે હું પડદા પાછળ છુપાઈને એને જોતો હતો-અને જ્યારે આખરે એણે જ્ઞાન ગુમાવી દીધી ત્યારે હું એની પાસે આવ્યો અને સાવચેતીપૂર્વક, સ્વાર્થી બનીને, એની ગરીબ મીઠાચેડી આંખોમાંથી બહાર ધસી આવતા આંસુઓને મેં પીધાં, ખૂબ પીધાં. એ આંસુઓનો સ્વાદ-કદાચ એજ વસ્તુ નહિ હોય ?

મને તમે એકસો નહિ છોડો ! મને સુકિતની જરૂર નથી, હું કહું છું. આનાથી વધારે કબૂલાત બીજી શું આપું...મને તરસ લાગી છે-મારું ગળું સુકાય છે...વધારે વાતો કરવા હું નથી માગતો. મેં એને મારી નાખી છે, એટલું જ ! જાણીપૂછીને, બદ ઈરાદા સાથે-અરાખર એ રીતે જ ! મહિનાઓ પહેલાં, મેં તૈયારીઓ કરી રાખી હતી,-અને પાદ રાખજો, હું જરાયે એ કાર્ય કરતાં ખંચાયો ન હતો. જ્યારે એ બારજાંઘમાં હતી ત્યારે મેં મારી ચમકતી આંખોથી એની નસોમાં વહેતુ યુવાન લોહી નિરખ્યું હતું...મેરિઅસ, મને કહેવા દો કે, મને સુળાએ ચઢાવતો અટકાવવા માટે તમે જે બચાવ જોતો કર્યો છે એ જુઠાણું છે, નયું જુઠાણું...એ જગ્યાએ પેલા ગરીબ છોકરાને પૂરનાર હું હતો, મેં જ ખારીખારણું બધ કર્યાં હતાં અને અસ્ત્રો ઉપાડો હતો-આ બધી તૈયારીઓ કરનાર હું જ હતો, અને એ લોકોએ મને એની પધારી પાસે લોહીવાળા મોંથી જોયો. એતુ કારણ અમારા વચ્ચે થયેલી ઝપાઝપી ન હતી. એ મારું લોહી હતું જ નહિ... બેક, એ લોહીનો કેવો ધૂણ જનક સ્વાદ હતો ! હું જે જોળતો હતો એ આ પીણું ન હતું.

...મેરિઅસ...આ ગરબડ શું છે અને એ લોકો છે કાણ ? એ લોકોમાં આવાધીશ છે...મેરિઅસ, ભગવાનની ખાતર ! સુકિત-મને ન મળ્યાં ? મફદ કરો ! એ લોકો મને મારી નાખવા માગે છે !

હું આવું છું...હા, એક મિનિટમાં આવું છું...પહેલાં મને પાણીથી બરેલો પ્યાલો આપો...અય ! લોહીથી ભરેલો પ્યાલો...પાંચ જ મિનિટ વધુ. મારી માતાને બોલાવો-હા, મારી માતાને. એ મારી છેલ્લી ઈચ્છા છે. સમય છે ને ? મને મારી માતૃ મોં જોવું છે. ના, એ ક્યાં રહે છે એ હું કદી છઠ્ઠું એમ નથી-હું એને જાણ્યો જ નથી. એણે મારા પિતા સાથે છટાછેડા લીધા હતા-અને પછી એ મૃત્યુ પામી હતી. મેં કદી એને જોયું નથી, પણ એ કેવી

લાગતી હતી એનું હું વણું કરી રાખીશ...એ જામી હતી ને એના વાળ
કાળા હતા....હવે એક જ મિનિટ થોભો, હ્યા કરો ! હું વાદ કરી રાખ્યો છું.
પેસા ઉઘાનમાં—ઉંચા રાક્ષસી ઝાડો ઊભેલાં હતાં—ખડખડારો જમીન—જાણું
ખીખું આકાશી ગ્રહ, હું નાનો જાળક હતો, માતાના હાથમાં હતો....મારી
મા મનં ધવગાવવા તૈયારી કરતી હતી, પણ પછી એક તોફાન આવ્યું....મારી
માના હાથમાંથી મને મારા બાપાએ ખૂંચી લીધો, એને એક કાગળ મળ્યો
હતો,—એને એણે મારી માતાને ધરમાંથી હાંકી કાઢી. એને હું—હું, ખૂબ
ખૂબ રજો; કારણ કે મને મારી માની છાતીએથી ખૂંચવી લેવામાં આવ્યો
હતો. ઓહ, હું કેટલો બધો સુખી છું, કેટલો બધો સુખી ! આખરે હું એ
વાદ કરો શક્યો ખરો.....

એ ગીત

-હિશનસ્

[જન્મનો મૂળ કંઠે જે જ્ઞાન માગે છે, જીવન અને વિકાસનું ચેદીઓની પાર વિરતરતાં કલ્યાણનું, એની અંખનાનું, જે જ્ઞાન હવે મારે માનું પડશે-એમ કવિ કહે છે એમનું ચિત્ર ને સુંદર રૂપે માનું એ જ્ઞાન જ સચિત્રો !]

એ ગીત માનું પડશે આજે

હે મુજ અંતરતરની રાજ !

અંતર ભરપૂર રાગે.

આ મૂક બ્યાકુલ જન્મનો કંઠે

જે મુજ કંઠે માગે-એ ગીત...

જે ગીત મંદાકિની શીકરોમાં

તરલિત તરંગજાંએ,

જે નિત બિલ્ડે મધુવનકુંજે

કુસુમદલો ને રંગે

મધુકર સંગીત સાગે-એ ગીત...

જે તારે પાપલિયે અણકે

ગિરિવર શિખરે શિખરે

સાશ્વતને નીરવ બીન-શયને

જે ચિર સ્વપ્ને વિહરે

અંતર નિગૂઢું માગે-એ ગીત...

જે ઉત્સુક, બિધુ દરિયાળા ધરતીના તથ્યદેશે,

નિઃસીમં કૃતિ સુંદર જે વિશ્વસે મારે જીવન અગેષે.

જનનાંતર સદૃ રાગે-એ ગીત...

ગુજરાતની ખેતી-સમસ્યાનાં

મૂળમાં ડોકિયું

*

● ગુજરાત રાયતવારી પ્રદેશ હોવા છતાં કેવાં અનિષ્ટો પેલાં છે, ગુજરાતના 'ખેડૂતો'માં કાની ગણતરી થાય છે, કઈ કક્ષાના ખેડૂતોનું હિત કોની સામે કેવી રીતે અથડામણમાં આવે છે, લગાઈ દરમિયાન કયો ખેડૂત કેટલું કમાયો છે, તથા ખેડૂતથી વધુરી દશમાં જીવતા ખેતમજૂરનું પ્રમાણ શું છે, અને હેવટે ઉકેલનો સાચો માર્ગ કયો છે...વગેરે આ ટૂંકા લેખમાં નક્કર હકીકતો સાથે રજૂ થાય છે.

~~~~~ લેખક:-જયંતી પારેખ ~~~~~

આજે દેશમાં ખેડૂત અને ખેતીની નવરચનાનો સવાલ જોરશોરથી ચર્ચાઈ રહ્યો છે. સૌ કોઈ ગામડાનાં ઉદ્ધારની વાતો કરે છે ને એ અંગે અનેક યોજનાઓ પણ બહાર પાડે છે. ગુજરાત ખીજા પ્રાંતોની સરખામણીમાં ઉઘીગા-માં આમળ વધેલું છે, છતાંય આપણી વસ્તીનો મોટો ભાગ હજી ખેતી પર નભે છે. એટલે ખેડૂત અને ખેતી વિષેનો જાગેલો રસ આવકારદાયક છે. પરંતુ કોઈપણ દર્દીની દવા દ્રવી હોય તો પહેલાં એના રોગનું સાચું નિદાન કરવું જરૂરી છે. જો એ નિદાન સાચું ન હોય તો થયેલા રોગ બદલે લગતા રોગની સારવાર થાય. પરિણામે દરદીને ફાયદો થવાની વાત તો બાબુએ રહી પણ ઉલ્ટું નુકસાન થઈ ખેસે. આજની મોટા ભાગની યોજનાઓમાં આ ઉણપ આજે દેખાય છે.

*

*

*

આપણે અહીં ગુજરાતના ખેડૂ-જીવનની સમસ્યાનો ટૂંકો ખ્યાલ લાઈએ. ગુજરાત મુખ્યત્વે રાયતવારી પ્રદેશ હોઈ ત્યાં જમીનદારી 'જેવું' બિલકુલ નથી એવો સામાન્ય ખ્યાલ છે. આ ખ્યાલ સર્વાંશે સાચો નથી. ગુજરાતમાં પણ એક વા ખીજા પ્રકારની જમીનદારી ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં છે.

ગુજરાતની કુલ ખેડાણ જમીનના લગભગ ૨૫ ટકા જમીન તાલુકદારોના હાથમાં છે, તો લગભગ એટલી જ જમીન ઇનામદારના હાથમાં છે. આમ ગુજરાતની કુલ ખેડાણ જમીનનો અરધો અરધ દિસસો એ તદ્દન ખેડાખાઉ જમીનદારોના હાથમાં છે.

રૈયતવારો જમીનમાંથી પણ અધી જમીન ખાતેદારો જાતે નથી ખેડતા. ખેડા જિલ્લાના ૧૯૪૦-૪૨ ના સર્વે સેટલમેંટ રિપોર્ટ પ્રમાણે નડિયાદ ને આણંદ તાલુકામાં ખેતવસ્તીમાં અનુક્રમે લગભગ ૫૩ ને ૫૧ ટકા ગણોત્તિયા હતા. દાસરામાં લગભગ ૪૮ ટકા, જોરસદમાં ૪૫ ટકા ને કપડવંજમાં ૪૦ ટકા ગણોત્તિયા હતા. મહેમદાવાદ માતરના ૧૯૨૧ ના આંકડા મુજબ જાને જગાએ ૭૦ ટકા કરતા વધુ ગણોત્તિયા ખેડૂતો હતા. આ હાલત એકલા ખેડા જિલ્લાની નથી. હેલ્લા આંકડા આપણી પાસે ન હોવાથી જૂતા આંકડા જોઈએ તો ૧૯૨૧ ના સેટલમેંટ રિપોર્ટ મુજબ જોરપાડમાં ૬૫ ટકા, ચોર્પાસીમાં ૪૮ ટકા, બારડોલીમાં ૪૭ ટકા અને વાલોડમાં ૪૬ ટકા વસ્તી ગણોત્તિયા ખેડૂતોની હતી. ખીખ જિલ્લાઓમાં પણ ખાતેદારો પાસે યદ માત્ર ૫૬ ટકા જમીન હતી. એટલે કે અર્ધ કરતાં સહેજ વધુ જમીન ઉપર એક બાજુ ૯૦ ટકાની માલિકી હતી ત્યારે જાડીની અર્ધ કરતાં સહેજ ઓછી જમીન પર ફક્ત ૧૦ ટકાની માલિકી હતી. આ આંકડા તાલુકદારો ને ઇનામદારો પદ્ધતિ હેઠળની જમીન બાદ કરતાં જાડીની રૈયતવારો જમીનના છે.

ખેતીમાં ખેતમજૂરોનું રયાન પણ મહત્વનું છે. જોરપાડ તાલુકામાં ખેતીમાં ખરેખર કામ કરતા માણસોમાં ૭૫ ટકા ખેતમજૂરો ૧૯૩૧ માં હતા. બારડોલી તાલુકામાં ૧૯૨૧ માં ખેતી પર નબતી કુલ વસ્તીનાં ૫૦ ટકા, ચોર્પાસીમાં ૪૮ ટકા અને માંડીમાં ૪૭ ટકા ખેતમજૂરો હતા. ધધુકા અને વીરમગામમાં ૧૯૦૧ માં અનુક્રમે લગભગ ૫૯ ટકા ને ૪૬ ટકા ખેતમજૂરો હતા. પંચમહાલમાં ૧૯૦૫ માં કલોલમાં ૪૭ ટકા અને ૧૯૦૮ માં હાંસોલમાં ૪૨ ટકા ખેતમજૂરો હતા. ભરૂચ જિલ્લામાં ૧૯૧૨ ના આંકડા મુજબ અંકલેશ-રમાં ૪૧ ટકા ખેતમજૂરો હતા. ખેતમજૂરો અંગે હેલ્લા આંકડા ન હોઈ જે હેલ્લામાં હેલ્લા આંકડાં મળ્યા છે એ ઉપર આપ્યા છે.

કિસાન કોણ ?

ઉપર આપેલી વિગતો ઉપરથી જણાશે કે ખેતી પર નબત્તા તમામને એક કિસાન નામે ઓળખી સૌને એક ફરોજમાં મૂકીએ છીએ એ ભરાતર નથી. ગુજરાતની ખેતીમાં પણ ખેલુ લાગ કરતાં વધુ લોકો કેવળ ખેડાખાઉ લોકો છે. ગણોત્તિયા ને ખેતમજૂરો જોયો ખરેખરો પરોવો પાડનારા છે, એમની સંખ્યા ઠીક ઠીક મોટી છે. ખાતેદારોમાંથી પણ ૯૦ ટકા ખાતેદારો પાસે માત્ર ૫૫ ટકા જમીન છે ને ૬૭ ટકા ખાતેદારો પાસે તો પૂરા પાંચ એકર જમીન પણ નથી.

આ હાલત કાંઈ પરાપૂર્વથી નથી ચાલી આવી, પણ જે મૂડીવાદી ને શાહીવાદી શોષણ ચાલતું હતું એનું એ પરિણામ છે. આ પદ્ધતિ નીચે નાનાં ખેડૂત ઘસાતાં ઘસાતાં પોતાની જમીન સાદુકાર કે મોટા ખાતેદારને ત્યાં મૂકી એ જમીન ખેડતો ગણોતિયો મટીને ખેતમજૂર બને છે.

૧૯૧૬-૧૭ માં ૫ એકર કે તેથી નાનાં નાનાં ખાતાં ૬૩. ૫ ટકા હતાં. ૫૨ીસ વર્ષમાં એ વધીને ૬૭. ૫ ટકા થયાં. નડિયાદ, આણંદ, કપડવંજ ને બોરસદમાં ૧૮૯૫-૯૬ માં ખેતી પર નબતી કુલ વસ્તીના ગણોતિયા ૨૭ ટકા, ૩૯ ટકા, ૩૩ ટકા અને ૪૦ ટકા હતા. ૧૯૪૦-૪૧ માં એ વધીને અનુક્રમે ૫૩ ટકા, ૫૧ ટકા, ૪૦ ટકા ને ૪૫ ટકા થયા હતા.

એ જ રીતે ૧૮૯૭ માં બારડોલી ને ચોર્યાસી તાલુકામાં ખેતમજૂરોની સંખ્યા અનુક્રમે ૪૨ ને ૩૬ ટકા હતી તે વધીને ૧૯૨૧ માં અનુક્રમે ૫૧. ટકા ને ૪૮ ટકા થઈ હતી. જ્યારે ૧૯૩૧-૩૨ માં ૫૦૦ ઉપરનાં ૧૫ ખાતેદારો પાસે ૧૦,૯૬૫ એકર જમીન હતી તો ૧૯૪૨-૪૩ માં ૨૦ ખાતેદારો પાસે ૧૭,૭૮૯ એકર જમીન થઈ મઈ હતી. ૧૯૨૬-૨૭ થી ૧૯૩૬-૩૭ સુધીના દાયકામાં મુંબઈ ઇલાકામાં ખેડૂતો પાસેથી ૫૦ લાખ એકર જમીન ખીન-ખેડૂતોના હાથમાં ચાલી ગઈ. ૧૯૩૬-૩૭ માં ખેડૂત ખાતેદાર પાસે ૧૫૭ એકર જમીન હતી. વડોદરા રાજમાં ૧૯૩૩-૩૪ થી ૧૯૪૨-૪૩ ના દાયકા દરમિયાન ૧ લાખ ૧૨ હજાર વીધાં જમીન ખેડૂતો પાસેથી ખીન-ખેડૂતોના હાથમાં ગઈ હતી. જ્યારે રાજમાં ૧૮૯૧ માં ૧,૯૦,૮૯૬, ખેતમજૂરો હતા તેની સંખ્યા ૨૦ વરસમાં વધીને ૧૯૧૧ માં ૩,૧૩,૪૭૯ થઈ હતી.

સ્વાભાવિક રીતે એક ઈનામદાર, તાલુકદાર કે મોટા ખાતેદારનું હિત અને ગણોતિયાનું હિત તેમજ મોટા ખાતેદાર અને ખેતમજૂરનું હિત એક નથી. ઈનામદાર કે મોટા ખાતેદાર વર્ગને ખેતીના ઉત્પાદનમાં કે વિકાસમાં કશો ફાળો આપ્યા વગર બેઠા બેઠા આવું છે. પોતાની આવક વધાર્યે જવી છે. ગણોતિયાને કે ખેતમજૂરને પોતાની મહેનતનું ફળ પોતાને મળે અને ઉપલેા બેઠાખાઉ વર્ગ એની મહેનતના ફળમાંથી વધારે ને વધારે હિસ્સો પડાવી ન જાય એની સતત ચિંતા રાખવી પડે છે.

પોતાને ખેડૂત કે ખાતેદાર જાણુવતો જમીનદારવર્ગ કઈ રીતે ગણોતિયાના હિત ઉપર તરાપ મારે છે, તે જોઈએ. બારડોલીની ૧૯૨૮ ની જમીન મહેસુલની લાકત તો આખામે હિંદમાં મરાઠ્ઠર સની છે. એ બારડોલી તાલુકાની ૧૯૨૮ ની જ વાત લઈએ. સરકારે અયોગ્ય રીતે મહેસુલ વધારો

કર્ષે અને એ સામેની ખાતેદારોની હાલત એ વ્યાજખી અને ન્યાયી હતી. પણ પોતા માટે ન્યાયની માગણી કરનાર એ ખાતેદારો પોતાના ગણતિયા પ્રત્યે ન્યાયી નહોતા ચર્ચ શક્યા. એક ખાતેદાર પોતાની ૯ એકર ૩૮ ગુંડા ની જમીનનું ગણત ૩. ૨૪૮-૦ ૦ લેતા તે મહેસુલ ફક્ત ૩. ૪૩-૧૪-૦ ભરતા. મહેસુલમાં કુલ ૨૨ ટકા વધારો થયો હોઈ આ બંને ખાતાના મહેસુલમાં દસ રૂપિયાની આસપાસ વધારો થાત. લગનને અંતે મહેસુલમાં ધરખમ ઘટાડો થયો, પણ બંને ખાતાની સાંધમાં અનુક્રમે ૩.૪૯ ને ૩.૫૪ નો વધારો એ ખાતેદારોએ કરી નાખ્યો !

કયો ખેડુ સમૃદ્ધ થયો છે ?

તાજેતરની વાત લઈએ. લડાઈમાં ખેડૂતો બહુ સમૃદ્ધ થયા છે, એવી સામાન્ય માન્યતા છે. નીચેની ખેડા જિલ્લાની હકીકત કયો ખેડૂત કંઈ રીતે સમૃદ્ધ થયો છે એ બતાવશે. નીચે જુદા જુદા પાંચ ગામના ગણતિયાની સાંધમાં ૧૯૪૨ થી ૪૬ માં ફરતો વધારો થયો છે એ બતાવ્યો છે. અહીં એ માદ રાખવાનું છે કે ખુદ ૧૯૪૨ ની સાંધમાં પણ યુદ્ધના પહેલાં તથા વર્ષમાં સારો એવો વધારો થયો હતો. આ આંકડા કિસાન કાર્યકરોએ મેળવેલા છે.

ગણતિયાનું નામ	ગામ	ઈ. સ. ૧૯૪૨	૧૯૪૬
ચિવાભાઈ લલ્લુભાઈ	વડોદ	૫૦	૧૬૫
સોમાભાઈ નાગજીભાઈ	વધાસી	૮૦	૩૫૦
ધુળાભાઈ દેગમભાઈ	દેદરડા	૧૫	— ૭૫
લલ્લુભાઈ ખોડાભાઈ	તેપાડ	૧૦૦	૬૦૦
શનાભાઈ વેરીલાઈ	ગાના	૭૨	૪૭૫

આ માદી નેટલી લાંબી બનાવવી હોય તેટલી બની શકે એમ છે. આ દાખલા અપવાદ નથી. એ પણ બાળીતી વાત છે કે છેલ્લા યુદ્ધ પહેલાં ખાતેદારો ભાગ કરનાં રોકડ સાંધ વધુ પસંદ કરતા પરંતુ અનાજના કાર્ગિ બજાર કરવાની જે તક જામી ચર્ચ તેથી તથા સાંધ વધારામાં કંઈકે મર્યાદા રાખવી પડે એ કારણે મોટા ભાગના જમીન માલિકોએ રોકડ સાંધને બદલે આ યુદ્ધ દરમિયાન ભાગ લેવાનું શરૂ કર્યું અને એક પાછની પણ મહેનત વગર કુલ પેદાશના ૨/૩ ભાગ નેટલો પાક આદિયાં કરવા માંડ્યો.

ખેતમજૂરોની વાત લઈએ. માણસને શુભામ રાખતી હાળીપ્રથા આજે ય સરકાર જીલ્લામાં ચાલે છે. એનો ‘શાંત અને અદિંસક’ રીતે વિરોધ કરનાર

કેમિસ કાર્યકર શ્રી. છોટુભાઈ દેસાઈ જેવાનું માથું ફાડતાં પણ એ ખાતેદારો નથી અચકાતા. અરે, રાત્રિયાળા જેવી નિર્દોષ વસ્તુ પણ એમનાથી સહન નથી થતી. આવી મોંઘવારોના જમાનામાં પણ સુરત જિલ્લામાં હાળી સિવાયના ખેતમજૂરોને છ યી આઠ આના કે એથી ઓછી મજૂરી હતી. કિસાન-સમાજી દિલવાણને પરિણામે આઠ આના મુઠ્ઠી મજૂરી પહોંચી, પણ આજી સાસે અનાજની જે ગંબીર અછત પેદા થઈ અને લોકોને પંદર પંદર રૂપિયે પણ જીવાર ન મળવા માંડી ત્યારે ખેતમજૂરોની લાચારીનો લાલ લપ જમીનદારોએ બાંધેલા બાવ કરતાં ડગલ કે અડી ગણે બાવે જીવાર ધીરો. બદલામાં જેથી ચાર આને મજૂરી કરવાના કાલકરાર કરાવી લીધા છે. અને જ્યારે ખેતમજૂર કે ગણોતિયા આ જમીનદારી હજી સામે કિસાનસમાજી લાલ ઝંઝા હેઠળ સંગઠન કરી પોતાનો ખ્યાલ કરવા બદલ પડે છે ત્યારે કેમિસના ઉચ્ચ કક્ષાના નેતાઓ આ લાલ-વાવટાવાળા ખેડૂત મજૂરને લગતી ગામડાં બરબાદ કરવા માગે છે, એવું ધરાપૂર્વકનું જાણી ફેલાવતા ય શરમાતા નથી.

સુદની અસર ખેડૂતોના જીદ જીદ ચર પર કેવી રીતે થઈ છે, તેના આંકડા તાજેતરનાં ઢાપાંમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે, તે જોઈએ.

૧૯૩૮ માં			૧૯૪૫ માં		
જીદ જીદ ચર આવક અર્થ નફો-તોટો	આવક	અર્થ	આવક	અર્થ	નફો-તોટો
૩.					૦
જમીનદાર ૧૯૨૫ ૧૨૭૨ + ૬૪૩	૪૦૬૬	૨૯૪૮	+ ૧૧૧૮		
નાનો ખાતેદાર ૩૬૯ ૩૯૧ + ૮	૭૫૦	૭૫૧	- ૧		
ગણોતિયો ૩૪૩ ૩૪૫ - ૨	૬૭૬	૭૨૦	- ૪૪		
ખેતમજૂર ૧૮૨ ૧૭૭ + ૫	૩૫૯	૩૭૦	- ૧૧		

આ બધી વિગતો જોયા પછી જે બીનહિતપાદક ખાતેદારો અને પોતાનો પરસેવો પાડી રોટી રળતા નાના ખાતેદાર, ગણોતિયા અને ખેતમજૂરોના હિત એક હોવાની દલીલ કોઈ રીતે ચલાવી શકાય તેમ નથી.

હવે ખેડૂતોની હાલત સુધારવા માટેના સચવાતા જીદ જીદ ઉપાયો-માધો એક બે તપાસીએ.

સહકારી પ્રવૃત્તિ

ઘણા લોકો સહકારી દિલચાલમાં કિસાનોના લાભ સલાહોનો ઉઠે જુએ છે. ખેડૂત સહકારી મંડળી કરે, તો તેને, સહકારી વ્યાજના ભોગ બનવું

ન પડે, એના માલની ધણી સારી કિંમત એને મળે અને એ રીતે ખેડૂત તરીકે જાય એવી એમની હલીલ છે. વાંત તો હીક લાગે છે, પણ ખેડૂતની આજની આર્થિક હાલત તરફ નજર કરતાં તરત સમજાઈ જશે કે સહકારી દિલચાલ કિસાનોના માત્ર અમુક ટકાને જ યોગ્ય છે. ફાયદો કરી આપી શકે તેમ છે.

સર મણિલાલ નાણાવટીના અહેવાલ મુજબ ખેતીની, દારૂની તથા ખીજ પરચુરણ એ તમામ આવક ગણતાં વડોદરા રાજ્યના ખેડૂતોની માથાંઘીઠ ધ્યાની આવક રૂ. ૪૫) અને મહેસુલ, દારૂ-ખેતી પાછળનો ખર્ચ વગેરે બાદ કરતાં ચોખ્ખી આવક વર્ષે રૂ. ૨૦) આવે છે. પ્રો. જે. એમ. મહેતાની ગણતરી મુજબ ૧૯૨૬-૨૭ માં ગુજરાતની ખેતી ને દારૂની કુલ પેદાશ રૂ. ૨૦ કરોડની હતી. આ આવક ખેડૂત કુટુંબ દીઠ રૂ. ૨૫૭) ની અને પાંચ માણસનું સરેરાશ કુટુંબ ગણતાં માથાંઘીઠ રૂ. ૫૧) થાય એટલે કે સર નાણાવટીની ગણતરી જેટલી લગભગ એ રકમ આવી રહે છે. સર નાણાવટીના રાજ્યમાં કહીએ તો “આવે ખેડૂત પોતાની તાકાત વધારવાની વાત તો બાળુએ રહી પણ પોતાની શક્તિ જાળવી રાકે એમ પણ નથી હોતું.” (વડોદરા રાજ્ય ખેડૂત દેવાં-તપાસ અહેવાલ)

આ રૂ. ૨૦ ની આવક તમામ ખેડૂતની સરેરાશ આવક છે, એ ખ્યાલમાં રાખીશું તો ગરીબ ખેડૂતની દુર્દશાનો પૂરો ખ્યાલ આવશે.

આ. રૂ. ૨૦ માં માણસ ખાય શું, પીએ શું ? સહકારી મંડળીમાં રોડ લેવાના પૈસા ક્યાંથી લાવે અને સહકારી મંડળીમાં વેચે શું ? કોડી સાંજસમી ન હોય ત્યાં તમે ગુલુગંધ માલ દલવો તો ૫ એમાં શું રહે ? ગરીબ ખેડૂતની હાલત આજે એવી છે. એની આવકમાં કંઈક વધારો થાય છે કે એનો મોટો ભાગ તો દેવાં ને એના બ્યાજમાં જ શાહુકારો તાણી જાય છે.

ખીજ રીતે સહકારી મંડળીની વાત જોઈએ. ૬૫% ખેડૂતો પાસે પાંચ એકર કે એથી ઓછી જમીન હોઈ એમને કોઈ ચીજ વેચવાની તો વાત ક્યાં રહી, હાલ્ટી, ખરીદવાની રહે છે. બાકીના ૧૫ ટકા જેમ તેમ પોતાનું પૂરું કરે કે થોડું બચું વેચવા માટે બચાવી રાકે. એટલે સહકારી મંડળી થી જો ખરેખર કોઈપણ લાભ થવાનો હોય તો માત્ર આવા ઉપલા વર્ગના ૧૦ ટકાને થવાનો. આ હકીકત જહુ જુદા સંજોગોમાં વર્ગવિમુક્તના કટ્ટર વિરોધી આપણા મહેસુલી પ્રધાન શ્રી. મોરારજી દેસાઈએ સ્વીકારી છે. ખેડૂતોના અનાજના આજના સરકારિ બાંધેલા ભાવ ઓછા હોઈ એ વધારવા માટે જે આદાલત ચાલે છે, તેના વિરોધમાં વલસાડમાં (સપ્ટેમ્બર ૪, ૪૭)

એમણે જાહેર સભામાં કહ્યું કે માત્ર ૨૦ ટકા ખેડૂતોને જ જમીનમાં માલ વેચવાનો હોય છે, ને લાવ વધારવાની વાત માત્ર આ વર્ગની છે. પોતાને કાવે ત્યારે વર્ગભેદનો લાભ લેવો અને નહિ તો એનો ધનકાર કરવો એ મોરારજી લાલની નીતિ આપણે જ્યાં દેખીએ. આપણે તો જે કાંઈ થોડાપણે ય લાભ મળતો હોય તે લેવાની તરફેણમાં છીએ. એટલે સહકારી દિલ્લચાલની તરફદારી આપણે પણ કરીએ છીએ. પણ સહકારી-દિલ્લચાલને જ રામજીણુ ગણનારનો આપણે જરૂર સખત વિરોધ કરીએ છીએ; કારણ કે તેઓ સાચી વાત છુપાવી આપણને ઊંધા દોરે છે.

આપણાં બેતરો બોળાં જેટલાં થઈ ગયાં છે. ને એને લઈને આ બધી દુર્દશા થઈ છે, મારે નાનાં નાનાં બેતરોને એક કરી સંયુક્ત બેતી કરવાથી બેતીનો ઉદ્ધાર થઈ જશે એમ માનનારો પણ એક વર્ગ છે. ધારાસભામાં આજે આ અંગે એક ખરડો પણ રજૂ થયો છે. નાનાં નાનાં બેતરોથી બેતીને નુકસાન થાય છે, એ વિશે કાંઈ શક નથી, પરંતુ તો એની પર નબલતા માણસો બોળા ન કરીએ તો જખમે એકરના પાંચ બેતરને એકઠાં કરી ૧૦ એકરનું બેતર બનાવવા માત્રથી બેતીની આબાદી કંઈ રીતે ને ફટલી વધી જશે ! એ એકરને બદલે દસ એકરનું સામટું બેતર હોય તો થોડાક દેર પડે પણ શુભ-શાંતમાં આર્થિક બેતર ૨૦ એકરનું ગણાય છે. દરેક ખાતેદારે જે આજે જમીન આપવા જઈએ તો રૈયતવારી પદ્ધતિ હેઠળની લગભગ બાવીશ લાખ એકર જમીનમાંથી માત્ર ૧,૦૬૪૨૬ ખાતેદારને જમીન આપી શકાય. નાનાં નાનાં બેતરોનાં એકીકરણ માત્રથી કંઈ ૭૧ ટકા ખાતેદારો ને તમામ ગણોત્તરી તથા બેતરમજૂગનો બોળો ઊંધાવવા જેટલી પેદાશ નહિ વધારી શકાય. હવે જે કાંઈપણ ધંધો આપ્યા પગર આ નાના નાના ખાતેદારોને જમીન પરથી ઉંચકી લઈ ફેંકી દેવામાં આવે તો સવાલ ઉઠેલો વધારે મુશ્કેલ થાય. એવી રીતે ફેંકી દીધેલા લોકો ક્યાં જાય ? બેતરોનું એકીકરણ નાના ખેડૂતોને ઉબેડી નાખીને નહિ પણ બેઠાખાઉ ખેડૂતોની જમીનમાંથી નાના ખેડૂતોને જરૂરી જમીન આપીને કરવો જોઈએ. પણ એને બદલે આજે તો ઉલટો જ માર્ગ લેવાય છે.

સાચા ઉકેલનો માર્ગ

ત્યારે કરવું શું ? બેતીના સવાલનો કાંઈ ઉકેલ નથી શું ? ઉકેલ જરૂર છે. જેઓ આજે બેતીમાં એક રતિમાર પણ મહેનત નથી કરતા, એવા તાલુકદાર, ઇનામદારને તથા મોટામેટા બેઠાખાઉ ખાતેદારોને દૂર કરી બેતી પરનો એમનો નફાનો બોળો દૂર કરવામાં એ ઉપાય રહેતો છે. આ લોકો તો આજે બીજેથી પણ પોતાની

રોટી રળા લે એવી તાકાતવાળા છે, પણ તેઓ શ્રીમંત છે, ને શ્રીમંતના દરેક હક્ક-પક્કી બલે એ માણસોનો લોહી ચૂસવાનો કાયદેસર હક્ક હોય-એ પવિત્ર છે; એના ઉપર તરાપ ન મરાય એ મૂડીવાદી સુધારકોનું આ નીતિચાત્ર છે. એટલે તો તેઓ રોગનું મૂળ મૂડીવાદી પ્રકૃતિને દૂર કરવાને બદલે એ રોગના પરિણામ રૂપ દારૂ તાડી, અંત્રાન, ખોટા ખર્ચ વગેરે તરફ જ આંગળી ચીંધી ખેડૂતને બદનામ કરવા ઉપરોત્ક્રોધ પામ્યાની વાર્તા તેઓ કરતા નથી.

x

x

x

ગુજરાત કે હિંદની ખેતીનો ઉદ્ધાર કરવો હોય તો એક બાબત જીમીન સાથે જોને સાંચ-ભાજ ખાવા સિવાય કોઈ રસ્તો નથી એ તમામને દૂર કરી જમીનની નવેસરથી વહેંચણી કરવી જોઈએ-બીજી બાબત જીમીનના ખીલ્લો ખેતમજૂરોની બેઠાળા સંખ્યામાંથી કટકાઢીને ત્યાં રોજ આપી તેના જમીન ઉપરનો ખેતો હાથે કરવો અને ત્રીજી બાબત જીમીન નહેર, પંપ કે ગંભે તે રસ્તે ખેતીને પાણી પૂરું પાડી મશીનદારા ખેતી કરી ખેતીનું એકર દોઢ ઉત્પાદન બીજા દેશોની હરોળમાં લાવી મૂકવું.

ખેતીના સવાસના આ ઉદ્દેશમાં આપણા સાથીદાર ડોકિયું દરો અને આપણા વિરોધીઓ કોણ દરો એ સમજવું ન જાણવું ખૂબ જરૂરી છે. ઉપર જે હકીકત રજૂ કરી છે, તે પરથી સ્પષ્ટ થશે કે મૂળભૂત રીતે ગુજરાતમાં ખેતમજૂર, ગણોત્તિયા, ને નાના ખેડૂતોના હિત એક બીજાથી વિરોધી નથી. ઉપર ઉપરથી બલે થોડો વિરોધ દેખાય પણ એ ત્રણેનાં હિત એક હોઈ એ ત્રણે સાથે મળી પોતાના હિત માટે લડવું પડશે એ ત્રણ વચ્ચે જેટલું અંગાણુ તેટલે ઝડપે એ ત્રણેનાં હિત જોખમાંથી કરશે. આ વર્ગોના દુર્સંમન બેઠાખાઉ વર્ગ સામે લડવા માટે નીચેનો કાર્યક્રમ આવશ્યક છે.

- તમામ બેઠાખાઉ હિતોની નામૂદી.
- અનાર્થિક ખેતરનું મહેસુલ માફ, આવકવેરાને ધોરણે ચોખ્ખા નફા પર કર.
- ગણોત્તિયાને કમમાં ખેડહક્ક અને વર્ષમાં વધુ બે પટ ગણોત.
- ખેતમજૂરોને પેટપૂર રોજ.
- ખેતીને કોઈપણ ઉપાયે પાણી પૂરું પાડવાની વ્યવસ્થા.

બાકી તો રહી છું હુંટઈ

—શાંતિકુમાર કલિયા

[મેઘદૂતનાં કાવ્યથી કોણ અનલસ્યું દરો ? સમૃદ્ધ જીવનના પ્રલયનું-વિરહનું
એ કાવ્ય, બાઈ શાંતિ કલિયાનાં આ ગીતને સંકલિતતાં જ યાદ આવે છે. આજનાં
ગરીબ જીવન અને દુનિયામાં ય પ્રલય અને વિરહનાં પીતક હોય છે. એનું એ ગીત છે-
બાપા છે અને બાપ છે.]

હજવે તે સાહે પૂછજો સ્વા વાપરા,
સોં સર વો બારી એ થી નઈ,
બંધ તે બારણે તું દેજો ટકોરા,
મધરાતી ગીતડાંને લઈ.

અંધારે ઓછું આવે ઓળખતાં,
તારાના ઠાણે તું લઈ,
આછે અવાજે એને કે'જો ટંકોળી,
“તારી પૂનમની રાત ક્યાં ગઈ”

કે'જો, 'સ્વા “ઝાકળિયે દિવાને ટમકે,
એક દિ' તું આવજો નઈ,”
“જુગ જુગથી વાટી જોનારી તારીને,
આવજો તું સાબરો થઈ.”

નિંદર ધેરાણાં, દો આંખોનાં પોપચાં,
સોણલે હું કાળ ગઈ ખઈ,
જીવતર તો તારી આશાને તંતણે,
બાકી તો રહી છું હુંટઈ.

ધોળાંડમાં જનતાની રંગભૂમિનો પાયો નાંખનાર

યુનિટી થીએટર

~~~~~લે: અરુણ ચંદ્રારાણા~~~~~

આજથી દસ વર્ષ પહેલાંની વાત છે. એ વખતે લંડનના ઈસ્ટ એન્ડમાં કેટલાક હિસાહી જુવાનો બેગા મગી, રસ્તાઓના નાકે અને બજારોમાં મંચ બિમા કરી રંજન કાર્યક્રમો બજાવતા. તેમના કાર્યક્રમોમાં સળંગ નાટકો નહિ પણ નાના સંવાદો, સોયો, ગીતો, વગેરે રજૂ થતાં. લોકોના રાજીંદા સવાલોને આ કાર્યક્રમમાં સ્પર્શવામાં આવતા.

રસ્તાઓના નાકે અને બજારોમાં રજૂ થતી અને લોકોના રાજીંદા સવાલોને સ્પર્શતી આ સંસ્કાર પ્રવૃત્તિઓમાંથી આજના યુનિટી થીએટરનો જન્મ થયો. કુખી જીવન માટેની માનવીની લગ્નમાં તેને મદદરૂપ થવા રંગભૂમિનો ઉપયોગ કરવાના હેતુથી યુનિટી થીએટરે આજથી દસ વર્ષ પહેલાં આકાર ધર્યો. લંડનમાં એનો વિકાસ ઝડપે થયો. ગોલ્ડિંગટન સ્ટ્રીટમાં આવેલા એક મકાનમાં તેનું ખાતમુહૂર્ત થયું. આજે દસ વર્ષને અંતે એ જ મકાન એક નાનકડા થીએટરમાં ફેરવાઈ ગયું છે.

ધણીને સવાલો થશે કે, આજના યુનિટી થીએટરના પાયામાં કોની મહેનત મજૂરી ઉપયોગમાં આવી હતી? દાખલા પહેલાં જે જુવાનોએ રસ્તાઓના નાકે અને બજારોમાં મંચ બિમા કરી કાર્યક્રમો આપ્યા હતા એ જ જુવાનોએ આજના યુનિટી થીએટરનું ચણતર આરંભ્યું હતું. પછી તો આ થીએટરના ચણતર માટે અનેક કામદારોએ પોતાની સેવાઓ બક્ષી. કાજલ સંમથનો ઉપયોગ પોતાના થીએટરને ચણવા માટે કર્યો. અનેક કડિયાઓ, સુયારો, નેન્ડલેક્ટ્રિશિયનોએ યુનિટી ભિંમું કરવા પાછળ પોતાનો ખોલો સમાવ્યો; અને એ બધા કામદારોની જહેમતને પરિણામે આજનું

આલિશાન યુનિટી ઊભું થયું. યુનિટીના ચલુતરમાં પહેલી ઈટ મુકનાર કે પહેલો ખીસો ઠોકનાર અનેક હા-દારો આજે ય તમને યુનિટીના તખ્તા પર જોવા મળશે. આજે તેઓ કાર્યકરો બન્યા છે.

x

x

x

આ થઈ ૧૯૩૭ની વાત. એ પછી તો છેલ્લા દસ વરસમાં યુનિટીએ ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરી છે. સિડ્ઝ, ગ્લાસગો, માંચેસ્ટર અને એવાં ખીજાં અનેક શહેરોમાં એની શાખાઓ કામ કરતી બની છે. લોકોના રોજાંદા સવાલોથી માંડીને કામદાર વર્ગના જીવનને સ્પર્શતાં નાટકો એના તખ્તા પર આજે રજૂ થવા લાગ્યાં છે. આજે યુનિટી થીએટરે ઇંગ્લાંડમાં રંગભૂમિની હિલમાલમાં એક નવા જ પ્રકરણનો ઉમેરો કર્યો છે.

આજે યુનિટી થીએટરના ૧૦,૦૦૦ વ્યક્તિગત સભ્યો છે. એમાં ૨૦૦૦ સક્રિય સભ્યો છે. ઇંગ્લેન્ડમાં મુખ્ય મુખ્ય શહેરોમાં એની કુલ ૫૦ શાખાઓ કામ કરે છે. ૩૦ લાખ સંગઠિત કામદારોનો યુનિટીને ટકા છે. ઇંગ્લાન્ડની રંગભૂમિના આગેવાન કલાકારો-ઓલ્ડ વીક કંપનીના ડાયરેક્ટર માર્કિસ ડેનિસ, સિબીલ થોર્નહાઈક, લેવિસ ટેસન, જોન એગ્નાન, હર્બર્ટ માર્શલ, ફ્રેડ-જેક્સન, મિશલ રેડગ્રેવ તથા કામદાર વર્ગના આગેવાનો-વિલ લોથર, આર્થર હોર્નર, જેક ટેનર, જુલિયસ જેકોબ્ઝનો યુનિટીને સાથ છે.

યુનિટી થીએટરે પોતાના કાર્યદારા આવી જ પ્રગતિશીલ થીએટર હિલ-ચાલ ખીજા દેશોમાં યે પેદા કરી છે. યુરોપ, અમેરિકા, હિંદ, મેક્સિકો, ઓસ્ટ્રેલિયા વગેરે દેશોની પ્રગતિશીલ રંગભૂમિ સાથે તેણે સંપર્ક સાધ્યો છે.

x

x

x

યુનિટીના પાયામાં ચલુતર બનનારા અને તેના આદર્શોનો પ્રમાર કરનારા આ તમામ લોકોએ, પોતે જે દુનિયા કહી છે એ દુનિયાના સર્જન માટેની લડતમાં યુનિટીને એક અમોઘ હથિયાર ગણ્યું છે. સામાજિક જીવનના એક ભાગ રૂપે રંગભૂમિની પ્રગતિ સાધવામાં યુનિટીએ મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. નવા નવા અખતરારૂપ નાટકો રજૂ કરવામાં યે યુનિટીએ આગેવાની લીધી છે.

x

x

x

યુનિટી ગ્રુપની વિશિષ્ટતા એ છે કે, ત્યાં ઠાઈ, 'સ્ટાર' નથી; સૌ એક 'ટીમ' રૂપે જ કામ કરે છે. નાટકમાં ભૂમિકા જીવનનારા કલાકારો, સ્ટેજ પાછળ કામ કરનારાઓ અને પ્રેક્ષકગણની સ્વસ્થતા કરનારા સ્વયંસેવકો

એક 'ટીમ' ના જુદા જુદા ભાગ તરીકે જતો છે, અને આખા મે કાર્યક્રમને પાર પાડવા તમામ સામુદાયિક રીતે પોતપોતાની શક્તિઓનો ઉપયોગ કરે છે. જુદા જુદા કલાકારોની સર્જનાત્મક શક્તિઓને એક તાંત્રણે પ્રાધવાનો યુનિટી હંમેશાં પ્રયાસ કરે છે. કવિઓ, લેખકો, કલાકારો તેમ જ અભિનેતાઓ યુનિટીની કોઈપણ શાખામાં રહીને પોતાની શક્તિને ખીલવી શકે છે.

યુનિટી માત્ર રોજાંદાં જીવનને સ્પર્શતાં નાટકો જ બજાવે છે એવું નથી. યુનિટી એવાં નાટકો પણ બજાવે છે કે જે જૂતા જમાનાનાં હોય છતાં આપણા જમાનાને માટે બોધરૂપ હોય.

અભિનેતાઓ, નાટક અને પ્રેક્ષકગણ—આ ત્રણેનો સમન્વય થતાં રંગ-ભૂમિનો જન્મ થાય છે. આ ત્રણે વચ્ચે મેળ ન જામે તો કોઈ પણ નાટક મહાન બની શકે નહિ. આગળ આપણને આ ત્રણે વચ્ચે કયાંય સાંધો મળતો દેખાતો નથી. યુનિટી આ ત્રણે વચ્ચે સાંધો બેસાડવાની જવાદારી ધરાવે છે.

યુનિટીનાં નાટકો જનતાના જીવનને સ્પર્શનારાં હોય છે; તેમના નટો પણ જનતાનો એક ભાગ હોય છે; તેઓ દરેક જે જનતાથી વિખુટા પડતા નથી.

અને યુનિટીનો પ્રેક્ષકગણ ?

મહેનતકર્તા, જેમને માટે રંગભૂમિ એક અજાણ કુનિયા છે તેમની પાસે વધુ ને વધુ પ્રહોચવા આ રંગભૂમિ પ્રયાસ કરે છે. યુનિટીની શક્તિ, માંચેરૂટર અને મર્સીસાઈડ શાખાઓ આનું નમૂનેદાર ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે.

યુનિટીએ, જ્યાં ખુદ પોતાનાં યીએટરો છે ત્યાં, પોતાનો કાયમી પ્રેક્ષક વર્ગ ઊભો કરવા 'ખેલો ક્લાર્ક' પદ્ધતિ અજમાવી છે. આ પદ્ધતિ પ્રમાણે યુનિટી સાથે જોડાયેલાં મંડળો ને સંસ્થાઓ પોતાના સભ્યો માટે ઓછા દરે ટિકિટો મેળવી શકે છે.

આ રીતે પોતાનો નિશિષ્ટ પ્રેક્ષકસમુદાય ઊભો કરવા—પોતાનાં નાટકો અને પોતાના અભિનેતાઓ સાથે એક જાતી તાલ મિલાવી શકે એવો પ્રેક્ષક ગણ ઊભો કરવા—યુનિટી નવી નવી પદ્ધતિઓ અજમાવે છે.

યુનિટીને આવી અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓને પોષવા નાણાંની પાંચવાર જરૂર હોવા છતાં મોટા પૂંજીપતિઓ કે માલદારોનું એને પીઠપાલ નથી. પોતાના સભ્યો અને પોતાના પ્રેક્ષકો—મુખ્યત્વે કામદાર વર્ગની સંસ્થાઓ ઉપર જ તે આધાર રાખે છે.

આજે યુનિટી સાથે લગભગ ૩૦૦ સંસ્થાઓ જોડાયેલી છે. આ સંસ્થાઓના ૩૦ લાખ સભ્યો યુનિટીની પ્રવૃત્તિઓને મેપે છે.

રંગભૂમિની હિલચાલમાં યુનિટીનું એક અતિ મહત્વનું કાર્ય, આજે રંગભૂમિ અને જનતા વચ્ચે જે અંતર છે એને દૂર કરવાનું રહ્યું છે. ઇંગ્લાંડમાં આ દિશામાં કામ કરતી કોઈપણ સંસ્થા તરફ યુનિટીએ હંમેશાં મદદનો હાથ લખાવ્યો છે. આ ઉપરાંત, રંગભૂમિનું કલાત્મક ધોરણ ઊંચું લાવનાર માટે ય તે સતત પ્રયાસ કરે છે. પોતાના સભ્યોને રંગભૂમિ અંગેની જરૂરી તાલીમ પૂરી પાડીને અને એ માટેનો શિક્ષણક્રમ તૈયાર કરીને તેણે આ કાર્ય બખબુતું છે.

આ ઉપરાંત, યુનિટીની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં, ' પ્લે સર્વિસ ' પ્રસિદ્ધ કરવાનું કાર્ય મહત્વનું રહ્યું છે. દેશ પરદેશના તેમ જ પોતાના આગેવાન સભ્યોનાં નાટકો તે આ રીતે પ્રસિદ્ધ કરે છે.

આ ઉપરાંત, યુનિટી તરફથી રંગભૂમિને લગતું માસિક ' ન્યુ થીએટર ' પણ પ્રસિદ્ધ થાય છે. બ્રિટિશ રંગભૂમિના પ્રથમ પંક્તિના તમામ કલાકારો આ માસિકમાં લેખો લખે છે—અને આજની બ્રિટિશ રંગભૂમિ ઉપરનાં તમામ પ્રગતિશીલ તત્વોના સાથ સદ્ગારમાં એક નવી રંગભૂમિ ઊભી કરવામાં પોતાનો ફાળો આપે છે.

x

x

x

દુનિયાના એકેએક દેશમાં જ્યાં જનતાએ આજે કૃત્ય જારી રાખી છે, ત્યાં તમામ જગ્યાએ જનતાની આગેવાની હેઠળ સાંસ્કૃતિક જીવનનું પ્રભાત સોજે કળાએ ખીતી બિડ્યું છે. એ દેશ પછી બલે ચીન, યુગોસ્લાવિયા, હિન્દ, સોવિયેત યુનિયન કે પછી ફ્રાન્સ હોય.

બ્રિટનમાં પણ આવી જ હિલચાલ વેગવાન બની રહી છે. બ્રિટનની આ હિલચાલમાં યુનિટી એક અતિ મહત્વનું અંગ બની ગયેલ છે. યુનિટીએ હેલા એક દાયકામાં જે વિકાસ સાધ્યો છે અને બ્રિટનની રંગભૂમિની હિલચાલમાં જે પરિવર્તન આણ્યું છે એમાંથી હવે ઇંગ્લાંડમાં 'જનતાની રંગભૂમિ' ઊભી થવામાં ઝાઝો વિશળ નથી.

નાતનો ન્યાય

- 'પરાજિત'

[એક કાળમાં ધંધા-ધંધાના ગોળ રચી શ્રમજીવી કારીગરમાંથી મૂડીદાર થવા સમાજની ક્ષાતિવ્યવસ્થા આંતરે ને ભંગાર હાલતમાં પહોંચી છે એની ભૂમિકા પર વિચરતી આ વાર્તા એક કેળી બાપ દીકરીનાં સાદાં નિરૂપદવી જીવનનું સૈદ્ધર્ષ પણ બતાવે છે, એ સુંદરતાની મોપાસના આ પુરાણ સડાને દુજી યે ભજવી રાખતી જૂજ લોકોના સ્વાર્થની સમાજ બળવાન પ્રહારની રાહ ભેધ રહી હોય એમ નથી લાગતું !]

શાંતિથી વહી જતી એ આરી નદીનો પટ બહુ પહોળો છે. મોપાસના ગાંધાપૂર સિવાય તેમાં પાણી છીછરાં જ રહે છે. ને તે પણ આઠાણપટમાં આઠાણમંગાંતો જેમ એક પટો થઈ રહે, તેમ આ રેતીના પીળા વિશાળ પટમાં વચ્ચે જ માત્ર આઠાણનું પ્રતિબિંબ ઝીલતો પાણીનો પટો ધીર ગતિએ આસ્યો ભાય છે. ને એ છીછરા પાણી ને વિશાળ રેતાળ પટને લીધે તો ત્યાં ચીમકાંના પાક લિતરે છે. ને એ પાક લેનારના વસવાટથી ને તેમની નાની નાની ઝૂંપડીઓથી તો તેના ભેંકાર લાગતા કાંડા કપક ઓછા ભયંકર લાગે છે.

હસિયોત્તર વહેતી એ નદીને આયમણે કાંઠે એક મોટો ભયંકર ખડક છે. તે તેની ગોદમાં આવેલી એક નાનીથી ઝૂંપડી તો જળે દાદાનાં બોળામાં બ્રાજક બેઠું ન હોય એવી લાગે છે. કનારાથી આવેલ ચનિયો ને તેની એકની-એક દીકરી લખુડી તેમાં રહે છે. ઝૂંપડીની આસપાસના રેતાળ પટમાં તેમણે જતમહેનતથી ચીમકાંનો વાડો ઊભો કર્યો છે. હજી તો ઊગમણાં અજવાળાં પેશો ખડક ઝીલે તે પહેલાં બાપ દીકરીના જાગવાથી ઝૂંપડી જીવતી બની ગઈ હોય છે. બહુ વહેતું ન ઊડવા ને જરા આરામ કરવા બાપદીકરી દરરોજ એકબીજાને કહ્યા કરે છે, છતાં જાને દરરોજ સાથે જ ઊઠે છે, બસ એમને બીજા કોઈની પડી નથી; બે જણ, એક ઝૂંપડી, ને કલકલ નિનાદ કરતી તો નહિ પણ એકસરખી ધીર ગતિએ વહી જતી-વહી જવાં જીવનનો ઉપદેશ

કરતી નહીં । તેનું વહન એકધારું છે-આ બાપદીકરીના જીવનમાં પણ ક્યાં કંઈવારતને સ્થાન છે ? એમનું જીવન પણ એકધારું વહી જાય છે. ને ખૂંપડી પાછળ જાય છે પોતાનો હૃદયનો ઓળો પાદરી પેસો ખડક તો બેઠો જ છે.

કુદરતને બોલે ઉછરેલી તંદુરસ્ત લખુડી બારે આનંદી છે. સવારે જીડી, ખારા પાણીથી મોં ધોઈ, મીઠું પાણી ભરવા નાનો માટીનો મોરીયો (વાસણ) લઈ તે વીરડીએ જાય ત્યારે કંઈ ને કંઈ ગાતી જ હોય. આજે, પણ એ ગાતી ગાતી જતી હતી:

સરજ જીમીયો ને પંખી જીમીયાં,

ના આવ્યો આ દેશનો ચોર

સમંદર ન આવે નદિયા તીર જો ।

પાણી-લંછને પાછો વળી ત્યાં સુધીમાં રાત્રિયાએ ધૂંટીઢૂંટીને ચુંગોના બે-ચાર દમ લઈ પોતાના ખૂદા શરીરમાં તાજગી ભરી લીધી હતી.

‘બાપુ, આજે શેરમાં તો જઈ તો ?’ લખુડીએ મોરીયો ખૂંપડીમાં મૂકતાં કહ્યું.

‘કેમ ?’ રાત્રિયાએ પાછળ મોઢું ફેરવ્યા વિના પૂછ્યું ને ચુંગોના દમ સારી રીતે લેવા હાથનો સાંકડો ગળાયો બતાવ્યો.

લખુડીએ જવાબ ન આપ્યો.

‘હં’ રાત્રિયા પામી ગયો, ‘દાચાં ચીમડાં ઉતારી લેવાનો ખટક થતો લાગે છે દીકરીને હવે. હું તો રોજ કલા કરું છું કે બહારના રૂપમાં ના ફસાઈશ એની અંદરની ખાત્રી પહેલી કરવી જોઈ.’

‘પણ બાપુજી, ઉપરથી તો કેવા નદીની રેત જેવા પીળા ચટક ને રાત્રી શરીરવાળા લાગે છે ને । તે મને શું બબર કે અંદરથી....’

‘હં, તેથી તો કહું સુને. બહારના રૂપમાં ન ફસાવું.’ ને ઝીણી આંખ કરી લાંબે જોતાં રાત્રિયાએ કહ્યું. ‘એ કદરત એવી સે બઈ, પોતાથી કરીને ખીજાને જીવનના પાઠ આપી જાય સે. આમ જ જો, તારી મામાં જો મેં ખાલી ઉપરનું રૂપ ન જોતાં અંદર જરા તપાસ કરી હોત તો ?-તો જરૂર તે આમ મને ને તને બંનેને છોડી ન ચાલી જાત !’

‘વળી એજ ને બાપુ ! તમને તો કુણું જાણે શું છે તી વારે ને ઘડીએ એ જ ગઈ ગુજરી માદ કરો ! એ તો જેવા આપણા ભાવમ. પણ આજ શેરમાં તો નય જાયું.’

‘ તારી મરજી લોકવરણને રૂપાળાં પણ કાચાં ચીઠડાં આલી એક વારનું કામ ન કરવું જોઈ છે તારી સાચી વાત સે. પણ સારે, આખો દન કરશું શું ? અહીં તો કંઈ કામ નથી. ’

‘ તી આજ તમે જોશો જોશો આરામજી કરજો ને. હું કાલે તૈયાર કરી રાખેલ ગારથી આ એટલો જરા સમારી લઈશ. ’

‘ વાહ, તી હું શું એટલો ખૂદો થી ગીયો કે આરામ કરું ? નહિ, હું જરા પેલા નથિયાના વાડે જઈ આવું. બે સાર વાતો પણ થાય. ’

‘ ના બાપુ. તી તમને નહિ જવાનું, હાં વળી ! તમારું ત્યાં કોઈ માન તો જળવતું સે નહિ; તો શીદ જવું ? ખીજ ગામથી આવ્યા એટલે જાણે તેમનો ગરાસ લૂંટી લીધો છે. ’ રાપથી લખુડી બોલી.

‘ પણ નીચાતમાં એમ કરવું નો પાલવે, લખુડી ! આખરે તો એ ન્યાતીલા સે ! ’ શનિયાએ કહ્યું.

આ શનિયો મૂલે તો કનારાનો વતની, પણ ત્યાંની નદીના પાણીમાં કે રેતમાં કંઈ ખામી હશે કે શું, પણ ચીઠડાં એવી મીઠાશ ન પકડતાં ને કમાણી ઓછી થતી. ને વળી ધણીવાર નદી પોતાનું વહેણ બદલાવી તટલીકે ઊભી કરતી. પણ તો ય શનિયાએ ત્યાં ને ત્યાં ધણાં વર્ષ એ ચી કાઢ્યાં; પણ આખરે જ્યારે પોતાની આત્મીયે રૂપડીએ જ-લખુડીની માએ-પોતાનાં વહેણ બદલાવ્યાં ને ખીજ સાથે ભાગી ગઈ ત્યારે કનારા જાણે તેને ખાવા ધાતું લાગ્યું. ને નદીનાં પસટ વહેણથી ઝૂંપડી બદલાવતા શનિયાએ, જીવનનાં વહેણ બદલાતાં, પોતાનું રથાન-ગામજ સમૂજનું બદલી નાખ્યું !

આ ગામમાં આવી તેણે પોતાનો ચીઠડાંનોજ ધધો શરૂ કર્યો. ને ખારી નદીના પહોળા પટમાં પોતાના ખારા જીવનને મેળવી દીધો. ખારી નદીને કંઠે અખયખી જેવી એક મીઠા પાણીની વીરડી હતી. ને લખુડીનું રથાન પણ શનિયાના જીવનમાં એ સિવાય બીજું કશું હતું ?

કુદરત પોતાના ખેડામાં જે આવે તેને સમાવી લે છે. માનવોનાં મન જેવી તે સંકુચિત નથી. નદીના પટમાં વિદ્યારાંતથી તે વહી શકે. પણ તેમાં તેના જ લાખ્યાએ જાણે પોતાનો ગરાસ ઝૂંટવાઈ ગયો હોય એમ જાણાપો કાઢ્યો ને શનિયા તરફ કરડી નજરે જોતા ચલા ! ને તેથી તો શનિયાએ જ્યારે આજે પોતાના એક જાતભાઈને ત્યાં જવા વાત ઉચારી ત્યારે લખુડીએ ના પાડી.

પણ શનિયાએ કહ્યું, 'પણ નીચાતમાં આમ કરવું નો પાલવે, લખુ ! આખરે એ પોતાની ન્યાત સે. સમંદરે રહેવું ત્યારે મગરમચ્છથી કંઈ વેર બંધાય ?'

'પણ ના બાપુ, આજ તો તમારે નથી જ જવાનું.' ને રખે પોતાની વાત પર હોઠમાં હસતા બાપુ આંધ્યા બધ, તેથી તે લગભગ દોડતી પાસે આવી, ને બોલી, 'અજો તમારે પેલી વાત પૂરી કરવાની છે, બાપુ...'

'કહ ?' હસદો પારખી તેના બાપુએ પૂછ્યું.

'પેલી ધૂધવતાં પૂરતી, આપણાં ચીઠામાં તથામાંની ને...ને...પેલા...પેલા...'

બેબે બેબે વાતમાં બેચવા તે પ્રયત્ન કરતી હતી.

તેનો દોંગી પ્રયત્ન જોઈ શનિયાએ 'હ' કરી લખુ સામે જોયું ને બાપડીકરી બન્ને હસી પડ્યાં. ને પછી બિભા ચર્તા શનિયાએ કહ્યું, 'ના, હું જામશ તો બરો આજે.'

'તે પછી કેટલે પાછા ફરશે ? સવારે શિરામણ પણ આજે નથી થયું. મુઠ્ઠાલે કંઈ વધ્યું જ નહિ ને,' લખુ બોલી, 'પણ હું થોડીવાર પછી રાત્રી દીપી નાખું છું બાપુ. વેળાસર આવજો.'

ને 'હો' કરતો શનિયો એ માદી જેવી રેતી પર ઉઘાડાં પગલાં ચાંપતો નચિયાના વાગ તરફ રવાના થયો.

લખુડીનું મન પાછું ઠામમાં ન ચોટ્યું. જેમ તેમ ઓટલાને ગાર ચોપડી હાથ ધોઈ તે ચૂલો સળગાવવામાં પડી. પણ તે હજી આ બધું કરતી હતી ત્યાં શનિયો પાછો આવતો જણાયો. બયોરનું કહીને સાંજે આવનારને આમ પહેલો આવતો ભાગી લખુડીને પણ નવાઈ લાગી. તે હજી 'કેમ બાપુ ?' કરી પૂછે તે પહેલાં તો શનિયાના ધૂધવાતા ચબ્દો તેણે સાંભળ્યા :

'તે મારા માટીડા સમજતા શું હશે ઇમના મનમાં ? મારી દીકરીનું હું ગમે તે કરું તીમાં ઇમના બાપનું શું બધ ? મારા દ્વારા કે છે દેશદેશના રતરવાજ નોખા !'

'કેમ બાપુ, શું થયું ?' બરોબર ન સમજતાં લખુએ સામે આવી પૂછ્યું.

'ઇમને નીચા કરવો છે !' કંઈક સાંભળ્યું તેના જવાબમાં ને જાણે કંઈક પોતાના તોરમાં શનિયો બોલ્યો ! 'અરે રાં...ના એટલું એ નથી સમજ...'

'પણ બાપુ, કોણ ? શું વાત છે ?' હાથ પકડી દલાવી જાણે દોરમાં લાવતી લખુડીએ પૂછ્યું.

શનિયાએ જરા થોભી તેની સામે જોયું. જાણે ઇમણાં કંઈક કહેશે એમ

લખુડીને લાગ્યું. પણ ત્યાં તો, ‘તું તારે જાને. તને શી પંચાત ?’ વગેરે કહી શનિયાએ વાત ટાળી ને પછી વળી પૂછ્યું, ‘રાટલો કયો ? નહિ તો જલદી કર. આપણને આજે શેરમાં જવાનું છે.’

લખુડીને લાગ્યું કે એ આમ કંઈ નહિ કહે એટલે મૂંગી રહી. પણ જમતી વેળા એણે શનિયા પાસેથી અંધી વાત કઢાવી લીધી. લખુડીને હાથ ખીજ ગામના હોકરાના હાથમાં આપવા બદલ ન્યાત તેને શિક્ષા કરવા માગતી હતી- ન્યાય કરવા માગતી હતી. શનિયાને નવાઇ લાગી કારણ કે તેના ગામની ન્યાતમાં આવો રિવાજ ન હતો. તેણે ઘણું કહ્યું પણ ખીજ તેને માનવાને તૈયાર ન હતા. ને ન્યાતના મોવડી સમક્ષ વાંકી ડેલીમાં સંખ્યા ટાણે આવવા કહી દીધું. નવાઇ પામતો તે ધૂધવાતો શનિયો ઘેર આવ્યો. ન્યાતે વળી આપ- દીકરી અનેને મોલાવ્યાં હતાં. તે તે પણ વાંકી ડેલીમાં-જ્યાં દારૂનું પીકું હતું.

‘આપણે તો જાણીએ તો જાણુ ?’ લખુએ રસ્તો સ્પષ્ટકર્યો.

‘મને પણ પહેલાં એમ થયું હતું, લખુ ! પણ એમ ન ચાલે. આખી ન્યાત જોડે એમ ન થાય.’ શનિયો કંઈક વિચારતો બોલતો હતો. ‘તેણે ઉમેયું’ ને ‘તું ત્યાર રે’જે શેરમાં જવાનું છે. તે હમણાં મને બોલાવતી નહિ’ કહી શનિયો ભાંચાતૂટ્યા ચુગીના જોડા ઘૂંટડા સેતો જોડા વિચારમાં પડ્યો.

લખુ વધુ બોલવાની હિંમત ન કરી શકી.

*

*

*

સંખ્યા વખતે જ્યારે શનિયો ને લખુડી વાંકી ડેલીમાં પહોંચ્યાં, ત્યારે હજી કાંઈ ત્યાં નહોતું આવ્યું. શનિયાના ચહેરા પર આજ લાચારી ને ભય હતાં. લખુડીના ચહેરા પર પણ તેજ ભાવ હતા. બહુ બહુ તો ન્યાત દંડ કરશે એમ વિચારી તે રૂપીઆ ધીરનાર રોડ પાસે ઉછીના સેવા ગયો હતો. પણ તે આ ગામમાં નવો જ હોવાથી આમાં ન ફાળ્યો. પોતાનું નાક કપાશે એવી તેને બીક લાગી હતી. લખુડીને ત્યાંથી પાછી પોતાની ઝૂંપડીએ જવા શનિયાએ કહી બોલ્યું, ને પોતે ન્યાતને જવાબ દઈ જલદી પાછો આવશે એમ જણાવ્યું. પણ લખુએ સાથે આવવાની હઠ લીધી. તેને બીજી એક બીક હતી-કદાચ ગંધાના આગ્રહથી શનિયો દારૂ પીએ તો ? પહેલાં યુવાનીમાં એ દારૂ પીવાની લત ચડેલે! પણ પાછળથી રૂબડીએ પ્રયત્નથી એને એ લતથી દૂર રૂંધેલો હતો. તે આ લખુડી જાણતી હતી. પછી વળી એણે એક વાર પીધેલો-જ્યારે રૂબડી એને જોઈ દઈ બાગી ગઈ. પણ ત્યારમાઠ લખુડીએ તેને તે ટેવમાં પાછો પડતો બતાવ્યો હતો. હવે જો એ પાછો પડે તો ? એ બીકથી તે એની સાથે

જવા તૈયાર થઈ. શનિયો કંટાળ્યો હોવાથી તેના પર ચીકાયો પણ ખરો છતાં લખુડી પાછી ન ગઈ તે ન જ ગઈ !

ઝોસરી જેવા ભાગમાં ભાંગેલા એક બાંકડા પર બેચાર જથ્થું બેઠેલા હતા. બાકી આંગણમાં એક લાંબીઆ સિવાય બીજું કંઈ જ ન હતું. તે લાંબી બેઠો બેઠો પોતાનો સાવચળો બાંધે કરી તેમાં રેતી કરી તેના પાંખા પહોળા કરવાના કાર્યમાં પડ્યો હતો.

શનિયો તે લખુ વિચારમાં બેઠાં હતાં. તેમની પાસે માત્ર ચારેક રૂપીઆ હતા. ખાસ તો નાક કપાશે એ માટે શનિયો વિભારી રહ્યો હતો. તેની ગણતરી હતી કે જો બે વીસ રૂપીઆ શેઠ હિંમતના આપે તો જખ મારે છે બધા. ને એ જરા જોસમાં આવી ગયેલો. પણ રૂપીઆ ન મળતાં તે લાચાર બન્યો-તેની જાણે કે કેક લાંબી ગઈ.

ધીરે ધીરે એક પછી એક બધા ભેગા થતા ગયા. દલાદિક પછી બધાના મોવડી સમા નથીઆ સિવાય બધા આવી ગયા. પણ બીજા અર્ધા દલાક પછી નથીઓ આવ્યો ત્યારપછી જ ન્યાયનું કામદાજ શરૂ થયું.

નથીઓ શનિયાની સામે બેઠો હતો. બાજુમાં બીજા પરમા મોવડી બેઠેલા હતા. તેની પાછળ જીવાનકા ઘેરાઈને બેઠા હતા. શનિયાની બાજુમાં લખુડી બેઠી હતી. પીઠાવાળાને જળે આગળથી ઝોડર આવ્યો હોય તેમ તે બધાને પ્યાલીઓ આપતો ગયો. એક એક ચઢાવી બધા જાણે કંઈ કરવા સાબલ થયા. બધો આમલ છતાં શનિયાએ પ્યાલીને હાથ ન જ લગાડ્યો.

નથીઆએ એકને બદલે બે એકી સાથે ચઢાવી, ગુદા વાળી, જેડે ને ગુદા ફરતો પોતાનો ફેંટો વીંટ્યો. બાજુમાં બેઠેલ બીજા લખુડીએ તેનું અનુકરણ કર્યું.

નથીઆએ શરૂ કર્યું, 'જો શનિયા, તે' ગતો તો ક્યો જ છે' ને તેણે જમણા હાથની એક આંગળી ખુલ્લી રાખી બાકીની મૂકી વાળી-પેલી આંગળીથી વસ્તુની ચોક્કસતા બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો. આગળ પાછળ બેઠેલાઓએ 'હ' કરી હોંકારતો ટોકા આપ્યો.

'બહા માણસ, તી શું આપણા ગામમાં જવાનકાના દલાળ પડ્યા કે તું છેક પરગામ જઈ દીઝરીને બાંધી આવ્યો ?' નથીઆની બાજુમાં બેઠેલ વૃદ્ધી ન રહેવાયું.

'તમે વચ્ચે ન બોલો,' પેલા વૃદ્ધને એમ કહી અટકાવી, મોવડીપદું શેઠાવતો નથિયો મૂકી વાળેલ હાથ જમીન પર ઠોકતો બોલ્યો, 'અહીં અમારે એવો રિવાજ છે, કે જ્યાં સુધી, નથીઆએ પોતાની આંખો શનિયા પર નોંધી, ગામમાં સોકરા હોય,' બોલી અનુમતિ મેળવવા બીજા વૃદ્ધો તરફ ફરતાં તેણે

ડોકું ધુણાવ્યું ને નયિયાએ વળી મૂઠી ઠોકી આગળ ચલાવ્યું, 'ત્યાં લગી, ગામની કોઇપણ સોકરી પરગામ ને બધાય.' પાલ્કામેન્ટમાં કાઈ કાપડાનો જાણે પૂર્વાપર સંબંધ આપતો હોય એવી અદાથી નયીએ બોલ્યો.

'...ને અહીં તો કેટલાયે બેઠા છે,' વળી ખીજ વૃદ્ધી ન રહેવાયું. 'આ દનીઆનો વેલીઓ, આ નયુડાનો માલો...' ને એણે હારમાળા લંબાવી.

ધુસપુસ કરતા ખીજ વૃદ્ધનો અવાજ સંભળાયો, 'માળા જવાનડામાં પાણી જ નથી. આવી વાતો થાય છે, છતાં એક પણ...'

ને અહં અહં કરતા ખોંખારા અળુઆળુથી સંભળાયા.

શનિયો મૂંગો રહ્યો.

'હવે' દરેકનું ધ્યાન પોતા તરફ કેન્દ્રિત કરતા નયીઆએ પાછું શરૂ કર્યું, 'આ તો જાણે નીચાનો મામલો છે.' અહીં વળી બધાએ પોતાનો સ્થર મેળવ્યો. વળી નયીઆએ શરૂ કર્યું, 'પહેલાં તો શનિયાએ પોતાનો ગતો કબૂલ કરવો જોઈ,' કહીને વળી કોણ જાણે કેટલામી પ્યાલી હાથમાં લીધી. ખીજઓ પણ કેટલીક ખલાસ કરી ચૂક્યા હતા ને કેટલાકના તો લવારા પરથી તેની અસર પણ ચોખ્ખી જણાઈ આવતી હતી.

'જુઓ, નીચાત ઈ માઆપ સે,' હાથ જોડી શનિયો બોલ્યો, 'ને તમે બધા તેના મોતડી સો. તમે કોઈ ખરું સે, પણ ગામગામના રતરવાજ જુદા એટલે મને આ વાતનો આટલોયે અણસારો ન હતો, નહિ તો...' એ આંગળીની અપટ્ટીવાળી શનિયાએ પોતાની અગ્નિજ્વાલા બતાવી.

'ઈ જી હોય તી, પણ નીચાતે તો પોતાનું ધોરણ સાચવતું જ જોઈ.' રખે ને જાણે શનિયો છટકી જાય એ બીકે બીલું કાઢકે બોલ્યું.

'જુઓ, નીચાત કે...' એમ કહી શનિયો કંઈક વધારે કહેવા જતો હતો, ત્યાં લયડાનો અવાજ ક્યાંકથી સંભળાયો, 'તારા ગગાને...મરી કંકુડી....'

'તી પેલાં કંઈ સેતરની વાત કરને. તારી કંકુડી તો જોઈ હવે.' જેને ઉદ્દેશીને પેલાએ કહ્યું હતું તેણે કહ્યું.

થોડાક, જે હજી અર્ધાપર્ધા બાનમાં હતા, તેમણે તે તરફ જોયું. કેટલાક તો પોતાના ખોળામાં જ માથું ઢાળી દઈ લગાડ જેવા પડ્યા હતા. પાંધડી જાણે હમણાં સ્થાનજ્ઞ થશે, હમણાં યશે, યતાં તેના એ ગાળિયા ગરદન પર તો દોઢેક આંટો તો હજી માથા પર, તેનું મૂંઝ સ્થાન બતાવતો, મીંચાની બચી ટંગડી પેડે લટકી રહ્યો હતો !

'ને જુઓ,' શનિયાએ થોડા બાનમાં રહેજ નયીઆ સામે જોઈ કહ્યું. 'નીચાતની પાસે તો આપણી હાથજોડ છે.' ને એણે હાથ જોડ્યા, ને 'ઉમેયું,' 'ને ઈ કરે ઈ ખરું !'

કાઠકિના મોઢામાંથી પાંચ વીસું ને સાડી ત્રણ વીસની ગણતરી જેવો કંઈક લવારો નીકળતો હતો. શનિયો ગભરાતો હતો.

શનિયો ને લખુડી વારંવાર એકબીજા સામે જોતાં, કંઈક ગભરાતાં, કંઈક આશ્ચર્ય પામતાં હતાં.

થોડીવાર થઈ ત્યાં તો કેટલાક ઊભા થઈ લયડીઆ ખાતા બહાર નીકળી ગયા. કેટલાક ત્યાં ને ત્યાંજ પડીને લેટી રહ્યા.

નથીઓ હજી કંઈક જાનમાં હતો, તેજી બાજુમાં બેઠેલ ગમે તેના હાથ પકડી કહ્યું, 'તી જો લખમણ, આપણે...આ શનિયાને....'ને બાકીનો અવાજ હવામાં કે તેના ગળામાં જ લય પામી ગયો એ બરાબર ન જણાયું.

શનિયો ને લખુડી તો કંઈ ન સમજતાં બહાવરાં જેવાં બેઠાં હતાં. ત્યાં નથીઆના ઇસારાથી બેએક ખાલી પામેલો પેલો લંગીઓ બોલ્યો, 'જાઓ લાઇ ઘનિયા, નીચા થી ગીયો. ચૂકની દો ખાલીડિના પેસા કાકા બહારામે.' પારસી પીઠાવાળાનું નામ તેજી કહ્યું. લંગીઓ જાણે આવા તો કેટલાયે થયેલા ન્યાયેનો સાક્ષી હશે એમ તેની જાન પરથી લાગતું હતું.

'હે' કહેતોકને શનિયો તો સડક થઈ ગયો. સાંભળ્યા છતાં ન સમજતાં, બેટ છોડતાં તે બોલ્યો, 'શું કહ્યું બલ્લા ?'

ને પેલો હજી જવાબ આપે તે પહેલાં તો બહેરામ કાકાના નોકરે આવી રૂપીઆ સાઝતણ ને આતા બેની ઉધરાણી કરી. ધડીમાં લેટેલા ને લવારો કરતા પેતાના જાતભાઈઓ તરફ ને ધડીમાં લંગી તરફ જોતો શનિયો તો શું થાય છે એ પણ ન સમજ્યો.

'ચાલો, આપી દો ને બાપુ પેલા ચાર રૂપીઆમાંથી' લખુ બોલી ને તેજી પેતે જ શનિયાની બેટને હેઠેથી પેસા છોડ્યા ને નોકરને બાપ્યા.

રાત્રે જ્યારે તે પાછા ફર્યા ત્યારે નદીનો ત્રિધાળ પટ શાંતિ ને રાત્રિથી બેંકાર બન્યો હતો. આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થયેલ બને એ રસ્તામાં હરયા ઉપરાંત થોડીજ વાતો કરી. રાત્રે બાગેલા પેટા ખાટલા પર સૂતાં ને આકાશ તરફ જોતાં શનિયાને લાગ્યું કે તારાઓ પણ તેની જેમ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ કુતૂહલથી આંખ પટપટાવતા હતા. તમરાંનો વિચિત્ર અવાજ પણ જાણે વાતાવરણને આશ્ચર્યની ઝલુઝલુટી આંપતો હતો.

...અને વહેતી નદી, જાણે પેતાના બધાથી જુદા પડી આવતા, ધીમ, શાંત, મીઠા ને એકધારા અવાજથી પેતાની ગોદમાં સૂતેલાં હાલરાં ગાઇ પોહાડતી હતી.

અણનમ લોકશાહી સેનાના સેનાપતિ

જવાહરને

જન્મ દિને-

★

૧૪ મી ઓગસ્ટની મહિમાવંતી મધરાત આવી તે આશાબરી જન્મતાના લાડકવાયા જવાહરના હાથમાં રાષ્ટ્રની લગામ સોંપતી ગઇ. બરાબર ત્રણ મહિના બાદ ત્યાં ૧૪ મી નવેંબરને દિન પંડિતજીની ૫૮ મી વર્ષગાંઠ 'આઝાદ' હિંદની જૂમિપર ઉજવાય છે ત્યારે એ 'આઝાદી'ની અસલિયત વિશે સૌના મનમાં શંકા ઊભી કરનાર અંગ્રેજોએ ભંડારેલ ટાઇમબોમ્બ ઠેર ઠેર ફૂટવા માંડ્યા છે. ઘરડે ઘડપણ માંદા સાગ્ર ગાંધીજી દિનરાત એકતાનો એકલવાયો પોકાર કરી રહ્યા છે. ત્યારે કૂંડડા મારતી કોમી આગમાં દેશને ભુંગ્લતો જોઇને જવાહર વ્યાકુળ બનીને રાજીનામું આપવાના વિચાર કરવા માડે છે ! ગળ-ગળા થઇને તેમણે યુક્ત પ્રાંતમાં પોતાના જૂના કોંગ્રેસ-સાથીઓને કહ્યું કે, આપણે લડતના મોરચાપર સાથે બેસીને સ્વતંત્ર ભારત ધડવાનાં સ્વપ્નાં જોયાં હતાં. શું તે સ્વપ્નાં જ રહેશે ? મારા કોંગ્રેસ મિત્રો પણ ત્યારે કોમવાદની ભાષા બોલો છો ત્યારે સામે અંધારું જ દેખાય છે.

★

હિંદી રાષ્ટ્રીય આંદોલન મળે જતનના હૈયે ગાંધીજીએ માન ઉપજવ્યું. પણ આપણા એ આંદોલનને દુનિયાને સમજાવનાર પંડિત નહેરુ જ છે. કારણ મહાત્માજીની પેઠે આધ્યાત્મિક ભાષામાં પંડિતજી હદી બોલતા નથી. તેમની જગ્યાન તે આધુનિક યુગના લોકશાસનવાદીની જગ્યાન છે.

આપણા વતનમાં ગાંધીજી પછો બીજા નંબરના લોકપ્રિય કોંગ્રેસનેતા જવાહરલાલજી છે. યુરોપની આઝાદીપસંદ પ્રજાઓના હૃદયમાં

સૌથી વધારે સફળ એલચી તરીકે કાર્ય કરવા માટે જ માત્ર ૫૦. નહેરુને જનતાએ આ માન દીધું નથી. પણ યુરોપની સમાજવાદી ચળવળ તથા એશિયા આફ્રિકાની સાંસ્થાનિક પ્રગત્યોનાં ક્રાંતિગ્રસ્તી આદોલન સાથે આપણા રાષ્ટ્રીય આદોલનની ગાંઠ બાંધનાર પ્રથમ રાષ્ટ્રીય નેતા તરીકે પણ તેમને આ રથાન પ્રગત્યે દીધું છે.

પંડિતજી વિદેશ ગયા તેથી તેમણે આપણા સંગ્રામ માટે દોરતો મેળવ્યા; એટલું જ નહિ પણ સમાજવાદ માટે જૂઝતા કામદાર વર્ગ અને આઝાદી માટે જૂઝતી બીજી સાંસ્થાનિક પ્રગત્યોના સંગ્રામના અનુભવથી 'તેમણે' દર્શિર્નિર્દુષ સમર બન્યું. અને યુરોપના પ્રથમ પ્રવાસ પછી જ્યારે પંડિતજી હિંદ આવ્યા ત્યારે આપણી રાષ્ટ્રીય ચળવળને નવા ઐતિહાસિક તબક્કામાં લઈ જવામાં તેમણે સૌથી મોટો ભાગ લેજાવ્યો.

૫૦. મોતીલાલ સંગાથે જવાહર રચિયન ક્રાંતિની ૧૦ મી જન્મતિથિ પ્રસંગે (૧૯૨૭) હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના પ્રતિનિધિ તરીકે સોવિએટ સંઘમાં હાજર હતા. સોવિએટ સંઘથી હિંદ પાછા ફર્યા પછી કોંગ્રેસના મદ્રાસ અધિવેશનમાં સંપૂર્ણ આઝાદીનો પ્રસ્તાવ તેમણે જ રજૂ કર્યો ત્યાં સુધી રવરાજની કોઈ સાફ વ્યાખ્યા થઈ નહોતી.

સન ૧૯૩૦ નું આંદોલન નિષ્ફળ થયું ત્યારપછી કમળા નેહરૂની ભાવજત કરવા માટે તેઓ ફરી યુરોપ ગયા. ફાસીવાદની હેવાનીયતે તેમના દિલમાં જે પ્રકાશ જગાવ્યો તેમાં અસફળ આંદોલનની નિરાશા ક્યાંયે ઓગળી ગઈ. યુરોપમાં કામદાર વર્ગને બીજાં લોકશાહી બળો સાથે આઝાદી અને શાંતિ માટે સંયુક્ત મેરઝો ખડા કરવા જૂઝતો તેમણે નજરે નિહાળ્યો. ફાસીવાદમાં તેમણે માત્ર યુરોપની જ નહિ પણ સમસ્ત માનવજાતની તબાહી પારખી. અને જ્યારે જવાહર હિંદ પાછા આવ્યા ત્યારે કોંગ્રેસમાં નોખા નોખા ચોક્કા પડી ગયા હતા. સન '૩૦ ની લડત નિષ્ફળ જતાં આપણી પ્રગતિ હતા-શાના પંજમાં સપડાઈ હતી. ત્યારે કોંગ્રેસની મુખ્ય ગાંધીવાદી નેતાગીરીને લાગ્યું કે આમાંથી નીકળવાનો રસ્તો એજ છે કે કોંગ્રેસમાં એકજ જૂથના અનુયાયીઓને રહેવા દેવા. ૫૦. નેહરુએ જોયું કે સરદાર વલ્લભભાઈ સમાજવાદ સામે પૂરજોસથી ઉઠી રહ્યા છે. આજના જેવું જ કંઈક એ વાતાવરણ હતું.

જવાહરલાલજીએ ત્યારે લોકશાહીનો ઝડો ખડો કર્યો કોંગ્રેસની કાર-આરીમાં વલ્લભભાઈની વિચારસરણી સામે સફળ લડત ચલાવી અને દેશમાં નવો પ્રાણ પુર્યો. લખનો અધિવેશનમાં પ્રમુખપદેથી તેમજ '૩૭ ની ચૂંટણી

મટિના જાહેરનામામાં પંડિતજીએ તમામ લોકશાહી વિરોધી, જોનો સંયુક્ત મારચો જોનો કરવાની ભૂમિકા દેશ સામે રજૂ કરી. કામદારો અને કિસાનોની લોકશાહી માંગને કોંગ્રેસ તરફથી પીઠબળ અપાવ્યું. પ્રખ્તરપતા ધોરણે ચૂંટા. એલ. લોકપ્રતિનિધિસભા આઝાદ હિંદનું બધારણ મારો એ વાતની તેમણે જાહેરાત કરી. આ રીતે પંડિતજીને હાથે આપણી રાષ્ટ્રીય ચળવળ આડે ચીલે જતાં અટકી અને પ્રગતિના ધોરી રસ્તા પર તેણે નવી મંજીલ આદરી. કોંગ્રેસના સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યના બેધને તેમણે લોકશાહી ભૂમિકા આપી અને હિંદી મહેમતદારોનાં દિલ્લં છૂટી લીધાં. તેમના લોકશાહી કાર્યક્રમના સંસ્થાગત પૂરક તરીકે તેમણે જાહેર કુચ કે કોંગ્રેસે તો એક સંયુક્ત રાષ્ટ્રીય મારચ તરીકે વિકસવાનું છે. દેશનાં બધાં લોકશાહી બળોને પોતામાં સમાવી, કામદાર કિસાન તેમજ યુવક સંસ્થાઓના વિકાસને ઉત્તેજન આપી, એ સંસ્થાઓ જોડે દોસ્તીમાં કદમ મિલાવીને કોંગ્રેસે આગે ધપવાનું છે.

આ નીતિને પરિણામે ચૂંટણીમાં કોંગ્રેસનો જાબરજસ્ત વિજય થયો. કહી નહોતી વધી તેટલી તેની સમ્પર્કબળ વધી.

★

જવાહરલાલજી એક જ એવા પ્રથમ પંડિતના રાષ્ટ્રીય નેતા હતા કે, જેમણે દેશમાં સંગીન બની રહેલી સમૃદ્ધ ચળવળ તથા નૂતન જઠાર નેતાઓની સાથે માત્ર મિત્રાચારી બધિવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. સન'૪૭ પછી કોંગ્રેસ મંત્રીમંડળે રચાયાં. દેશનાં સમૃદ્ધ અસ્તિત્વમાં બરતી આવી ત્યારે કારોબારીમાં તેનો પડખો પાડનાર જવાહરલાલ જ હતા. તે દિવસોમાં પોતાથી બનતો પ્રયાસ કર્યા બાદ કારોબારીનાં નિષ્ણેષોને જઠાર નેતાઓ અને કોંગ્રેસના આમસમ્યો સમક્ષ રજુ કરવાનું કામ પણ તેઓ જ કરતા. આ રીતે પંડિતજી આમજનતા ને કારોબારી વચ્ચેની મુખ્ય કડી જેવા બની ગયાં.

★

પંડિતજીનો ૫૮ મો જન્મદિન તેથી પણ વધારે નિષ્ણાતમક તબક્કામાં ઉજવાય છે. આજે તેમને ઓલિન્ડન પાકવતી વખતે લોકશાહી હિંદ તેમની આ લબ્ય કારકીર્દી પાછળ આશાભરી મીટ મંડિં રજુ છે પણ સાથે સાથે એકે આજે ચક્રાદ એ દિલમાંથી પસાર થઈ જાય છે.

પં. નેદરની જે મહાન કિંમત છે તે જ તેમની રાષ્ટ્રીય નેતા તરીકેની સીમા છે. તેઓ મહાન નિઃસ્વાર્થ શુદ્ધિથી છે.

પરંતુ તેઓ રાજકારણમાં પ્રવેશ્યા ત્યારથી જ બનાવોનું સાચું મૂલ્યાંકન

ખનાવો ખનાવે પછી જ કરી શક્યા છે. એટલે ખનાવો ખની રહ્યા હોય ત્યારે અપથી નિશ્ચય લઈને વખતોવખત દોરવણી આપવાના કાર્યમાં તેઓ ધણીવાર ધ્યુપધ્યુરહ્યા છે. તેનું મુખ્ય કારણ તો એ છે કે વાસ્તવિક રીતે જનતાની સર્જનાત્મક શક્તિમાં તેઓ એતપ્રેત ધર્મગયા નથી. ખોતાના બાવિનું ધાતર કરનાર સાચી નિર્મોતા આગળજતા છે-તેમના હોય ખાંલ યુનંદ નેતાઓ જ નહિ એમ તેઓ છુદ્ધિપૂર્વક માનતા હોવા છતાં વ્યવહારમાં તે માત્ર એક બાવના જ રહી છે. ગંધ લગાઈ દરમાન પકડાયા તે પહેલાં તેઓ ધણી વખત કહેતા કે તેમનાં દિલ અને દિમાગ વચ્ચે સતત મર્ચીશ ચાલી રહ્યું છે. ખાસ કરીને ત્યારે જ્યારે જાપાન આપણા સીમામાં પર આવે, જિજ્ઞે રહ્યું હતું, ને ખીજ બાજુ કિટલરે જ્યારે આઝિયા કરી જવાનો છેલ્લો દાવ ખેલી લીધો હોય. એ કાળ સમય દેશ માટે કસોટીનો હતો, ને તેમણે પં. નેહરુ માટે તો ખાસ કેમિસને ફાસીવાદ વિરોધી ઘુનાવવા માટે અને રાષ્ટ્રને આંતરરાષ્ટ્રીય માનસ આપવા માટે તેમણે જ તો આટઆટલા પ્રયાસો કર્યા હતા !

તેમનો લોકશાહી આત્મા સંયુક્ત રાષ્ટ્રને ટેકા આપવા ખેંચતો હતો ત્યારે અંગ્રેજની શાહીવાદી ઉદ્ધતાઈ તેમને ખીજ દિશામાં ધસાડી હતી. આમ ડ્યુમ્યુ માનસિક હાલતને કારણે તેઓ કોઈ અસરકારક ઉપાય બતાવી ન શક્યા.

જેલમાંથી મહાર આઘ્યા ત્યારે પણ આ માનસિક અસર તો અમુક પ્રમાણમાં હતી જ. તેમણે લગાડના જૂખમરાયી પાયમાલ યએલ દેરા નીચે, અને ગમે તે શરતે અંગ્રેજને નોડે સેફા પતાવી લેવાના સરકારશીના મંકુમ આગ્રહ આગળ નમતું મૂકવા માંડ્યું.

★
ચૂંટણીનાં હથિમાર તરીકે પણ કોમીવાદનો સહારો લેવાનું તેમને પસંદ નહોતું; અંગ્રેજ સાથેના કરાર પખતે, રાજે-મંદોરાખેઓને છવતદાન દેતાં પણ તેમનું મન મોંનતું નહોતું; કાળાખંડરીઓને તેઓ શણાએ આપવા માગતા હતા છતાં રાષ્ટ્રીય કેમિસની મરોગારીનો મર્તને માંથે ચંદાવી પાછળ ધૂસગયા. જે કે અદરખાનીથી લોકશાહી માટેની તેમની હારત અકિતગત રીતે ચાલુ રહી.

★
પરંતુ, આજે, તેમના પટ મા જન્મદિને આ લોકશાહી દેશને જેલ પડિતજનો લોકશાહી આત્મા કઠણી બાયો છે. એટલું જ નહિ પણ તેનો ગમે

એક જ અંકમાં

- ધનંજય.

[પંખજની માનવતાનાં ખૂનથી કોનાં હૃદય દર્શનથી નથી જાણ્યાં ? ખુદ્દિને કુંડિત કરતા હાહાકારો આજે ઠેર ઠેર સંભળાઈ રહ્યા છે તોમાં, તેમણે એ પંખજની ઇતિહાસને વજ્રવલ્લી કરી ગયેલી માનવતાને યાદ કરી, આજની માનવતાને હણવા સાદ દેવી બધુપ્રીતિ મૂર્છિત યક્ષિઓને સંતોજ કરવાનો એક શુભ પ્રયાસ છે.]

મસીદુ સળગી ને મંદિર સળગ્યા,
સળગ્યો હિંદનો કિનારો રે;
સળગી મૈયાની એટીની ચુંદડી,
મેઘ ખતી કાઢી દારો રે.

એક જ અંકમાં સાથે સતેલાં,
એક યાનેલે ચાવણુ ધાવ્યાં રે;
બેનીનાં દેહ આજે બધુએ ચૂંધ્યાં,
માડીનાં દૂધ લગવ્યાં રે.

એક ભૂમિના રામ-રહીમ છોડલે,
હેયે હેયુ દાળા જાવ્યાં રે;
સેતાને ક્યારીમાં વખડાં સીધ્યાં,
ઝેરીલાં ફૂલ સૌએ સૂધ્યાં રે.

હિમાલયીરે જાલા બેઠા બધુની,
હાકલે સતી દુનિયા ડાલી રે;
આજ બેઠા બધુ એક ખીજના,
ખૂનથી એલે હોળા રે.

વાયું વાતાની વાતડી વીર મારા,
 નદીયું દૂધરી વેતી ર;
 ઘેરઘેર ધીના આંધણ સજાતા,
 (ત્યા) જાલીમની જામગરી ચેતી ર.

પાંચે નદીયોનાં નીરે ગીત ત્યાં ગાયાં,
 રણજીતનાં રણશીંગા પુંકાયાં ર;
 શુભધની તેણે ચ મ કી પુ,
 માયણ હોડમાં મૂકાયાં ર.

છટા રે કેય મૂકી જોગીય હાલ્યા,
 કારમાં જુદાં એણે કીધાં ર;
 ગોરા અવંડરે * ચંદા કુંવરને,
 જોડના જીવન દીધાં ર.

મા ને દિકરાને વચ્ચે દિવાલું આંધીયું,
 જોગીયો દલીપ જેથી લીધો ર;
 ધરમ બૂલાવી, સાગર પાર કરાવી,
 વિલાતે કિમ્પન કીધો ર.

રાવીના ગીત, અંધ સાહેબની ચીખમાં,
 માતાની વેદના સુણાણી ર;
 દેશના દર્યાન કાળે જોટમાં બેઠો,
 પણ દરિયે જોગણું દેવાણી ર.

ઇતિહાસનાં પાનાં જોયાં ને - આયમ્યાં,
 જૈરવ સત્તાવન આગ્યો ર;
 "અલ્લા હુ અકબર" "હર હર મહાદેવ" નારે,
 ત્રાટકી દેશ મારો માન્યો ર.

તલવાર-જાલા-મંદુક-પરજી મહિજા,
 ઉછળ્યા બધું બેઠું ચરા ર;
 લોહીની છાણું રેડ આકાશે આંખીયું,
 પણ દુશ્મન છે દાવના પૂરા ર.

ખીખીયું રંગણી, ને રાંધી રાજપુતણી,
અખલાનાં અંગ ગોરે ચૂંધ્યા રે;
અથોધ્યા બાળ્યું, ને બાળ્યાં ઝાંસી ને કાનપુર,
કંપની ચે લાલ લોહી ત્યું રમા રે.

હિંદુ મુસલમા, શીખ, વીરાનાં,
લોહીથી મરતી બીજાણી રે;
શેરે મૂલાય બાગ જલીયાંવાલા,
ન્યાં નારોની લાજ લૂંટાણી રે ?

નવમી ઝોગઢે આજ રાત્રી લીંપાણ્યું,
સતેલી જન તા જાગી રે;
બતીસ લખલાન્ય ભોગ ચડાવ્યા,
આઝાદી શીર સાટ માગી રે.

સાંત સુનેલા પર્વત આરાધનને,
લોહીનાં સ્નાન કરાવ્યાં રે;
નાટકી થરી ફોગ આઝાદ હિંદની,
તારી એ સજ્જ સંજ્ઞાવ્યાં રે.

જંગોના કંખ વાળ્યાં ઘડીમાં રાખ્યાં,
રંગોના કંખ ન રૂઝાયાં રે;
મોતને ગણીયું સોંધું, માતને ગણીયું મોંધું,
શેરે સમંદર ઉડ્યાં રે.

ઘડીયું ચોટલી કિરપાણ્યું એક યે,
ગોરા નાં માં ન મૂકાવ્યાં રે;
તોપું મણકીયું સાગર પારથી,
તોપનાં શીર જૂઠાં વ્યાં રે.

જનતાના ગેવ ના જવાળા મુખીની
ખાળતી સો સો જાળી ઊઠી રે;
આલીસ કરોડે કમોડકમ મીલાવ્યાં ને,
ગોરાની સાંગદેવી રૂઠી રે;
નીચી મુંઝું કરી, વાળા વાણીયે પોતડી,
પરાણી શેતરજ માંડી રે;

લીગી કોમિસી સૌને પાદ બનાવીયા,
 “સ્તાનો”ની મૂકી ધોર ખાડી રે.

દૂધમલ બાળની જાતી વીધાણી,
 માથાનાં તોરણ બધાવાં રે;
 મજદૂબને નામે દલકા છતાં પણ
 સોલોદીધારાથી નો સંધોવાં રે.

માડીને વેરવા, અંગોને હેલા,
 જોરમે તીણી કરવત મૂકી રે;
 મંગા જમનોનો સર્ગમ વિખૂટા પડીયા,
 (ને) શેતોની આગ બામૂકી રે.

ઉઠો, બધુઓ મારા, જેનાં હેડાનાં,
 હજી મેં અગી નથી ખૂટ્યાં રે;
 માવડોનાં, દૂધનો ઉમળનોર ખેટડા,
 જેનાં બરસા હજી ન વહેવા રે.

સાખેણી દિલના દળ રે દુલકાવો,
 ઘેરો લો બગનીની આબો રે;
 સજગી બેનીની સૌભાગ્ય ચુંદડી,
 મેલ બની વીરા ! કારો રે ।

મહાન શ્રમજીવી ક્રાંતિની ઘંટર કથા

—નરોત્તમ

૧૯૨૭ના નવેમ્બરમાં જનનક્ષરને અપૂર્વ ક્રાંતિકારી છકે કરી નાખનાર ગણિત ક્રાંતિનો ઘડવૈયો તો ૧૯૭૦ના અરસામાં જ ઊભો થઈ રહ્યો હતો.

૧૯૬૧ માં ખેતમુક્તામીની મુક્તિ પાછી એક તરફથી નવો જન્મેલ કામદાર વર્ગ પોતાના જીવનની બીજી જરૂરીયાતોનો પ્રેર્યો, હાતાલ તથા વર્ગ-સંગઠનને માગે વળ્યો; અને બીજી તરફથી પ્લેઝોનેતની સરદારી તળે, કેળવાએલા વર્ગના કેટલાક યુવાનો યુરોપીયન ક્રાંતિકારી આંદોલનો અને માર્ક્સવાદનો અભ્યાસ કરી સમાજવાદને પંથે પડ્યા. ૧૯૮૩ માં, મજૂરોમાં સમાજવાદી પ્રચાર માટે તેમણે ફેરફાર 'કામદાર-મુક્તિ-સંઘ' રચાવ્યા. શ્રમજીવીઓ અને હુદ્દીજીવીઓના આ જોડાણમાંથી સમાજવાદી ચળવળ જન્મી.

૧૯૯૫ ના અરસાથી એ ચળવળને લેનીન-સમો ક્રાંતદષ્ટા ને નેતાં મળ્યો. તેણે જિંદગીપરંત-ક્રાંતિપૂર્વે ને ક્રાંતિ નાદ પલ; એ મોરચે નિર્મોહ બની લડવો ઝોંટી હતી. સિદ્ધાન્તનો અને તેના અમલની એ લડત હતી. પોતાના પક્ષમાંના જ અર્ધદગ્ધ તત્વો સામેની અને ક્રાંતિવિરોધી પક્ષે સામેની એ લડત હતી.

સૌથી પહેલાં વર્ષો સુધી પોતાના પક્ષમાં અને તેની બહાર નારોદનીકાની જોડી વિચારસરણી સામે-રણિયામાં મૂડીરાદનો વિકાસ થવો શક્ય છે કે કેમ, મૂડીવાદી વિકસિત સમાજમાં વર્ગ-સંઘર્ષદ્વારા સમાજવાદનો જન્મ શક્ય છે કે કેમ વગેરે સિદ્ધાન્તો પરત્વે લેનીને અચ્છ લડત (૧૯૯૪થી) શરૂ કરી.

એથી થ વધુ કપરી લડત તો લેને મેન્શેવિકો તરીકે જાણીતા સમાજવાદીઓ સામે લડતી પડેલી. તેઓ પોતાના માર્ક્સવાદને કેરાણે મૂડી જાર વિરોધી લડતની નેતાગીરી મૂડીવાદીઓને સોંપવા માગતા હતા. અને ક્રાંતિકારી પક્ષને જરૂરી એવાં ચિસ્ત, સંગઠન અને પ્રવૃત્તિઓનો વિરોધ કરતા હતા. લેનીન હંમેશાં માન્યો કે આવા 'દૂધ-અને-દહી'માં પગ રાખનારા ક્રાંતિકારીઓ

હાલતને બચરૂપ છે એટલે ૧૯૦૩ માં ‘ રશિયન સોશિયલ ડેમોક્રેટીક પાર્ટી ’ માં બંગાળી પાડવાને બોલે પણ તેણે સારી વિચારસરણી અને પ્રવૃત્તિ માટેની હાલત જારી રાખી.

૧૯૦૫ ની પહેલી રશિયન ક્રાંતિ આવી. બોલ્શેવિક પક્ષ તે દરમિયાન મેન્શેવિકોની મવાળ નીતિ સામે ક્રાંતિ લડત લખો અને ખતાવ્યું કે મૂઢીવાદીઓના હાથમાં ક્રાંતિની નેતાગીરી સોંપી, મેન્શેવિકોએ ક્રાંતિનો પરાજય વડોયો હતો.

૧૯૦૫ ની ક્રાંતિની નિષ્ફળતા પછી પ્રત્યાધાતી સરકારે બોલ્શેવિકો અને કામદારો પર દમનનો કોરડો વીંછ્યો. ક્રાંતિની ઓટના આ ક્વિસોમાં મૂઢીબર બોલ્શેવિકો સ્થિરાવના બીજા ક્રાંતિકારીઓ-મેન્શેવિકો, સોશિયલ રેવોલ્યુશનરીયો, લીગલ માક્સરિસ્ટો વગેરેની છાતી જ બેસી ગઈ. અને તેઓ જાર અને મૂઢીવાદના પક્ષમાં જઈ બેસ્યા. એ સીધી કપડાં સંજોગોમાંથી એક માત્ર બોલ્શેવિક પક્ષ તળાઈને બહાર આવ્યો. ત્યાં તો ૧૯૧૪નું પહેલું વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું.

આંતરરાષ્ટ્રીય સમાજવાદનો બોલો પાઠ બચનારા મેન્શેવિકો, સોશિયલ રીવોલ્યુશનરીઓ વગેરે તરત જ જાલીમ જારશાહીના રક્ષણે દોડ્યા અને જારના શાહીવાદના હથિયાર બન્યા. ત્યારે એક માત્ર બોલ્શેવિક પક્ષ ચોતાના ક્રાંતિકારી સિદ્ધાંતોને વળગી રહ્યો અને આંતરરાષ્ટ્રીય કામદાર હાલતને હેઠળ આપનુરાં તમામ બોલો સામે ખૂંચ્યો. તેણે કુત્રંદ પકાર કર્યો:

“ શાહીવાદી યુદ્ધને ક્રાંતિકારી ગૃહયુદ્ધમાં ફેરવી નાખી મૂઢીવાદને હિયલાવી પડે. ” અને ત્યારે વિશ્વયુદ્ધમાં સડાવાયેલ રશિયાની રિયલિટી ક્રાંતિ માટે પૂરી પાડી ચૂકી હતી.

અને એ પાકલી પરિસ્થિતિએ ૧૯૧૭ના ફેબ્રુઆરીમાં જારને ફેંકી તો દોષી; પણ રાજ્યની હાલત મૂઢીવાદીઓની કામચલાઉ સરકારના હાથમાં આવી.

એ સરકારે શાહીવાદી યુદ્ધ ચાલુ રાખ્યું, મૂઢીવાદ તથા જમીનદારો અખંડ રાખી અને જનતા માટે કશું મન કયું.

મેન્શેવિકો અને સોશિયલ રેવોલ્યુશનરીઓ આ નીતિને ટકા આપતા હતા અને બધારણસરમાં તેમની બહુમતિ હતી.

ફ્રેન્ચઆરીથી નવેમ્બર ! હાલમાં નવ માસ સુધી સતત બોર્સોવિકાએ લોકોને સમગ્રજનું કે અરની નીતિ જ ચાલુ રાખનારી આ મૂડીવાદી સરકાર કદિયે રશિયાને બૂખરાગ અને પછત દશામાંથી, મુદ્દા અને તોફાનોમાંથી બચાવી શકશે નહિ. અને ઉપરાઉપરી અનુભવે જ જનતાની આંખો ખુલી ગઈ. દરમિયાન ક્રાંતિકારી બળોની આગેવાન બોર્સોવિક પાર્ટીએ તમામ જનતાને પોતાને પક્ષે જોડી લીધી હતી.

અને ૭ મી નવેમ્બરનો દિન, તવારીખમાં 'મહાન અમલ્લી ક્રાંતિ' માટે અમર થા ગયો !

★

ક્રાંતિ લાવવી એ તો મુશ્કેલ છે જ પણ તેને જાળવવી અને જે ખર્ચ માટે ક્રાંતિ સાધન માન છે તેને હાંસલ કરવું એ એથી ય અનેકમુલ્ય મુશ્કેલ છે

રશિયામાં ૧૯૧૭ ની નવેમ્બર ક્રાંતિ બાદ - એનો પૂરો અનુભવ થયો. ક્રાંતિના દુશ્મનોનો પાર નહોતો. ઇંગ્લાંડ, અમેરિકા, જર્મની અને જાપાન, વગેરે મૂડીવાદી દેશો જીગીને જાહતા આ કામદારોના દેશ પર ત્રાટક્યા. અંદરથી આરસાહી વહીવટી તંત્ર, જમીનદારો અને મેન્સેવિકો, ટ્રોટ્સ્કીવાદીઓ વગેરે સમાજવાદીઓ અને અનેક દુશ્મનો સામે ક્રાંતિને રક્ષવાની જવાબદારી જીભી થઈ. લેનીને અને તેના પક્ષે જરાય ડર્યા વિના દૃઢ નિશ્ચય અને વિશદ દૃષ્ટિથી નવા સંઘર્ષોના રાજ્યની રક્ષાનું મુકાબલ સંભાળ્યું. ક્રાંતિને દગો દેનારા પક્ષની અદરના આગેવાનોને બરતરફ કરતાં ય તે અચકાયો નહિ. જનતાનું હિત જેને હૈયે ન હોય એવા વહીવટી અને લશ્કરી વડા અફસરોને એક પછી એક દૂર કર્યા. મક્કમ પગને સમાજવાદી કાર્યક્રમ મૂકવા માંડ્યો.

રહેવે જોડા... વગેરે મુખ્ય ઉદ્યોગની માલિકી કામદાર રાજ્યે લીધી.

ક્રાંતિકારી રાજ્યને ટકાવવા આરસાહીના અમલદારો પર આધાર ન રાખતાં જનતાને સીધી અપીલ કરી, ઉત્સાહિત કરી અને તેમના જુરસા, તમજા અને કુરબાની પર, મદદર જાંધી સમાજવાદી કથારાનું રક્ષણ અને પોષણ કર્યું. એમાંથી જ જન્મેલું લાલ લશ્કર આજ દિન સુધી અજાયબ છે.

★

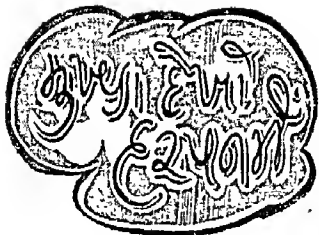
લેનીનના મરણ બાદ સ્તાલીને ક્રાંતિના રખેવાળનું સ્થાન સંભાળ્યું. કામદાર અને કિસાનની દોસ્તીના પાયાપર એણે સોવિયેત રાજ્યતંત્રને મજબૂત

કરવાનું ચાલુ રાખ્યું. એને ૫ હર તબક્કે ધરના તથા બહારના દુશ્મનો સામે બારે ટક્કરો લેવી પડી. પરંતુ એ બધા પ્રસંગે રશિયાની કોટિકોટિ જનતા લેનીન અને સ્ટાલિનની પડખે ઊભી.

આ પ્રાથમિક લડતો બાદ, ૧૯૨૮ માં સમૂહખેતીના ફેલાવા માટે પ્રથમ પંચ-વર્ષીય આર્થિક યોજના અમલમાં મૂકાઈ.

ખીજી દાયકાની આવી ૧૯૩૫ માં કે જ્યારે મધ્યમવર્ગી ક્રાંતિ વિરોધીઓએ પરદેશી શાહીવાદીઓ અને કાસીવાદીઓની મદદ લઈ સોવિયેત સરકાર સામે પ્રચંડ ઠાવતરું રમ્યું. રાજ્યના અમલદારો-ફોડયા, પાર્ટીની અંદર ખીજી ખાનગી પાર્ટી રચાપી મહાન રશિયન લેબર ગ્રોર્ગ અને કિરોવના ખૂન પણ કર્યાં.

૧૯૩૫-૩૬ ના મોરકોના ઝુકર્ફમાં એમનાં બધાં ઠાવતરાં બહાર આવી. સોવિયેત રાજ્યને કોરતો રલોસલો સડો પણ દૂર થયો. આ સાફસફી અને પંચવર્ષીય યોજનાઓને અંતે ૧૯૩૬ માં પ્રથમ પ્રચંડ લોકશાહી બંધારણની શરૂઆત થઈ, જેણે કારના પછાત રશિયાને નૂતન માનવતાના અગ્રણી તરીકે જગત સમક્ષ આપ્યું. બાદ, ૧૯૪૧-૪૪ ના નાઝી આક્રમણ સામેની રશિયાની વીરતા-એ મહાભારત વીર કથા તો જગતનું મહામોહું કાવ્ય બની ગઈ છે.

ગુર્જરીના લાલને આદિઅખબાર 'મુંબઈ સમાચાર'નો જવાબ.

મારા તાલેવંત દેશી લાલ! તેં તારી હોશિયાણીને જોરે આ લગાઈમાં બહુ
બહુ લીધું છે તેનો ગર્વ કરી ગુર્જરી માતાને સારું લગાડવાની બલી નિપાળી
તો કરી. તેં કીધું: 'મા! તારા આ દીકરાની લાખડી તો એક વાર છું જો.
તાનો ખંખાળ બંગાર બન્યો, ને ફુનિયા બધી, લગાઈમાં ખેદાનમેદાન થઈ
!...પણ તારા આ દીકરાની બલિદારી એર છે. એણે તો તને રૂપે મઢી.
ગુલાસે ચમકાવી. ગાનતાનયો ગુંજાવી. તારા રૂપનો દેદાર બદલી નાખ્યો.
! અમે સુંતું સું ન કીધું...'

પણ તારી આ વાતનો માએ શો જવાબ દીધો? બિયારો માનું 'હેયું'!
અનાથી દીકરાને કહી કહીને શું કહેવાય? એણે તો ય દબાતે હૈયે ધણું બધું
કીધું. દોલતની દિલાવરી પર એણે પુખ્તો ના વેર્ષા. એણે તો દાઝતે હિસે
કહ્યું: 'તને હું કેમ કરી ઉમળકામેર છાતીએ વળગાડું?' ને એણે આવેશમાં
આવી તને તરડોઝો!

હું ક્યાં નથી સમજતો કે એનાથી તને કેવું દુઃખ થયું હશે. પણ અધૂરા-
માં પૂરું, એનાથી ય વધારે આકરા કામ તો વીર નર્મદે લખાવ્યા. ને છું

બાળ્યોઝાળ્યો તારા વડવાઓના આ જૂના સાથીને સંભારી કાનમાં ફૂંકે મારવા બાળ્યો પશુ બાઈ ! હું તને શી રીતે મદદ કરું ? તું તો છંપાવવા બાળ્યો છે “ નર્મદને ગુજરાતના જવાબ ! ” તારે તો મારી પાસે લખાવરાવવું છે કે-“ નર્મદ બીજાની પોલ ઉઘાડી પાડતાં પડેલાં તારી પંક સંભાળ. જરા છાતી પર હાથ રાખી વાદ કરી જો તારો બપોળની વાતો. તારી જુવાનીની મસ્તીનો પરતાવો. તારા ઉછાંછળાવિકાનો બૂલબૂલો સુધારો. જુવાનીના જોસ્સામાં ને સુધારાના ધખારામાં તું નારિતક બન્યો હતો ને નિઃશ્વર ધધો તે પદ્મજો-તને પોતાને જ પાછા પહોર એનો પરતાવો થયો હતો-ક્યાં બૂલી ગય છે ? ”

ના-ના-આવું બધું તો આ કલમે નહિ લખાય. આ સવાસો વરસની ઉંમરે મારામી એવાં જૂડાં વેણુ નહિ બોલાય. મારા વડવા દરદુનજ મર્જબાનની આખરુ મને જેટલી વહાલી છે એટલી જ વીર નર્મદની છે. હું નર્મદની રજ રજ વાતનો જાણકાર છું. એના મુજબના આગમન(૧૮૧૬)ના દામથી તે પછીની બધી વાતની મને માહેતી છે. એના બધા વિચારો બલે મને ગમ્યા ને ગળે ઊતર્યા નથી. એના સુધારામાં ક્યાંક ક્યાંક કૃષ્ણી ને અતિશયતા મ દેખાઈ હોય ને એની અમરદારો, અંગ્રેજો તથા તાલેવંતો કામેની જુલેશો ને પાહોમ કરીને અંપલાવવાની ઉતાવળો ચાલ અમને ધણને ગમી ન હોય

કવીશ્વર દલપતરામની વાત તો સૌ કોઈ જાણે છે. એમણે ‘ ધીર ધીર સુધારાનો સાર ’ ગાયો. ને અમદાવાદના આસિસ્ટન્ટ જડજ કાજ સહોબથી મંડી અમદાવાદના નગરશેઠ હીમાબાઈની મેનીમાં, અરે રાજબાઈની સખાવતો લઈને ય, એ જમાનામાં બલબલને માન પેદા કરાવે એવું કામ કર્યું હતું. એમ તો, અમે ‘ બ ’ ને સરખી ઉંમરના. દલપતરામનો જન્મ મારાથી બે વરસ પહેલાં -૧૮૨૦ માં. સ્વભાવેય અમે કંઈક વધુ મળતા.

એ જમાનો જુદો હતો. ત્યારે અંગ્રેજો, ધનિકો ને રાજમહારાજોની મદદની જરૂર હતી. કવીશ્વરે બહુ સમજ ને ઘવકાઈથી કામ કાઢી લીધું.

સ્વર્ગસ્થ હીરાલાલભાઈએ કરેલું વર્ણન જ જુઓને—

• તે વખતે જ્ઞાનપ્રાપ્તિની ઝાંઝી સુગમતા નહિ. જ્ઞાનનાં સાધનો પણ મર્યાદામાં પ્રવાસ પણ યાત્રા નિમિત્તે અને તે પ્રમણમાં અકપ; બહારની અસર થોડી, માર પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો અણપાતળો પ્રવાહ મંદ વહા કરતો, તેને ચુસ્ત રીતે વળગી રહી જનતા તેની સિયલ સ્થિતિમાં રાખતી. પરિણામે દષ્ટિ બહુ એક-માર્ગી થઈ રહી. વિચારો પણ સંકુચિત. અને અસપાસનાં ભય અને જનમાલની સલામતી અને સુરક્ષાના અભાવે, સ્વાર્થરૂચિ વધારે વીધ જતી. એટલું જ નહિ

પણ પ્રથમ તો અજ્ઞાનતા જનતાના વહેમેને વધારવી અને અનિષ્ટ-શક્તિના બંધનો વધારે સજ્જડ કરવી હતી.

૧૮૨૦ માં, મને યાદ છે ત્યાં લગી, પહેલવહેલી મુંબઈમાં બોમ્બે એન્જીનિયરિંગ સોસાયટી ગવર્નર સાહેબે રચાવી એ પછી એ વરસે મારો જન્મ થયો. તે જ વરસે એક પારસી ગૃહસ્થે જ સુરત મધે ૧૮૨૨ માં એક લિથો ગ્રાપ્પરનું શરૂ કર્યું. ત્યારે ટાઇપ ને કાપિ ક્યાં હતો ? અરે, રેલવેને હીવાસળીય ન હતી ! એ પછી બહુ વરસે-હોસે ૧૮૩૨ની સાલ થઈ કરીને-અમારા જ એક ત્રીજા પારસી ગૃહસ્થે નવું છાપું કાઢ્યું-જામે જન્મશે !

પારસીઓ એ જમાનામાં આગળ આવ્યા. અમારી કામ નાની પણ અમને ખાતરી થઈ ગયેલી કે અંગ્રેજોની રીતભાતમાંથી આપણા લોકોએ બહુ શીખવાનું છે. ને અમને નવી ટેકવણીની બી ઘણી જ જરૂરત જણાયેલી. પણ અમે કાંઈ, અંગ્રેજોના અધીન એવા નહિ બન્યા. તમે યાદ કરો, અરે તમારી છાતી બી ગજગજ ફૂલો કે દાદાભાઈ નવરોજીએ એ જમાનામાં દેશભક્ત તરીકે આખા દેસમાં નામ મેળવી લીધું તે અમસ્તું નહોતું. અરે, મને તો દહુ કેવુંકે સોજીતું યાદ છે-જારે દાદાભાઈએ સુધારાનું ખુશખબર ફેરવ્યું 'રાસ્ત ગોસ્તાર' નું અકવાઈકે ચોપાનિયું કાઢીને. એ સાલ છેક ૧૮૫૦ની હોસે. એ પછી એ છાપાને એક વરસ લગી સંભાળ્યું અમારા બીજા બાદેશ આગેવાન સોરાબજી બંગાળીએ. એમના પાછળ, આજે ૫ લાકડાં જમાનાં જીવીશિરોડા યાદ કરે છે એ-ચાલીસ ચાલીસ વરસ લગી એક રહે 'રાસ્ત ગોસ્તાર' એડીટ કરનાર અમારા કેપુશરો કાબરાજીની વાત. એ બધી ઉમંગ ને જયની વાતો તો આ ધરોહડપણ પણ જાણે એવી ને એરી તાજ છે !....

હું તને પૂછું છું, ગુર્જરલાલ ! કોઈ દાંડો ય તો તારા બાપદાદાની આવી બધી ઉમંગ ને જયની વાત યાદ સરખી ય કરી છે ? -તને તો એ મરેલાંની શી પડી છે એમ જ ને ? સીધાવનારા સીધાવી ગયા ને એમનું ક્યું કારણ ? જુલાઈ મધ્ય ! એમાં જ તો આજે આપણા દેશની આ અવદરો થઈ.

★

મને યોતાને જ આજે યાદ છે કે કેવો એ જમાનો હતો ! ત્યારે ગુજરાત-મુંબઈ મધે લાગ્યે જ કોઈ મંડળી હતી, કોઈ નિશાળો હતી, કોઈ સંસ્થાઓ હતી. યાદ આવે છે કે અમદાવાદમાં પહેલવહેલી 'પુસ્તક વધારનારી મંડળી' સ્થપાઈ હતી; ને તેણે ૧૮૪૭ માં 'સંસ્કાર વહેવાર' નામની લીથો-ગ્રાપ્પરના છાપખાનામાં ચોપડી છાપી હતી.

‘ભર્ય જીવવાનો કેળવણી ખાતાનો ઇતિહાસ’. પણ એ અરસામાં જ કવિ ગણપતરામ રામરામે લખેલો પ્રસિદ્ધ થયો હતો. એમાં શું શું લખાવતા ને પંડ્યાણુઓ પોતે કેવી રીતે ગુજરાત કરતા, ને એમ કરી “સાધારણ કેળવણી” ને કેવી રીતે ફેલાવો કરતા એનું સરસ વર્ણન કરેલ છે. આ પંડ્યાણુઓ ઉપરાંત ભાટ ચારણ, ભજનિકા, પુરાણીઓ ને કથાકારો, લોકવાર્તા ને લોકગીતોના કહેનારાઓ જ એ દિવસોમાં કેળવણીકાર હતા.

બીજા હતા પંડિતો. એમની પાસે સારી એવી વિદ્યા હતી. ને કાશીએ જઈને પંડિત થઈને આવેલ હતા. પણ એ તે લોકોથી છેટા પડ્યા હતા. ગુજરાતી ભાષાની ઠેકડી કરતા હતા. સર્વવ્યવહાર સંસ્કૃતમાં કરતા અને બીજે હાથે લોકો એમને ‘વેદિયા’ કહી દસતા હતા.

લેા, વાંચો આ ‘બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશન’ નો ૧૮૪૪ નો રિપોર્ટ—

“આજ સગી બહુ કરીને એમ હતું કે જેમણે એ પાઠશાળામાં વિદ્યાભ્યાસ કરી ક્યો હોય તેને પોતાના સ્વભાષામાં શુદ્ધ એવું શાધાણુ થયે પણ લખતાં અથવા વાંચતાં કદાચ પડતું.”

અને કાંઈ આપણા ત્યાં જ આવી દશા હતી એમ નહિ. બધે-પ્રાંતે પ્રાંતે એવું હતું.

એથી-જ તો એ ખામતનો અસંતોષ જાગવા લાગ્યો હતો.

‘દીક્ષીમાં તથા આગરામાં તથા દક્ષિણમાં કેટલાએક દિવસ થયાં પાતપોતાના દેશની ભાષાનો વપારો કરવા સાર એક એક મંડળી થયેલી હતી. તે ઉપરાંત કેટલા-એક સાહેબ લોકોની મરજી થઈ કે ગુજરાત પ્રાંતમાં પણ લોકોના હિત વાસ્તે એજ પ્રકારની મંડળી સ્થાપન કરવી’

★

સાહેબ લોકોની મરજી થઈ કે દેશીઓનો ઉપધાર કરવો! ખરું, એમને ય કારકુનેની જરૂર. ને એમને બંગ્લેશ મથો-ખાસ કરીને ઇતિહાસના મથો વગેરે ‘વર્નાક્યુલર’ ભાષાઓમાં જિતરાવી તેમના વિચારોનો બહોળો પ્રચાર કરવાની જરૂર. પણ એમાં સાથેસાથ દેશીઓનું ય લક્ષું હતું, આજ પહેલાં એક જ પંથ હતો ભકિતનો ને ધર્મમથનો. બહુબહુ તો દંતકથાઓ અને ઉપદેશકવિતાઓ હતી. આટલા દૂંઠા વાઙમાં નિંદગી રૂંધાઈ રહેલી હતી. એને એ વાકામાંથી છોડાવવી જરૂરી હતી. અને એ જમાનાના ન્યાય તથા કેળવણીખાતાના, પરદેશીઓએ તમા દેશી જાંડખોરો અને મુધારાવાદીઓએ બેગા થઈને એ કામ કયું. નમંદે જાંડખોરોને રાહે, તો બીજા બાલુ કવીશ્વર

હલપતરામ, સાક્ષર નવલરામભાઈ, દિ. બ. બાંબાલાલભાઈ ને મુરબ્બી મહીપતરાગભાઈ જેવાઓએ કુડીબંધ સ્વામીઓની મદદ લઈ બાંબાને ય-માન ઉપજે એવું ધણું બધું કાઢ્યું.

વર્નાક્યુલર સોસાયટીની નં વાત લો. બાંબાને તો એ નવી ધનારી ગુજરાત યુનિવર્સિટીના મુખ્ય રથભરૂષ જિભી છે. પણ એનો એ પાયો નાખતાં ને એની વૃદ્ધિ કરતાં બાંબા ભોમ આપવા નથી પડ્યા. બાંબાને તરેહ તરેહનાં પુસ્તકો, માસિકો ને હાપ્તાઓ શુભો છે; ને બાંબાને લાખેરીઓ ગામડે ગામડે જિભી ચર્ચ રહી છે—એ બધા પાછળ સો સો વરસની આપણા વંશવાઓની તપસ્યા છે એ ઠાં ભૂલો ! બાંબાને હોડરીઓ ઠાકતર માપ કે શિક્ષક, એજીનીયર કે પ્રોફેસર તો ય ધણું બધું તાજુબ ચલાવું નથી. પણ ત્યારે તો હોડી-ઓને મણાવવાનો વિચારે ય મુશ્કેલ હતો.

★

સંસારસુધારાની ધણી બધી વાતો તો સુધારકો પોતે તને કરશે પણ આ શિક્ષક અને બાપાની ઉત્તતિ અને પ્રચારની વાત તો મારી પોતાની જિંદગીની વાત જેવી છે !

મારી જીવાનીનાં દિવસથી તો મને એ બધી વાત રજરજ યાદ છે. કેમ ના હોય થાક-મારી કાપા પર તો રોજ રોજ એ લખાયેલી નોંધાયેલી પડેલી છે !

૧૮૪૬ ના અરસામાં અલેક્ઝાંડર કિન્લોક ફોર્મસ સાહેબ અમદાવાદમાં આસિસ્ટન્ટ જડજ નિમાઈ આવ્યા ને એમણે ઠેળવણી પર સૌથી મોટું લક્ષ આપ્યું. ૧૮૪૮માં (ડિસેમ્બર ૨૬મી) ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની સ્થાપના કરી. અને એના ઉદ્દેશમાં લખ્યું “ ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યનો ઉત્કર્ષ કરવો, ઉપયોગી પ્રચાર કરવો અને સામાન્ય રીતે ઠેળવણીની વૃદ્ધિ કરવી.”

તે અનુસાર અમદાવાદમાં તો કામ ધમધોકાર ચાલ્યું. પહેલાં તો, ‘ તેદિવ લાખેરી ’ કાઢી (૧૮૭૯ જાન્યુઆરી ૫) એ પછી, એ વખતના ઇતિહાસકાર મગનલાલ વખતચંદે ‘ અમદાવાદનો ઇતિહાસ ’ એ નામક તેમના ગ્રંથમાં લખ્યું (૧૮૫૧) છે તેમ—

“ બાંબાને હોવા એ રોધી કાઢાડો (કહાઓ) કે વારીખળાં મેંએ સને ૧૮૪૬ નેં રોધી “ વરતમાંન ” નામનું ફર લુકવારે ન્યુસપેપર કાઢાડવા માંડું (માંડ્યું) કે જેની મારફતે નીલીની વસ્તો સર્વ લોકોને કહી સમજાવ. હજુ કામ અમદાવાદમાં આ પહેલું થયું છે.”

ત્યાર બાદ બીજે જ વરસે(૧૮૫૦ મે ૧૫) 'લુહિ પ્રકાશ' માસિક શરૂ કર્યું. અને આ અરસામાં જ ધૂળિયા નિયાળ ને ઠેકાણે પદ્ધતિસર પ્રાયશ્ચ શાળાઓની શરૂઆત થઈ. કરુણાચંદ્ર દયારાજે કર મારતરે પોતાની ધૂળિયા નિયાળ ચલાવવાનું સોસાયટીને સોંપી ઉત્તેજન આપ્યું. પછી તો ૧૮૫૮ માં સોસાયટીએ જ છોડીઓની નિયાળ કાઢવાની રિયતિ આવી પહોંચી.

'છોડીયોને વિવાહ્યાસ કરાવવો એવી જે હત્તમ ચાલ છે તે ઉપર આખરે લોકોનું ચિત્ત દોડ્યું. અને આ મુલકના વિદવાંન દેશધીને સાચી વાત માલમ થતી અઠ ને જો તમે નીલિની કેળવણી માગતા હો તો પુત્રની માને વિદ્યાની કેળવણી આપજો, કે જેહમાંથી બાળકના મનમાં પહેલવહેલી જ વાત ઊતરે છે' (ડો. કાલિયર-લુહિપ્રકાશ, પૃ ૪૫ વર્ષ ૪)

આને આગલે વરસે જ અમદાવાદમાં શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદની મદદથી ટ્રેનિંગ સ્કુલની સ્થાપના થઈ ચૂકી હતી. તેમાં ત્યારથી તે આજસુધીમાં હજારો મહેતાજીઓ તૈયાર થયા.

★

અમદાવાદથી ત્યારે બીજે નંબરે સુરત હતું. શુજરાત આખામાં પહેલી લાયબ્રેરી સુરત રેશન પુસ્તકાલય નામે ૧૮૨૪ માં ચાલુ થઈ હતી, પાછળથી (૧૮૫૬ થી) તે એન્ડ્રુઝ પુસ્તકાલય તરીકે જાણીતી છે. જે અમદાવાદથી 'વર્તમાન પત્ર' શરૂ કર્યા બાદ બીજે જ વરસે હાર્જસ સાહેબની બદલી સુરત થતાં ત્યાંથી 'સુરત સમાચાર' પણ શરૂ કરાવ્યું-સન ૧૮૫૦ માં જ રતો.

તેમાં વળી 'સત્યપ્રકાશ' એ મળ્યું હતું. વૈષ્ણવ આચાર્ય મહારાજ જહુનાથ સાથેનો વીર નર્મદનો વાદવિવાદ આ પત્રના બહાદુર તંત્રી કરસનદાસ મૂળજીએ છાપ્યો ને મહારાજે બદનક્ષીની દરિયાદ માંડી. એ મશહૂર 'મહારાજ-લાયબ્રેરી-કેસ'માં આખરે કરસનદાસની જીત થઈ ને ત્યારથી મહારાજનેનાં મોઢાં બંધ થયાં.

નર્મદની વાત તો ચોર જ હતી. એણે તો માથું મેલીને કામ ચારંબું હતું; ને એથી જ તો એની સાથે જોમે એવા વીરો પેદા કર્યા હતા. પણ બીજી બાજુ શ્રીમંતોના ૩૭૦૦૦ રૂપિયા અને રજવાડાંના ૨૮૦૦૦ રૂપિયાની સખાવતો મેળવી હાર્જસે તેમના મિત્ર દલપતરામ કવીશ્વરની મદદથી સુબંધમાં જ 'શુજરાત સમા' (પાછળથી 'હાર્જસ સમા') ની સ્થાપના કરી. વિદ્યા અને પુસ્તકોના પ્રચારનું કામ આગળ ધપાવ્યું.

અમદાવાદમાં ત્યારબાદ દલપતરામની આગેવાનીમાં વનોકપુલર સોસાયટી તરફથી જ્ઞાનપ્રચારનો બખરો ધસારો શરૂ થઈ ગયો હતો. ૩૦ વરસમાં જ

(૧૯૭૮ સુધીમાં) ૮૧ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં. તે નાનીસુની વાત ન હતી. અને ઉદ્દેશ ? આજે બલભક્ષા 'ત્રિએસીવો' નેય આંગણાં-મોઢામાં નખાવે તેટલો જખરો હતો—

“અહીંના લોકોને પુસ્તકના પૈસા ખરચવાની રૂબ નહોતી, માટે તેઓને રૂઠ લાગવા સાથે સસ્તા બાવની નદાની નદાની ચોપડીઓ રચાવીને ફેલાવી તે ૧ પાછળની કિંમતથી તે રૂ. ૧ની અંદર સુધીની. કવિતામાં તથા ગદ્યમાં વાંચવા લાયક તરેહ તરેહ બામતની ચોપડીઓ રચાવી. જેથી છેક ગરીબ લોક હોય તેને પણ ચોપડી વેચાતી હેતાં કહણુ પડે નહિ.”

અંધો-પુસ્તકોના વિષયો પણ ખરસા હતા-ખેતી, ઝાડુ, વીજળી, કોલેજ, નોટાલું ચલણુ, રેશમ, બાલવિવાહ, ગુજરાતનો નકસો, લાંચ, કરજ, ધરણ્યાં, વગેરે ચોપાનિયાં ઉપરાંત ‘અમદાવાદનો ઇતિહાસ’, ભૂતનિર્બંધ, ગુજરાતી પોંગળ, લક્ષ્મી નાટક (એરીસ્ટોટલના નાટકનું રૂપાંતર), મદ્યુ ચોપાણું (મેટર્સોકના નાટકનું રૂપાંતર); તથા જાદુવારથળી, સંપલક્ષ્મી સંવાદ, કુજરખાનની ચઢાઇ વગેરે કવિતાઓ કવીશ્વરે જનસમાજ આગળ રજૂ કરવા લખીને છપાવી.

એ જ અરસામાં ‘ગુજરાતી બાષાનો ઇતિહાસ’, ‘ગુજરાતનો ઉત્કર્ષ’ સાધવાનાં સાધન, ‘હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ’, વગેરે છંદામી નિબંધો પણ છપાયા. ને દરેકને માટે લખનારને રૂ. ૩૦૦થી ૧૦૦૦ સુધીની ખસિસ મળી!

આ ઉપરાંત સસ્તાં શાળાપયોગી પુસ્તકોનો તો ઢાઢ શુમાર નથી. પણ ‘કાવ્યદોહનો’ જેવા મોટા અંધોનીય ત્રણ ત્રણ હજાર નકલો નીકળ્યાં!

સોસાયટીએ ૨૦ વર્ષમાંજ રા. ૩૦૦ (૨,૭૫,૬૬૬) પુસ્તકો જાતે પ્રસિદ્ધ કર્યાં; ને બીજાં રા. ૬૦૦ (૨,૫૬,૩૮૮) પુસ્તકોની નકલો વેચી ૨૦ વર્ષમાં કેવ ૬૩૩ લાખ નકલોનો પ્રચાર કર્યો!

સેંકડો લેખો અને કુદીબંધ બાષણોની યાદ તો આજે કર્યાં તાજ કરું ?

★

અને એમ ન માનીશ મારા ગુર્જર-બધુ ! કે આ બધો ધીમે સુધારો થ એમ ને એમ સહેલાઇથી ચક્ર ગયો હતો.

ના રે ના. નર્મદને માથે ગાળો, જૂતાં ને દંડા વીંજાયા તો આ સુધારકોને ય થોડુંક તો સહન કરવું જ પડ્યું. ખુદ કવીશ્વર દલપતરામની જ વાત હું કહું. એમના જેવા વખત આખે વળી જનારા માણસને ય નગરશેઠ હેમાભાઈએ સંમળાવેલાં વેણુ મને હજીય યાદ છે. દલપતરામ વર્નાકુલશર સંસૈદીમાં જોડાયા બાદ પહેલી વાર નગરશેઠને મળવા ગયા ત્યારે શેઠે એમને સંમળાવેલું “અરે ! સરકારી નોકરી છોડીને તમે એવા પાપમાં કર્યાં પડ્યા ?”

અને “વર્તમાનપત્ર”માં લખવાના ધંધાને “લક્ષ્મી ધંધો” કહી શેઠે સોસાયટીમાં જોડાવા વિષેની દલપતરામજીની વાતને ધુત્કારી કાઢતાં કહ્યું: “અમારા જેવા સાદુકાર માણસનું એમાં કામ નહિ.” ઉપરથી નગર-શેઠે ઉમેર્યું: “વર્તમાન પત્ર”નું પણ સોસાયટીએ જ ઊભું કર્યું છે; જેમાંથી ઉલટો કુસંપ ને કલેશ ઉત્પન્ન થયો છે.”

શુજરીના લાલ! સો વરસ પહેલાંની આ વાત છે. પણ આજે ય જાણે એવી ને એવી સાચી છે! તારી પાસે દોલત છે. ને તને ય નગરશેઠ હીમાબાઈની ખુમારી છે. છાપાવાળા તારે મન પૈસાના શુલામ છે. સાદુકારોના આશરે જીવનારા વસવાયાં છે. ને એથી જ તો તું હોંસે હોંસે એક હાથમાં નોટનો થોડો ને બીજા હાથમાં ‘નર્મદેને સજીસજીવો જ્વામ’ લખીને—અરે કાઈ નાણાંબૂખ્યાં પાસે લખાવરાવીને મારી પાસે આપ્યો છે. તને એમ હતું કે ‘મુખર્જી સમાચાર’ મવાળ પક્ષી પેપર છે. નર્મદ જેવા ઉદ્ધતની સામે લખવામાં એને કશો વાંધો નહિ આવે.

તું જીંત બૂલ્યો છે, ભલા આદમી! તું સુખ બૂલ્યો જ નાદાન માનવી! તું મને—મારા પૂર્વજોને, મારી સવાસો વરસતી કારકીર્દીને લજવવા આવ્યો છે! તને મેં મારી લિંદગીના એ રૂઝના જમાનાની વાતો કહી તે એટલા માટે કે તું તારા પોતાના પૂર્વજોની કહાણી એક વાર તો જાણે. એ બધાએ સુધારાનું કામ કરતાં સારી પેઠે સહન. પણ કયું હતું.

★

આજે આ ૭૦ જેટલી મિલોનાં જૂગળાં અમદાવાદની જડોજલાલીના મીનારા બની ઊભા છે. એના જોરે તો તમે લાખોની દોલત એ પાંચ વરસમાં ભેગી કરી લીધી છે; પણ એનાં માન જય છે રણુછોડબાઈ શેઠને. અમદાવાદમાં પહેલી સૂતરચિલના એ સ્થાપક હતા, અને અમદાવાદમાં નજી અને ગટર યોજના આણવાનું માન પણ એ સ્વર્ગરચને છે. અને એને માટે ય એમને વિરોધ સહન ન હતો કરવો પડ્યો એમ નથી. ખેર...

✱

તારે ન્યાય કરાવવો છે! આ ઊભા ન્યાયમૂર્તિ સમા નવલરામબાઈ (નવલરામ લક્ષ્મીરામ : ૧૮૩૬ થી ૧૮૮૮), દિ. જ. અંબાલાલબાઈ (અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ : ૧૮૪૪ થી ૧૯૧૪) અને એ બંનેનાં વડીલ સમા મહીપતરામબાઈ (મહીપતરામ ૨. નીલકંઠ ૧૮૨૯ થી ૧૮૯૧). શુજરી માએ તને કહ્યું ને માહું લાગ્યું; વીર નર્મદે તો તને મરચાં લગાડ્યાં; ને મારી બધી વાતમાં તને ચરમાવા જેવું ન લાગ્યું હોય તો પૂછ આપણા આ મુરખીઓને. એ બધા તારી સામે તો ઊભા છે !

નવેમ્બર મહિનો

- તા. ૭ મી નવેમ્બર ૧૯૧૭ : રશિયામાં સમાજવાદી ક્રાંતિનો વિજય.
- તા. ૭ મી નવેમ્બર ૧૯૩૮ : મુંબઈમાં સરકારના 'ઠાળા કાયદા' સામે મુંબઈ કામદારોની સામાન્ય હડતી.
- તા. ૧૪ મી નવેમ્બર ૧૮૮૯ : જવાહરલાલ નહેરુનો જન્મદિન.
- તા. ૧૫ મી નવેમ્બર ૧૯૧૭ : સોવિયેટ રશિયાએ વસતિ જુદી જુદી પ્રજાઓને આત્મનિર્ણયના હક્કો આપ્યા.
- તા. ૧૭ મી નવેમ્બર ૧૯૨૮ : સાલા લગ્નપતરામની મરણતિથિ.
- તા. ૧૮ મી નવેમ્બર ૧૯૧૪ : હર્ડ ચાપ્લિન શિખલીની મરણતિથિ.
- તા. ૨૦ મી નવેમ્બર ૧૯૧૦ : સીઓ ટોલ્સ્ટોયની મરણતિથિ.
- તા. ૨૩ મી નવેમ્બર ૧૯૩૭ : જગદીશચંદ્ર બોઝની મરણતિથિ.
- તા. ૩૦ મી નવેમ્બર ૧૯૦૯ : પ્રખ્યાત ઇતિહાસકાર રમેશચંદ્રની મરણતિથિ.

લાલા લજ્જપતરાય

પાંચ પાણીના પવિત્ર પ્રદેશ પંજાબ! આજે તો તારું નામ લેતયિ કમકમાં છૂટે છે! એવું તો તે-કયું પાપ કયું છે કે, પાંચ નદીઓનાં પવિત્ર વારિયાં હંમેશાં ભીંજતી તારી ધરતી પર લોહીની નીકો વહી રહી છે! આજે તારી નદીઓનાં પાણી પવિત્ર નથી રહ્યાં. આજે તો એ નદીઓનાં વહેણમાં લાલ લોહી ભેળરાઈ રહ્યાં છે!

પંજાબનું એ અમૃતસર! એ જલિયાવાલા બાગ! પંજાબનું લાહોર! સાયમન કમીશનને મળેલો જાકારો! ઓહ! હવે યાદ આણ્યું! મારી સ્મૃતિ પટે સુખ બની ગયેલી એ યાદ તાજી થઈ ખરી! એ નામ યાદ આણ્યું! લાલા લજ્જપતરાય! હા, લાહોરમાં! ત્યાં આજે માનવો માનવ મટી ગયાં છે એ લાહોરમાં! લાહોરમાંથી સાયમન કમીશનને જાકારો મળ્યો હતો. એ જાકારો આપનાર હતા લાલા લજ્જપતરાય. લજ્જપતરાયે એ વેળા મોખરો સંભાળ્યો હતો. સાયમન કમીશનનો વિરોધ કરવા આગળ આવેલી હિંદુ-મુસ્લિમ જનતાના સરવશનો એમણે મોખરો સંભાળ્યો હતો. સામી છાતીએ ગોરા અમલદારના દંડાના કારમા ફટકા એમણે ઝીલ્યા હતા. ફટકા ઝીલીને એ મૃત્યુને વધાં હતા. ના, મૃત્યુને વરીને અમરત્વ પ્રાપ્ત કયું હતું એમણે.

એ વાંસ હતું ૧૯૨૮નું, ને હતી તારીખ ૧૭મી નવેમ્બર. આ દિવસે એમનું મૃત્યુ થયું હતું. એમની મૃત્યુતિથિના આજના દિવસે એમના શબ્દો યાદ આવે છે. ૧૯૦૭ માં મુરતખાંતે ભરાયેલી અખિલ હિંદ સ્વદેશી પરિષદનાં મંચ પરથી હિંદુ-મુસ્લિમ પ્રશ્ન પર બોલતાં એમણે કહ્યું હતું કે, “સન્નતો! હું એ માનવા તૈયાર નથી કે, હિંદુ-મુસ્લિમ એકબીની વાત એ માત્ર ભ્રમણા છે.” હિંદુપણના રખવાળ આગેવાનોને એમણે પૂછ્યું હતું: “આમ છતાંય જો એ ભ્રમણા હોય તો પણ, હિંદના ૨૦ કરોડ હિંદુઓના પ્રતિનિધિઓ એવા, આપણે, જે પરિસ્થિતિ છે એવી જ ચલાવી લેવી અને આપણાં લોકોને એ અંધ:પતનની ખાઈમાં ઊંડા ને ઊંડા જવા દેવા? એના પરિણામે તો લોકો અને આપણે રાષ્ટ્રીય-મૃત્યુ તરફ ધસડાઈ જઈશું. જો વર્તમાન રાજકીય અને આર્થિક પરિસ્થિતિ વધારે વખત ચાલુ રહેશે તો એ અનિવાર્ય બનશે!” લાલા-જીએ જે સલાહ પૂછ્યો હતો તે જે આગાહી ઉચ્ચારી હતી એ આજે કમનસીબે સાચાં પડ્યાં નથી દેખાતાં? આજે આપણા દેશમાં આયરાઈ રહેલાં કૃત્યોથી રાષ્ટ્રીયત્વ લજ્જવાઈ મરતું નથી?

ધાર્મિક સુધારકૃતિ એ લાલાજીની મહત્તા તેમજ મર્યાદા પણ હતી.

આર્યસમાજની પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય ભાગ લેનાર, લજપતરાય સમાજસુધારક માટે અતિમ પગલાં લેવાની તરફેણમાં નહોતા. રાજકારણમાં પણ અણીને વખતે (ઇ. ત. સુરત અધિવેશનમાં તિલકવિરુદ્ધ) કોંગ્રેસના મવાલ પક્ષ સાથે જ રહ્યા છે છતાં કામવાદ રાષ્ટ્રીય જીવનને ચૂંસી લે એ તેમને પસંદ નહોતું. હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસમાં તેઓ પડેલવહેલા ૧૮૮૮માં જોડાયા હતા. ૧૯૨૦માં લજપતરાય કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે સર્વાનુમતે વરણા હતા. ૧૯૦૫માં અ. હિ. કોંગ્રેસ તરફથી રાજકીય મિશનમાં ઈંગ્લાંડ ગયા હતા. અને ત્યાં તેમણે ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે જોડે રહીને કામ કર્યું હતું. એમને કેળવણીના પ્રચારને બારે શોખ હતો. દેશમાં કેળવણીના કાર્ય અંગે એમણે તન, મન અને ધનથી મોટા પ્રમાણમાં જહેમત ઉઠાવી હતી. ઈંગ્લાંડથી લજપતરાય અમેરિકા ગયા. અમેરિકા જવા પાછળનો મૂળ હેતુ ત્યાંની કેળવણીની પદ્ધતિને સંસ્થાઓનો અભ્યાસ કરવાનો હતો.

યુરોપથી પાછા ફરતા એમને લાગ્યું કે હિંદના યુવાનોને રાજકીય તાલીમની બારે જરૂર છે. અને એમણે લાહોરમાં તિલક રકૂલ ઓફ પોલીટીક્સની સ્થાપના કરી હતી.

સ્વદેશી પર યોગ્યતા એમણે ઠહું હતું કે, જિંદગીના બધા ક્ષેત્રોમાં સ્વદેશીની ભાવના જળવાઈ રહે એ જરૂરી છે, પણ એક ચરતે; આપણી પ્રગતિ ને સમૃદ્ધિના વિકાસ ખાતર પશ્ચિમમાંથી આપણને જે અનુસરવા જવું. લાગે એ અપનાવતાં એ આપણે ચરમાવું ન જોઈએ. નહિ તો એ આપણને આપણાતને માર્ગે ધસડી જશે.

“ સત્ય, સુદૃઢ ને અચૂનમ લગત અવિરતપણે જારી રાખવામાં હું માનું છું. ” અનેક વાર એમણે જાહેર કર્યું હશે. એમને કદી નિરાશા અડકતી નહિ. એ કહેતા, મારો ધર્મ છે-શ્રદ્ધા ને સંગઠન. કોંગ્રેસમાં જ્યારે ફેરવાઈઓ ને નાફેન્વાઈઓ એવા એ પક્ષો પડી ગયા હતા ત્યારે એમને બારે દુઃખ થતું હતું; અને એક વાર તો ફાટફૂટ પડતી અટકાવવા, રાસ ખિદારી ઘોષની તરફેણમાં પોતાને મળતા કોંગ્રેસના પ્રમુખના હોદ્દાનો એમણે અસ્વીકાર કર્યો હતો.

એમની નજરમાં જનતા એટલે ખૂંપડીઓમાં રહેતી પ્રજા હતી. જનતા ઉપર પડેલી કોઈ પણ જાતની આફત વખતે લાલા લજપતરાય એમની વહારે દોડી જતા એમનું સાહે જે જીવન સેવા પાછળ જ ખર્ચાયું હતું. કેક વિદ્યાર્થી હતા ત્યારથી એ જનતાના કલ્યાણ માટે કેક ને કોઈ પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય ભાગ લેતા જ રહેતા. ૧૯૦૫ પછી તો, એમણે દેશને પોતાની સેવા

વધારે આપી શકાય એ ખાતર વધીલાત પણ ઘણી ઓછી કરી નાખી હતી. અને રાષ્ટ્રની પ્રવૃત્તિઓમાં એમની ધંધાદારી પ્રવૃત્તિઓથી થતી આવકનો સારો એવો ભાગ વપરાયો હતો.

પંડિત જવાહરલાલજીએ પોતાની આત્મકથામાં લાલા લજપતરાય સૌથી શ્રેષ્ઠ આગેવાન ગણાવ્યા છે. લજપતરાયનાં મૃત્યુ પર લખતાં જવાહરલાલજી જણાવે છે કે-લાહોરમાં સાયમન કમીશન વિરોધી ચળવળ વખતે એમના પર થયેલા હુમલાથી લાલાજીને પોતાનું નહિ પણ રાષ્ટ્રનું અપમાન થયું હતું એમ લાગ્યું હતું.

એવા એ રાષ્ટ્રવિધાયક સ્વ. લાલા લજપતરાયની પવિત્ર યાદને તાજ રાખવા પંજાબની રહીસહી માનવતાને આપણે એમના ઉજ્જવળ રાહે આગેદૂમ કરી પ્રતિષ્ઠિત કરીએ !

અનિલ દોહરી

મૌલાના શિખરી

[હિંદની રાષ્ટ્રીય અને સાંસ્કૃતિક જાગૃતિના ઇતિહાસમાં મૌલાના શિખરીનું સ્થાન ઘણું જાણ્યું છે. રાજ રામ મોહનરાય, સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી, લોકમાન્ય દિલ્લક તથા વીર નર્મદના તેઓ સાથીદાર છે. આપણી અગ્રાંત પ્રજામાં પ્રાણ ફૂંકી, આપણા સાંસ્કૃતિક વારસા માટે તેમના દિલ્લમાં મહેાજબત જગાડી, આઝાદીનો 'જોરસો' જગાડનાર ગર્હ સદીના આ નેતાઓના આપણે ચિરંજીવી આભારી રહીશું જ.]

સન ૧૮૫૭ ! ખ્રિસ્તી રાજકર્તાઓ સામે હિંદનો પહેલો ઝગવો. એ સાલમાં શિખરીનો જન્મ થયો નવેંબર માસમાં. ૧૮૭૭ માં જારના રશિયાનું તુર્કી પર આક્રમણ થયું ત્યારે શિખરીએ માંડ પોતાનું બહુતર પૂરું કયું હતું. એ રાજકીય ખીનાએ ખીજા હુદ્દિજીવી હિંદી મુસ્લિમોની સાથે શિખરીને પણ પહેલી વાર જાગૃત કર્યો. સને ૧૮૮૩ ની સાલમાં શિખરી 'અલીગઢ ચળવળ' ના મહાન સ્થાપક સર સૈયદ અહમદ ખાનના સહકારમાં અલીગઢ કોલેજમાં અરેબિક અને ફારસી ભાષાના પ્રોફેસર તરીકે જોડાયા. ૧૬ વર્ષ આવી રીતે જ કામ કર્યું. અલીગઢ તે દિવસોમાં, મુસ્લિમ નવજાગૃતિનું કેંદ્ર બની ગયું હતું. 'પશ્ચિમની આંધળી નકલ કરવાને બદલે તેના સારા ગુણો જ મહણ કરો.' એ તેમની શિખામણ હતી. હિંદી મુસ્લિમોની આ જાગૃતિનો પડવો શિખરીની મહાન કવિતા 'આસાનું પ્રભાત'માં પડે છે. તેમણે

બૂતકાળમાં ધરવાળી સંસ્કૃતિએ દુનિયાને ધરેલી ભેટનું સુંદર વર્ણન કરી હિંદી મુસ્લિમોની પડતીનાં કારણો વર્ણવ્યાં છે.

‘વહેમ અને રૂઢિનાં બંધનથી બધાએજ મુસલમાનોએ સત્યની શોધ મૂકી દીધી છે. સંસ્કૃતિના નવા વર્તુળમાં પ્રવેશ કરીને જ આપણે પગબર ઊભા રહેતા શિખીશું.’

આપણા રાષ્ટ્રીય નેતા મૌલાના આઝાદ તેમના મિત્ર અને સાથી હતા.

મુસ્લિમો માત્ર શિક્ષણની દૃષ્ટિએ જ નહિ પણ રાજકારણની દૃષ્ટિએ પણ સ્વતંત્ર અને પ્રગતિશીલ હોવા જોઈએ એ સિદ્ધાંત માટે શિખલી લડ્યા છે. ધરવાળી જન્મતના મહાન પુરુષો ખલિફ ઉમર, અલ મઝલિ અને અલ મૌમુનનાં જીવનચરિત્રો તેમણે જન્મતા સમયે રચ્યાં છે. પ્રાચીન મુસ્લિમોનાં મહાન કાર્યો તેમજ લોકશાસન માટેના પ્રયાસોના વર્ણનો શિખલીની કવિતામાં ઠેર ઠેર મળી આવે છે. મુસ્લિમો બહાદુર, આત્મશ્રદ્ધાળુ અને આત્મ-સમર્પણશાલી અને અને પોતાના પગબર સ્વતંત્ર રીતે ઊભા રહે-નહિ કે અંગ્રેજ શાહીવાદીઓનો પાલવ ઝાલી, તે શિખલીનો જીવનમંત્ર હતો. સર સૈયદ. અહમદના શાહીવાદ તરફી વલણના તેઓ કદર વિરોધી હતા.

સન ૨૦ મી સદીનું પ્રભાત ખીલ્યું ન-ખીલ્યું ત્યાં હિંદને આંગણે મુસ્લિમો કફેડી હાલતમાં મૂકાઈ ગયા-બંગલગ બળવળ, કાનપૂરના નિદોષ મુસ્લિમ ટોળા પર શાહીવાદી ગોળીબાર, અલીગઢમાં શાસનવાદીઓની દખલગીરી-આ બધાથી શિખલીનું મન ખાદું થઈ ગયું અને તેમણે ‘ધરવાળા નો વિલાપ’ લખ્યો. તેઓ કહે છે:

‘ઓ સંસ્કૃતિના ઉસ્તાદો, તમારી મોજમજાહ જાળવવા માટે તમને અમારા લોહી પરસેવાની મહેનત જોઈએ છે. તમારી તલવારોની ધારની તીક્ષ્ણતાની પરોક્ષા અમારી ગરદન પર કરવી છે, પણ અમે તમને પૂછી શકીએ કે આ બધું કેટલો વખત આસશે ?’

તેમણે ડૉ. અન્સારીના માનમાં લખેલ કરણ્ય કવિતાની છેલ્લી કડીમાં આશાનું ફિરણ દેખા દે છે. આ કવિતાઓ મૌ. આઝાદના પત્ર ‘અલ હિલાલ’ અને મૌ. અહરઅલી ખાનના પત્ર ‘જમીનદાર’માં પહેલવહેલી પ્રસિદ્ધ થઈ. એ એટલી બધી લોકપ્રિય નીવડી કે શાહી સલ્તનતને તે પર પ્રતિબંધ મૂકવો પડ્યો.

તેમના વખતમાં કૉંગ્રેસની નેતાગીરી વિનીતોના હાથમાં હતી-હજુ તે સાંકડી મનોદશામાંથી બહાર આવી નહોતી. શિખલીએ મુસ્લિમ લીગને ટેકો આપ્યો તેનું મૂળ કારણ આ જ. તેમણે લીગ સમક્ષ કૉંગ્રેસ-લીગ એકતાનો અને

લોકશાહીનો પ્રોત્સાહન રજીસ્ટ્રેશન થયો. તેમના લખાણોમાં આગ્રહ કરવામાં આવતો કે લીગે જમીનદારો અને તાલુકાદારોનો સંગઠન ઘોડી, કામદારો અને કિસાનોના હિત સાચવવા જોઈએ. તે મટે રૂઝિયા અને લીગે એક ચર્ચ સુધારાઓ માટે ઝુજેશ ચલાવવી જોઈએ. મુસ્લિમ આવામમાં પત્રો, પુસ્તકો અને સભાઓ દ્વારા રાજકીય જાગૃતિ આણવી જોઈએ.

શિબ્લી મહાન લોકશાસનવાદી હતો. એમના 'ફારસી કવિતાના ઇતિહાસ'માં તેઓ લખે છે "સરમુખત્યારશાહી અને લોકશાહીમાં મૂળભૂત તફાવત આ છે; જો સરમુખત્યાર ડાહ્યો અને શુદ્ધિશાળી હોય તો કાર્ય સાંતિથી આમળ થાય છે; અને નહિ તો સુધારાની તો આશા જ ન રાખવી. આનાથી વિરુદ્ધ લોકશાહીમાં લાખો માણસો પોતાની શુદ્ધિ એકઠી કરે છે. સરમુખત્યારશાહીમાં પ્રજાની શુદ્ધિ વપરાયા વિનાની રહે છે, જ્યારે લોકશાહીમાં એક બાળકની શુદ્ધિનો પણ પૂરી રીતે ઉપયોગ થાય છે."

સન ૧૯૧૪ ના નવેમ્બર માસમાં હિંદુ-મુસ્લિમ જનતાને લોકશાસન તરફ આગે બઢતી જોવાની કંખના સેવનાર આ મહાન લોકશાહી નેતા તથા ઉદ્ધારક શિબ્લીએ દેહત્યાગ કર્યો. આજે સાચા લોકશાસનને અભાવે જીવેલી આઝાદી કોમી રમખાણોમાં ખોઈ બેસવાની બીક લેખી થઈ છે ત્યારે આ શાયરની ખોટ કોને નહિ સાલે? તેમણે કંખેલું સ્વપ્ન જીવનમાં ઉતારવાની હાથમાં આવેલ તક આપણે જતી કરીએ. છીએ એ હકીકત, તેમની મૃત્યુતિથિ ઉજવતી વખતે કયા પ્રમાણિક હિંદુમાં નહિ ડંભાય?

✱

સર જગદીશચંદ્ર બોઝ.

"આજે જગતનાં રાષ્ટ્રો વચ્ચે અવિશ્વાસની લાગણીઓ વધતી જાય છે. એ મનુષ્ય જાતિને માટે લાભદાયી નથી. બૌદ્ધિક વિષયોમાં આપણે એકબીજાને સહકાર આપવો જોઈ છે. ફક્ત આપણા જીવનની એકતા છે જ એમ માની બેસી ન રહેવું પણ જગતની સંસ્કૃતિનું એક સાધન જગતનાં સર્વ રાષ્ટ્રોનું એક સાધન!" અટપટી દુનિયાના મહીન રાજકારણને વીધી માનવજાતના એકબીજાં દરમિયાન કરતી વિજ્ઞાનદષ્ટિ હતી-વિજ્ઞાન ક્ષેત્રમાં ભારતનો નેજો ફરકારનાર શ્રી. જગદીશચંદ્ર બોઝની.

જગતમાં વિજ્ઞાન અસારે ફેફડે ને શ્વસકે આગળ વધી રહ્યું છે. આપણા મુલકમાં એમાં વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવાની પુરતી સહ મળતી નથી. છતાં

આપણી જીવંત ધરતીએ જગદીશચંદ્ર બોઝ જેવા વિજ્ઞાનના મહારથીએ આપ્યા છે.

બાગમાં અવનવાં પુષ્પોં સૌરશ ફેલાવી રહ્યા છે. જગદીશ બોઝી દિવા
" ના તોડશે, એ બધાને એ લોકોને પણ લાગણી અને જીવંત હોય છે. આપણે
જન્મ શાસ્ત્ર, પાણી, ખોરાક લઈએ છીએ તેમ આ વનરપતિ પણ લઈ લે
છે." અને તેમણે અનેક અખતરાઓ ક્યાં, વિજ્ઞાનીનાં યત્રો શોખાં અને
વિજ્ઞાનમાં પહેલીજ વખત આ મંતવ્ય વૈજ્ઞાનિક દબે ખૂરવાર કરી આપ્યું.

તેમનો જન્મ બંગાળ પ્રાંતના ઢાકા જિલ્લામાં આવેલ રાડીખલ નામના
એક ગામડામાં ઈ. સ. ૧૮૫૮ના નવેંબરને દિન થયો. માતા પિતા જૂના
વિચારના અને ધર્મચુસ્ત હોવા છતાં સુશિક્ષિત અને સરકારી હતાં. માર વર્ષનો
જગદીશ માછીમારોનાં બાળકો જોડે બહુવા જતો ત્યારે તેમની પાસેની સામર-
રાણીની સાહસ કયાઓ તે સાંભળતો. તેની પાછળ છુપાએલ કુદરતનું રહસ્ય
જગદીશના આલ્પમાનસમાં કુતૂહલ પેદા કરી દેતું. ત્યારબાદ તો તેણે પિતા
જોડે અનેક ઔદ્યોગિક શાળાઓ જોઈ, ઠળાન્દ્રો જોયાં અને સૌંદર્યને તે
લક્ષિતપૂર્વક નહીં પણ. મા વસુધરાની ગાદીમાંથી માનવજાત માટે નવીન
શત્રુ બોળી ઠાકવાની તમના જાગી.

શાળાનો અભ્યાસ પૂરો કરી તે સેન્ટ ટ્રેવિસ' હાઈસ્કૂલમાં જોડાયો.
ત્યાંનું સંપ્રદાય અને વિજ્ઞાનની પ્રયોગશાળા જોઈને મુગ્ધ બન્યો. જગદીશને
વિજ્ઞાનની અંદર ગોડા ઉતરવાની તક મળી. અધ્યાપક લેડિઅન તેનાં પ્રેરણામૂર્તિ
હતા. ઝડપથી શાળાનો અભ્યાસક્રમ તેણે પૂરો કર્યો અને કોલેજમાં 'જોડાયો.
અહીં સ્નાતક બની વિલાયત વૈદકશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા ગયો પણ ટૂંક
સમયમાં પોતાની શારીરિક અને માનસિક નિર્બળતાનું તેને માન થયું.
તેથી વૈદકશાસ્ત્રનો અભ્યાસ છોડી તેણે કેમિસ્ટ્રી બી. એ. અને બી. એસ
સી. ની ઉપાધિ મેળવી. તે દરમ્યાન સંશોધન કરવાની તેમની ધગશ વધારે
તીવ્ર બની.

તેઓ સ્વદેશ પાછા ફર્યા. લેડિ' કમ્પરલીના મહાંમજીપુત્રથી હંચી
પદવી અપાવી. કોલેજની પ્રયોગશાળા તેમણે વહેલી તકે સુધારી ટૂંક સમયમાં
પોતાના સંશોધનનું પરિણામ લંડન વિદ્યાપીઠ મોકલી આપ્યું. એ વિદ્યાપીઠે
તેમને 'ડોક્ટર' એફ સાયન્સ'ની પદવી આપી. 'હવે' ડા. જગદીશચંદ્ર બોઝની
ખ્યાતિ જગતમાં ઝડપથી ફેલાવા લાગી. તેમને લંડનના રોયલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ
તરફથી નિમંત્રણ મળ્યું. નિમંત્રણને માન આપી તેઓ લંડન ગયા. જગતના
મહાન વૈજ્ઞાનિકોની સમક્ષ તેમણે પોતાનો પ્રયોગ કરી બતાવી બહારને છઠ્ઠ

કરી નાંખ્યા. તેમણે પૂરવાર કયું કે વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓ સ્વભાવે સરખા જ છે. દુનિયાની મુસાફરી કરી અને જુદા જુદા દેશોની સમક્ષ તેમણે પોતાના પ્રયોગો દ્વારા સિદ્ધ કરી આપ્યું કે પ્રાણી અને વનસ્પતિ જીવન એક સરખું છે. વિજ્ઞાન ક્ષેત્રમાં શ્રી જગદીશચંદ્ર આ શોધે એક મહત્વની પ્રગતિ નોંધાવી છે એમ તેમના આંતરરાષ્ટ્રીય સાથીઓ કબૂલ કરે છે.

સર જગદીશચંદ્રે ઘણી શોધો કરી છે. તેમના ચમકારેલા નાનામાં નાના તત્ત્વોમાં માપવાનું 'પત્ર' બનાવ્યું. જે રેડિયોની શોધ માફોનીએ કરી તે જ શોધ તેમણે કરી હતી. જગદીશચંદ્રે બોએ લંડનમાં પોતાની શોધનાં કાગળીયાં મોકલાવ્યાં. પણ ત્યાંના વૈજ્ઞાનિકોએ એ શોધનાં પત્રો પ્રગટ ન કર્યાં. શુદામ હિંદી નવી શોધ કેવી રીતે કરે ? તેમની સૌથી મોટામાં મોટી શોધ તો ઝાંઝ અને અને વનસ્પતિઓમાં જીવ છે તે બતાવવાનું 'રેડિયેન્ટ રેકોર્ડ'નું પત્ર છે.

૪ સ. ૧૯૧૫ માં ૫૭ વર્ષે મોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા અને સરકારે નાઇટહુડનો ખિતાબ અર્પણ કર્યો. પોતાના જીવનના સંખ્યાકાળમાં સંશોધન ધપાવવા ખાતર તેમણે "બોઝ રીયર્સ ઇન્સ્ટિટ્યુટ" તેના મુખ્ય ખંડમાં લખાવ્યું ને કોતરાવ્યું:

"માનુષ્યમિની કીર્તિ અને માનવજાતની પ્રગતિ માટે." જગદીશચંદ્રના રાષ્ટ્રીય વારસા સમી આ સંસ્થાએ આજ સુધીમાં શી શી દેશ સેવા કરી છે તેનું વર્ણન અહીં કરવું શક્ય નથી પણ આજે ત્યારે કલકત્તામાં હંનરો માનવો, મેલેરીઆના પંજમાં તરફડી રહ્યા છે ત્યારે આર વર્ષના અંતરે ક્વીનીન આપતાં સીંકોનાનાં ઝાડને ૬ વર્ષમાં ક્વીનીન આપતું કરવાની શક્યતાઓ આ ઇન્સ્ટિટ્યુટે જિભી કરી છે. પરદેશી તંત્રની યાદીવાદી નજરે આ શોધનો લાભ ઉઠાવી શક્યું ન હતું. તેને મન તો પૂર્વ ઇન્ડીઅના ધીક્તા વેપારને જોખમમાં મૂકનાર આ જગા હતી. આઝાદ હિંદ તેને ક્યારે અમલમાં મૂકશે ?

જંગાળમાં આજે કપાસનાં ઝાડો જિગે છે તે આ સંસ્થાના જ પ્રતાપે. જો આ પ્રયોગ મોટા પાયો પર સફળ થાય તો ત્યાં રાજીના ઉદ્યોગ સાથે કાપડનો ઉદ્યોગ પણ ખીલી નીકળશે તેમાં શક નથી. અમુક પ્રકાર કિરણોનો ઉપયોગ કરીને રાજીના ઊંડવાની ઉચાઈ ૯ ફીટને બદલે ૧૭ ફીટની કરી આપી છે.

હિંદી રાષ્ટ્ર વિધાયોગની જમાતોમાં આદરભર્યું સ્થાન મેળવી જગતમાં ભારતની ગૌરવપતાકા ઉચી કરી, તા. ૨૩ મી નવેમ્બરને દિન, માનવતાનો આ મહાપૂજારી મૃત્યુ પામ્યો.

રેમિશયન્સ દત્ત

જન્મ : ૧૮૪૮ ઓગસ્ટ ૧૩

૧૩ મી ઓગસ્ટ ૧૮૪૮ માં કલકત્તામાં જ્યારે રેમિશયન્સ દત્તનો જન્મ થયો ત્યારે હિંદમાં ધીમેધીમે રાજકીય જાગૃતિ આવતી જતી હતી. રામમોહન રાયના પ્રયત્નોને પરિણામે સામાજિક, ધાર્મિક અને ડેંગવણી વિશેની માન્યતાઓ બદલાતી જતી હતી. મિશનરીઓએ રથાપેલી શાળાઓ પ્રાથમિક ડેંગવણીના પ્રચાર કરી રહી હતી અને સાહિત્ય પણ હતરોતર વિકાસ પામતું જતું હતું.

રેમિશના પિતા ડૉક્ટર હોવાથી નાનપણમાં જ્યૂન રખડવું પડ્યું. પણ અચાનક ૧૮૬૧માં તેમનું મૃત્યુ થવાથી રેમિશ કલકત્તા આવ્યા. રૂઝ અને પ્રેસીડેન્સી કોલેજમાં અભ્યાસ કરી ૧૮૬૮ માં, ધરમાં કોઈને પણ કલા વિના તેઓ ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષા આપવા હમ્મેંડ ગયા. સાથે એમના જેવાજ, એજ ઉદ્દેશથી જતા બે મુલાનો હતા: બિહારીલાલ ગુપ્તા અને સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી.

સિવિલ સર્વિસનાં દ્વાર ૧૮૫૪ થી હિંદીઓ માટે ખુલાં થયાં હતાં એ વાત સાચી પણ હજી સુધી માત્ર એક સિવાય કોઈ હિંદી એમાં પ્રવેશ કરી શક્યો નહોતો. તે વખતના પ્રમાણમાં બપોરે કઢી શકાય એવું સંહસ કરીને મથેલા આ ત્રણે મુલાનો પરીક્ષામાં બેઠા, પસાર થયા, નોકરી પણ મેળવી.

હિંદ પાછા ફરતાં પહેલાં ત્રણેએ ફ્રાન્સ, જર્મની, સ્વીટ્ઝરલેન્ડ અને ઈટલીના પ્રવાસ કર્યો તે હિંદ આવી તરત જ રેમિશે પોતાનું પહેલું પુસ્તક બહાર પાડ્યું: 'Three Years in Europe'.

રેમિશે નોકરી દરમિયાન દક્ષિણ આફ્રિકાનું વીરગંજ, મૈમનસિંગ વગેરે જગ્યાઓમાં કામ કર્યું. માત્ર એટલું જ નહિ પણ એટલી કુશળતાથી કર્યું કે અંગ્રેજોને પણ તેમની પ્રશંસા કરવી પડી. વળી તેમણે ખેડૂતોની દયા બોધ, કાયમી મહેસુલ પદ્ધતિમાં સુધારો કરવાની બલામણ કરી, અલગત જૂનવાણી જમીનદારોએ આનો વિરોધ કર્યો પણ ૧૮૮૫માં જે બંગાળ વહીવટી કાયદો પસાર થયો તેનું મૂળ રેમિશે નાખ્યું એમ કહેવામાં જરાય ખોટું નથી.

આમ જ્યૂન સફળતા પૂર્વક કામ કરી રેમિશે ૧૮૮૬ માં પેન્શન લીધું. તેમણે આટલો સમય નોકરી કરી વેા ખંડી પણ તે તેમનું મુખ્ય આકર્ષણ કદી જાનો ન શકી. નોકરી કરતાં પણ સાહિત્ય અને દેશની ચળવળમાં તેમને વધુ રસ પડતો. એ સમય દરમિયાન તેમણે અંગ્રેજી અને બંગાળી સાહિત્યમાં બહો વધારો કર્યો.

રોમેશને મન 'સાહિત્ય હિંદની સ્વદેશ બકિત ફરી ફરી જગાવવાનું' અને હિંદનાં સંતોનાં ભૂતકાળમાં ગુમાવેલો વિશ્વાસ ફરી જન્માવવાનું' સાધન હતું. આ ઉદ્દેશથી તેમણે ૧૮૭૭ માં બંગાળી સાહિત્યનો ઇતિહાસ પ્રગટ કર્યો.

આ અરસામાં રોમેશ સંક્રિમજાણુની અસર નીચે આવ્યા. તેમણે રોમેશને બંગાળીમાં લખવા ઉત્તેજન આપ્યું. આથી પ્રેરાઈ રોમેશે ચાર ઐતિહાસિક અને પછીથી બે સામાજિક નવલકથાઓ લખી. પણ એ બધું સફળ ન થયું. રોમેશની ખરી સફળતા તો તેમણે લખેલા ઇતિહાસોમાં છે. તેમણે લખેલ હિંદનો આર્થિક ઇતિહાસ, આજે પણ અત્યંત અગત્યનું રચાન ધરાવે છે. તેમની દૃષ્ટિ એક પ્રમાણિક વાસ્તવવાદીની હતી.

૧૮૮૬ માં તેમણે 'કળેદતુ' બંગાળી ભાષાંતર પ્રગટ કર્યું. ૧૮૮૬ માં પ્રાચીન હિંદની સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ બહાર પડ્યો. ૧૮૮૭ માં નોકરી પૂરી થયા પછી ઇંગ્લેંડ જઈ તેમણે તેજ વર્ષમાં 'ઇંગ્લેંડ અને હિંદ' અને ૧૮૮૮માં 'પ્રાચીન હિંદનાં મંડાકાવ્યો' નાં પુસ્તકો બહાર પાડ્યાં.

ઇંગ્લેંડમાં રોમેશે સાત વર્ષ ગાળ્યાં. વચ્ચે વચ્ચે તે થોડો સમય હિંદ આવી જતા. ૧૮૯૬નાં ડિસેમ્બરમાં તેમને લખનોમાં બરાયલી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની પંદરમી બેઠકના પ્રમુખ બનવાનું માન મળ્યું.

૧૯૦૪માં હિંદ પાછા ફરી રોમેશે બરોડા રોડમાં નોકરી લીધી. પ્રથમ મહેસુલ અધિકારી તરીકે અને પછીથી દીવાન તરીકે. એ પાંચ વર્ષના ગાળામાં તેમણે વહીવટી અને દીવાની વિભાગો જુદા પાડ્યા. પ્રધાનોની એકઠીકચુટિવ કાઉન્સીલ બનાવી, બારે કરો અને જજનો દૂર કરી, મહેસુલી પદ્ધતિ સુધારી, સ્થાનિક સ્વરાજ્યને વિકસાવ્યું. આખા રાજ્યમાં મહત અને ફરજિયાત પ્રાયમિક સ્કૂલોની દાખલ ફરી અને ઘરગથ્થુ ઉદ્યોગો ખીલવવાનો પ્રયાસ કર્યો.

પણ જીંદગીભર જેણે કામ, કામ ને કામ જ કર્યું હોય તે દેહ કેટલું બેચે ? ૧૯૦૬ના નવેમ્બરની ત્રીસમી તારીખે એ દેહ પડ્યો.

ભરેર જીવનમાં તેમજ શુદ્ધજીવનમાં તેમના એકધારા એકસાઈ બધો કાર્યની અસર થયા વિના રહી નહોતી. તેમના કુટુંબમાંથી એ સ્વભાવ ગળપૂંથીમાંથી પાને જે અબ્યાંસી વિકાનો પાડ્યા છે તેમાંથી એક શ્રી. રજની પામદત આજે આંતરરાષ્ટ્રીય મંજૂર અંદાજનના, ખાસ કરીને સામ્યવાદી વિચાર સરણીના એક પ્રખર અને માનીતા નેતા બની ચૂક્યા છે.

પ્રથમ દૃષ્ટિએ રોમેશજાણુનું જીવન રોશની ખાસ રોમાંચક ન લાગે તે બનવા બોગ છે. પરંતુ અર્વાચીન હિંદના સંસારને સમ્બર પાયા પર આજુ-વામાં તેમણે જે મદદ કરી છે તેને હિંદ દરીપણુ જૂલી રાકશે નહિ. અર્વાચીન

ભારતના અગ્રેસર સર્જકોમાં 'તેમણે' સ્થાન કાયમ રહેશે, અને તેમના આવતી કાલના નવલોહિયા સંશોધકો પણ તેમનાં બુધ્ધિબળ, મનોબળ અને ઉલ્લોભી સ્વભાવમાંથી પ્રેરણા ઝીલશે.

-કેતન મુનશી.

એક બાળકની વેદના

આં વાત છે ગોરી ચામડી વાળા એક બાળકની. આપણી જેમ સદી-ઓથી એનો દેશ શુધ્ધામ નથી, પણ 'આઝાદ' છે. એ, બાળકના વડવાઓ ને મા બાપનાં લોકોમાં ગોરી ચામડીની સંસ્કારિતા ને સંસ્મૃતાનો દર્પ છે.

યુરોપના એક સંસ્કારી દેશ ફ્રાંસની ઈન્દ્રપુરીથી નગરી પેરીસની એક સરકારી નિયામમાં એ બહુતો. એના લખેલા કાગળ પરથી લાગે છે કે બહુ બહુ તો આઠેક વર્ષની એની ઉંમર હશે. એણે પોતાની નોંટ બુકમાં લખ્યું:-

અમારી કૂતરીને છ ગણડિયાં થયેલાં. મમ્મીએ પાંચને પાણીમાં ડૂબાડી દીધાં. મમ્મીએ કહ્યું: આપણી પાસે પૂરું દૂધ નથી. રાત (એનો સાથી વિદ્યાર્થી) કહે છે, 'મારે ત્યાં એક બહેન આવવાની છે. પણ અમારે ઘેરે ય પૂરું દૂધ નથી.' મને લાગે છે કે, એ લોકો રાતની બહેનને ય પાણીમાં ડૂબાડી દેશે x x x હું નાનો હતો ત્યારે અમારે ત્યાં તો બહુ દૂધ હતું. પણ મમ્મી કહે છે, હું મોટો થઈશ ત્યારે એ લોકો મને લડાઈમાં 'લઈ જઈને' મારી નાખશે. મને હડે રમવું બહુ ગમે છે, ને ચકડોળે ચઢવાની ખૂબ મજા આવે છે. મને લડાઈમાં મરી જવાનું નથી ગમતું.

આટલું લખીને બાળક-પોતાના બાવિ જીવનનું સ્વપ્ન દોહ્યું-હર હર સુધી બૂગે સમુદ્ર ને એની છાતી પર દિલોળા લેતું એક નાનકડું જહાજ!

ધેરે દીકરાના બહુતરની કાળજી રાખતા બાપની નજરે એક દિવસ પુત્રના આ લંબાણ પર પડી...ને એની આંખો ચાર ધંધે ગઈ! પાસપોટ દવાઓની એક નાનકડી દુકાનનો માલિક-દીકરાના આ 'જળવંખોર લંબાણ' થી ચોટા ઊઠ્યો.

એણે જઈને સરકારમાં દરિયાદ નોંધાવી: 'એક મુશ્કિસ શિક્ષિકા અમારાં છોકરાંને જાણે રસતે ચડાવે છે. એની સામે પગલાં લે...!' ને સરકારે પગલાં લીધાં ય ખરાં પરંતુ નવી અંગ્રેજ શિક્ષિકાના વર્ગમાં બહુવાં છતાં પેલા બાળકના દિલની વેદનાં તો એવી ને એવી જ ઝગતી રહી. મમ્મીએ પાંચ ગણડિયાંને મારી નાખ્યાં, કેમકે દૂધ નહોતું, પણ રાતની પુસિંધ પૂરતું દૂધ નથી. એની નવી બહેનને શું એ મારી નાખશે? અને હું મોટો થઈશ ત્યારે લડાઈમાં મોકલી શું મનેય મારી નાખશે?

-શું

મહાત્મ સાહિત્ય

ચાર જીવનચરિત્રો

- અમારા સરદાર : લે : શ્રી હયાચંકર ભ. ઠવિ. પ્રકાશક : 'ધી સદેશ' સિમિટી, સોલ એજન્ટ : એન. એન. હક્કરની કું. ૧૪૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨. કિં. ૫૫ રૂપિયા
- આપણા સરદાર : લે : પુરાતન જીવ. હંસ પ્રકાશન : મુખ્ય ચિંતતા : બાલગોવિંદ કુબેરદાસની કું. રતનાન્ડીઝ પુલ, ગાંધી રસ્તો, અમદાવાદ.
- આચાર્ય કૃપસાણી : લે : સત્યમ. જીવન સાહિત્ય મંદિર, ૪૦૪, કાલ્યાણેવી રોડ, મુંબઈ-૨.
- રસ હર્શન : લેખક : હરિપ્રસાદ વજરાવ દેસાઈ. સોલ એજન્ટ મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે, તલુ દરવાજા, અમદાવાદ કિં. ૨-૧૨-૦

અમારા સરદાર

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ આજે તો આપણા દેશની પ્રથમ રાષ્ટ્રીય સર-
કારના ઉપ વડાપ્રધાન છે. નહેરુ સરકારના લોખંડી ગૃહ પ્રધાન તરીકે એમને
સૌ પિછાને છે. પરંતુ આજથી વર્ષો પૂર્વે સત્રામ-શૂર, બલદાર અને દેશ
નેતા તરીકેની તેમની નામના દેશભરમાં પ્રસરી ચૂકી હતી. ૧૯૨૮ ના બારડોલી
સત્રામે તેમને “વીર વલ્લભભાઈ” નું બિરુદ અપાવ્યું અને તેઓ ‘સરદાર’
ને નામે મરાઠ્ઠર બન્યા. તે પૂર્વે વર્ષોના નક્કર સેવાનો તેમનો લાંબો ઇતિહાસ
આજે તો હવે છેક અજાણ્ય નથી. એટલું જ નહિ, પરંતુ, તેમના બાળવયની
કથાઓ પણ હવે તો પ્રકાશમાં આવી રહી છે.

૧૮૫૭-૫૮દેશી બ્રિટિશ હકુમત સામેનો પ્રથમ પડકાર । એ ઐતિહાસિક
વર્ષમાંજ સરદાર શ્રી. વલ્લભભાઈનો જન્મ થયો હતો.

બાળપણમાંથીજ સ્વતંત્ર મિજાજની ઝાંખી કરાવતા સરદારે વિદ્યાર્થી
અવસ્થામાં તો વિદ્યાર્થીઓના ‘બંધખોર સરદાર’ તરીકેની કીર્તિ જીતી લીધી
હતી. અને ત્યારબાદ, વડોદરાતમાં વર્ષો (૧૯૦૧ થી ૧૯૦૬) દરમિયાન તેમણે
દુમાંખી ગોરા મેજિસ્ટ્રેટો, તથા, અન્ય, અમલદારો સામે સ્વમાન અને ન્યાયને
ખાતર માઠેલા મોરચા સરદારની વૈજયંતી તરવીર રજુ કરી જાય છે.

ત્યારબાદ, ૧૯૦૬ થી ૧૯૧૩ ના પરદેશ નિવાસ બાદ, ૧૯૧૪ થી બ્રાજ
દિન સુધીના, વિવિધ જાહેર પ્રવૃત્તિના સભર જીવનની તરવીર તેમની બીજી
અનેક નક્કર શક્તિઓનો પરિચય આપે છે; સાથે-સાથે હિંમતભરી કુરબાની
ઓનો પણ.

ગુજરાતને માટે તો, સરદારનું જીવન અને ૧૯૧૪ થી ૧૯૪૦ સુધીના
ગુજરાતના જાહેર જીવનનો વિકાસ એટલા બધા ગુંથાય મયાં છે કે એ બેને
બલગ કરી જોવાં મુશ્કેલ છે. ખેડ જીજ્ઞાસો સત્યાગ્રહ, (૧૯૧૭), અમદાવાદ
માંટે પાણીની પ્રથમ સગવડ, અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીને સાચી પ્રગતીય
સંસ્થા તરીકે વિકસાવવા માટેની લડતો (૧૯૧૫ થી ૧૯૩૯), ગુજરાત
રાષ્ટ્રીય પરિષદની સ્થાપના, વીરમગામની લાઈન દોરી સામેની જોહાદ, અને
પછી ગુજરાત પ્રાંતિક મહાસભા સમિતિના પ્રમુખપદેથી એક પછી એક આરંભેલી
લડતો ને હુંબેશો-ખોરસનો હૈમિયાવેશ, ૧૯૨૭ ની અતિવૃદ્ધિની આપત્તિમાં
પ્રચંડ રાહતકાર્ય, (જ્યારે સરકારી તંત્ર વૃદ્ધી ગણે હતું ત્યારે સેંકડો સ્વયંસેવકો
દ્વારા બળવેલી કામગીરી), ૧૯૨૮ ની જગમગદાર બારડોલી લડત, અને
બાદ ૧૯૩૪ માં કરાંચી કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકેની કારવાઈ, રાજકોટની લડત
(૧૯૩૯) વગેરે પ્રયત્નો ઉપર ભરી આવે છે.

ગુજરાતના હરિજન આશ્રમો અને શિક્ષણ સંસ્થાઓ, ગુજરાતની ગૌરવ
ભરી ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અને હવે રચનારી ગુજરાત યુનિવર્સિટી આ બધાના
પાયામાં સરદારની સક્રિય સહાય રહેલી છે.

આવા, સાદસ અને શ્રમનાં ચાળીસ વર્ષોને અંતે આજે આપણે સરદારને
તેમના સૌથી હંચા રચાને જોઈએ છીએ.

અને ત્યારે, તેમણે હેઠલાં ૨૦-૨૫ વર્ષ દરમિયાન તે તે સમયના
હિંમતજોની સામે ૫ માર્ગેથી જીત્તરી લડતો પાછળનું તેમનું માનસ
આપણને આંચકા આપ્યા વિના રહેતું નથી. શ્રી ઇન્દુલાલ, નરીમાન,
જોશ, યા ખરેની સામેની વૈયક્તિક અયગ્રમણોની વાત જતી ઠરીએ તોય,
૧૯૩૪થી સમાજવાદ અને સામ્યવાદ તથા ઉદ્ધામવાદ સામેની, ઉદ્ધામ કામદાર-
હિંસાન સંધો તથા હડતાળો વગેરે સામેની તેમની હાઝ આગળ તરી આપ્યા
વિના રહેતી નથી. ખીજા બાણ, રાજ મહારાજઓ, ગિરલા-તોતા ને સરે
પુરુષોત્તમદાસ જેવાઓની સાથેનો તેમનો ધનિષ્ઠ સંપર્ક, આ અતિ શક્તિશાળી
પુરુષનો હવે પછીના રાજકારણની દિશા ચીંધે છે. અને ત્યારે કહેવાનું મેન
થઈ અય છે કે, જે સરદારે જિંદગીનાં અનેક વર્ષો દમન, અન્યાય
તથા માનભંગના પ્રસંગો સામે ઝૂકતાંમાં ગૌરવજેર ચાળ્યાં છે, તેમના જ પાઠ
પઢેલા નવજીવાનો આજે હિંદના નૂતન વિકાસની સાચી દિશામાં આગળ ધપી
રહ્યાં છે, સારે તેમની સામેનો આજે હાથ ડાઘ રીતે ઇતિહાસ સદી નહિ જ લે.

★

આવી ટૂંકી જીવનનોંધ સાથે અમે આ પુસ્તકને આવકારતાં માંત્ર
એટલું જ કહીએ છીએ કે, પુસ્તકમાં જીવનની માહિતીઓ સાથે સાથે તે તે
વર્ષોનું રાજકારણ મૂંઝવું છે તે ચોક્કસ કહ્યું છે; પણ એમાં ય કેવળ બ્યક્તિની
બક્તિથી પર થઈ જે નવાં-જૂનાં પ્રવાહોની અયગ્રમણોમાંથી સરદારશ્રીનું
જીવન વણું છે, તેનો ખ્યાલ ખડો કરવો જોઈએ, તે લેખકે ચૂકી ગયા છે.

રાષ્ટ્રીય પુરુષોનાં જીવનચરિત્રો એના બક્તિવેગથી નહિ, પરંતુ એ સર્વાંગ
જીવનનાં રંગોથી સાચી સંમજલ અને રળુઆતથી દોષી જીવો જોઈએ.

આપણા સરદાર

અમારી દષ્ટિએ આ પુસ્તક લગભગ નિરર્થક છે. 'વીર વલ્લભભાઈ' (અરધાનત્વ પ્રકાશન) માંથી અતિ ગવાયેલા કેટલાક રસિક ને જુરસાદાર પ્રશ્ન-જાને લેખકે તદ્દન નિષ્પ્રાણ રીતે રજૂ કર્યા છે; તે ખીજાં અનેક પૃષ્ઠોમાં તે નર્થી વાપડાઈ જોવા મળે છે ! આજકાલે કે કિયોરોને માટે લખાયેલ આ પુસ્તક કેવળ હેતુ વિનાનું બની ગયું છે. લેખકે નામ (કમાવા) આપી લખ્યું જાણે છે; ને પ્રકાશકોએ (સરદારના) નામ ઉપર પ્રસિદ્ધ કર્યું હોય તેમ જાણે છે.

-૬-

આચાર્ય કૃપલાણી

આજે ભારતવર્ષની સૌથી મહાન સંસ્થા રાષ્ટ્રીય કેબ્રિસના સર્વોચ્ચ સ્થાને-રાષ્ટ્રપતિને સ્થાને બિરાજવાનું બહુમાન જેમને પ્રાપ્ત થયું છે તે આચાર્ય કૃપલાણીના ધૂની અને વિદ્યાર્ણ જીવનનો પરિચય તેમના અતિ નીકટના સહવાસ વિના લગભગ અચકચ છે એમ કહી પછી, બહુ સામાન્ય કસોટીએ વિચારતાં પણ, આ જીવનચરિત્રના લેખકની પાસે આચાર્યની મુદતે જાણખ નથી, એ વિદ્યાર્ણ જીવનની સમગ્ર જ નથી અને સાધારણ જીવનચરિત્ર લખવાની ય પકડ નથી એ વાત સાફ જણાઈ આવે છે. એથી જ તે કૃપલાણીની જન્મતિથિ (૧૮૮૮), તેમના કુટુંબની આજી માહિતી (જેમાં તેમના બે ભાઈઓએ ઇસ્લામનો અંગીકાર કર્યો હતો તથા ત્રીજાએ ભગવાં પહેરી હિમાલયવાસ સેવ્યો હતો વગેરે), બાળપણની તેમની તોફાની રાજ્જી, તથા દુમાખી અંગ્રેજ પ્રિન્સિપાલ સામેની હડતાલની નેતાગીરી, ૧૯૦૭ માં બી. એ, ૧૯૧૨ માં એમ. એ. ની ઉપાધિ; બાદ સિંધમાં શિક્ષક તરીકેની જિંદગીથી શરૂ કરી જિહારમાં મુઝફ્ફરપુર કોલેજની પ્રોફેસરી; ગાંધીજીનો પ્રથમ પરિચય થયા બાદ ચંપારણની હડત, માલવિમાજીનું મંત્રીપદ, ગાંધી આશ્રમની સ્થાપના, ૧૯૨૨થી ૧૯૨૭ ગુજરાત વિદ્યાપીઠનું આચાર્યપદ, ત્યારબાદ મેરઠ આશ્રમનું પુનઃ સંચાલન અને જિહાર જૂઠુંપમાં સેવા, ૧૯૩૫થી રાષ્ટ્રીય કેબ્રિસના મુખ્ય મંત્રી અને દસ વર્ષની એ લગાતાર દામગીરી બાદ ૧૯૪૬માં રાષ્ટ્રપતિપદ !—આ પ્રકારની આજી રૂપરેખા મળવાં ઉપરાંત જાણે જ કર્યાંક જીવનની ઉંમર જોવા મળે છે. અને આ જોટ કૃત્રિમ રીતે પૂરી પાડવા માટે અનેક સ્થળે જિલકુલ બિનજરૂરી શબ્દાકંપર તથા નિષ્પ્રયોજન વાતો (જેને માટે ખાસ 'સુચેતા કૃપલાણી' તથા 'આચાર્યનું મૃદુજીવન' પ્રકરણો જોઈ જવાં) થી પાનાં ભરવા પડ્યાં છે ! 'કેબ્રિસના બનાઈ શે,' તથા 'કેટલાક ધન્ય પ્રશ્ન-જોનાં (જેમાં જાણે જ એવી શેઠી વાનગી લેખક પાસે છે) પ્રકરણો પણ

ખિલકુલ કોઠરવાદ જેવાં છે; તેા વ્યાચાર્યનું રાજકારણ, તેમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ, તથા તેમના મૂલ્યાંકનનું ઉદ્ધત પ્રકરણ ખિલકુલ જ ઊંડાણ વિનાનું છે.

એકાદ વિદ્યાર્થીના હાથે લખાયેલ નિર્ગંધ નેટલી જ માહિતી અને શૈલી-વાળા આ પુસ્તકમાં ભાગ્યે જ કશું પ્રથંસરા જેવું છે. એમાં ય કૃપાલાની છના પરિચિતો તો આ પુસ્તક જોઈ નિરાશ થયા વિના નહિ રહે.

★

જીવનચરિત્રો લખવા એ એક વિશિષ્ટ અભ્યાસપૂર્વકની સાધનામય કલા છે. એને માટે બરપૂર માહિતી ઉપરાંત તે તે જીવનની ઊંડી સમજ જરૂરી છે. અને એને માટે અતિસંયમી છતાં રાચક શૈલી અનિવાર્ય છે, એ વાતની નોંધ કરીએ છીએ.

—ઉ.

રસદર્શન.

ડા. હરિપ્રસાદ દેસાઈના જીવનનાં પાસાં જેણે જોવાં જાણ્યાં છે એ સૌ મોઢાં જાણે છે કે સંસ્કારી જીવનની એવી મોઢાં ચીજ ભાગ્યે જ હશે કે જેમાં ડોક્ટરે અતિ રસ અને ઉત્સાહભરે ચંચુપાત નહિ થયો હોય.

આજે ૭૦ વર્ષના ડોક્ટર ૫૦ વર્ષ પૂર્વેની પોતાની વાતથી શરૂ કરી છે કે હમણાંના દિવસોની યાદ આ પુસ્તકમાં તાજી કરાવે છે. તેઓ આખા હિંદના મુશહૂર તીર્થધામો અને સ્થળોનું સંદિર્શન તેમની કલા, તેમનો ઇતિહાસ, તથા તેમની કેટલીક વિશિષ્ટતા વગેરે નેટલી બાળક જેવી ઉત્સાહી રીતે કરી જાય છે, એટલે જ ને એવા જ ઉત્સાહ આપણે તેમની અમદાવાદની પોળો, સાદી છતાં ઐતિહાસિક ઇમારતો, સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓ વિષેની વાતોમાં જોઈએ છીએ. એ બધાં જાણે એમનાં લોહીમાં ધમકી રવાં છે—એ બધાંની સ્મૃતિ જાણે હજી આજે ય તેમને ફરી જીવાન જનાવવા પ્રેરી રહી છે !

પરંતુ જેમણે આટલું બધું જોયું જાણ્યું ને અનુભવ્યું છે, જેણે ભાગ્યે જ મોઢાં વિષયમાં ચંચુપાત નથી કર્યો, જે સદા પૂરા રસિક અને પ્રકુલ્લ બની હજી હજાર નવીનતાઓને આજે ય અપનાવવા ઉત્સાહી છે, એવા આપણા ગુજરાતના એક રસદર્શીના પાસેથી આવી ઝાંખી અને અરસિક લખાવટ તથા ઊંડાણ રહિત દૃષ્ટિની કિતાબ મળે એ ખરેખર શોચનીય છે. ડા. હરિપ્રસાદની સાદી રમતિયાળ વાર્તાશૈલી અને હાસ્યકટાક્ષમરી શૈલીનો ય અભાવ અહીં ખૂંચ્યા વિના નથી રહેતો.

—ઉ

પલટાના કુંભિયા

રાષ્ટ્રીય પ્રવાહો

રાત દિવસ દુઃખિયાં, શૂખિયાં હજારો નિરાશ્રિતોની વજુઆર ચાલુ જ છે. નવી અને નવી વજુઆરો શરૂ થતી જાય છે અને તેમ તેમ નિરાશ્રિતોના પુનર્વસવાદનો પ્રશ્ન વધુ ને વધુ ગંભીર બનતો જાય છે. કામી હત્યાકાંડોએ બંને રાજ્યોના સૌથી સમૃદ્ધ ભાગો વેરાન કરી મૂકી તેમના આર્થિક તંત્રને જે સખત ફટકો માર્યો છે, તેથી પુનર્વસવાદનો સવાલ અતિશય વધુ ઉગ્ર બની ચૂક્યો છે.

૧૭ મી એપ્રિલે મળી શકતા આંકડા મુજબ ફક્ત પૂર્વ અને પશ્ચિમ પંજાબમાંથી ૪૪ લાખ માણસો હિજરત કરી ગયા હતાં અને ખીજા ૨૮ લાખ વાહન મળ્યે હિજરત કરવાની તૈયારીમાં હતા. સિંધ, સરહદ પ્રાંત વગેરે પાકિસ્તાની પ્રાંતોમાંથી અને દિલ્લી, યુ. પી. વગેરે હિંદી પ્રાંતોમાંથી હિજરત કરી ગયેલા કે કરી રહેલા તો જુદા જ. એમને તાત્કાલિક અનાજ, રહેઠાણ, કાપડ અને કામધંધો આપવા એ આજની સરકારો, માટે સૌથી કપરો અને સાથે જ સૌથી અગત્યનો સવાલ છે.

નિરાશ્રિતોના સવાલમાંથી એક ખીજો પણ એટલો જ ગંભીર ફજુગો ફૂટે છે. જ્યાં જ્યાં તેઓ જાય છે ત્યાં ત્યાં તેમની અત્યાચાર-ઠથાઓ આસ-પાસના વાતાવરણને તંગ બનાવી મૂકે છે; અને જેનો લાભ લઈ કામીવાદી પ્રત્યાધાતીઓ કામી-દારગોળામાં તણખો મારે છે, ગયે મહિને જ દિલ્લીમાં આવેલા બે લાખ નિરાશ્રિતોની અત્યાચાર-ઠથાઓનો ઉપયોગ કરી લોકોને

બહેલાવી મારી કામવાદીઓએ રાષ્ટ્રીય સરકાર માટે ‘ગંભીર કટોકટી’ (નહેરુ) જાહેર કરી હતી. અને આજે ૫ એ કટોકટી છેક અદ્યત્ત યર્ષ નથી. ન્યાં ન્યાં નિરાશ્રિતો ગયા છે તે તે રથાનો આજે ભારેલા દારૂગોળા સમાં ખની ગયા છે.

અલગત તે નિરાશ્રિતોની યાતનાઓની કયાઓ સ્થળી હરકોઈનું હંધ્ય દ્રવ્યા વિના નહિ રહે. એમને આપણા સંઘટનરત મહેમાનો ગણી આપણે તેમની તનતોડ સરકાર કરવી જરૂરી છે, પરંતુ નિરાશ્રિતોને ડામીવાદના અર્ને દેશ-દુરમનોના હથિયાર ખનવા દેવાનું તો આપણે હરગિઝ ન જ કરી શકીએ. આપણને પાલને પણ નહિ.

આમ છતાં આપણે જોઈએ છીએ કે આજે કામીપ્રચાર જોટલો જોડા મૂળ નાખી રહ્યો છે, એટલાં એણે કદી નાખ્યાં ન હતાં તે એટલે સુધી કે આજે હિંદુ મહાસભાવાદીઓ બેધડક માગણી કરતા યર્ષ ગયા છે કે ‘બધા મુસ્લીમોને હિંદમાંથી હાંપી કાઢો.’ (ડા. મુંજે તા. ૬ઠી એપ્રિલ.) તેઓ હિંદમાં વસતા મુસ્લીમોને પાંચમી દત્તારિયા માને છે.

ખીજી બાલુ તેઓ પોતે હિંદુ ફેસીવાદનો પ્રચાર કરી રહ્યા છે અને નફરતાપૂર્વક કહે છે કે ‘પં. નહેરુની સરકાર નમાલી છે, હિંદુઓનું રક્ષણ કરી શકતી નથી, મુસ્લિમો સામે વેર લેવા દેતી નથી; પાકિસ્તાન સામે યુદ્ધ જોહેર કરતી નથી; માટે તેને ઉચ્છાપી નાખી શુદ્ધ હિંદુરાજ સ્થાપવું જોઈએ. અને તેની સરકારમાં પંડિત નહેરુ કે સરદાર પટેલ નહિ, પણ પતિયાલા, ભમનગર ને અવરનાં રાજા મહારાજાઓ તથા સાવરકર-મુંજે વગેરેને સ્થાન હોવું જોઈએ.

ખીજી તરફથી હિંદી મુસ્લીમોએ પણ બાગલાનાં માદાં પરિણામ જોઈ તેમજ પોતાની લાવિ સલામતીને ખ્યાલ કરી હિંદ પ્રત્યેની તેમની વફાદારીની ફરી ફરી જાહેરાતો કરવા માંડી છે.

મધ્ય પ્રાંતના ડા. દસને તો મુસ્લીમોને અપીલ કરી છે કે ‘મુસ્લીમ લીગ વિખેરી નાખી કમિસમાં જોડાઈ જવ. બે-રાષ્ટ્રોની માન્યતાને ખૂલી જવ.’ (૬ઠી એપ્રિલ ૧૯૪૭). એથી આગળ વધી એપ્રિલસાના આગેવાન લીગવાદી કમલે કહે જાહેર કયું છે કે જો પાકિસ્તાન અને હિંદ વચ્ચે યુદ્ધ થશે તો અમે હિંદના પક્ષે પાકિસ્તાન વિરુદ્ધ લડશું.

અલગત આ વલણ આવકારપાત્ર છે જ, પણ તો ૫ ધણાને સ્વાભાવિક રીતે લાગે છે તેમ કેટલેક અંશે આ હજી બહારની વાતો, ઉપરજીવી, જાહે-

રાતો છે. આ માન્યતાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે વધે-થપાં બંધાયેલું તેમનું કામીવાદી માનસ હજી ધરમળથી બદલાયું નથી. હજીય તેઓ કાષ્ટે આઝમને પોતાના નેતા માને છે, હજીય પોતાના રક્ષણ માટે એમની નજર પાકિસ્તાન સરકાર પર પડે છે, કેમ જાણે પાકિસ્તાન જ તેમનું વતન ન હોય ! હિંદના સાચા વફાદાર શહેરીઓ બનવા માટે આ માનસ પલટવું જ પાશે. અને તેમણે કામી નહિ પણ લોકશાહી ધોરણે હિંદી પ્રગતિનાં આદિવાસીઓમાં સામેલ થવું જોઈશે.

સ્વાભાવિક રીતે જ આ કપડું કાપું છે અને તેમાં તેમને મદદ કરવી એ આપણી સૌની અને આપણી સરકારની ફરજ છે. લઘુમતિઓને પૂરા હક્કો આપી એમના જાન, માલ અને આત્મની સંપૂર્ણ સલામતિની ખાત્રી આપી, વધતા જતા હિંદુ કાસીવાદને સાફ કરી આપણે તેમનો વિશ્વાસ જીતી લેવો જોઈએ. આપણે આપણી આં ફરજ બજાવીશું તો હિંદીમુસ્લિમોની પાસે સંપૂર્ણ અને સાચી વફાદારીનો અમલ વહેલી તક કરાવી શકીશું.

આમ, જો બંને કામના પ્રયત્નથી આપણે ફરી કામી એબલાસ જીતી શકીશું તો આપણી આઝાદી અને લોકશાહી સામેનો મોટામાં મોટો ભય દૂર થશે અને રાષ્ટ્રીય યુનિફિકેશનનું કામ હાથથી લઈ શકીશું. વળા કામી બિરાદરીના માર્ગે હિંદ-પાકિસ્તાનને ભિન્ન બનાવી શકીશું.

આ ઉદ્દેશથી જ પ્રેરાઈને તો પંડિત નહેરુએ અદ્ભૂત હિંમત અને શ્રદ્ધાથી કામીવાદ સામે જુએય ઉઠાવી છે. મુસ્લિમ લીગ સામે તેમણે જે પ્રહાર લગાવ્યા છે, તેવા જ પ્રહાર હિંદુ કામ સામે ય તેમણે બેધક્ક લગાવ્યા છે. તેમણે પડકાર ફેંક્યો છે કે 'હિંદ કદીય હિંદુરાજ નહિ બની શકે. જો હિંદ કામી તથા બિનલોકશાહી રાજ્ય બને તો હું રાજીનામું આપીશ.' પાટનગર દિલ્હીને ભરમીભૂત કરનારાઓની સામે આગળા ચીધતાં તેમણે કહ્યું કે 'પ્રત્યાષાતીઓએ આખું વહીવટી તંત્ર ખેરવી નાખી સત્તા હાથ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો' અને તેમણે તેમને કાસીવાદીઓ કહી ફટકાયા.

પંડિત નહેરુએ આગળ વધી દિલ્હી તથા મુકત પ્રાંતમાં જનરજસ્ત શાંતિ જેઠાદ આરંભી દીધી છે.

એ નીકર દોરવણી ત્રીસી લઈ હિંદશરમાં જનરજસ્ત શાંતિ આંદોલન ભગી જાયું છે. ખાસ કરીને ઉદ્ધામ પક્ષો, લેખકો, કળાકારો, વિદ્યાર્થીઓ અને કામદારો આ આંદોલનમાં અગ્રસનો ભાગ ભજવી રહ્યા છે.

વધતો જતો કોમી વેરભાવ હિંદ અને પાકિસ્તાન વચ્ચે આજ પેઠાવી રહી છે; ત્યારે એ જ વખતે જુનાગઢ અને કાશ્મીરના ખતાવો એમાં ઉમેરો કરી રહ્યા છે.

આજે, હિંદ અને પાકિસ્તાનના દુશ્મનો આ એ ક્ષેત્રોમાં-હિંદ-પાકિસ્તાન વચ્ચે યુદ્ધ સળગાવવાની વેતરણુ કરી રહ્યા છે.

જુનાગઢ આંત્રી હકૂમતની રચાપના કાઠિયાવાડની લોકસતતાના ઇતિહાસમાં નવાયુગનાં મંડાણુ કરે છે. આરત્રી હકૂમતને જે ઉત્સાહબર્યો પ્રગટાવેટો મળ્યો છે તેથી આખા કાઠિયાવાડમાં નવો પ્રાણસંચાર થયો છે.

રાજકોટમાં જુનાગઢનો ઉતારો કબ્જે લીધા બાદ આરત્રી હકૂમતના સૈનિકોએ રીતસરની સશસ્ત્ર આર્થ કરી કાઠિયાવાડનાં ૨૪ જેટલાં ગામો કબ્જે કર્યાં છે.

હિંદ સરકાર પણ પ્રગતી મદદે આવી પહોંચી છે, આપણુદ સત્તા સામેની લોકસતતામાં રિયાસતી પ્રગતને સક્રિય ટેકો આપવાનું હિંદ સરકારનું આ પહેલું પગલું ધન્યવાદને પાત્ર છે.

આથીંય વધુ ગંભીર પરિસ્થિતિ કાશ્મીરમાં જામી ચૂકી છે.

મુઢિનાંઓની લોકસતતા આગળ નમી જઈ આખરે નામચીન દિવાન કાકતે રુખસદ આપી; શેરે-કાશ્મીર શેખ અબ્દુલ્લાને સુકિત આપી અને કાશ્મીરે હિંદી સંઘમાં જોડાઈ લોકસતતાનું સુકાન શેખ અબ્દુલ્લાને હસ્તક સોંપ્યું. કાશ્મીરની જનતાનો આ મહાન વિજય છે. પણ ત્યાં તો અહારના કાળાં વાઢળાં કાશ્મીરને ઘેરી વળ્યાં છે.

પાકિસ્તાની સરહદ પરથી તાવફાવાળાઓની હાંખી ઉસ્કેરણી બાદ રીતસરના હક્કાઓ શરૂ થઈ ચૂક્યા છે. અને નેતજેતમાં તો તેમણે એટલું ગંભીર રૂપ ધારણુ કર્યું છે કે ખુદ હિંદી સંઘને કાશ્મીરમાં હાશર મોકલવું પડ્યું છે. બીજી બાજુ, શેખ અબ્દુલ્લાએ સત્તા હાથ ધરતાંવેત લોકસેનાની જંગી બરતી કરવા માંડી છે. સાથે જ બાજુ કાશ્મીરીઓને શિર સંરક્ષણની કારની કસોટી ઉતારી ચૂકી છે. અલબત્ત, પં. નહેરૂ તથા જ. જીન્ના વચ્ચે તાજેતરમાં આને અંજે મુલાકાત જોડાવાવાની વહી છે. હમ્દીએ કે, એ મુલાકાતે હિંદ અને પાકિસ્તાનના સંજોધને સુધારવામાં મદદરવો ફાળો આપે

ત્યારે-હૈદરાબાદની આપખુંદી સામેની લોકલકાતે વધુ ઉમર સ્વરૂપ 'ધારણ' કર્યું છે. સમસ્ત પ્રજા નિઝામના બેદારમાં દમન સામે વીરતાપૂર્વક સામનો કરી રહી છે.

નિઝામ સરકાર એક તરફથી દિલ્લી સાથે વાટાઘાંટે કરવાનો ડોળ કરી રહી છે ત્યારે બીજી હાથે, એના બોદા તર્જે પૂરજોશમાં દમન ફટકારી રહી છે.

રિયાસતી પ્રજાની સમજણ લગતનો એક સારો દાખલો જો કેઠાએ પૂરો પાડ્યો હોય તો તે મહેસુરે. રાજકીય જાગૃતિની ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચેલી મહેસુરની પ્રજાએ સારા ચે દિલ્લી રિયાસતી પ્રજાને નમુનારૂપ એવી લડત લડી બતાવી. તેમાં જ ત્યારે કામગીર વર્ગ મેદાનમાં ઉતર્યો ત્યારે લડત ખરેખર ક્રાન્તિકારી સ્વરૂપ પકડ્યું. લોકોએ રેલ્વે સ્ટેશનો છુટ્ટો કર્યા, સરકારી કચેરીઓ છુટ્ટો કરી અને સમાંતર સરકારો સ્થાપી રીતસરનો વહીવટ આદર્યો; એ પછી તો રાજ્યની પોલીસ અને લશ્કર વીર્યા. તેમણે પણ રાજ્ય સામે બળવો પોકાર્યો. દુનિયામાં કદાચ સત્તાની મજદૂર છે કે આવા પ્રયત્ન અને સર્વવ્યાપી આંદોલન સામે ટકી શકે? એકતાલીઘ દિવસની જીવનમરણની લડત બાદ પ્રજાએ રાજાને ચિકરત આપી છે; અને સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજતંત્ર, બંધારણ સભા, વચગાળાની સરકાર વગેરે માગણીઓનો સ્વીકાર થયો છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રવાહો

‘ટુમેન તરીકા’ ગોટાળે ચડે છે

સત્તા અને યુદ્ધના રાજકારણ પર રચાએલી, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના પ્રમુખ ટુમેનની આર્થિક નીતિ અમેરીકાને આર્થિકમંદી-વાસ્તવિક રીતે અનઅવરથા-ને આરે લઈ આવેલ છે તે આપણે ગયા આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રવાહોના અવલોકન દરમ્યાન જોયું હતું. એ આર્થિક અનઅવરથાનાં હવે જુદાં જુદાં સ્વરૂપો ખુદશાં યથાં છે.

પોતાનો માલ ખપાવવા માટે પોતાનાં નાણાં પરદેશમાં રોકવાને અમેરિકા ખાતુર બન્યું છે; પણ નાણાં રોકવા માટે એ શરતોની અપેક્ષા આજ સુધી રાખતું આગ્યું છે, અને વધતા ઓછા પ્રમાણમાં હજુ યે રાખે છે, તે મળવાતું અશક્ય નહિ તો મુશ્કેલ તો થઈ પડ્યું જ છે.

દાખલા તરીકે અમેરિકાનો આજસુધી એવી ઉમેદ સેવી રહ્યા હતા કે તેઓ ઇલેક્ટ્રોનિક્સ સિટીય સામ્રાજ્ય અને રાષ્ટ્રસંઘને ખતીલી સકશે. સામ્રાજ્ય ચલાવવાની સીધી જવાબદારી સિટીય ભોગવે અને સામ્રાજ્યનો આર્થિક તેમજ બ્યૂરોક્રેટિક લાભ પોતે હાથે એવી સર્વથા સુખદ સ્થિતિ ઉપજાવવાની અમેરીકાની ઉમેદ હતી. પણ પુરાણું માખી સિટીય તેમણે ધાયું હશે તેટલું મુરખ નીવડ્યું નથી. અગિયારે તેમને જિતન પડ્યો તેમજ અચ્છાવવી પડી છે.

બ્રિટને જે શરતોએ પેલી સામ્રાજ્ય અમજ ડોલરની જગી લોન અમેરિકા પાસેથી મેળવી હતી તે લોન લગભગ પૂરી થવા આવી ત્યારે એમાંની જે શરતો પાળવાની પોતાની અશક્તિ બ્રિટને જાહેર કરી દીધી. એ શરતો આ હતી:

(૧) બ્રિટીશ રાષ્ટ્રસંઘ અને સામ્રાજ્યના દેશો વચ્ચે જે પસંદગીભરી જઠાતી નીતિની પ્રયા પ્રચલિત છે તે પડતી મૂકવી; અને અમેરિકન માલ સામેની સામ્રાજ્યના દેશોની જઠાતી દીવાલો નીચી કરી નાખવી: (૨) બ્રિટન સામેના રટર્ફોર્ગ વિસ્તારના દેશોના ચાલુ વેપારમાં તે તે દેશોને જે રટર્ફોર્ગો મળે તે બ્રિટને ડોલરમાં ફેરવી આપવા. આ બંને શરતો પોતે નહિ પાળી શકે એમ બ્રિટને અમેરિકાને સાફ જણાવી દીધું.

જો આ જે શરતો બ્રિટન ન પાળે તો તો તેને પેલી લોન આપવાનો અમેરિકાનો મૂળ હેતુ જ માયોં જાય લોન આપવાની બીજી બધી શરતો તો ગોંજી હતી. અપાએલી લોન પાછી ભરપાઈ થાય કે નહિ તેની પણ અમેરિકાને ખાસ પરવા નહોતી. તેને તો સામ્રાજ્યના દેશોના બજારોમાં પોતાના માલને લગભગ મૂકત અથવા સમાન શરતે-પગપેસારો મળે: અને રટર્ફોર્ગ વિસ્તારના દેશો સાથેનો પોતાનો વેપાર ચાલુ રહે તે જ ખાસ જોઈતું હતું. એ ગુલાબી શક્યતા બ્રિટનની નાગાર્હયો જૂંસાધ જતી જોઈને અમેરિકાને ચીડાયા અને ચીડાયા કરતાં પણ વધુ મૂંઝાયા.

એટલે પહેલાં તો તેમણે વળતો ધા કર્યો. બ્રિટનને અપાએલી લોનના બાકીનાં નાણાં ભરપાઈ કરવાનું તેમણે જાંઘ કર્યું. એ પગલાંનો વળતો જવાબ બ્રિટને પણ આપ્યો: અમેરિકન આવાતો પર એણે અને બ્રિટીશ રાષ્ટ્રસંઘના દેશોએ વધુ કાપ મૂક્યા: અને બ્રિટીશ રાષ્ટ્રસંઘ અને સામ્રાજ્યના દેશોને જે જઠાતી સંઘ-પાનિય-રચવાની ધમકી બતાવી.

આ પાછલી ધમકી અમેરિકાની ડુગ્લેસ ટાળીને કપાળે પરસેવો આણી દે એવી હતી; કમકે જો એવું કંઈ થાય તો, લગભગ પોતાની આર્થિક પકડમાં આવી ગયેલું દેખાતું સામ્રાજ્ય તો હાથમાંથી સરકી જ જાય; પણ સાથેસાથ પેરીસ પરિષદ મારફત પશ્ચિમ યુરોપના સોળ દેશોનો આર્થિક ધત રચવાની, અને એ રીતે યુરોપની ધરતી પર રશિયન વગના ફેલાવા સામે દીવાલ જાળી કરવાથી અમેરિકાની નેમ પણ મારી જાય.

પરિશ્રામે ખિટન સાથે વાટાઘાટો ચાલુ રાખી, પેરિસ પરિષદને નિર્ણયક બનતી અટકાવવાનાં સજીવ પગલાં અમેરિકાએ લેવા માંડ્યાં. વળી ખિટનનો આ વળતો ધા બરાબર એ જ વખતે આજો હતો કે જ્યારે ખુદ અમેરિકામાંની 'ડોલર કટોકટી' વધુ ઉગ્ર તબક્કે પહોંચી હતી અને અનાજ સહિત ધણી વસ્તુઓમાં લાવ વધારા-કુમાવા-ની અસરો ચિંતાજનક રીતે વ્યક્ત થવા લાગી હતી. પરિશ્રામે જીનીવા ખાતેની આંતરરાષ્ટ્રીય આર્થિક પરિષદનો ખેલ ઉતાવળથી આટોપી લાઇને અમેરિકાના નાયબ વિદેશમંત્રી મી. ક્લેટન જાતે પેરીસ પરિષદનું કામ આટોપવાને અધીરા થયા.

પેરીસ પરિષદને અંગે તે પહેલાં જે કાંઈ કામકાજ થયું હતું તે એમને જરાયે સંતોષકારક નહોતું નહિ. એ પરિષદનો તૈયાર થયેલો અહેવાલ એમને ઉધાર "ખરીદીનાં લીસ્ટ" જેવો જ લાગ્યો. આ સોળેમ દેશોના આર્થિક તત્ત્વોને એક ખીખે સાથે સંકળી લઇ તેમનો એક અવિભાજ્ય ધન રચવાની અમેરિકાની જે ઉમેદ હતી તેની સિદ્ધિનાં દર્શન એમાં એમને જરાય થયાં નહિ, એટલે મી. ક્લેટન પહેલાં તો ખૂબ ચીકાઇ ગયા. પણ ચીકાવા માટેનો એ અમેરિકાનો અવસર નહોતો. એટલે પોતાને ઠીક લાગતો હતો એવો થોડોક ફેરફાર એમાં કરાવીને એ અહેવાલ મી. ક્લેટને અપનાવી લીધો. આજે મી. હેરીમેનના પ્રમુખપદ નીચેની એક અમેરિકન સમિતિ એ અહેવાલ પર વિચાર ચલાવી રહી છે. કોંગ્રેસની આગામી બેઠક સમક્ષ એ સમિતિનો અહેવાલ બહુ ખર્ચે પેશ થશે.

પેરીસ પરિષદના બહાર પડેલા અહેવાલ જનુસાર પશ્ચિમ યુરોપને આવતાં ચાર વર્ષ દરમિયાન અમેરિકા જાસેથી ખોરાકથી માંડીને અનેકવિધ કારખાનાં જોમાં કરવાના સામાન સુધીના માલની ૨૨ અગ્રજ ડોલરની કિંમતની મદદ જોઈએ. જો એ મદદ માગેલ રીતે અને સમયે મળી જાય, સોળેમ દેશોમાં શાંતિ સ્થિરતા અને ઔદ્યોગિક શાંતિ રહે. અને કુદરતની પણ મહેર હોય તો એટલી મદદ વડે એ સોળેમ દેશો ૧૯૫૧ સુધીમાં આર્થિક રીતે પગબર થઇ જશે એવી આશા અહેવાલમાં વ્યક્ત કરવામાં આવી છે.

૧૯૫૧ સુધીમાં આશુવા ધારેલી પશ્ચિમ યુરોપની આ સદ્દરતાના માર્ગમાં 'જો' અને 'તો' એટલા વિપુલ પ્રમાણમાં પથરાયેલા છે કે તે પાર પડે એ એક સુખદ અકરમાત જ લેખાય. ખીજી વાત એ છે કે એ બધા ઔદ્યોગિક માલ ઉત્પન્ન કરતા તો ઘરો, પણ વહેંચશે કોને? આજસુધી તો

તેઓ પોતાનો ઔદ્યોગિક માત્ર પૂર્વ યુરોપના દેશોને વહેંચતા અને બદલામાં ખોરાકની ચીજો, ઢોર વગેરે મેળવતાં. પણ હવે પૂર્વ યુરોપ સામે તો તેમને બહારવટું બાંધવાનું છે. આ રીતિમાં તેમના એ માલતું શું થશે એ કોણના નજામ વિચારવાની તરફી કોઇએ લીધી હોય એમ દેખાતું નથી. એટલે પેરીસ પરિષદના આ બહુ ગવાએલા અહેવાલની વલે અમેરિકન કેમિસને હાથે ફેવી થાય છે તે જોવું રહે છે.

તે દરમ્યાન પશ્ચિમ યુરોપના એ દેશો-ફ્રાન્સ અને ઇટાલી-એ સાદડી નાખી છે. તેમણે અમેરિકાને આંગણે પોકાર પાડ્યા છે કે તેઓ સાવ કડક થઈ ગયા છે, અને પેરીસ પરિષદના અહેવાલ ઉપરાંત સારી જેવી તાત્કાલિક મદદ તેમને તરત પહોંચાડવામાં ન આવે તો આ સિવાયામાં તેમનાં આર્થિક તન્ત્ર ખોરવાઈ જશે; અને તેનાં રાજકીય પરિણામો શાં આવશે તે ખુદા માંડુમ ! આ ધમકીની અસર અમેરિકા પર થઈ છે અને છ એક અખજ ડોલર જેટલી તાત્કાલિક મદદ તેમને પહોંચાડવાની વાત પણ હાલ વિચારણા હેઠળ છે.

પશ્ચિમ યુરોપની આર્થિક સમસ્યાઓની આ વિચારણા એરણ પર છે તે દરમ્યાન જગત મૂડીવાદને સ્થિર કરવાના વિશાળ પ્રયત્ન પર વિચારણા ચલાવવા માટે, રશિયન વગવાળા દેશો સિવાયના બીજા તમામ દેશોના આર્થિક નિષ્ણતાની એક પરિષદ, આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાકાંડોળ અને આંતરરાષ્ટ્રીય બેંક સંબંધે વિચાર ચલાવવા હાંડનખાતે મળી ગઈ છે. આ આંતર મદત્તવની પરિષદ અપ્રસિદ્ધિના પડદા પાછળ મળી રહેલી હોઈ તેના સંબંધે કંઈ પણ અભિપ્રાય ઉચ્ચારવા માટે તેનો કંઈક સત્તાવાર અહેવાલ બહાર પડે ત્યાં સુધી યોગ્યનું જ વધુ યોગ્ય ગણાશે.

મૂડીવાદી જગતની આ આંતરરાષ્ટ્રીય આર્થિક કટોકટીની ભૂમિકા પર, ગઈ ૩ છ સપ્ટેમ્બરથી અમેરિકાના ફ્રાંકટોન મેડીઝ ખાતે સાથી રાજ્યસંઘની સામાન્ય સમિતિ, સલામતી સમિતિ અને બીજી અનેકવિધ પેટા સમિતિઓની બેઠકો મળી રહી છે.

વરસ દિવસ પહેલાં સાથી રાજ્યસંઘની સામાન્ય સમિતિમાં હું ડુનિયાની આર્થિકમેન્ટની શક્યતા નીહાળતો હતો અને સલામતી સમિતિ એ પાલીમેન્ટની જગત-વહીવટી સમિતિ બનશે એવી ધારણા રાખી રહ્યો હતો પણ આજે એ સુખદ સ્વપ્ન સરી પડતું દેખાય છે. ખૂબ જ ઘટી ગયેલી મદત સાથે આ સમિતિઓ આ વખતે મળી રહી છે. જગતના રાજકીય તખ્તા પર,

અથા સપ્ટેમ્બરથી આ નવેમ્બરની વચ્ચે ધણીય એવા ધનાવેશ બની ગયા છે કે જેને લીધે આ સમિતિઓનો મહિમા અને પ્રભાવ સારી પેઠે ઓસરી ગયા છે. આ સમિતિને માટે મહદ અંશે દુબૈનું અમેરિકા અને અમુક અંશે રશિયા જવાબદાર છે. પણ દોષની એ ફાળવણી ભાવિ પર મુલતવી રાખી હાલ તો ઓસરેલ પ્રભાવ છતાં યે ખૂબ જ રસદાયક એવી એ સમિતિઓના મુખ્ય મુખ્ય કામના અવલોકન તરફ જ વળીએ.

ખૂંદે જોતાં આ 'યુનિયાની પાર્લામેન્ટના' કામકાજના કરતાં બીજો કોઈ પણ આંતરરાષ્ટ્રીય બનાવ અથવા ક્રિયા વધારે અગત્યનાં ન જ લેખી શકાય. છતાં એક તો ઉપર જણાવ્યું તે કારણ એનો મહિમા ઓછો કરે છે; અને બીજું કારણ એ છે કે જગત ગૂડીવાદનાં અને તેથી આંતરરાષ્ટ્રીય રાજ્ય કારણનાં ભાવિનું નિર્માણ સાથી રાજ્યસંઘની કોઈ પણ કારવાહના કરતાં જે આર્થિક કટોકટી હાલ વિભરાઈ રહી છે તે જ દરેક એવો મારો અંગત અભિપ્રાય છે. એટલા માટે જ આર્થિક બાજતોને મેં આ અવલોકનમાં પહેલું સ્થાન આપ્યું છે અને વધારે વિસ્તારપૂર્વક જણાવેલ છે.

સામાન્ય સમિતિના કામકાજનું વધુ મુદ્દાવાર અવલોકન તો આવતે વખતે જ વધુ પ્રાસંગિક થઈ પડશે. તે દરમિયાન અત્યાર મુખી થયેલાં કામકાજની મુખ્ય મુખ્ય વલણો જ લક્ષમાં લઈએ.

એ કામકાજને અંગે જે બાજતો ખાસ ઉપર તરી આવે છે એક એ કે સમિતિએ ગંધે વખતે જે બાજતોને લગતો પોતાનો ફેંસલો આપ્યો હતો તેમાંથી ઘણીક પણ જેમની તેમ અણઉકલી જિભી છે નોંધપાત્ર દાખલો છે દક્ષિણ આફ્રીકાનો એ દેશને યુનિયનમાં વસતા હિન્દીઓના દરજ્જા સંબંધે હિન્દી સરકાર સાથે વાટાઘાટો ચલાવી કંઈક નિર્ણય પર આવવાનો આદેશ આપવામાં આવ્યો હતો અને દક્ષિણ પશ્ચિમ આફ્રીકાને સાથી રાજ્યસંઘના વાલીપણાં નીચે મૂકવા માટે જરૂરી તજવીજ કરવાનું જણાવવામાં આવ્યું હતું. આ બંને આદેશોનું એ દેશે ઉઘાડું ઉલ્લંઘન કર્યું છે. એટલે આ વખતે પણ એ સમસ્યાઓનું ચિષ્ટપેષણ ફરીને ચાલુ થયું છે. બીજું એ કે યુદ્ધની પૂર્વશૂભિકા રૂપે જગતના દેશોનો રશિયાવિરોધી અને અમેરિકાપક્ષી ધન રચનાનું જે રાજ્યકારણ અમેરિકાએ વર્ષગર ચાલુ રાખ્યું હતું તે તેણે હવે સાથી રાજ્યસંઘમાં પણ દાખલ કર્યું છે. આ બંને બાજતોમાં સાથી રાજ્યસંઘ, ખાસ કરીને સામાન્ય સમિતિ કેવી રીતે કામ લે છે તેના પર જ તેના ભાવિનો આધાર મહદ અંશે અવલંબે છે.

આ અવલોકનોમાં આપણે કાયમ એ હકીકત પર ભાર મૂકતા આવ્યા છીએ કે પાંચેય મોટી સત્તાઓ—અમેરિકા, રશિયા, બ્રિટન, ફ્રાન્સ અને ચીન—ની, સમગ્રી યે મહત્વની બાબતોમાં એકમતિ એ સાથી રાજ્યસંઘનો મૂળ પાયો છે. એ એકમતિ કાયમ જળવાઈ રહે અને એની એકમતિ વિના કોઈ જ મહત્વની આંતરરાષ્ટ્રીય નીતિ કે ચાલ અમલમાં મૂકાય નહિ એ હેતુથી તો સંઘના વહીવટી હાથ જેવી સલામતી સમિતિમાં પાંચેય કાયમી સભ્યોને ‘વીટો’ સત્તા સુપ્રદ કરવામાં આવી છે એ ‘વીટો’ની પાછળ એવો વિચાર રહેલો છે કે જગતની શાંતિ અને સલામતી જળવવાની શક્તિ ધરાવતી આ પાંચ મહા-સત્તાઓ વચ્ચે વિખવાઃ જાગે એવું કંઈ થવા દેવા કરતાં તો અમુક કરવા જેવાં કામ કર્યા વિના જ રહે એ રિયલિટી ઓછી તુકસાનકારક હશે. અને એ દૃષ્ટિ તદ્દન સાચી જ છે.

પણ સાથી રાજ્યસંઘના આદર્યાપકોની એ દૃષ્ટિ હવે અમેરિકાને પર-વડતી નથી. એને તો પોતાને ધારે’ માર્ગે જ જવું છે; અને એ માર્ગે છે જગતપરનાં અમેરિકાનાં વર્ચસ્વનો અથવા તો યુદ્ધનો. આ આસુરી હેતુથી પ્રેરાએલાં દુભેનના અમેરિકાએ એ ‘વીટો’ સત્તાના-મહાસત્તાઓની એકમતિના સિદ્ધાંતના-મૂળમાં સુરંગ ચાંપવા માટે વર્ષભર જનતો પ્રયત્ન અને પ્રયાસ કર્યા પછી; અને એ હેતુ માટે ગ્રીસ અને તુર્કીમાં સંઘની નૈતિક અસર આણવાનું ઉદ્દેશ્ય રચ્યું પછી ખુદ સંઘમાં પણ એવો જ પ્રયાસ જારી કરી દીધો છે. સંઘના વહીવટી હાથ જેવી સલામતી સમિતિને નિર્ણયક બનાવી દેવા માટે એણે એકથી વધુ પગલાંઓ આપાર સુધીમાં જરી લીધાં છે.

એક તો એ કે સલામતી સમિતિ અને સામાન્ય સમિતિ એ બેની વચ્ચે એક ત્રીજી ‘શાંતિ અને સલામતી’ સમિતિ બની કરવાની દરખાસ્ત સામાન્ય સમિતિમાં રીતસર રજૂ કરી છે અને બીજું એ કે ગ્રીસ અને બાલ્કન પ્રદેશોનો પ્રશ્ન સલામતી સમિતિના દ્વંતર પર હતો તે ત્યાંથી કઢાવી નાંખી, સામાન્ય સમિતિના નિર્ણય માટે રજૂ કરાવ્યો છે. અને એ રીતે જેના પર લગભગ લગાઈ જતી જાય એવા એક અસંત તકરારી પ્રશ્નને મહાસત્તાઓની એકમતિના ક્ષેત્રમાંથી બહાર ધસડી કાઢ્યો છે. અમેરિકાની આ બંને ચાલો બેહદ બેબખી હોઈ તેમનું અર્થગૌરવ બરાબર સમજવા જેવું છે.

સૂચિત ‘શાંતિ અને સલામતી’ સમિતિની અમેરિકાની કલ્પના એવી છે કે એમાં, સામાન્ય સમિતિમાં પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા તમામ દેશોનો, એક

એક પ્રતિનિધિ રહે. આ સમિતિ દરેક બાબતમાં સામાન્ય બહુમતિના ધારણે નિર્ણયો આપે અને તેમને અમલમાં પણ મૂકાવે. આવી જો કોઈ સમિતિ રચાય તો સલામતી સમિતિ તો નિરર્થક જ બની જાય. તેના હાથમાં તો પછી દેશનાં કોઈ આર્થિક કે લશ્કરી પગલાં લેવાતાં હોય તે જ અટકાવવાની સત્તા રહે. આ સિવાય તો પેલી વચ્ચે સમિતિ બહુ પોતાનું ધાયું કયું જાય. આવી સમિતિમાં રશિયન પક્ષની ધણી જ નાની હાલુમતિ રહેશે અને અમેરિકા-બ્રિટન પક્ષની ચોક્કસ બહુમતિ રહેવાની એવાં હોનરારી પ્રેરાઈને જ મહાસત્તાઓની એકમતિના સિદ્ધાંતને ખતમ કરવાનો આ ઝગડો અમેરિકાએ રચ્યો છે. આ દરખાસ્ત સામાન્ય સમિતિ મંજૂર રાખે છે કે કેમ તે જોવું રહે છે.

જો કોઈ સલામત સલામતી સમિતિના કક્ષર પર હોય તેની ચર્ચા સામાન્ય સમિતિમાં થઈ શકે નહિ એવો સંધના કરારોનો એક મૂળભૂત નિયમ છે. એ નિયમને કેવળ વડાધરાહી રીતે ધારણે મૂકાવીને અમેરિકાએ થીસનો પ્રથમ સામાન્ય સમિતિ સમક્ષ આણ્યો છે. આમ કરવામાં પણ તેનો હિદેશ પક્ષનાં રાજકારણને આગળ વધારવાનો, સલામતી સમિતિને નિર્વીર્ય બનાવી દેવાનો, રશિયા-અમેરિકા ઝગડો સતેજ બનાવવાનો જ છે. આમ પોતાનાં યુદ્ધનાં રાજકારણને આગળ ધપાવવાની કોઠીય અમેરિકા કરી રહ્યું છે. સામાન્ય સમિતિ તેનો બોગ બને છે કે કોઈ મધ્યમ માર્ગ કાઢે છે તે જોવું રહે છે.

આ સિવાય બીજા અનેક રસદાયક મુદ્દાઓ સામાન્ય સમિતિ તેમજ સલામતી સમિતિ સમક્ષ રજૂ થઈ ચૂક્યા છે-જેમાંના એક શૂતપૂર્વ દુશ્મન દેશોને સંધના સમ્ય બનાવવાનો છે; અને જો સંધ્યે પણ અમેરિકા સરિયામ હાદગીરીની વચ્ચે જ અખત્યાર કરી રહેલ છે. પણ આ બધાનું અવલોકન સ્થળસંકોચને લીધે મુશ્કેલી રાખવું પડે છે.

—રવિશંકર મહેતા

સોવિયેત અર્થતંત્ર

લે. ચન્દ્રકાન્ત પરીખ

સોવિયેત યુનિયનમાં કામદારોને કેટલો પગાર મળે છે? ત્યાં મોંઘવારી હોય છે? આવા સવાલો રશિયા વિશે બાલુવા ઉત્તોભર નાગરિકો વારંવાર પૂછતા હોય છે.

રશિયાનું આર્થિક જીવન સમજવા માટે આપણે મોસ્કોમાં વસતા એક કામદાર કુટુંબનું માસિક બજેટ-અંદાજપત્ર તપાસીએ :

આ કુટુંબમાં દાદીમા, દીકરો, દીકરાની વહુ અને બે બાળકો છે. દાદીમા કાપડ મિલનાં એક નિવૃત્ત કામદાર છે અને તેમને માસિક ૮૨ રૂબલ (અડધો પગાર)નું પેન્શન મળે છે. તેમનો દિકરો એ જ મિલમાં ઈન્સ-પેક્ટર છે અને તેનો માસિક પગાર ૬૦૦ રૂબલ છે પણ બોનસ મળીને લગભગ ૭૫૦ રૂબલ પડે છે. વહુ પણ મિલમાં ૫૦૦ રૂબલના પગારથી કામ કરે છે પણ બોનસ સાથે તેને ૬૦૦ રૂબલ મળે છે. આઠ અને પાંચ વરસનાં બે બાળકો શાળામાં જાય છે.

આમ, કુટુંબની માસિક આવક લગભગ ૧૪૦૦ રૂબલથી વધુ છે.
તેમાંથી માસિક રૂબલ.

૧ ત્રણ રૂમના ફ્લેટનું ભાડું (હીટીંગ, પાણી ને રેડીયો સાથે)	૫૦
૨ વિજળી બિલ (પાંચ કેપેક એક કિલોવોલ્ટના)	૮
૩ બ્રેડ-રોટી (રોજ ૫ રતલ લેખે)	૭૫
૪ માંસ (૧૨૫ રતલ)	૬૦
૫ લોટ વગેરે (૧૩ રતલ)	૫૨
૬ ખાંડ (૩ રતલ)	૮
૭ માખણ, ઘી વગેરે (૫ રતલ)	૬૦
૮ બે બાળકોનું શાળા-બોનસનું અર્થ	૧૨૦
૯ રાશન કરેલી પરચુરણ ચીજો	૧૧૭

આ અંદાજપત્ર ૧૯૪૬ ની રાશિઆત્મક છે અને લગભગ રેકર્ડની પ્રમાણભૂત છે.

એમાં 'હાઉ', લાઇટ, અનાજ-ખોરાક વગેરે મળી આખા પે કુટુંબનું માસિક ખર્ચ ૫૫૦ રૂબલ આવે છે. ત્યારે કુટુંબ માટેનાં કપડાં મિલની દુકાનેથી મળે છે, પણ એનું માસિક ખર્ચ ૪૦૦ થી ૫૦૦ રૂબલ આવે છે. એનું કારણ એ છે કે સોવિયેત-યુનિયનમાં પ્રથમ બારે ઉલોગો બાંધવા માટે વધારે ખ્યાન દેવામાં આવ્યું છે. એટલે પ્રમાણમાં કાપડ અને 'બીજી વપરાશની ચીજોના ઉલોગો પછાત રહ્યા છે; 'તો પણ એનો અર્થ એ નથી કે રશિયન લોકોને અડધા ઉધાડા રહેવું પડે છે.

કાપડ, ખોરાક વગેરે ખર્ચ કાલેજી કુટુંબને ૩૦૦-૪૦૦ રૂબલ ખર્ચ રહે છે જે વધારાની ખાદ્યાની ચીજો તથા મેનશીયની વસ્તુઓ વગેરે માટે વપરાય છે.

પરંતુ રશિયન કુટુંબની રોકડ આવક અને ખર્ચને તપાસવાથી એની આખાદીનો પૂરો ખ્યાલ નહિ આવે કેમકે સોવિયેત સંઘમાં રોકડ પગાર તો તેની કુલ સાચી આવકનો એકમાત્ર ભાગ છે. સોવિયેત સમાજવાદી પ્રજાતંત્રનો એક મૂળભૂત સિદ્ધાંત એ છે કે દેશની તમામ દોલત સારીયે પ્રજાની છે; એટલે કે એનું ઉત્પાદન અને ઉપભોગ સામૂહિક છે એથી જ સોવિયેત સંઘના પ્રજાજનની સાચી વ્યક્તિગત આવક ચાર ભાગમાં વહેંચાયેલી છે:

૧. સામાજિક આવક : સાનેમાટે ડાઇ પણ કામ કરતા માણસને પૂરે કે અડધે પગારે રળ; બંધી જાતની વૈવઙ્ગીય સારવાર-દવા, હોસ્પિટલ, ઓપરેશન વગેરેનો મફત લાભ; પુરુષોને ૬૦ વરસે અને સ્ત્રીઓને ૫૫ વરસે નિવૃત્તિ સાથે આશરે અડધા પગાર નેટલું પેન્શન; પ્રસૂતિ ગૃહોની સમવડ; પ્રસૂતિ દરમ્યાન પૂરે પગારે અદીથી ત્રણ માસની રળ; કુટુંબને બાળકોની સંખ્યાનાં પ્રમાણમાં માસિક ૮૦ થી ૩૦૦ રૂબલ નેટલું ફેમીલી એસાઇન્સ; બાળગૃહો અને પારણાગૃહો; પેન્ડીન્સ અને સરકારી બંડારોમાં ખર્ચ કરતાં સંરતા ભાવની ચીજો મળે તેવી વ્યવસ્થા; અમુક ઉચ્ચ કેળવણી મફત; ટેકનીકલ કેળવણી માટે ખર્ચ પૂરતી જ શી આપવી પડે; વળી, દરેક સોવિયેત નાગરિકને બે થી છ અડધાકિનાની પૂરે પગારે રળ ભોગવવાનો હક છે. કારખાનાં કે ઓફિસોની ચૂંટાયેલી વ્યવસ્થા સંમિતિઓ આસ થીયેટરોનો દીક્રીટા મોટા પ્રમાણમાં ખરીદી કામદારોને અડધી કિંમતે આપે છે.

રેલ્વે કે યુનિવર્સિટીનીનાં મોનોપોલ સંપૂર્ણ કુટુંબની આવકના ૧૦ ટકાંથી કદાચ વધારે આપવાનું હોતું નથી.

આ રીતે, શેઠ પગારના લગભગ રૂપ યી ૩૦ ટકા જેટલો ખોજે લામ મળે છે.

૨. મૂળભૂત રોકડ રકમ (પગાર કે રોકડ):—ત્યાં સુધી સમાજનાથી ઉત્પાદન અઢળક ન બને ત્યાં સુધી દરેકને એની ઓછામાં ઓછી જીવન જરૂરિયાતો મળે એ જેવું જરૂરનું છે. સાથે સાથે ઉત્પાદનને અઢળક બનાવવા માટે જેવું જેવું કામ તેને તેવો બદલો-પગાર મળવાની પણ જરૂર છે. આ બંને સવાલો સોવિયેત પ્રમ્લસતોક દેશોમાં ઉપર કહી તેવી સામાજિક સેવાઓની વ્યવસ્થાથી અને પગારના ચડતા ઉતરતા ધોરણોથી ઉકેલવામાં આવ્યું છે.

રશિયામાં માસિક ૩૦૦ રૂબલથી તે ૩૦૦૦ રૂબલ સુધી પંજુ કામ કરનારાઓ છે. પણ ભડકરી નહિ કારણ કે આ તકાવત સાવ ઉપરછલો જ છે. ૩૦૦ રૂબલવાળાને કે ૩૦૦૦ રૂબલવાળાને જીવનની જરૂરિયાતો સંતોષવામાં જરાપે વાંધો આવતો નથી. ફેર એટલો જ કે એક ખઠવાડિયામાં એક વાર સિનેમા જોઈ શકે છે તો બીજે બે ત્રણ વાર.

૩. છૂટક કામની કમાણી:—રશિયામાં અમુક કામ અમુક સમયમાં મઈ શકે એવું સરાસરી ધોરણ નક્કી કરી છૂટક કામતો બદલો બપાય છે. આથી સાધારણ શક્તિના કામદારો પણ સમયને હિસાબે વધુ પ્રમાણમાં કામ ઉતારી વધુ કમાઈ શકે છે. વળી, મુંદર કામનાં ઉત્તેજન માટે કામના શુણ્ પ્રમાણે બોનસ પણ આપવામાં આવે છે.

કામદારોનાં ટૂંક યુનિયનોની પગાર સમિતિઓ ચૂંટાય છે જે કામ, શુણ્, ધોરણ, પગાર વગેરે ગણી નક્કી કરે છે.

૪. નફાવહેંચણી:—સોવિયેત ઉદ્યોગ મૂડીવાદી દેશોના ઉદ્યોગો કરતાં એ રીતે સાવ નિરાળો છે કે તેમાં કામ કરતો કોઈ પંજુ કામદાર, પછી બલે તે ગમે તે કામ કરતો હોય, ગમે તેટલો પગાર મેળવતો હોય-પોતાના ટૂંક યુનિયન દ્વારા કારખાનાના સંચાલનમાં અગત્યની સક્રિય ભાગ લે છે અને તેનો શેર હોદ્દર ગણાય છે. આને લીધે કામદાર પોતાના કારખાના કે ફેક્ટરીની પ્રગતિમાં સક્રિય રસ લે છે. સમૂહ ખેતરોની બાબતમાં ઉત્પાદનની ગવકમાંથી સ્ટેટનો કર અને બીજે તમામ ખર્ચ કાઢતાં જે વધે છે તે ચોખ્ખો નફો ગણાય છે જે તમામ કામ કરનારાને તેમજે કરેલા કામના પ્રમાણમાં વહેંચવામાં આવે છે.

કારખાનાં અને ઉદ્યોગની બાબતમાં દરેક ઉદ્યોગ તેના પ્રધાનમંડળ નીચે એક એકમ તરીકે કામ કરે છે અને તેના નક્કી કરેલા નફાથી જે વધારો

મળે તેનો અડધો કામદારોની સામાજિક સગવડોમાં અને બાકીનો અડધો ઉલોગ માટે અને વસ્તુઓના બાવ કમી કરવામાં વપરાય છે.

સોવિયેત સંઘમાં સમાજ ન કામદારોને કામે રાખી શકે છે બકિત, નદિ, જતાં સ્વતંત્ર રીતે કામ કરનારાઓ પશુ ત્યાં છે દા. ત. ૬૨૭, વાળંદ, ક્લાસર, પત્રકાર વગેરે.

બાણોના અને ખીજા સખત મહેનત માગતા ઉલોગોના કામદારોને બખ્ખે હજાર રૂબલ નોટલો પંખું પમાર મળે છે.

મજૂરી મુજબ તમામ ઉલોગોના કામદારોનો માયાદીક સારસરી પચાર રાજનો ૧૭ રૂબલ ૨૬ કોપક નીકળ્યા છે એટલે કે ૧૦ રૂ. ૫ આના ૧૦ પાઇ,

તમારી માટેશ અંગેની તમામ ચિંતા સોંપી દો માટેશના નિષ્ણાત સલાહકાર

શ્રી: મહેન્દ્ર વી.
મહેતાને

● માટેશના વેપાર, જરીલી, કિમત આકિવી વગેરે તમામ બેવડાં કામ માટે

● માટેશ, અકરમાત, જદાલ, અજ અને નિન્દગીના વીમા કામ અંગે

ઉત્તમ સલાહ અંગે

—ફોન કરો અગર લખો—

ઉત્તમ ચેમ્બર્સ, ૧ માળે, પારસી બચા રડીટ, કોટ, સુબધ. ૧

ટેલીફોન ૩૨૨૩૨ ટેલીગ્રામ WHIPCO

પ્રથમ આજ્ઞાક દિવાળીનાં

અ.લિ.નં. ૬ નો

● ઉત્તમ વિદેશી બનાવટનાં રંગે જરંગી, મનમોહક, ટકાઉ, ઉચ્છેદી ફેશનનાં

કાચનાં વાસણો

અને શુદ્ધ-ઉપયોગી થીજોનો મંડાર

બાળકોનો દિવાળીનો આનંદ.

● ફાસા, રૂબરૂ, અને બીજા અનેક રમનો બેચો બતની ચીની બનાવટોનું દારખાતું—

પધારો અને મનપસંદ માલ વહેરો

સોગીલાલ ચીમનલાલ એન્ડ કું. પા-૧૦, અનંત દેરેસ, સી. પી. ટંક, વિક્રમકોઈ પટેલ રોડ, સુબધ. ૧
હરસરી માલનો બચ્ચ સંકાર!

તમારા રોજના વપરાશ માટે

૬.

તમારા રોજના વપરાશ માટે કે તપેલી
અમર ઉપર પોણું મૂકવા માટે, તાતાનું
બો-ડી. કેસોન વાપરવાથી હિંમગિરિ
સેખર પરની લક્ષ્મીઓ જેવી ઠંડક અને
પુષ્પોના પરિમલ જેવી તાંબળી મળે છે.
હમેશાં એક બાટલી ધરમાં રાખો.

મપારા પારેખ એન્ડ કું.

ઈજિનિયર્સ અને કોન્સ્ટ્રક્ટર્સ

★

ચોખંદર રોડ,

ફોન : ૮૮૨૦૨

સાન્તાક્રુઝ, મુંબઈ ૨૩.

તાર : SIMPSON

સ્વાધીન ભારતની સેવામાં
લોખંડ વધાતુની ઉપયોગી
વસ્તુઓના જથ્થાબંધ બનાવનાર

● યુદ્ધ દરમિયાન એકી અવાજે વળણાયેલા સિમ્પસન પ્રોડ્યુસર
એસ. પ્લાન્ટ તથા લાજો ચાર એડનાના પ્રોડેસ ફ્રમ બનાવી
પ્રખ્યાતિ મેળવી-હવે અમે અમારી બધી સક્તિ પ્રબ-
ઉપયોગી નીચેની વસ્તુઓ બનાવવામાં ખર્ચાએ છીએ:-

- ★ એખીકાર - ટ્રાયસીકલ - પુરાચેર
- ★ દરેક જાતના કુખાટ
- ★ નાના મોટા ઘોડા [રેક્સ]
- ★ બારી તથા વેન્ટીલેટરની બાળી
- ★ હોમીયોપથીની, ફિઝિયોથેરાપી લોખંડનું ફરનિયર
- ★ દરેક માપની પોણીની તથા તેલની યાંકીઓ
- ★ ટી. મગગર, તથા બધી સાધનનાં વોશર્સ.
- ★ નાના મોટા ફ્રમ
- ★ દરેક સાધનની ફેચી - તથા કન્સ્ટ્રક્શન બ્લેક્સ.

આ ઉપરાંત અમે ઉચ્ચ લાયકાત ધરાવતા ટેકનીશીયન્સ હેડિંગ
બોટી બિલ્ડીંગ, વેલ્ડીંગ અને ટીચરનાં ખાતાંઓ ચલાવીએ છીએ.

સંપૂર્ણ વિગતો માટે લખો :-

મપારા પારેખ એન્ડ કું. ચોખંદર રોડ, સાન્તાક્રુઝ, મુંબઈ ૨૩.